

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Selçuk Üniversitesi
Selçuklu Araştırmaları Dergisi

Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN 1015-2105
E-ISSN 2548-0154

YIL:X SAYI:14 HAZİRAN 2021 | YEAR:X ISSUE:14 JUNE 2021

14

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

**SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ**

**SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF SELJUK STUDIES**

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

SAYI / ISSUE: 14 - BAHAR / SPRING

KONYA 2021

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları

Selçuk University Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of

TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT / DERGİPARK/ MLA / İSAM /ACARINDEX / ARASTIRMAX/ COSMOS/ CİTE

FACTOR /ASOS / SOBIAD/ ERIHPLUS

E-ISSN 2548-0154

SAYI/ISSUE: 14- BAHAR /SPRING 2021

•

SÜ Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi / Owner on behalf of the Institute of Seljuk Researches

Prof. Dr. Metin AKSOY - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

•

Yazı İşleri Müdürü- Editörler / Editor-in- Chiefs

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN - *Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi*

•

Tarih Bölümü Editörü/ Editor of History Section

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi*

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ - *Selçuk Üniversitesi*

•

Sanat Tarihi Bölümü Editörü/ Editor of Art History Section

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN- *Selçuk Üniversitesi*

•

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Editörü / Editor of Turkish Philology

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Dr. Ahmet KAVAKLIYAZI- *Selçuk Üniversitesi*

•

İngilizce Editör / English Language Editor

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER- *Selçuk Üniversitesi*

•

Editör Yardımcıları/ Editorial Asistants

Selma DÜLGEROĞLU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdullah BURGU - *Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK - *Selçuk Üniversitesi*

•

YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU- *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

Prof. Dr. Hsing Tung WU- *National Chengchi University*

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*

Prof. Dr. Muharrem KESİK- *İstanbul Üniversitesi*

Prof. Dr. Timothy MAY- *University of North Georgia*

Asist. Prof. Hadi JORATİ- *Ohio State University*

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi*
Doç. Dr. Zehra ODABAŞI- *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN - *Selçuk Üniversitesi*
Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

●

Sekretarya / Secretariat

Mücahit PALA
Neclanur GÜMÜŞTOP
Semiye DERELİ

●

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Alaeddin Keykubad Kampüsü, Kültür - Sanat
Merkezi 42031 Konya
Telefon: +90 0332 223 0802
Web: <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/index> / e-mail: usad.selcuk@gmail.com

●

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design: Öğr. Gör. Harun YILDIZ
Dizgi / Composition: Selma DÜLGEROĞLU

YAYIM İLKELERİ

1. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü tarafından Bahar (Haziran) ve Güz (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı çıkarılan hakemli ve süreli bir yayın organıdır.

2. Yayınlanacak yazılar "Selçuklu Tarihi, Medeniyeti ve Sanatı, Ortaçağ Türk-İslâm Medeniyeti, İslâm Öncesi Türk Kültürü ve Tarihi" ile ilgili daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, araştırmaya dayalı özgün makaleler olmalıdır.

3. Bilimsel toplantılarda sunulan bildiriler, daha önce başka bir dergide veya bildiri kitapçığında yayımlanmamış olması şartıyla değerlendirmeye alınabilir. Ayrıca derleme, çeviri, hatırat ve kitap tanıtımı yazılarına da yer verilebilir. Dergi editör kurulu gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığını araştırmakla mükellef değildir. Durumun hukuki ve etik sorumluluğu yazara aittir.

4. Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte birini geçmeyecek şekilde İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Rusça yazılara da yer verilebilir.

5. Makalenin öz kısmı yazıldığı dilde (Türkçe, İngilizce, Farsça, Arapça, Rusça, Fransızca, Almanca) yazılmalı, Abstract İngilizce yazılmalıdır. İngilizce yazılan makalelerde ise Abstract İngilizce, Öz Türkçe yazılmalıdır. Öz 350 kelimeyi geçmemelidir. Öz ile birlikte anahtar kelimeler verilmelidir.

6. "Selçuklu Araştırmaları Dergisi"ne gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü hakeme gönderilir; o rapor da olumsuz geldiği takdirde yazı yayımlanmaz. Yazarlar, hakemlerin görüş ve önerileri doğrultusunda düzeltmeleri yaparlar. Hakemler kendilerine gönderilen yazıyı 21 gün içinde değerlendirir. Bu süre içerisinde raporunu göndermeyen hakeme ulaşılarak değerlendirme için 7 gün ek süre verilir. Hakem bu sürede de raporunu göndermezse hakemliği düşürülür. Editör ve Yayın Kurulu gerekli gördükleri durumlarda yazıların yazım şekilleri üzerinde değişiklik yapabilir.

7. Makaleler (<http://usad.selcuk.edu.tr/usad>) linkinden "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" sistemine yüklenmelidir. İletişim için usad.selcuk@gmail.com adresine mail atabilirsiniz.

8. Dergi basıldıktan sonra ilgili sayıda yazısı bulunan yazarlara, hakemlere, belli başlı kurum ve kütüphanelere birer nüsha dergi teslim edilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

Sayfa Düzeni: A4 Dikey, Kenar Boşlukları (Normal) (dört yandan [sağ-sol-üst-alt] 2.1 cm)

Font ailesi: Palatino Linotype, Ana başlıklar 12, Metin 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Başlık

Türkçe makalelerde Türkçe başlığın hemen altında İngilizce başlık bulunmalıdır. Makale İngilizce - Fransızca - Almanca - Farsça - Arapça - Rusça dillerinden biri ile yazılmışsa orijinal dilindeki başlığın yanı sıra Türkçe başlık da yer almalıdır. Çalışmanın başlığı içeriği açıkça yansıtmalı ve kapsamlı olmalıdır.

Ana başlıklar: Tamamı büyük harflerle, koyu yazılmalıdır ve 15 kelimeyi geçmemelidir.

Ara başlıklar: Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.

Alt başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılmalı; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.

Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i:

Yazarın adı, makalenin başlığının sağ altında olmalıdır. Yazarın soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvanı, kurumu, e-posta adresi ve ORCID numarası dipnotta belirtilmelidir.

Öz

Çalışmanın amacını, kapsamını, yöntemini, sonuçlarını, öne çıkan yanlarını ve özgün değerini açık ve kısa bir şekilde yansıtmalıdır. Kelime sayısı en fazla 350 olmalıdır. Makalenin öz kısmı yazıldığı dilde (Türkçe, İngilizce, Farsça, Arapça, Rusça, Fransızca, Almanca) yazılmalı, Abstract İngilizce yazılmalıdır. İngilizce yazılan makalelerde ise Abstract İngilizce, Öz Türkçe yazılmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özetler 9 punto ile yazılıp yabancı dilde yazılan özetler italik olmalıdır. Yabancı dildeki özetlerde dil yanlışları olmamasına özen gösterilmelidir. Özetler editör tarafından kontrol edilip tespit edilen hatalar yazara gönderilir. Düzeltilemeyen özetler tekrar kontrol edilerek gerekli durumlarda ikinci defa düzeltme istenebilir. Yabancı dillerdeki başlıklarda Türkçe karakter kullanılmamalıdır. Özel isimlerde bilinen bir İngilizce karşılığı varsa İngilizceleri tercih edilmelidir.

Anahtar Kelimeler

Çalışmanın bütünlüğünü yansıtan en az 3 en fazla 8 anahtar kelime belirlenmelidir.

Giriş

Araştırma konusunun temeli, çalışmanın bölümlerine yönelik özet bilgi, bilimsel alanyazındaki karşılığı, araştırmanın önemi, araştırma problemi ve amaçları giriş kısmında detaylandırılmalıdır.

Ana Metin

Makaleler, IBM uyumlu bilgisayar ve Microsoft Word yazılım programı kullanılarak yirmi beş sayfayı geçmeyecek şekilde yazılması tercih edilir. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 2.1 cm olmak üzere, iki yandan hizalı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 14 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır. Makalede Palatino veya Palatino Linotype yazı karakterleri kullanılmalı, yazı boyutu 10 punto olmalıdır. Paragraf başlarında bir "TAB" tuşu kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra bir harflik boşluk bırakılmalıdır. Metin içinde özel bir yazı karakteri kullanılmış ise belgeyle birlikte söz konusu karakterler de gönderilmelidir. Çalışma, dil bilgisi kurallarına uygun olmalıdır. Makalede noktalama işaretlerinin kullanımında, kelime ve kısaltmaların yazımında en son çıkan TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmeli, amaç vii ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemelidir. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Bir makalede sıra ile özet, ana metnin bölümleri, kaynakça ve (varsa) ekler bulunmalıdır. "Giriş", "Sonuç" gibi başlıklar kullanıp kullanmama, çalışmanın türüne ve konunun gereğine bağlıdır. Fakat makalenin bir sonuç paragrafı bulunmalıdır. "Sonuç" araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmelidir. Metinde sözü edilmeyen hususlara "Sonuç"ta yer verilmemelidir. Belli bir düzen sağlamak amacıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Abstract)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, "öz"de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler "öz"e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde İngilizce genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur. Genişletilmiş özet, makale için "yayımlanabilir" kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

İngilizce Editörleri tarafından kontrolünün sağlanması için genişletilmiş özeti Türkçesinin de gönderilmesi gerekmektedir. Yayımda Türkçe genişletilmiş özet kullanılmayacaktır.

Kaynakça

Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam

metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır.

Ekler

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır.

Şekil, Tablo ve Fotoğraflar:

Şekil, tablo ve fotoğraflar yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. Şekil ve tablolar numaralandırılmalı ve içeriğine göre Türkçe ya da İngilizce olarak başlıklandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, ayrıca küçültmede ve basımda zorluk çıkarmaması için siyah mürekkeple, düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydınlar veya beyaz kâğıda çizilmelidir. Tablolar, "WORD" programındaki tablo komutuyla yapılmalıdır. Zorunlu durumlarda ise "EXCEL" tabloları kullanılabilir. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında verilmelidir. Ayrıca şekiller için belirlenen kurallara uyulmalıdır. Şekil, tablo ve resimlerin on sayfayı aşmaması tercih edilir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir.

Dipnotlar

Dipnotlar, sadece yapılması gerekli açıklamalar için kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (Turan, 1969, s. 54)

Alıntılar

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. Beş satırdan/kırk kelimedenden az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan/kırk kelimedenden uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında APA 6 sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

1. Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül "," kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.

2. Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.

3. Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

A.1. Tek Yazar, Tek Çalışma

1. Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde "s.", İngilizce makalelerde "p." kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Sultan Melikşah'ın hanımı Terken Hatun ile diğer hanımı Zübeyde Hatun'dan doğan oğlu Berkjaruk arasında başlayan taht kavgalarına daha sonra Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, Sultan Melikşah'ın diğer çocukları Muhammed Tapar ve Sencer ile hanedanın diğer mensupları da katılmıştır. (Özaydın, 2016, s. 6).

2. Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Özaydın (2016, s. 14), Ortaçağ İslâm dünyasının en seçkin vezirlerinden biri olan Nizâmülmülk'ün...

Örnek: Özaydın, Ortaçağ İslâm dünyasının en seçkin vezirlerinden biri olan Nizâmülmülk'ün... ifade etmektedir (2016, s. 14).

3. Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Demirkent'in 1996 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

4. Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Birinci Haçlı Seferi ordularının Anadolu'dan geçişi, Türkiye Selçuklu Devleti'ne büyük bir darbe vurdu (Demirkent, 1996).

5. Bir paragrafta aynı çalışmanın aynı sayfasına ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını ve sayfasını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Salim Koca (2016), Melikşah'ın kendisine itaatkâr davrandığı sürece Süleyman-şâh'a müdahale etmek niyetinde olmadığını ifade etmektedir... Koca, Melikşah'ın Kutalmışoğullarına karşı bir düşmanlığının olmadığını, Onlar Anadolu'da bir devlet kuracaklarsa bunun ancak kendisinin yüksek hakimiyetini tanımakla mümkün olabileceğini savunmaktadır.

6. Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve "C." kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için "Vol." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Köymen, 1979, C. 2, s. 30)

A.2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

1. İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları “ve” bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise “&” işareti kullanılır.

Örnek: Sevim ve Merçil (1995, s. 52) bu konuda...

Örnek: (Sevim & Merçil, 1995, s. 52)

2. Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Metin içinde ilk gönderme: Kayapınar, Hocoğlu, Vardar ve diğerleri (2017, s. 108) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

3. Metin içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Kayapınar ve diğerleri (2017, s. 110) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Kayapınar, Hocoğlu, & Vardar, 2017, s. 121)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Kayapınar, vd., 2017, s. 121)

4. Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Koca ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Koca vd., 2000, s. 50)

5. Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Rüçhan Arık, 2000), (Remzi Oğuz Arık, 1969)

A.3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsa ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılacak nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Metin içinde ilk gönderme: (Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu [TÜBİTAK] 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: (TÜBİTAK 2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)

Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

A.4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır.

Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde: Kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: (“Osmanlı Döneminde Kahve”, 2000, s. 18)

(*Yenilenebilir Enerji İmkânları*, 2000)

A.5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

A.6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

1. Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Koca, 2016, s. 121; Merçil, 2007, s. 51; Turan, 2015, s. 35)

2. Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihli olandan yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Baykara, 1988, s. 12; 1996, s. 38; 1997, s. 57)

3. Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırt edilir.

Örnek: (Baykara, 1986a, s. 77)... (Baykara, 1986b, s. 59)

A.7. Alıntılanan veya Nakleden Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

1. Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya nakdedilen kaynak belirtilir.

Örnek: Çobanoğlu'nun çalışmasında (naklen Köprülü, 2004)...

A.8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

1. Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken ekler için “ek.”, bölüm için “Böl.”, paragraf için “para.” kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, ek. 3), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2)

2. Bir çalışmada ardışık iki sayfaya veya farklı sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasına virgül (,), ardışık ikiden fazla sayfalara atıf söz konusu ise kısa çizgi (-) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için “pp.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Vergilerin kimi bölgelerde kendi çıkarlarını önde tutan mültezimler eliyle toplanmaya başlaması ve ayarı düşük nomisma darbına girişilmesi ile birlikte değerlendirdiğimizde devletin nasıl önemli vergi kayıpları yaşadığını tasavvur etmek güç değildir (Ostrogorsky, 1991, s. 305,306).

Örnek: Türklerde “Kollektif hakimiyet sistemi” diye bir uygulama gerçekten var mı idi? Yoksa tek hükümdarlık ve hepsi ona bağlı olmak üzere kanat krallıkları usulü mü yürürlükte idi? (Kafesoğlu, 1977, s. 233, 235, 237).

Örnek: Melikşah’ın Kutalmışoğullarına karşı bir düşmanlığının söz konusu değildi. Onlar Anadolu’da bir devlet kuracaklarsa bu ancak kendisinin yüksek hâkimiyetini tanımakla mümkün olabilecekti.(Koca, 2016, s. 322-329)

A.9. Kişisel İletişimler

E-postayla, telefonla, yüz yüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (A. Alp, kişisel iletişim, 27 Nisan 2018)

A.10. Ayet ve Hadisler

Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur’an-ı Kerim 5: 3-4)

Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, Es-Sahih, İman 1)

A.11. Yasa ve Yönetmelikler

1. Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

2. Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanunun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

A.12. Yazma Eserler

1. El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Taşköpri-zâde, yz. 1269, 2b)

2. Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (Mecmua-i Eş’ar, yz. 13400, 5a)

A.13. Arşiv Belgeleri

Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BOA, C.HR 146: 7297).

A.14. Yayım Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için “t.y.” kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise “n.d.” kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

A.15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Togan, 1969)

B. Kaynakça

Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.

Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.

Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

B.1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki “Yayınları” kelimesi “Yay.” olarak kısaltılabilir.

B.1.1. Tek Yazarlı Kitaplar

Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). Kitabın adı (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Konyalı, İ. H. (1965). *Abideleri ve kitabeleri ile Konya tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.

B.1.2. İki Yazarlı Kitaplar

İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.

Örnek: Sevim, A. & Merçil, E. (2014). *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

B.1.3. Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

1. Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.

Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî dîvânı*. Ankara: Akçağ Yay.

2. Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.

Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayım Yılı). Kitabın adı (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

B.1.4. Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

1. Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için “a, b, c...” harfleri kullanılır.

Örnek: Merçil, E. (1989a). *Kirman Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Merçil, E. (1989b). *Gazneliler devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay

B.1.5. Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için “Yazar”, İngilizce için “Author” yazılmalıdır.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Yazar.

B.1.6. Editörlü Kitaplar

Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde “Ed.” kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde “Haz.” kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Ceyhan, S. (Ed.). (2015). *Türkiye’de tarikatlar*. İstanbul: İSAM Yay.

Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.

Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), Kitabın başlığı içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Bezer, G. Ö. (2020). Kavramsal çerçeveden Selçuklu- Abbasi halifeliği ilişkilerine farklı bir bakış. M. A. Hacıgökmen & M. Kesik vd. (Ed.), *Selçuklu tarihi ve tarihçiliğinin temel meseleleri* (s. 173-178). Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay.

B.1.7. Çeviri Kitaplar

Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında “Çev.” kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde “Trans.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Cüveynî, A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

B.1.8. Ansiklopedi Maddeleri

Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı). Maddenin başlığı. Ansiklopedinin adı (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Sümer, F. (2009). Selçuklular. *İslâm ansiklopedisi* (C. 36, s. 365-371). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

B.1.9 Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Malazgirt meydan muharebesi, 26 Ağustos 1071* (1971). Ankara: Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Bşk. Yay.

B.1.10. Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde “C.” kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra “bs.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (C. 1-3). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Yıldız, H. D. (1976). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Arık, R. [Rüçhan]. (2000)... Arık, R. [Remzi]. (1969)...

C. Süreli Yayınlar

Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:

Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayım yılı). Yazının başlığı. Süreli Yayımın Adı, (Varsa) Cilt no (Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI numarası.

C.1. Dergi Makaleleri

1. Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Köprülü, M. F. (1943). Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları. *Bellekten*, VII/(27), 379-521.

Cilt numarası yoksa;

Örnek: Ögel, B. (1986). Türkiye Selçuklularında devlet ve ordu mehteri. *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 1, 1-20.

2. DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Koca, S. (2016). Türkiye Selçuklu devletinin temel iç ve dış politikaları ve sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211). *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 5, 25-67. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285677>.

3. Çevrimiçi sunulan içeriğin değişebileceği düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükannelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969>. Erişim tarihi: 18.12.2019.

4. Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Odabaşı, Zehra. (2018, Nisan-Mayıs). Vezir Ata Fahreddin Ali Selçuklu- Moğol ittifakını kurdu. *Atlas Tarih*, 52, 85-89.

C.2. Gazete Yazıları

Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. Cumhuriyet, s. 13.

Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. Yeni Meram Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

D. Tezler

D.1. Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.

Örnek: Piyadeoğlu, C. (2008). Büyük Selçuklular döneminde Horasan 1040-1157 (Doktora tezi).

Erişim

adres: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

D.2. Yayımlanmamış Tezler

Yazarın Soyadı, A. (Yıl). Tezin başlığı (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi). Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Solmaz, S. (2001). Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

D.3. Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). An analysis of search failures in online library catalogs (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

E. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

E.1. Yayımlanmış Bildiriler

Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), Kitabın başlığı içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Öztürk, M. (2001). Selçuklu araştırmalarında Farsçanın önemi. O. Eravşar (Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri* içinde (s. 181-189). Konya: Selçuk Araştırmaları Merkezi Yay.

E.2. Yayımlanmamış Bildiriler

Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. Etkinliğin Adı, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.

Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu, Ankara.

F. Elektronik Kaynaklar

F.1. E-kitaplar

Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı): Eserin başlığı. Erişim adresi.

Örnek: Pınarbaşı, S. Ö. (2004). *Çağlar boyu tahtın simgesel anlamları ışığında Türk tahtları*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-81063/caglar-boyu-tahtin-simgesel-anlamlari-isiginda-turk-tah-.html>

Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa “t.y.” kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>. Erişim tarihi: 22.12.2015.

F.2. Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

1. Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Kenesarı, S. (2020, 15 Ağustos). Şehabettin Uzluk ve eşi Nimet Uzluk sağlıklarında Nafiz Bey'den kalan diğer kitap, dergi, fotoğraf ve tıp aletlerini, kendi kitaplarını, resim ve tablolarını, tarihî kartpostallarını Selçuk Üniversitesi'ne bağışladı. Erişim adresi: <https://www.yenihaberden.com/susam-tarafindan-yazma-ve-matbu-eserler-kurtarildi-1576918h.htm>

2. Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse “t.y.” kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-meslek-secimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.

3. Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.

Örnek: Hatun kelimesinin etimolojik kökeni hakkında tam anlamıyla uzlaşılammış ancak Hatun kelimesinin kökenine dair yaygın iki görüş üzerinde durulmuştur. <https://www.tarihidadim.com/selcuklu-saltanat-mucadelesinde-hirsli-bir-kadin-terken-hatun/> Erişim tarihi: 16.04.2021.

G. Yasa ve Yönetmelikler

Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). T.C. Resmî Gazete (Sayı: ...). Erişim adresi.

Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

H. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

1. Müellifin adı. Eserin adı. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.

Örnek: el- Kütübî Muhammed b. Sakir. *Uyûnû't- tevûrih*. Millet Kütüphanesi. Feyzullah Efendi Kitapları, 1491, vr. 70.

2. Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

I. Arşiv Belgeleri

Arşivin Adı. Belgenin Adı (Sayısı).

Örnek: VGMA (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi). 2176 No'lu Defter (17).

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında Bilimsel Yayınlarda Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞÇIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Derya ÖRS	T.C. Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Ahmet ÖZDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim KARPUZ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Rung Wu	National Chengchi University
Prof. Dr. İbrahim KUNT	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTÇİOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mikail BAYRAM	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mehmet Emin ŞEN	Süleyman Demirel Üniversitesi

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Recep DİKİCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Refik TURAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sabri Abdel – Latif SALIM	Fayoum University
Prof. Dr. Sadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah KARA	Karabük Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Timothy MAY	University of North Georgia
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Tülay METİN	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf ÖZ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan ESKİKURT	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL	Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÇETİNASLAN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Nuri ŞİMŞEKLER	T.C. Kırgızistan Bişkek Kültür ve Tanıtım Müşavirliği
Doç. Dr. Recep DURGUN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Sadi S. KUCUR	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahim TUFANTOZ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK	Selçuk Üniversitesi
Asist. Prof. Hadi JORATI	Ohio State University
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BALIK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necla DURSUN	Selçuk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER
Dr. Öğr. Üyesi Sinan TAŞDELEN
Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin YILDIZ
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü DURSUN
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Dr. Alan V. MURRAY
Dr. Jason T. ROCHE

Ankara Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Bülent Ecevit Üniversitesi
Emekli Öğretim Üyesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
University of Leeds
Manchester Metropolitan University

14. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 14

Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜZEL	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Aydın USTA	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Doğan YÖRÜK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrünnisa ALAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR	Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem KESİK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KÜTÜK	Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Ali KAPAR	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Yahya BAŞKAN	İnönü Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFIZADEH	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ferhan KIRLIDÖKME MOLLAOĞLU	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ARSLANTÜRK	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar KAYA TAN	Kırklareli Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Vural ÖNTÜRK	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

USAD, Bahar 2021; 14

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

s./p.

İtil Bulgarları ve Coğrafyacılar

Volga Bulgars and Geographers

1-22

Halil İbrahim GÖKBÖRÜ & Ahmed ALDAHROUJ

Büyük Moğol Ulusu'nda İlk Veliht Tayini Hususuna Dair Bir İnceleme

23-34

A Review of The Appointment of The First Crown Prince in The Great Mongolian Ulus

Çetin KAYA

The Leaved Cross and Crescent Beneath The Cross on Byzantine Anonymous Folles: An Interpretation of Groups H, I, and J, M

Bizans Anonim Follislerinde Bitkisel Bezemeli Haç ve Ay Üzerinde Haç Tasviri: H, I, J, M Grubunun Değerlendirilmesi

35-60

Nergis ATAÇ

Sâmânogulları Devleti'nin Yükselişi ve Düşüşü Hakkında Düşünceler

Reflections on The Rise and Fall of The Samanids

61-80

Yasemin ELLİK

Selçuklu Ailesinin Bilinen İlk Atası: Demir Yaylı Dukak

The First Known Ancestor of The Seljuk Dynasty: Tuqaq The Iron Bow

81-104

Oğuzhan ÇAKIR

XXV

Kitâbu Bağdâd'ın Tarihi Değeri

The Historical Value of Kitabu Baghdad

105-136

Mustafa HİZMETLİ

Selçukluların Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Mefkûresi Bağlamında Bağdat'a
Yönelik Faaliyetleri

*Relations of The Seljuks with The Abbasid Caliphs and Their Activities in Baghdad in The
Context of The Caliphate Ideal*

137-178

Murat AKBAŞ

نگرشى بر معماری عهد سلجوقى

Selçuklu Mimarisi Üzerine Bir İnceleme

179-194

Abdolvahid SOOFIZADEH

Şebânkâreler ve Selçuklular Zamanında Fars Bölgesindeki Faaliyetleri

The Shabankara and Their Activities in The Persian Region During The Seljuk Era

195-230

Türker UYGUR

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Zeredhâne

Character and Operation of Zeredhâne in Saldjuks Sultanate of Rum

231-254

Murat Kaan YILDIZ

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Karakter İncelemesi

Character Analysis of Giyath Al-Din Kay Khusraw II, The Sultan of The Turkey Seljuk State

255-284

Zühal ŞEN

Türkiye Selçuklularının Yıkılışı Sürecinde Sosyal Hayatta Bazı İnsani Değerler Üzerine

On Some Human Values in Social Life During The Collapse of The Turkey Seljuks

285-312

Nazlı ALTUNSOY

Coğrafyanın Karamanoğulları'nın Siyasî Hayatına Etkisi

313-344

Influence of Geography on The Politicall Life of Karamanids

Mutlu ADAK

Osmanlı Devleti'nde Müslüman Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme Tanzimat
Dönemi Diyarbekir Örneği

345-364

*An Investigation on The Family Structure of Muslim People in The Ottoman State: The Case
Study of Diyarbekir in The Tanzimat Period*

İbrahim SOLAK & Ahmet GÜLENC

KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

s./p.

Selçuklu İmparatorluğunun Düşüşü

365-368

Zafer SARAÇ

İTİL BULGARLARI VE COĞRAFYACILAR VOLGA BULGARS AND GEOGRAPHERS

Halil İbrahim GÖKBÖRÜ *
Ahmed ALDAHROUJ *

Öz

İtil (Volga) Bulgarları hakkında bilgi veren Arapça coğrafi kaynaklar, bu bölgede yaşayan halkın hayatı ve bu insanlar hakkındaki haberleri belgeleyen ilk kaynaklardır. Bu kaynaklarda Bulgarların yurdunun İtil Nehri'nin kenarında bir yer olduğu var sayılmaktadır. Bu kaynaklar onların yaygın olduğu bölgeleri, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, ürünlerini, sahip oldukları hayvanları, ticari ilişkilerini ve orada yaşayan diğer topluluklarla siyasi ilişkilerini bize sunmaktadır. Bu bilgilere o bölgeyi ziyaret etmeyi başaran seyyah ve coğrafyacılar aracılığı ile ulaşılmıştır. İbn Fadlan, Gırnatî ve İbn Battuta gibi bazı seyyah ve coğrafyacılar Bulgarlara ait kişisel izlenimlerini yazmış oldukları notlar ile aktardılar. Bu seyyah ve coğrafyacıların bir kısmı bu bilgileri aynı zamanda Müslüman tüccarlar ve Müslüman ülkelerle bağlantısı olan Bulgar tüccarlarından topladılar. Arap coğrafyacı ve seyyahların aktardığı bu nadir kayıtlar, daha önce herhangi bir dilde kaynak bulunmayan bu uzak ilke hakkında bize özet ama değerli bilgiler vermektedir. Bu nedenle, Arapça kaynaklar ve zaman içinde emsal olan Rus kaynakları, İtil Bulgarlarının coğrafyası ve etnografyasını ilk ortaya çıkaran kaynaklar olarak kabul edilmiştir.

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, higok@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-8405-6498>.

* Doktora Öğrencisi Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, ahmad.dah222@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9297-0765>

Gönderim Tarihi: 21.01.2021

Kabul Tarihi: 21.06.2021

•
Anahtar Kelimeler

İtil, Bulgar, İbn Fadlan, Gırnatî, İbn Rüsteh

•
Abstract

The Arabic geographical sources that give information about Volga Bulgarians, are the forefront of the sources that documented the news and life of the people of that country. In these sources, it is assumed, the hometown of this people is the banks of the Volga River. These sources provide us a picture of their area, customs, traditions, beliefs, products and animals in addition to their commercial and politic relations with the peoples living there. This information had been got through some geographers and travelers who were able to visit this country. A few travelers and geographers such as Ibn Fadlan, Granati and Ibn Battuta had transferred their personal observations through the texts that were written by themselves. These authors collected also this information through the Bulgarian merchants who had relations to the Muslim countries or Muslim merchants, who were connected to that country. These rare records quoted by Arabic geographers and travelers in the Arabic language give us brief but important notices about this far country with no resources in any language. Therefore, Arabic sources and Russian sources, which have been precedents in time, are accepted as the first sources to reveal the geography and ethnography of the Volga Bulgarians.

•
Keywords

Volga, Bulgar, Ibn Fadlan, Granati, Ibn Rustah

GİRİŞ

İdil Bulgarları hakkında yapılan araştırmalarda esasen bu ilk Müslüman Türk devletinin tarihinin ana hatları ortaya çıkarılmıştır. Ancak Arapça kaleme alınan bazı coğrafya eserlerinin henüz araştırmalara yeterince yansıtılmadığı görülmektedir. Bazıları yazma olarak kütüphanelerde bulunan bu kaynakların içerdiği önemli bilgiler, İdil Bulgarlarının tarihi seyrini kökten değiştirmese de biline katkı yapması bakımından dikkate değerdir. Öte yandan tarihi kaynakların farklı bir bakış açısıyla okunması, bilinenden farklı bilgiler ve değişik sonuçlar elde etmeye de imkân vermektedir. Bu bakımdan bu çalışmada Bulgarlar hakkında bilgi veren münhasıran Ortaçağ Arapça coğrafya kaynakları ile seyahatnameler değerlendirmeye alınarak İdil Bulgarlarının sosyal ve siyasal yaşamlarına ilişkin genel bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Değerlendirme esnasında müteahhir ve çağdaş eserlerle yapılan mukayese ile son araştırmalardaki kimi kayıtlar da göz önünde tutulmuştur.

1. Bulgarların Ülke Sınırları ve İklim Şartları

Orta Çağ Arap coğrafyacıları, Bulgarların İtil Nehri'nin orta boylarında yaşadıklarını kaydederler. Halbuki ilk Bulgarlar, Kafkasya'da yaşıyorlardı (Solmaz, 2018, 21-24; Taşağil, 2000, s. 472-473) ve bu müelliflerin bunu bilmedikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aşağıda bahsedeceğimiz gibi onların İtil Nehri'nin ortasına yerleştiklerini biliyorlardı. Bu müelliflerin hepsi, Bulgarların İtil Nehri'nin orta havzasının Doğu kıyısında yaşadığı konusunda hemfikirdirler. Ancak bu toplulukların bulunduğu "iklimi" tanımlarken ihtilafa düşmektedirler. Nitekim İslam müellifleri arasında yaygın olan dünya coğrafyası tanımlamasına uygun olarak Ortaçağ Müslüman coğrafyacılar, eski Grek ve Roma'dan da esinlenerek dünya coğrafyasını tanımlarken Ekvator ile Kuzey Kutbu arasında kalan ve insanların yoğun olarak yaşadıklarını farz ettikleri bölgeleri *iklim* adını verdikleri 7 paralel dairesine ayırmışlardır. Birinci iklim ekvatora yakınken, yedinci iklim Kuzey Kutbuna yakındır. Ülkeleri ve milletleri de bu *iklimlere* göre yerleştirmişlerdir. (Yâkût el-Hamevî, 1979, C. I, s. 25; el-Bağdadî, 2014, C. I, s. 14; Ak, 2000, C. XXII, s. 28-30) Bu geleneksel iklim tarifine uygun olarak, Mesudî ve İbn İyas, Bulgarların ülkesinin *iklim* bakımından "yedinci bölgede" kaldığını söylerken, (Mesudî, 2005, C. I, s. 140; İbn İyas, s. 117) İdrisî ve Dımaşkî ise "altıncı ve yedinci bölgeler arasında" bulunduğunu ifade etmektedirler. (İdrisi, 2002, C. II, s. 914, 959; Dımaşkî, 1865, s. 21-22)

Esasen Bulgarların ülke sınırlarını kesin olarak belirlemek kolay değildir. Zira Bulgarlar da kendi çağındaki diğer devletler gibi, hudutları devletin gücüne veya

zayıflığına bağlı olarak genişleyen veya daralan bir topluluk idi. Bu bakımdan güçlendikleri dönemde sınırları bir nebze büyüyerek “altıncı ve yedinci bölge” arasında kalacak biçimde yayılmış ve geniş bir bölge halini almıştır. Bununla birlikte komşu ülkelerin baskısı sonucu güçlerini yitirdiklerinde sınırları daralarak yedinci bölgeden ibaret kalmış görünüyor. Genel olarak coğrafyacıların bahsettiklerine göre Bulgar toprakları, kuzeydeki Slavların, güneydeki Hazarların, batıdaki İtil Nehri'nin (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; İbnu'l-Müncim, 1988, s. 122, 141) ve doğudaki Oğuzların (Anonim, 1999, s. 144) sınırları arasında yer almaktadır. İbn Battuta, Bulgarların komşusu olan bölgeye “Karanlık Bölge” (Arz ez-Zulme) denildiğini söylemektedir. (İbn Battuta, 1992, s. 337) Çünkü o zamanlar o bölgede çok az insanın yaşadığı tahmin ediliyor, bölge hakkında yeterince bilgi bulunmuyordu.

Bugün yapılan araştırmalar, Bulgarların XI. ve XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, Veliki Ustyug'tan Saratov'un güneyine ve Murom'dan Ufa sınırlarına kadar hudutlarını genişlettiği ve nüfuzlarını artırdığını göstermektedir. (Barthold, 1996, s. 84)

İtil Bulgarlarının ülkesi, en Kuzey noktada bulunmasından ötürü değişik bir zaman ve iklim yapısına sahipti. Nitekim dünya coğrafyasının bu bölgesinde yazın geceler kısa gündüzler uzun; kışın da geceler uzun, gündüzler kısa olarak gerçekleşirdi. Sıcaklık bakımından soğuk bir iklime sahip olan bölgenin bu özelliği seyyahlar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.

İtil Bulgarları hakkında bilgi veren müelliflerden biri olan İbn Fadlan, buraya bir ziyaret yapmış ve bunu seyahatnamesinde anlatmıştır. İbn Fadlan, mevsim olarak ilk bahar sonuna doğru Bulgar ülkesine ulaşmıştır (12 Muharrem 310/ 12 Mayıs 922). (İbn Fadlan, 1959, s. 113) O, Bulgar ülkesindeki zaman kavramının anlaşılması için kendi gözlemlerini şu şekilde anlatmaktadır: “*Hükümdarın Bağdatlı terzisiyle sohbet maksadıyla benim kubbeli çadırıma girdik. Bir insanın Kur'an'ın on dörtte birinden daha az okuyacağı kadar süre konuştuk (yaklaşık yarım saat). Yatsı ezanını bekliyorduk. Ezan okunmaya başladı. Çadırdan çıktık. Sabah olmuştu. Müezzine ne ezanı okudun dedim? O da sabah ezanı okudum dedi. Yatsı ezanı nerede? dedim. Biz yatsıyı akşamla beraber kılarız dedi. Geceye ne oldu? dedim. Gördüğün gibi, siz gelmeden daha kısaydı. Uzamaya başladı dedi*” (İbn Fadlan, 1959, s. 124-125; a.mlf., 1995, s. 55) Bu konuşma muhtemelen haziran ayının sonunda, belki temmuz ayı içinde yapılmıştır. Zira konuşmadan anlaşıldığı kadarıyla müezzin, artık günlerin kısalmaya başladığına vurgu yapmaktadır. Kuzey yarım kürede günlerin kısalmaya başlaması 21 Haziran'dan sonradır.

İbn Fadlan orada şahit olduğu gündüz ile gece arasındaki farklılığını şu sözlerle tanımlamaktadır: *“Onların ülkesinde gündüzler çok uzundur. Senenin bir kısmında gündüzler uzar, geceler kısalmır. Sonra geceler uzar, gündüzler kısalmır. Varışımızın ikinci gecesinde kubbeli çadırımın dışında semaya baktım. Çok az sayıda yıldız gördüm. Zannedirim 15 yıldız vardı. Orada akşam namazından önceki şafak hiç kaybolmuyor; gece de pek karanlık değil. Bir ok atımlık mesafeden insan insanı tanıyabiliyordu”*. (İbn Fadlan, 1959, s. 125; a.mlf., 1995, s. 55.)

Coğrafi eser müelliflerinden olan Ebü'l-Fida da esasen bazı Bulgarların söylediği iddia edilen ‘gece kısalması ve şafağın kaybolmaması’ durumunu doğrulayan ifadeler kullanarak şöyle demektedir: *“Bu söz doğrudur; kırk sekiz buçukluk paralelde şafak kaybı yaz aylarında alacakaranlık olmadan başlamaktadır”*. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217)

Öte yandan Kuzey Afrikalı Arap seyyahı İbn Battuta, Altın Ordu'nun başkenti olan Saray kentini ziyareti sırasında Bulgar şehrine de uğramıştı. Onun ziyareti yaz mevsimine denk gelen Ramazan ayı içerisinde vuku bulmuştu. Bulgar şehrinde oruç tutan bir kişinin akşam ne yaptığına dair notlar alan seyyah şöyle demiştir: *“Akşam ezanı okunduğunda orucumuzu açtık, o esnada yatısı ezanı okundu ardından yatısı ve teravih namazı kıldık, ardından güneş doğdu”*. (İbn Battuta, 1992, s. 338)

Bu bölgede kış mevsiminde gece-gündüz arasındaki zaman farkı tersine dönüyordu. Tespitlere göre kış aylarında gündüz üç buçuk saat sürmekteydi. Nitekim bir kış mevsiminde ülkeyi ziyaret eden müelliflerden zamanın dil alimi Cuvâyilaki şöyle demiştir: *“Gündüzler dört vakit şeklindeydi; her namaz arka arkaya kılınıyordu, rekâtlar ezanla ve kametle birlikte kısa kısa idi”*. (İbnü'l-Esir, s.51; İbn İyas, s.117)

Bulgar ülkesinin hava şartları da coğrafyacıların merakını uyandırmıştır. Bölge kış aylarında düşük sıcaklıkları ile bilinmektedir. Ülkede çoğu zaman yaz aylarında bile karlar erimemekteydi. Bulgar halkı, yerdeki toprağı nadiren kuru olarak görürdü. (Yâkût el-Hamevî, 1977, C. I, s. 486; İbn İyas, s.117)

el-Gırnatî, ülkedeki soğuk havanın şiddetini tanımlarken *“ölen bir kimsenin cenazesinin altı ay boyunca defnedilemediğini”* vurgulamaktadır. Zira toprak kış aylarında adeta bir demir gibi sertleşmekte ve mezar kazmak mümkün olmamaktadır. Nitekim müellif, o bölgede ikamet ederken vefat eden oğlunu yerin sert olmasından dolayı üç ay sonra defnettiğini belirtmiştir. Müellif, kışın donan İtil ırmağının bu durumunu da hayretle gözlemlemiştir: *“Nehir zemin gibi sert olacak biçimde dondu. Atlar, buzağılar, bütün hayvanlar üzerinde yürüyorlar, adeta buzda hayat mücadelesi veriyorlardı”*. (Gırnatî, 1993, s. 138; Mûnis, 1986, s. 315-316)

Ancak yaz aylarında hava karışık oluyordu. Bu zamanda gökyüzü bulutlarla doluyor, şimşek ve yağmur eksik olmuyordu. Bu gürültülü bulutlar İbn Fadlan'ın notlarından anlaşıldığına göre, Bulgarların inançlarında yer alan "*Müslüman ve kâfir cinlerin arasındaki mücadeleden*" (!) kaynaklanıyordu. (İbn Fadlan, 1959, 124, 132; a.mlf., 1995, s. 54)

Özellikle coğrafya müellifleri bize İtil bölgesindeki en önemli şehirlerin isimlerine ulaşmamıza imkân sağlamıştır. Bulgar şehri (Belar) ülkenin başkentidir ve İtil Nehri'nin doğusunda yer almaktadır. Bu kayıtlardan şehir ile nehir arasında yaklaşık beş buçuk km mesafe bulunduğu anlaşılmaktadır (İbn Fadlan, 1959, s. 136) İtil nehrinde şehre ait bir liman vardır. Bölge halkı Müslüman'dır. İnsanlar, kış aylarında ahşap evlerde; yaz aylarında çadırlarda yaşamaktadırlar. Şehrin ortasında bir cami yer almaktadır. (İstahrî, 1927, s. 225) Bu şehre bağlı ilçe olabilecek fazla yerleşim yerleri bulunmamaktadır. (İbnü'l-Verdî, 2008, s. 37)

Bir diğer önemli kent olan Suvâr da İtil nehri kıyısında bulunmaktadır. (Makdisî, 1991, s. 316; Kemaloğlu, 2018, C. VIII, s. 256) Bulgar şehri ile arasındaki mesafe yaklaşık sekiz buçuk *merhale*dir (yaklaşık 350 km). (el-Mağribî, 1958, s. 138) Suvâr halkının evleri de tıpkı Bulgarlarınkı gibi ahşaptandır. (İdrisî, 2002, s. 918)Yine bu şehrin de bir camisi bulunmaktadır. (İstahrî, 1927, s. 225; İbn Havkal, 1992, s. 335; Bîrûnî, 1955, s. 579)

2. Bulgarlara Ait Etnografik Kayıtları

2.1. Köken Bilgileri

İtil Bulgarları hakkında bilgi veren coğrafyacılar, Bulgarların yaşadıkları yerlerin muhtemelen çok uzakta bulunmasından dolayı onların adları ve kökenleri konusunda hatalı kayıtlar aktarmışlardır. Nitekim bazı kayıtlara göre Bulgarlar, Berğaz; (Mesudî, 2005, C. I, s. 140) Bulkâr; (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; İbnü'l-Müncim, 1988, s.122) Belâr; (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217) Berğar (el-Bekri, 1992, C. I, s. 263) gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Fakat birçok coğrafyacı da Bulgar olarak isimlendirmiştir. Özellikle bu ülkeleri gezip kendi gözleriyle gören seyyahların kayıtları bunların en doğru olanlarıdır. Bulgar kelimesi Türkçedeki "bulgamak" fiilinden türemiştir ve "bulgar" kelimesi karışmak, karıştırmak, karışmış olmak anlamlarına gelmektedir. Bu adı taşıyan gruplar, Avrupa'dan gelen Hunlar ile Karadeniz'in kuzey kıyılarında yaşayan Türk kabileleri arasındaki birleşmeden türemiştir. (Kemaloğlu, 2018, 255)

Ancak bu insanların kökeni konusundeki görüşler birbirinden farklıdır. İlk görüş, onların Slav oldukları yönündedir. Bunlar arasında Bulgar ülkesini ziyaret eden İbn Fadlan Bulgar hükümdarına "Slav kralı" olarak isim vermiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 113; a.mlf., 1995, s. 47) Yine el-Bekri'nin bu konudaki görüşü

de Bulgar yöneticilerinin Slav ırkına mensup olduğu yönündedir (el-Bekri, 1992, C. I, s. 330) İkinci görüş ise Türk olduklarına dairdir. Bu görüşün ilk sahibi ise Mesudî'dir. Mesudî esasen başlangıçta, *et-Tenbih ve'l-Eşraf* kitabında ilk görüşü destekleyerek "onlar Slavların bir kolu" olduğunu ileri sürmüştü de, (Mesudî, 1938, s. 122) sonradan bu görüşünü değiştirerek Türk olduklarını savunmuştur. Mesudî şöyle diyordu: "Onlar Türklerin bir koludur". (Mesudî, 2005, C. I, s. 140) Öte yandan İstahrî'nin söylediğine göre ise "Bulgar dili Hazar diline benzemektedir". (İstahrî, 1927, s. 225) Bilindiği üzere Hazarlar, Türk'tür. Fakat üçüncü görüş sahipleri ise Bulgarların Türkler ve Slavlardan gelen karışık soy olduğunu savunurlar. İtil Bulgar delilleri buna cevap mahiyetindedir. Nitekim Dımaşkî ve İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarında geçen bir rivayete göre, Bağdat'ta buldukları sırada kendilerine sorulan: "Siz hangi millettensiniz?" sorusuna Bulgarlar "Türk ve Slav ırkıdanız" diye cevap vermişlerdir. (Dımaşkî, 1865, s. 263; İbnü'l-Cevzi, 1992, C. XV, s. 279)

Bulgarların başlangıçta Kafkas bölgesinde yaşadığı belirtilmişti. Hazarların baskı yapması nedeniyle kuzeye göç etmek zorunda kalan Bulgarlar, iki kısma ayrıldılar. İlki kuzey doğuya göç etti ve İtil Nehri'nin ortasına yerleştiler. Bunlar daha sonra İtil Bulgarları olarak tanınmışlardır. Bu çalışmanın da konusunu oluşturan gruptur. İkinci kısım ise Doğu Avrupa'ya göç etmiş ve Tuna Nehri'nin kıyısına yerleşmişlerdi. (İsmail, 2006, s. 49-51; Taşağıl, 2000, s. 472-473) Şüphesiz coğrafyacılar İtil Bulgar'ını ve Avrupa'ya göç edip Tuna Nehri etrafına yerleşen Bulgarları birbiriyle karıştırdılar. Tuna Bulgarları oradaki insanlar arasında yaşarken gün geçtikçe kendi kültürlerinden uzaklaşmış, onların kültürlerini benimsemiş ve nihayet Hıristiyan dinine girmişlerdir. Bu yüzden bazı coğrafyacılar, Bulgarların "Slav" ırkına mensup olduklarını düşünmüşlerdir.

Bundan farklı olarak Türk olduğunu söyleyenlerin de dayandığı iki sebep vardır: Birincisi, İstahrî'de geçen, Bulgar dilinin, yukarıda geçtiği üzere, Hazarların diliyle aynı olduğu vurgusudur. İkincisi de Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı kitabında Bulgarların dillerinin Türkçe olduğunu söylemiş olmasıdır. (Kaşgarlı, 1917, C. I, s. 30; a.mlf., 1998, C. I, s. 30)

Bununla birlikte, Slav ve Türk ırklarının karışmış olması da muhtemeldir. Dolayısıyla bu da yabana atılamaz. Ancak İtil Bulgarlarının, zamanla maruz kaldıkları savaşlar neticesinde İtil Nehri civarındaki Slavlar ile benzer tarihi şartları yaşamaları, ortak daimî göçlere tabi olmaları yüzünden karışık bir ırka dönüştükleri de yadsınamaz. Slavların bazı kültürel özelliklerini benimseyen Bulgarların yine de tamamen Slavlaşmadıkları, milli benliklerine ait unsurları muhafaza ederek kendi dillerini, kimliklerini ve dinlerini korudukları anlaşılmaktadır.

2.2. Sosyal Yaşamları

Coğrafya müelliflerinden İbn Rüsteh'in tespitine göre Bulgar toplumu üç kabileden oluşmaktadır. Bunlar, Burlâs, Eşğil ve Bulkâr'dır.¹ (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Bu gruplar kendi aralarında sık sık savaşırlardı; fakat bir düşman onlara saldırdığında ona karşı koymak için birleşirlerdi. (Anonim, 1999, s. 144) Hangi yönetici toplumun başında olursa olsun, Bulgar toplumu inancını sürdürürdü. Tespitlere göre İtil Bulgarları İslam dinini Hanefi mezhebi üzerinden benimsemiştir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) İslam dininin bu bölgeye nasıl ulaştığı hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Mesudi ve el-Bekri, 'Bulgar hükümdarının gördüğü bir rüya' neticesinde Müslüman olduğunu ifade etmektedir. (Mesudî, 2005, C. I, s. 140; el-Bekri, 1992, C. I, s. 263) Kazvinî, Müslüman 'bir salih adamın Bulgar hükümdarına geldiğini' söylemektedir. Kazvinî'nin dediğine bakılacak olursa, sözü edilen 'salih zat' geldiği sırada Bulgar hükümdarı ile eşi hayattan umudunu kesecek derecede ağır bir hastalığa yakalanmış idi. Bu adam onlara şöyle dedi: "Sizi tedavi edersem dinimi kabul eder misiniz?" Onlar da: "Evet!" dediler. Bunun üzerine 'salih zat' onları tedavi etti; onlar da Müslüman oldular. Hükümdarın İslamiyet'e girmesiyle birlikte Bulgar halkı da Müslüman oldu. (Kazvinî, trz, s.612) Yakut el-Hamevi ise onların Müslüman olma sebebini bilmediğini söylüyor. (Yâkût el-Hamevî, 1977, C. I, s. 486)

Bununla birlikte bu rivayetlerin kesinliğinden bahsetmek mümkün değildir; ancak bu kayıtlardan Bulgarların İslam dinini ve mahiyetini bildiklerini anlıyoruz. İslamiyet, onlar için ilk kez gördükleri bir şey değildi. Ancak iman, bilgi gerektirir; insanın bilmediği ya da görmediği bir şeye inanması mümkün değildir. Büyük olasılıkla Bulgarlar, İslam dinini kendilerine uzak Müslüman ülkelerden gelen Müslüman tüccarlar aracılığıyla tanıdılar. Böylece İslam dininin burada yayılışının bölgeye ticaret amacıyla gelen Müslüman tüccarlar ile olan görüş ve fikir alışverişi sayesinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Bulgarlar fırsat bulduklarında da hakkında bilgi edindikleri İslamiyet'i seçtiler.

İbn Fadlan ise İslamiyet'in benimsenmesiyle ilgili olarak Bulgar hükümdarının faaliyetinden bahsetmektedir. Nitekim ona göre, Bulgar hükümdarı İlteber Almış, Bağdat'taki Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a (908-932) bir mektup göndermiş, ondan ülkesinde İslam dinini anlatması için bir heyet talep etmiştir. Halifelik heyetinin Bulgar Devleti'ne gitmesiyle de Bulgar hakanı Almış ve halkı İslam dinini yakından tanımıştır. (İbn Fadlan, 1959, s. 67-68; a.mlf., 1995, 24; Taşağıl, 2000, s. 473; Kemaloğlu, 2018, s. 257; Uyar, 2020, s. 302)

¹ İlyas Kemaloğlu'na göre Bulgarların teşekkülünde yer alan Türk kabileleri Eskill, Bersul ve Barancer adlarını taşırlar. (Kemaloğlu, 2018, s. 256.).

Bununla birlikte Bulgarların tamamı Müslüman olmamıştır. Aralarında putperestlerin bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Rüsteh'e göre, onun zamanında yani III./IX. yüzyılda Bulgarlar arasında putperestler de vardı. Bunlar, sevgilileri ile karşılaştıkları zaman onlara secde ederlerdi. (İbn Rüsteh, 1892, 141) Yine Bulgar topluluğu arasında Hıristiyanlık'tan etkilenenler de vardı. Ancak Hıristiyanlık, Bulgarların son zamanlarına doğru yayılmıştır. Ebü'l-Fida ve bazı müellifler, kimi Bulgarların Hıristiyan olduğunu söylemektedirler. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217; el-Mağribi, 1959, s. 204) Bununla birlikte Bulgarlar arasında resmi dinin İslam olduğu ve bu ülkede asıl ve en yaygın din olduğuna şüphe yoktur. Günümüzde yapılan son arkeolojik araştırmalar bunu doğrulamaktadır. (Yazıcı, 1992, s. 75-76)

İbn Fadlan'ın seyahatnamesindeki kayıtlar arasında Bulgarların yaşam tarzları ile gelenek ve göreneklerine dair bazı bilgiler mevcuttur. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Bulgar toplumunun gelenek ve görenekleri arasında bir kısmının, inançlarına rağmen İslam'ın öğretilerinden çok uzak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fadlan, erkek ve kadın ilişkileri hakkında gözlem yaparken bu hususu vurgulamaktadır: *Erkekler ve kadınlar nehre iner hep beraber çıplak olarak yıkanurlardı. Yüzerken kadınların erkeklerden gizlenmesi için çok uğraştım. Fakat başaramadım. Bununla beraber asla zina etmezler. Aralarında zina eden birini, kim olursa olsun, dört kazık çakıp kollarından ve bacaklarından bu kazıklara bağlarlar. Balta ile onu baştan ayağa ikiye bölerler. Kadın için de aynı cezayı verirler. Bundan sonra zina eden kadın ve erkeğin parçalarından her birini bir ağaca asarlar. Hırsız da zina yapan kişi gibi öldürürlerdi.* (İbn Fadlan, 1959, s. 134; a.mlf., s. 61; Solmaz, 2018, s. 93-94)

Bununla birlikte Bulgar hakanı Almış, kendi milletinin İslam dini hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığını görüyordu. Bu konuda halkının İslam dinini ve hukukunu iyi öğrenmesini sağlamak amacıyla Bağdat'a elçi göndererek Abbasi Halifesi'nden İslam dinini öğretecek alimler talep istemiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 67-68, Solmaz, 2018, s. 112)

İbn Fadlan, Bulgarların kubbeli çadırlarda yaşadıklarını söyler. Bu çadırların en büyüğü hükümdarın çadırıdır. Hükümdar çadırı binden fazla kişiyi ağırlayabilecek kapasitedir. (İbn Fadlan, 1959, s. 131; a.mlf., s. 59) İbn Fadlan, çadırlarla ilgili bu tespitini Bulgar ülkesine yaz aylarında gittiği için yapmaktadır. Oysa İstahrî, Bulgarların kış mevsimindeki yaşamlarına ilişkin de gözlem yapmıştır. Nitekim o, Bulgarların kışın soğuktan korunmak için ahşaptan yapılmış binalarda, yaz aylarında da çadırlarda yaşadıklarını belirtmektedir. (İstahrî, 1927, s. 225)

Öte yandan Endülüslü müellif el-Gırnatî de bu ahşap evleri tarif etmiştir. O, bu evlerin çam ağacından yapıldıklarını, ağaç gövdeleri birbiri üzerine konularak inşa edildiğini, tavanlarına ahşap tabaka konulduğunu, içinde ateş yakıldığında hamam gibi ısındığını, evlere küçük kapılardan girildiğini ve koyun derisi ile kaplandığını söylemektedir. (Mûnis, 1986, s. 315) Öte yandan bu gibi ahşap evler, halen Rusya'nın köylerinde, özellikle Sibiry'a da benzer tarzda inşa edilip oradaki hava şartlarına uygun biçimde kullanılmaktadır.

Seyyah İbn Fadlan'ın, kişilerin kıyafetleri üzerine yaptığı tespitlere göre şapka elbiselerin önemli bir parçasıydı. Hükümdarın huzuruna çıktıklarında ona saygıdan şapkayı çıkartıp koltuk altına koyarlardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 131; a.mlf., s. 58) Bulgar toplumunun geleneklerinden bahseden İbn Fadlan şöyle demektedir: *"Onların âdetine göre bir adamın erkek çocuğu doğarsa onu babası değil, dedesi alır; adam oluncaya kadar ona bakmaya babasından daha çok hak sahibi olduğunu söyler. Ayrıca içlerinden biri ölürse ona çocukları değil kardeşleri mirasçı olurlar"*. İbn Fadlan, hükümdara, bunun İslam dini bakımından caiz olmadığını ve mirasın nasıl taksim edilmesi gerektiğini anlatmış, görünüşe göre o da bunu kavramıştır. (İbn Fadlan, 1959, s.132; a.mlf., 1995, s. 59; Solmaz, 2018, s. 84)

İbn Fadlan'ın Bulgar toplumunun gelenek ve göreneklerine dair yaptığı tespitler arasında çarpıcı örnekler de vardır. Mesela Bulgar halkı, şimşek düşen eve yaklaşmazdı; çünkü bu evde yaşayan insanların Allahın gazabına uğradıklarına inanırlardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 132; a.mlf., 1995, s. 59) Aynı zamanda köpeklerin ulumalarını kutsal sayarlar, onu duyduklarında mutlu olurlardı. O yılı verimli bereketli ve barış yılı olarak nitelendirirlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 127; a.mlf., 1995, s. 56)

Yine önemli tespitlerden biri, cinayet suçuna ilişkindir. Bulgar toplumu arasında şayet bir kişi kasten adam öldürürse o kişinin kendisi de öldürülürdü. Eğer hata ile cinayet işlenmişse, tahtadan bir sandık yaparlar, katili içine kapatıp, yanına üç ekmek ve bir şişe su bırakarak bir ağaca asıp terk ederler, Allah'ın onu affetmesi için güneşin ve yağmurun altında bırakırlardı. (İbn Fadlan, 1959, 132; a.mlf., 2018, s. 60)

Eğer bir şeyleri bilen akıllı bir insan olduğunu görürlerse, 'bunun tanrıya hizmet etmesi gerekir' deyip ipe boynundan bir ağaca asarlar ve cesedi çürüyünceye kadar indirmezlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 133; a.mlf., 2018, s. 60; Solmaz, 2018, s. 85)

3. Bulgarların Ekonomik Yaşamlarına Dair Kayıtlar

3.1. Tarım ve Hayvancılık

Bazı Müslüman coğrafyacıları, Bulgarların yaşadıkları bölgelerin şiddetli soğuklara maruz kalmasından ötürü o yörelerde meyve yetişmediğini iddia etmişlerdir. (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217; Kalkaşandî, 1914, C. IV, s. 462; İbn Siphahizâde, 2006, s. 220) Bu görüşte bulunanlar, umumiyetle Bulgar ülkesine gitmemiş olan müelliflerdir. Böyle iddialarda bulunan Ebü'l-Fida, Kalkaşandi gibi muteber müelliflerin Bulgar ülkesine gitmedikleri bilinmektedir. Halbuki Bulgarların ülkesine giden ve orada yaşamış olan coğrafyacılar bu iddianın tersini söylemektedirler. Mûninin tespitine göre bunlardan biri olan el-Gırnafi, Bulgarların bu bölgede yerleşik hayat kurduklarını, çiftçilikle uğraştıklarını, meyve, sebze ve hububat ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre Bulgarların ülkesinde çeşitli ve bol meyve yetişmektedir. (Mûnis, 1986, s. 318)

İbn Rüsteh'de ekilen başlıca hububatların buğday, arpa ve akdarı olduğu belirtilmektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Bu bölge ayrıca büyük ve siyah turp, (Ebü'l-Fida, 1840, s. 217) tatlı karpuz yetiştiriciliği ile meşhurdur. Hatta kış aylarında karpuzu koruma imkânı olduğu söylenmektedir. (Mûnis, 1986, s. 318)

Bulgar ülkesi özellikle yeşil ve sirkeden daha ekşi elma ile öne çıkmaktadır. İbn Fadlan bu elmayı genç kızların yediğini ve şişmanladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bu ülkede fındık ağacı yetiştiriciliği de yaygındır ve sık ağaçlar ile tıpkı ormanı andırmaktadır. (İbn Fadlan, 1959, s. 128; a.mlf., s. 57; Solmaz, 2018, s. 106)

İbn Fadlan'ın notlarında bu bölgede dikkatini çeken en önemli şey, yapraksız, nadir ağaçlardır. Bunların başları hurma ağacı gibidir. Bulgarlar bu ağaçların gövdesini delerler; bu delikten baldan daha tatlı bir su çıkar; eğer biri bu sudan fazla içerse tıpkı şarap içmiş gibi sarhoş olur. (İbn Fadlan, 1959, s. 129; a.mlf., s. 57)

Bu bölge aynı şekilde hayvanların çeşitliliği ile de bilinmektedir. Bazı hayvanların çok olması bazılarının da nadir olması seyyahların dikkatini çektiğinden gördüklerini ve duyduklarını bize aktarırlar. Bu notlar sayesinde bazı hayvanların günümüzde yaşamadıkları anlaşılmaktadır.

Başta İtil Nehri olmak üzere bu bölgede çok sayıda ırmak ve göl bulunmaktadır. Bu sular balık çeşitliliği ile zengin idi. Bu balıklardan bir grubu iri, az kılçıklı ve bol bulunurdu. el-Gırnafi bu balık çeşitlerini şu şekilde anlatmaktadır: *"Bu Volga nehrindeki balık türlerini daha önce hiçbir yerde görmemişim. Bir balık güçlü bir adamın taşıyabileceği ağırlığa denkti; ayrıca başka bir balık çeşidi ise güçlü bir devenin taşıyabileceği ağırlığa denkti. Küçük balık çeşitleri de vardı. Bu balıklar kılçiksiz, başları kemiksiz ve dişsizdi."* (Mûnis, 1986, s. 317)

el-Gırnatı'nın bahsettiği bir balık çeşidi çok bulunduğundan fiyatı da düşük idi. Bu yüzden herkes alabiliyordu: *"Bu balık cinsi 80 kg civarında idi, fiyatı ise yarım dirhemdi. Bu balığın karnından bir ay boyunca kandili aydınlatacak yağ çıkardı"*. (Mûnis, 1986, s. 317) İbn Fadlan'ın kaydına göre, Bulgar ülkesinde zeytin ve susam yağı bulunmuyor; bunların yerine balık yağı kullanılıyordu. (İbn Fadlan, 1959, 129; a.mlf., 1995, 58)

Bulgarların yaşamında köpek önemli bir yere sahipti. Özellikle kış aylarında, taşımacılık bu hayvanlar ile yapılıyordu. Bu bölgede diğer hayvanların karlı ve buzlu zeminde yürümleri olanaksızdı. Bölgeyi ziyaret eden seyyahlardan İbn Battuta bu köpeklerin öneminden bahsederek şöyle demektedir: *"Bulgarların yaşadığı yerlerden kuzeydeki bölgelere dek ulaşım vasıtası köpeklerin çektiği arabalardı. Bir arabayı dört köpek çekerdi. Bu bölgelerde rehberlik görevini, o bölgeye sürekli giden bir köpek yapardı. Bu köpeğin fiyatı bin dinar civarındaydı. Bir kabile kuzeyde bir bölgeye gitmek istediğinde en önde bu köpek giderdi. Bu köpek boynundan bir iple arabaya bağlanır, üç köpek de ona eşlik ederdi. Köpeklerin geri kalanı arabalarla onu takip ederdi. Bu köpekler sahipleri tarafından dövülmezler ve azarlanmazlardı. Yiyecek bulduklarında önce köpekler beslenir daha sonra insanlar yerdi. Aksi takdirde köpek sinirlenir sahibini hayat emaresi olmayan bir yerde terk edip giderdi"*. (İbn Battuta, 1992, s. 338-339)

Dolayısıyla köpeğin Bulgar toplumundaki yerinin diğer hayvanlardan daha önemli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Fadlan'a göre de Bulgar toplumu köpeği kutsal sayar ve o ulduğunda mutlu olur, o yılın bereket ve bolluk senesi olduğunu kabul ederlerdi. (İbn Fadlan, 1959, 127; a.mlf., 1995, s. 56)

İbn İyas, bölgeyi ziyaret eden el-Cevâlikî'den naklen altı karış uzunluğunda gagası olan bir kuş türünden bahsetmekte ve bu kuşun etinin böbrek taşına deva olduğunu söylemektedir. (İbn İyas, s. 119) Aynı şekilde bu bölgede bol miktarda doğal arı kovanının bulunduğundan bahseden İbn Fadlan da Bulgarların ormandaki bu arı yuvalarını bildiklerini, buradaki balları aldıklarını ancak bu sırada zaman zaman düşman saldırılarına da maruz kaldıklarını belirtir. (İbn Fadlan, 1959, s. 134; a.mlf., 1995, s. 61) Bulgarlar muhtemelen bu balları yerleşim yerlerinde satıyor ve başka memleketlere de ihraç ediyorlardı. İbn Fadlan, ayrıca Bulgar bölgesinde kendisini şaşırtan şeylerden biri olarak yörede çok sayıda yılanın bulunduğunu kaydetmektedir. O şöyle diyor: *"Ağacın bir dalını on ve daha fazla yılan sarmalamaktadır. Buna rağmen onları öldürmemekte ve zarar vermemektedirler"*. (İbn Fadlan, 1959, s. 127; a.mlf., 1995, s. 56)

İbn Fadlan'ın bahsettiği hayvanlar arasında "Kergedane" dediği bir hayvan da vardır. Seyyah bu hayvanı daha önceden hiç görmediğini söylüyor. Çünkü kendisinin yaşadığı çöllerde bu hayvan yaşamamaktadır. Fakat oradaki insanların

anlattıklarına göre bu hayvan deveden küçük, öküzden büyük, kafası deve kafası, kuyruğu öküz kuyruğu gibi; bedeni katır bedeni, toynakları ise öküz toynağı gibidir. Başının ortasında kalın dairevi tek bir boynuz yer alır. Boynuz uzadıkça ucu tıpkı ok ucu gibi incelmektedir. Yeşil ağaç yapraklarıyla beslenen bu hayvan, gördüğü kişiye boynuzlarını kullanarak saldırır. Şayet bu hayvanı öldürmek isterlerse, ağaçların arasına pusu kuran avcılar zehirli oklar atarak onu yaralayıp öldürürlermiş. (İbn Fadlan, 1959, s. 141-142; a.mlf., 1995, s. 65-66) İbn Fadlan'ın tarif ettiği bu hayvanın gergedan olduğu açıktır.

3.2. Ticaret

İtil Bulgar Devleti, bir yandan Kuzeybatı bölgesindeki ülkelerle, diğer yandan da Güneybatı bölgesindeki ülkelerle bağlantı kurmuştur. İbn Rüsteh, Rus ve Hazarların birbirleriyle ticaret yaptıklarını ve ürünlerini sattıklarını söylemektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141) Aynı şekilde Mesudi de Hazarlar ile Bulgarlar arasındaki ilişkinin ticaret sayesinde geliştiğini belirtir. Müelliflerin tespitlerine göre tüccar kabileleri, Horasan'dan Hiva'ya oradan da Bulgar bölgesine ulaşıyordu. (Mesudi, 2005, C. I, s. 140)

Muhtemelen İtil Nehri üzerinde bulunan liman, Bulgar şehrinin, komşu ülkelerle ticareti geliştirerek uluslararası ticaret merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. İbn Fadlan, İtil Nehri yakınında büyük ticari alışveriş merkezi olduğunu, burada değerli ve çok sayıda ürün ticareti yapıldığını söylemektedir. (İbn Fadlan, 1959, s. 136; a.mlf., 1995, s. 68)

Bulgar tüccarlar aktifliği ile bilinmekteydi. Ülkeden çıkıp Rusya'daki Visu (Ves) şehrinde ticaret yaparlardı, oradan kaliteli kunduz kürkü alıp, karşılığında Ruslara Azerbaycan kılıcı verirdiler. Bulgarlar, çeliğe su vererek Azerbaycan kılıcını daha sağlam hale getiriyorlardı. (el-Gımatî, 1993, s. 138) Bu kılıçların Ruslar arasında makbul olduğu anlaşılmaktadır. Bulgar tüccarları arasında Türk topraklarına giderek oradan canlı hayvan getirenler de vardı. (İbn Fadlan, 1959, s. 134-135; a.mlf., 1995, s. 61)

İbn Rüsteh, o dönemde Bulgar tüccarların çoğunlukla Samur derisi ticareti yaptıklarını söylemektedir. Bunu İbn Fadlan da doğrulamaktadır. Bulgar tüccarlar Müslümanlarla da ticaret yaparlardı. Ancak Ruslarla ticarete daha çok mal üzerinden trampa yaparlarken, Müslüman tüccarlardan mal karşılığı para alırlardı. Ürünlerin satışı yuvarlak beyaz dirhem ile yapılırdı. Bulgar tüccarları, samur derisinin fiyatı olarak Müslüman tüccarlardan iki buçuk dirhem alırlardı. (İbn Rüsteh, 1892, s. 142)

Bununla birlikte Bulgarların kendi paralarının da olduğu anlaşılıyor. Zira bazı tespitlere göre darphaneleri vardı. Ayrıca Ruslar kürk, deri, köle gibi emtiayı

Bulgar pazarına getirdiklerinde bunları Bulgarlara ve Araplara satıyorlardı. Bu ticaret sırasında ya Bulgarların veya Asya ülkelerinin paralarıyla satış gerçekleştiriliyordu. (Hâyd, 1985, C. I, s. 79)

Mallar belirlenen vergiler karşılığında alınıyor Bulgar Kralına veriliyordu. İbn Rüsteh, ticaret için gelen Müslümanlara ait gemilerden mallar üzerinden öşür vergisi (%10) alındığını ifade etmektedir. (İbn Rüsteh, 1892, s.142) İbn Fadlan ek olarak şu şekilde ifade etmektedir: “Eğer Ruslar ya da diğer yabancı milletlere mensup tüccarlar köle getirirlerse, hükümdar her on köleden birini kendi payı olarak alır. (İbn Fadlan, 1995, s. 145; a.mlf., 1995, s. 67)

Makdisî, Bulgarların çarşısında alınıp satılan malları şu şekilde tasnif etmektedir: “Kürkler, çeşitli hayvan derileri, balık yağı tutkalı, balık dişi, fındık, ok, kılıç, zırh, ayakkabı, şapka, halnec (ev eşyaları imalatı için bir ağaç çeşidi), köle, mum, bal, koyun, öküz bulunmaktadır”. (Makdisî,1991, s. 325; Miquel, 1985, C. II, s. 25-26)

3.3. Endüstri

Bu konudaki kayıtlar oldukça kısıtlı olmak birlikte, eldeki bulgulara göre Bulgarlar ticaret emtiasını endüstriyel mallara dönüştürebiliyorlardı. Hammaddelerin işlendiğine dair kayıtlar az da olsa dikkat çekicidir. Nitekim hayvan derisinden kürk elde eden Bulgarlar, aynı zamanda deriyi tabaklayıp ayakkabı ve çeşitli kıyafet malzemeleri haline dönüştürebiliyorlardı. (İsmail, 2006, s. 52) Ayrıca mücevher işlemede çok iyi durumda oldukları kaydedilen Bulgarların, demir gibi önemli madenleri de cilalayarak şekillendirdikleri bilinmektedir. (Abdulkerim, 1994, s. 39)

İbnu'l-Esir, Bulgarların imal ettikleri bir deri çeşidinin çok meşhur olduğunu belirtmektedir. O bölgede çok tutulan bu kaliteli deri, ‘siyah Bulgar derisi’ adı ile tanınırdı. (İbnü'l-Esir, s. 51) el-Gırnatî de Bulgarların maden parlatma işinde çok mahir ve bilgi sahibi olduklarını vurgulamaktadır. Nitekim Azeri kılıçlarını Ruslara satmadan önce kendilerine has yöntemlerle bunları parlatırlar ve ondan sonra satışını gerçekleştirirlerdi. (el-Gırnatî, 1993, s. 138)

4. Siyasi Yaşam

Bulgarların siyasi yaşamlarına dair kayıtlar da sınırlı olmakla birlikte değerlidir. İlk Müslüman Türk devletlerinden biri olarak bağımsız bir millet olan Bulgarların kendi hükümdarları, kendilerine has müesseseleri vardı. İstikrarlı bir siyasi yaşam sürmeleri hayatlarına yansımış ve nispeten müreffeh bir toplum olmuşlardır. Komşuları ile genelde iyi ilişki içerisinde bulunmaları, aradaki ticaretin gelişmesine imkân sağlamış ve merkezleri olan Bulgar şehrinin bir ticaret merkezi haline gelmesine yol açmıştı. Bununla birlikte komşu ülkelerle aralarında düşmanlık ve husumetin olduğu durumlar da olurdu. Nitekim Bulgar hakanı

Almış, düşman devletlerin saldırısından korunmak maksadıyla bir kale inşa etmek istediği zaman, bu işte kendisine yardım etmesi içi Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a bir elçi gheyeti öndermişti. İbn Fadlan, bu hususu seyahatnamesinde açık bir şekilde belirtmiştir. (İbn Fadlan, 1959, s. 67; a.mlf., 1995, s. 51, 68)

Bulgarlar özellikle güneydeki Burdâs (Burtâs) adındaki komşularıyla sürekli savaş içinde oldukları anlaşılmaktadır. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141; Himyeri, 1984, s. 88) Burdâs toplumu muhtemelen Bulgarlara tabi idiler ve çatışma da bu yüzden yaşanıyordu. Nitekim İstahrî, Burdâsların Bulgarlara tabi olarak yaşadığını söylemektedir. (İstahrî, 1927, s. 225) Bu bağlılık dolayısıyla da Burdâslar, Bulgar hakanına vergi (*cizye*) olarak yük hayvanları vermek zorundaydılar. (İbn Rüsteh, 1892, s. 141)

Ancak Bulgarların asıl düşmanı, Hazarlar idi. Görünüşe göre Hazarlar ile daha derin bir düşmanlıkları vardı. Hazarların güçlü oluşu, Bulgarların Hazarlara vergi vermesini kaçınılmaz kılmıştı. Bu durum İbn Fadlan'ın sözlerinde şu şekilde geçer: "*Hazar hakanı, Bulgar hakanından her yıl ev başına bir adet samur kürk vergi alır... Bulgar hakanının oğlu rehin olarak Hazar hükümdarının yanında bulunmaktadır*". (İbn Fadlan, 1959, s. 145; a.mlf., 1995, s. 65) Bu durum Bulgarların Hazarlara tâbi olduğunu göstermektedir. Bulgar prensinin de bu tâbiyet ve verginin yerine getirilmesi maksadıyla rehin tutulduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Mûncim de esasen Bulgarların Hazarlara itaat ettiklerini söylemektedir. (İbnü'l-Mûncim, 1988, s. 122) Fakat bu kayıtları şüphe ile karşılamak gerekir. Nitekim bu müellif, Bulgarların Hazar topraklarındaki ticaret yollarını güvence altına almak ve gelebilecek kötülüklerden korunmak için vergi ödediğini de hatırlatır. Zira o bölgede bulunan ticaret güzergahı Bulgarlar için hayat damarı niteliğindedir. Herhangi bir devlete vergi ödemek, o devlete itaat etmek anlamına gelmez; bunu kendi çıkarlarını korumaya yönelik bir uygulama olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

İbn Fadlan'dan bir süre sonra *Sûretü'l-Arz* adında bir dünya coğrafyası yazar İbn Havkal, Rusların 358/969 yılında Bulgarlara ve Hazarlara karşı savaş başlattığını ve bu ülkeleri tahrip ettiğini kaydetmektedir. (İbn Havkal, 1992, s. 332) Esasen Rusların bu hamlesinin amacı da Bulgarları hâkimiyet altına almak olmayıp, Hazar Denizi'ne ulaşan yolu kontrol altına almak ve Asya ülkeleri ile olan ticareti kendi lehine çevirmektir. Zira Bulgar Hakanlığı bu saldırılardan sonra da varlığını devam ettirmiştir.

Bulgarlar zaman zaman Harezmîlerle de anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Zira bazan Harezmli yöneticileri, Harezm bölgesinden çıkararak Bulgar topraklarına giriyor ve buradaki malı mülkü yağmalıyorlardı. (İbn Havkal, 1992, s. 332)

Bulgar hakanlığı, Moğol dönemine kadar bağımsızlığını sürdürmeye devam etmiştir. Moğollar, 620/1223 yılında Bulgar Devleti'ne saldırdı. Ancak Bulgarlar onlara tuzak kurup hezimete uğrattılar ve saldırıyı engelledikleri gibi Moğolları geri püskürtmeyi de başardılar. (İbnü'l-Esir, 2003, C. X, s. 418) Fakat bu başarı uzun süre devam etmemiştir. Cengiz Han'dan sonra oğlu Oktay (Ögeday), han olarak Moğol tahtına çıktığında babasının fetihlerini tamamlamaya karar verdi. Altın Orda Devleti'ni kuracak olan yeğeni Batu Han (1241-1256) komutasında bir orduyu Avrupa'ya sefere gönderdi (633/1235). Moğollar, batıya giden ordu ile uzak doğuda yer alan Moğolistan'daki merkez olarak Karakurum arasında bulunan geniş topraklarda iletişim güvenliğini tehdit eden (el-Hemedani, 1983, s. 56; Hilal, 1997, s. 36.) bir düşman olarak Bulgarları gördüler. Böyle bir tehlikeyi ortadan kaldırmak için de Moğol ordusu Bulgar şehrine girerek erkeklerin yanı sıra kadın ve çocukları da katledip şehri tahrip etti (1236). (*The Chronicle of Novgorod*, 1914, C. XXXV, s. 81)

O sıralarda Bulgar hükümdarı olan İlhâm Han, Moğollara karşı çok uzun direnememiştir. İlhâm Han 635/1237 yılında Moğollara teslim oldu ve onlarla, himayesi altındaki tüm bölgeleri ve yerleşim yerlerini vermeye yönelik bir antlaşma yaptı. Bununla birlikte Moğollar, Bulgar hanının Moğollar adına adına para basması ve Bulgar hanlığının onlara tâbi bir eyalet haline gelmesi şartıyla bu antlaşmayı kabul ettiler. Bulgar hanı da bu şartları kabul etti ve bu suretle Moğol hanedanının Batıda ortaya çıkan ve zamanla bir Türk devleti haline gelen Altın Orda'ya (1241-1502) tabi oldu. (İsmail, 2006, s. 87; Kemaloğlu, 2018, s. 262)

Bazı Arapça kaynaklar bize, İtil Bulgarlarından bir heyetin 730/1330 yılında Kahire'ye geldiğini, Bulgar hükümdarının Memlâk Sultan'ına tâbi olduğunu, bu maksatla kılıç kuşandığını, düşmanları yok etmek için de sancak istediğini söylemektedirler. (el-Ömerî, 2010, C. III, s. 150-151)

Bu heyet, Bulgar hanlığının varlığını ve en azından yarı bağımsızlığını sürdürdüğünü gösteren en önemli kanıtlardan biridir. Bazı tarihçiler Moğol savaşıdan sonra bu devletin yıkıldığını ileri sürmüşlerdir. Bunların başında Rus tarihçi Pyotr Çebalisky vardır. Bu görüşü savunan tarihçilerin, Bulgarların Moğollarla yapılan savaşta katledildiklerini, Moğolların Bulgarları hâkimiyet altına aldıklarını, onların yerine Kazan eyaletinin ortaya çıktığını ileri sürdükleri gözlenmiştir. Burada ortaya çıktığı söylenen eyaletlerin hepsi Bulgar hanlığını oluşturuyordu. (Abdulkerim, 1994, s. 43) Bu görüşü savunanlara göre Bulgar hanlığı yok olmuştu. Bu durumda yukarıda sözü edilen ve Mısır'daki Memlûk Devleti'ne gelen heyet nereden gelmiştir?

Bulgar Devleti, Altın Orda hanı Toktamış ile Timurlenk arasında çıkan savaşa kadar Altın Orda Devleti'nin himayesinde kalmıştır (793/1391). (Aldahrouj, 2016, s. 101-111; Kemaloğlu, 2018, s. 263) Daha sonra Bulgar toprakları Timur ordusunun askerleri tarafından istila ve imha edildi; Bulgar halkı da dağıldı. Bunların büyük kısmı Kazan Nehri'nin kıyılarına göç etmiş ve oraya yerleşmiştir. Böylece burada Kazan Hanlığı kurulmuştur. Kazan Hanlığı bünyesinde Bulgarların yanı sıra Kuman ve Altın Orda halklarından oluşan karışık bir topluluk meydana gelmiştir. Artık Bulgarlara dair bir haber alınamamaktadır. Bununla birlikte onların, günümüzde Çuvaşların atası olduğu kabul edilmektedir. (Taşağıl, 2000, s. 473)

SONUÇ

Bu kısa araştırmada genelde vakayiname türü eserlerde çok az yer verilen İtil Bulgarlarının siyasi ve sosyal varlığına ilişkin Arapça coğrafya ve seyahat kitaplarında yer alan bilgilerin ne denli önemli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Buna göre bu seyyah ve coğrafya müelliflerinin değerlendirmelerinde yer alan Bulgar halkının yaşamlarına ilişkin gözlemler, hayatlarını sürdürdükleri bölgenin iklim şartları, nerelerde konaklayıp ikamet ettikleri; mevsim şartlarının bölgede nasıl gerçekleştiği hususları ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede müelliflerin dikkatle belirttikleri iklim şartlarının, bölge halkının yaşamını şekillendiren ana unsurlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklı iklim şartlarına göre bölgede yaz aylarında geceleri kısa ve gündüzleri uzun, sıcaklık seviyesinin çok düşük olduğu genellikle vurgulanan bir tespit olmuştur. Ortaçağ'da yapılan bu tespitlerin bölgeyi günümüzde de karakterize eden bir özellik olması dikkat çekicidir.

Dolayısıyla bu kaynaklar aracılığıyla Bulgar toplumunun gelenek ve görenekleri hakkında bilgi edinmek mümkün olduğu gibi, bu uzak bölgede İslam dininin nasıl tanındığına dair gözlemler yapma imkânı da ortaya çıkmıştır. Nitekim İslam dinine ait kimi ritüellerin Önyasya havzasında yaşayan uluslara nazaran, Bulgar ülkesinde daha farklı biçimlerde icra edildiğine dair kayıtlar dikkati çekmektedir. Özellikle yaz mevsiminde zamanın nispeten hızlı bir şekilde aktığı bu kuzey memleketinde dini uygulamaların icrasını gösteren gözlemler oldukça önemli kayıtlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Bulgarlar ve kökeni hakkında coğrafyacıların görüşleri arasında farklı yaklaşım ve kayıtların olması bir başka önemli noktadır. Buna göre coğrafyacıların bir kısmı Bulgarların köken bakımından Slav olduğunu söylerken, diğer bir kısmı da Türk olduğunu iddia etmiştir. Bu konuda bilgi veren kaynaklar arasında yapılan karşılaştırma neticesinde Bulgarların kökenin Türk olduğuna dair herhangi bir şüphenin olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan Bulgarların yaşamında önemli yer tutan tarım ve hayvancılık hakkında kaynakların verdiği bilgilerin de çok değerli olduğu görülmektedir. Nitekim bu bölgede ekilen zirai ürün, ağaç ve o bölgede yaşayan kimi vahşi hayvan türlerine ait tespit ve gözlemler yapılmıştır. Mesela Bulgar ülkesinde, henüz çoğu Arap memleketinde tanınmayan bir gergedan cinsinin yaşadığını anlatan kayıtlar dikkat çekicidir.

Ayrıca bu seyyah ve coğrafyacıların kayıtları sayesinde, bölgedeki ticari faaliyetin ne denli önemli olduğu da ortaya çıkmaktadır. Zira yöredeki Bulgar toprakları üzerinde gerçekleştirilen ticaretin bölgeyi son derece önemli bir pazar haline getirdiği gözlenmektedir. Özellikle Bulgar halkına başkentlik yapan Bulgar şehrinin hem Bulgar hem de civar ülke tüccarları için son derece önemli bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, yine bu kayıtlardan hareketle, bu iktisadi faaliyetin gelişmesinde Müslüman ve gayri müslim tüccar sınıfının ne denli önemli bir rol oynadığı da ortaya çıkmaktadır.

Nihayet mezkûr seyyah ve coğrafyacıların eserlerine dayanılarak, Bulgar Devleti'nin komşu ülkelerle olan siyasi ilişkilerine, yaptıkları savaşlara, Moğol istilasına maruz kalarak Altın Orda Devleti'nin bir parçası haline gelişine ve en sonunda da Timur Devleti tarafından yıkılışına değinilmiştir. Böylece sözü edilen Arap müellifleri tarafından kaleme alınan bu coğrafya eserleri ve seyahat notları aracılığıyla, Bulgarların bağımsız olarak varlıklarını XIV. yüzyıl sonlarına dek sürdürdüklerine işaret edilmiştir.

EXTENDED SUMMARY

The Arabic geographical sources that give information about Volga Bulgarians, are at the forefront of the sources that documented the news and life of the people of that country. In these sources, it is assumed, the hometown of these people is the banks of the Volga River. These sources provide us a picture of their area, customs, traditions, beliefs, products, and animals in addition to their commercial and political relations with the peoples living there. This information had been got through some geographers and travelers who were able to visit this country. A few travelers and geographers such as Ibn Fadlan, Granati, and Ibn Battuta had transferred their personal observations through the texts that were written by themselves.

These travelers and geographers collected also this information through the Bulgarian merchants who had relations to the Muslim countries or Muslim merchants, who were connected to that country. These rare records quoted by Arabic geographers and travelers in the Arabic language give us brief but important notices about this far country with no sources in any language.

Therefore, Arabic sources and Russian sources, which have been precedents in time, are accepted as the first sources to reveal the geography and ethnography of the Volga Bulgarians.

The article deals with the talk about the state of the Volga Bulgarians, according to what was mentioned in the Arabic geographical sources, from two axes. The first is geographic: Where we highlight the geographical location of the Volga Bulgar state, and the description of the territory on which it was established; the length of the day and the shortness of the night in the summer, and vice versa for the winter months, in addition to the very low temperatures in this season. This contrast led the geographers write about it in detail, using literary words that make you live the situation as if you were in it, and this was evident in Ibn Fadlan's writings, as we are going to see.

As for the second axis, we talk about ethnography, and we discuss the origin of the Bulgarians and the views of geographers about it. and the social life that they lived, mentioning the most important tribes that make up Bulgarian society, their religious belief, their home, their clothes, and their daily lifestyle, in addition to the customs and traditions that they followed. We also talk about economic life, which is based on three main pillars: agriculture, animal husbandry, industry, and trade. Bulgarian society, like many medieval societies, practiced agriculture, where the cultivation of cereals and various fruit trees, especially apples were spread. We also learn about many animals scattered in those areas, as some of them today are among the extinct, we knew them through what geographers wrote about them. The abundance of lakes and rivers distinguished the Bulgarian state by its richness in thick wealth and its derivatives. The importance of the dog in the lives of the Bulgarians was also evident.

We also touch on the commercial role played by the Volga Bulgarian state. This state formed a link between the northwestern regions on the one hand, and the southern and southeastern regions on the other, to the extent that it became the first commercial center in the Volga Basin. As for the industry, we will review the most important industries in which the Bulgarians excelled and became famous, and the leather industries came on top of these industries. We conclude the conversation by shedding light on the political life of the regime, and their relations with their neighbors, whether peace or war. We briefly review their exposure to the Mongol invasion (633 / 1235), their subjugation to the Mongols, and then the campaign of Prince Timur on those areas in the year (793/1391), which was the cause of the end of that country.

KAYNAKÇA

- Ak, M. (2000). İklim. *İslam ansiklopedisi* (C. XXII, s. 28-30). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Ebrar, A. (1994). *Mên hum et-Tetâr*. (Raşide Abdurrahim el-Sâbruni, Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısîriyye el-Amme li'l-Kitab.
- Aldahrouj, A. (2016). *es-Siyaset'l-hariciyye li'd-devleti't-Teymuriyye fi Bilâd el-Kıpcak 771-807/1369-1405*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Aynu'ş-Şems Üniversitesi, Kahire.
- el-Bağdadî, S. A. 739/1339, (2014-2020). *Merâsîdü'l-ittıla alâ esmâi'l-emkine ve'l-bikâ*. (C. 1). (Gök, H. İ. Terc.). Ankara: Türk Türk Kurumu Yay.
- Barthold, V. V., (1996). *Tarihü't-Türk fi âsya el-vûsta*. (Süleyman, A. S. Arapça Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- Bekri, Abdülazîz b. Muhammed, (1992). *el-Mesâlik ve'l-Memalik*. Beyrut:Dârü'l-Garbi'l-İslâmi.
- Dımaşkî, Şeyhürabve, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman, 727/1327, (1865). *Kitâbu Nuhbeti'd-dehr fi acâibi'l-ber ve'l-bahr*. Petersburg: Academie Imperiale des Science.
- Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi (1955). *Kitâbu'l-kânûnu'l-Mesûdî*. Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâ'reti'l-Maarifi'l-Osmaniyye.
- el-Mağribî, Ebû Saîd Nûreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Mûsâ El-'ansi (1958). *Bestû'l-arız fi't-Tûl ve'l-'arz*. (Hûan Karnit Hinîs & Me'hâd Mevlaya el-Hâsan, Tah.). Tatvân (Fas).
- Ebû Ubeyd el-Bekrî & Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed (1992). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi.
- el-Gırnafî, Ebû Hamid Muhammed b. Abdurrahim (1993). *Tuhfetü'l-elbab ve nuhbetü'l-a'cab*. (el-Arabi, İ. Tah.). Eddârü'l-Beyda: Dârü'l-Âfâk el-Cedide.
- Ebû'l-Fida, İmâdüddin el-Melikü'l-müeyyed İsmail b. Ali (1840). *Takvimu'l-büldan*. Paris. Dârü't-Tıbbâ'tu's-Sultaniyye.
- Hâyd, F. (1985). *Tarihu't-ticâre fiş-şerk fi'l-'usûri'l-vûsta*. (Riza A. M. Arapça Terc.). Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb.
- Hilal, Â. (1997). *el-Alakât beyne'l-Mogol ve Evrûbâ ve Eserihâ ale'l-Âlemi'l-İslâmi*. Kahire: Ayin li'd-Dirasat ve'l-Buhûsi'l-İnsaniyye ve'l-İctima'yye.
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah (1984). *er-Ravzu'l-mi'tar fi haberi'l-aktar*. (Abbas, İ. Tah.). Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- Anonim, (1999). *Hudûdü'l-âlem mine'lmeşrik ile'l-mağrib*. (el-Hâdi, Y. Tah.). Kahire: ed-Dârü's-Sakâfiyye lin-Neşir.
- el-Ömerî, Şihâbeddin Ahmed b. Yahya (2010). *Mesalikü'l-ebşâr*. (ec-Cebûri, S. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,
- İbn İyas, Muhammed b. Ahmed 930/1523, *Neşkü'l-ezhâr fi acâibü'l-aktâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, Nr. 03039, İstanbul.
- İbn Siphazâde, Muhammed b. Ali el-Bursevî (2006). *Avzâhü'l-Mesâlik İla Ma'rifeti'l-Buldân*. (el-Mehdi Tah.). Beyrut: 'İd er-Ravâziyye, Darû'l-Mağribü'l-İslâmi.
- İbn Battuta, Muhammed b. Muhammed Ukberi (1992). *Ruhletu İbn Battuta (Tuhfetü'n-nüzzar fi garaibi'l-emsar ve acaibi'l-esfar*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Fadlan, Ahmed b. Fadlan b. Abbas (1959). *Risaletu İbn Fadlan*. (Dehhan, S.). Şam: Metbû'at el-Mücemmau'l-İlmi fi Dımaşk, 1959.

- İbn Fazlan, (1995). *Seyahatname* (Şeşen, R. Çev.) İstanbul: Bedir Yayınevi,
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi (1992). *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Menşûrat Mektebetü'l-Hayat.
- İbn Rüsteh, Ebü Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (1892). *Kitabu'l-a'laku'n-Nefise*. Leiden: E.J. Brill,
- İbnü'l-Müncim, İshak b. El-Hüseyn El-Müncim, 4/10, (1988). *Âkâmü'l-mürcân fi zikri'l-medâini'l-meşhûrât fi külli mekân*. Beyrut: Alem el-Kitab.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân el-Bağdâdî (1992). *el-Muntazam fi tarihi'l-müluk ve'l-ümem*. (Ata, M. A. A. & Ata M. A. Tah.). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin (630/1233). *Tuhfetu'l-acâib ve turfetu'l-garâib*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, Nr. 00860, İstanbul.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin (2003). *el-Kâmil fi't-tarih*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İdrisî, Abdullah b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî (2002). *Nuzhetu'l-muştak fi ihtiraki'l-afak*. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye.
- İsmail, L. A. (2006). *el-İslâm ve'l-müslimin fi havzi'l-Volga*. Kahire: Darü's-Sakâfetu'l-Arabiyye.
- İstahrî, Ebü İshâk b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (1914). *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: E.J. Brill.
- el-Kalkaşandî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (1914). *Subhü'l-a'sa fi smaati'l-inşa*. Kahire: el-Matbatü'l-Emiriyye.
- Kaşgarlı Mahmud (1917). *Divanü lugati't-Türk*. İstanbul: Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye, Matbaatü Âmira.
- Kaşgarlı Mahmud (1998-1999). *Divanü lûgat-it-Türk Tercümesi* (C. I-III) (Atalay, B. Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kazvinî, Ebü Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, 682/1283, (trç). *Asarü'l-bilad ve ahbarü'l-ibad*. Beyrut: Dâru Sadır.
- Kemaloğlu, İ. (2018). İdil Bulgar Devleti, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -Müslüman Türk Devletleri-I-*. (C.VIII, 253-269). İstanbul: Siyer Yay.
- Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed (1991). *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim*. 3.baskı. Kahire: Matba'âtu Medbûli.
- Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (1938). *et-Tenbih ve'l-eşrâf*. Kahire: el-Mektebetü'l-Tarihiyye.
- Mesudî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (2005). *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Âsriyye.
- Miquel, A, (1985). *Cuğrafya dâru'l-İslâm el-beşeriyye hatta muntesaef el-kairîn el-hâdî âşar*. (Hurî, İ. Arapça Terc.). Dimeşk: Menşurât Dâru's-Sekâfe.
- Mûnis, H, (1986). *Târîhu'l-coğrafya ve'l-coğrafıyyûn fi'l-Endelüs*. 2.baskı. Kahire: Mektebetu Medbûli.
- Reşidüddin Fazlullah el-Hemedanî, 718/1318, (1983). *Câmiü't-tevarih, tarih hulefâ'i cenkizhan min Oktâyhan ilâ Teymürhan*. (Sayyad, F. A. Trç.). Beyru: .Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye.
- İbnü'l-Verdî, Sirâceddin Ömer b. El-Muzaffer b. Verdi (2008). *Haridetu'l-acâib ve feridetu'l-garâib*. (Zeyyeti, E. M. Z. Thk.). 2.baskı. Kahire: Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye.
- Solmaz, S. (2018). *İtil Bulgarları İbn Fazlan seyhatnâmesi'ne göre*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Taşagıl, A. (2000). İdil Bulgar hanlığı. *İslam ansiklopedisi*, (C. XXI, s. 472-474). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- The chronicle of Novgorod 1016-1471* (1914) (Vol. XXXV), (Michell, R. & Forbes, N. Tarns.). London: Camden third series, Royal Historical Society.
- Uyar, M. (2020). İdil (Volga) Bulgarları. *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, (Gökbörü, H. İ. Ed.). Ankara: Nobel Yay.
- Yâkût el-Hamevî, Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (1977). *Kitâbu mu'cemi'l-büldan*, Beyrut: Dâr Sâdır.
- Yazıcı, N. (1992). *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

BÜYÜK MOĞOL ULUSU'NDA İLK VELİAHT TAYİNİ HUSUSUNA DAİR BİR İNCELEME*

A REVIEW OF THE APPOINTMENT OF THE FIRST CROWN PRINCE IN THE GREAT MONGOLIAN ULUS

Çetin KAYA**

Öz

Cengiz Han'ın ölümü sonrasında yerine geçecek kişinin ne zaman ve nasıl bir şekilde belirlendiği hususunda kaynaklarda bazı farklı bilgiler bulunmaktadır. Dönemin tanığı olan anonim eser Mongolun Nigoça Tobçıyan bu hususta Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın etkisini vurgulamaktadır. Çağatay veliaht tayini sırasında kardeşi Ögedey'i desteklemiştir. Bu sayede Ögedey'in veliaht olmasını sağlamıştır. Ancak sonradan kaleme alınmış eserler veliaht tayini hususunda Cengiz Han'ın kendi istek ve arzusu ile Ögedey'i veliaht ilan ettiği bilgisini vermektedirler. Ayrıca Mongolun Nigoça Tobçıyan veliaht tayinin tarihini 1219 yılında çıkılan Harezmsah Seferi'nin hemen öncesine koymaktadır. Ancak diğer eserler Cengiz Han'ın ölümüne yakın 1226 yılında çıkmış olduğu Tangut Seferi'ni işaret etmektedirler. Bu farklılıkların konu alındığı

* Bu eser "Çağatay Hanlığı ile Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (1227-1318)" isimli doktora çalışmasından türetilmiştir.

** Dr., Sivas/ Türkiye, ccetinkayaa.58@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3876-5140>.

çalışmamızda uygun görülen tüm kaynaklar değerlendirilmiş ve dönemin tanığı olan anonim eserin daha doğru bilgi verdiği neticesine varılmıştır.

•
Anahtar Kelimeler

Cengiz Han, Büyük Moğol Ullusu, Ögedey Kağan, Çağatay Han

•
Abstract

There is some different information in the sources as to when and how the crown prince who would be replaced Genghis Khan was determined after his death. An anonymous source that Mongolun Nigocha Tobchiyan, a witness of the period, describes the influence of Genghis Khan's second son Chagatai in the election of crown prince. Chagatai, his brother Ogedei supported during his appointment of crown prince. In this way, he made Ogedei the crown prince. However, later written sources give information that Genghis Khan declared Ogedei crown prince at his own request. In addition, the Mongolun Nigocha Tobchiyan gives the information that the crown prince was appointed just before the Kharezmshah expedition launched in 1219. However, other sources say that Genghis Khan appointed the crown prince in the Tangut expedition, which he launched near his death in 1226. In our review all sources deemed appropriate were evaluated and it was concluded that the anonymous source, a witness of the period, provided more accurate information.

•
Keywords

Genghis Khan, Great Mongolian Ullus, Ogedei Khagan, Chagatai Khan

GİRİŞ

Birçok Ortaçağ devletinde olduğu gibi 1206 yılında kurulmuş olan Büyük Moğol Ulusu'nda da yönetimi elinde bulunduran Cengiz Han'ın (Temüçin) ölümü sonrasında yerine hanedanından biri tayin edilmek istenmiştir. Bu tayinde Cengiz Han'ın ilk eşi olan Börte Üçin'den doğan dört oğlu Çuci, Çağatay, Ögedey ve Toluy öncelikli tutulmuştur. Çünkü Moğol geleneklerinde ilk eşten doğan evlatlar, diğerlerine göre daha muteber sayılmaktadır (Beyânî, 2018, s. 42, 139). Netice olarak Ögedey babası Cengiz Han'ın ölümü ile onun makamına geçmiştir. Ancak Ögedey'in bu makama ne zaman namzet edildiği ve nasıl geldiği konusunda bazı belirsizlikler mevcuttur. Tayinin aydınlatılmasında büyük öneme sahip olan muasır ve muahhar ana kaynaklar konu hakkında bazı bilgiler vermektedirler. Ancak kaynaklar arasında çeşitli noktalarda farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle konunun aydınlatılmasında önemli gördüğümüz temel kaynak eserler incelenip değerlendirilecek ve bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Ögedey'in Veliht Tayini Hakkında Verilen Bilgiler ve Değerlendirilmesi

Cengiz Han'a veliht belirlenmesi hususundan bahseden eserlerin ilki anonim eser *Mongolun Nigoça Tobçıyan* dır. Büyük Moğol Ulusu'nun kuruluşuna şahitlik etmiş kişi ya da kişilerin ağzından verilen bilgiler ışığında yazılmaya başlanan ve 1240 yılında tamamlandığı içerisinde verilen (Anonim, 1990, s. 893-890; Anonim, 1995, s. 245; Anonim, 2004, 1044; Anonim, 2011, s. 251) bu esere göre: Cengiz Han, Harezmsah Seferi'ne (1219-1224) çıkmadan önce Tatar boyuna mensup eşi Yesüy Hatun, (Anonim, 1990, s. 326-327; Reşiduddin Fazlullah, yz. 2937, 116a; Beyânî, 2018, s. 29) ona ölümü hatırlatmıştır. Bu nedenle kendisine bir veliht bırakmasını istemiştir. Yesüy Hatun'un bu uyarısı Cengiz Han tarafından da kabul görmüştür. Hatta Cengiz Han, ailesinden kimseler ve komutanlarına neden daha önce bu hususta kendisini uyarmadıkları için sitem etmiştir. Sonrasında Cengiz Han velihtlik için "*Oğullarımın büyüğü Çuci'dir*" diyerek bu evladını işaret etmiştir. Ancak Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay, Çuci'nin Merkit nesepli olduğunu iddia ederek¹ veliht olmasına karşı çıkmıştır. Çağatay'ın bu sözleri Çuci'nin ağırlına gitmiş ve ikisi babalarının önünde kavgaya tutuşmuştur. Onları ayırmak için araya

¹ Temüçin'in, 1206 yılında Büyük Moğol Ulusu'nu kurmadan önce Merkit boyu tarafından eşi Börte Üçin kaçırılmıştır. Börte onların elinden kurtarıldıktan kısa süre sonra Çuci'yi dünyaya getirmiştir. Bu nedenle Çuci'nin nesebi hakkında bazı şüpheler bulunmaktadır (Kalan, 2012, s. 119-130; Beyânî, 2018, s. 126; Gömeç, 2019, s. 204).

giren beylerden Bogorçu² ve Mukali³ olayı yatıştırırsa da Cengiz Han bu duruma çok üzülmüştür. Sonrasında bir daha Çuci'nin nesebi ile ilgili herhangi bir tartışmanın yapılmasını yasaklamıştır. Sükûnet sağlanınca Çuci ve Çağatay'ın veliaht konusundaki görüşlerini bildirmeleri istenmiştir. İlk olarak söz alan Çağatay, babasından sonra Ögedey'in başa geçmesinin uygun olacağını söylemiştir. Sıra Çuci'ye gelince o da Çağatay'ın görüşünün uygun olduğunu belirtmiştir. Küçük oğul Toluy'un da onayıyla, Cengiz Han tarafından Ögedey'in rızası alınmış ve veliaht olarak tayin edilmiştir (Anonim, 1990, s. 754-755,758-760, 767-773; Anonim, 1995, s. 174-176, 179-181; Anonim, 2004, s. 181-188; Anonim, 2011, s. 220-222, 225-227).

Alâeddin Atâ-Melik Cüveyni tarafından 1260 yılında tamamlanmış olan *Târîh-i Cihân Gûşâ'* da (Bilgin, 1993, s. 141) Cengiz Han'ın veliaht tayinine yönelik bilgiler bulunmaktadır. Esere göre: Cengiz Han, Ögedey'in kendisinden sonra başa geçmesini istemiştir. Bu isteğe de yine kendi arzusuyla sahip olmuştur. Ögedey'in yetenekleri, isabetli kararları ve yönetim becerisi Cengiz Han'ın dikkatini çekmiştir. Bu nedenle Ögedey'i kendisine veliaht olarak seçmiştir. Eserde dikkat çeken bir başka husus ise, Ögedey'in veliaht olarak tayin edildiği zamandır. Çünkü esere göre: Cengiz Han, Harezşah Seferi'nden döndükten sonra çıktığı Tangut Seferi'nde (1226-1227) hastalanınca Ögedey'i kendisine veliaht tayin etmiştir. Tangut Seferi sırasında Cengiz Han attan düşerek rahatsızlanır. Bu rahatsızlığın kendisine ölüm getireceğini anlayınca da oğulları Çağatay, Ögedey ve Toluy'u yanına çağırıştır. Onlara uyum içinde olup dağılmamalarını söylemiştir. Kendisinin ölümü sonrasında diğer oğulları ve devlet erkânına Ögedey'i başa geçirmelerini vasiyet etmiştir. Böylece Cengiz Han, oğullarından bu vasiyete uygun davranacakları sözünü almıştır. Hatta Ögedey'in hükümdarlığını kabul ettiklerine dair bir yazılı belge vermelerini bile istemiştir (Alâeddin Atâ-Melik Cüveyni, 2016, s. 244-246; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 2013, s. 185-186).

Delhi Sultanlığı bünyesinde Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcâni tarafından kaleme alınmış olan eser *Tabakât-ı Nâsîri* de Cengiz Han'ın veliaht tayini hususuna değinmektedir. *Târîh-i Cihân Gûşâ'*'nın tamamlandığı 1260 senesi içerisinde bitirilmiş olması (Ansarı, 1993, s. 99) bu eseri değerli kılmaktadır. Muhtemelen bahsedilen iki eser de birbirinden istifade edilmeden yazılmıştır. *Tabakât-ı Nâsîri'*ye göre: Cengiz Han'ın oğlu Çuci, Kıpçak topraklarını görünce burayı çok beğenmiştir. Babasının burada bulunan şehirleri helak etmesine içi elvermemiştir.

² Arulat boyuna mensup olup Temüçin ile tanışıklıkları ikisinin de gençlik yıllarının başlarına dayanır (Reşiduddin Fazlullah, 1995, C. I, s. 168-169; T'ang, 1970, s. 114).

³ Calayir boyundan olup Temüçin'in devletini kurmasında büyük çaba göstermiş destekçilerinin başında gelir (Reşiduddin Fazlullah, 1995, C. I, s. 599).

Bunu önlemek için Cengiz Han'ı av esnasında öldürmeyi planlamıştır. Kardeşi Çağatay, Çuci'nin bu planından haberdar olmuş ve babaları Cengiz Han'ı uyarmıştır. Bu nedenle büyük oğul Çuci, babası tarafından zehirletilerek öldürülmüştür. Sonrasında ise, Cengiz Han Tangut Seferi sırasında rahatsızlanıp ölüm döşeğine düştüğü zaman veliaht tayinini yapmıştır. Bu tayinde Çağatay, Çuci öldüğü için oğullarının en büyüğü olmasına rağmen çok savaşçı ve gaddar olduğundan dolayı tercih edilmemiştir. Onun yerine Cengiz Han diğer oğlu Ögedey'i kendi makamına layık görmüştür (Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, 2010, C. II, 150-151; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, 2016, s. 105).

Süryani müellif İbnu'l İbri tarafından kaleme alınan eser *Makhtebhanuth Zabhne* (*Abu'l Farac Tarihi*) yazarının ölüm yılı olan 1286 senesine kadar olayları ihtiva etmektedir (Özaydın, 2000, s. 93). Eserde, Cengiz Han'ın veliaht tayini hakkında *Târîh-i Cihân Gûşâ'*nın verdiklerine benzer bilgiler bulunmaktadır. *Makhtebhanuth Zabhne'*ye göre: Cengiz Han veliaht tayini hakkındaki düşüncesini Harezmsah Seferi sonrasında çıkılan Tangut Seferi'nde rutubetli havadan dolayı rahatsızlandığı zaman açıklamıştır. Bu kararında Ögedey'in anlayış ve teşkilatlandırma yeteneği etkili olmuştur. Cengiz Han bu düşüncesini oğullarına da söyleyerek onların konu hakkındaki fikirlerini duymak istemiştir. Oğulları da bu isteği onaylayıp babalarının sözü üzerine başka bir söz söyleyemeyeceklerini ifade edince, Ögedey'in veliahtlığı onaylanmıştır. Böylelikle Cengiz Han vasiyetini açıklamış ve sonrasında da yakalanmış olduğu hastalığa yenik düşerek vefat etmiştir (Gregory Abu'l Farac, 1999, C. II, s. 522-523). İbnu'l İbri'nin bir diğer eseri olan *Târîhu Muhtasari'd-Dûvel'*de de yukarıda verilen bilgiler benzer şekilde tekrarlanmaktadır (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, 2011, s. 15).

Reşiduddin Fazlullah Hemedâni tarafından ilk olarak 1306-1307 yılları arasında kaleme alınan ve farklı neşirleri de bulunan *Câmiu't-Tevarîh'*de (Şeşen, 1993, s. 132) ise Cengiz Han'ın veliaht tayini şu şekilde anlatılmaktadır: Cengiz Han oğullarının yeteneklerini gözlemleyerek onların hangi göreve layık olduklarını bulmaya çalışmıştır. Bu araştırma sonucunda hükümdarlık makamına oturacak kişi hakkında karar verme hususunda tereddütte kalmıştır. Bazen üçüncü oğlu Ögedey'i bu göreve layık görmüş bazen ise küçük oğlu Toluy'u uygun bulmuştur. Moğol adetlerine göre, baba malı ve makamı küçük oğul tarafından idare edilmelidir. Ancak taht ve hükümdarlık işlerinin meşakkatinden dolayı kendi makamını üçüncü oğlu Ögedey'e vermeyi düşünmüştür. Yurdunu, hanesini, malını, mülkünü, hazinesini ve askerlerini ise Toluy'a vermeyi yeğlemiştir. Ölümü öncesi çıkmış olduğu Tangut Seferi'nde rahatsızlanınca da vasiyetini açıklayarak Ögedey'in kendisinden sonra başa geçecek veliaht olduğunu bildirmiştir (Reşiduddin Fazlullah, 2014, s. 443; Reşiduddin Fazlullah, 1995, C. II, s. 785).

Abdullah b. Fazlullah el-Şirâzi (Vassâf) tarafından kaleme alınan ve *Târîh-i Vassâf* ismi ile maruf olan eserin dördüncü cildi 1312 yılında Sultan Ölceytü'ye (1304-1316) sunulmuştur (Şeşen, 1998, s. 238-239; Özgüdenli, 2012, s. 558-559; Haykıran, 2016, s. 241-245). Bu cildin içerisinde bulunan *Târîh-i Cihân Gûşâ* zeylinde ise Cengiz Han'ın veliaht tayininden şu şekilde bahsedilmektedir: Cengiz Han garp vilayetlerini aldıktan sonra kendi payitahtına dönmüştür. Oradan da Tangut üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada ağır bir hastalığa tutulmuştur. Ordunun kontrolü ile meşgul olan oğulları Çağatay, Ögedey ve Toluy'u yanına çağirtmiştir. Geldikleri zaman onlara eski adet ve gelenekleri hatırlatmıştır. Sonrasında oğulları arasından Ögedey'i veliaht ilan etmiş ve ölmüştür (Vassâf, 1968, s. 11-15).

Muhammed Benâketi tarafından 1317 yılında tamamlanan eser *Târîh-i Benâketi* (YAZICI, 1992, s. 429-430; Haykıran, 2016, s. 245-247) ise Cengiz Han'ın veliaht tayini hakkında şu bilgileri vermektedir: Cengiz Han Harezmsâh Seferi'nden döndükten sonra tekrar Çin'e yönelmiştir. Bu kapsamda Tangutlar üzerine bir sefer düzenlemiştir. Çok kanlı geçen Tangut Seferi'nin ardından Hitay taraflarına yönelmiştir. Aniden bir hastalığa yakalanınca oğlu Ögedey'i veliaht ilan edip devletin başına geçirmiştir. Sonrasında evinde ölmek istemediği için Çin üzerine seferlerine devam ederek yeniden Tangutlar üzerine saldırı başlatmıştır. Artık iyice ağırlaşmış öleceğini anlayınca kendisine bir şey olması halinde bile Tangut hükümdarı teslim olana kadar saldırıları durdurmamalarını emretmiştir. Bu olaydan kısa süre sonra da vefat etmiştir (Muhammed Benâketi, 2000, s. 370).

Görüldüğü üzere anonim eser *Mongolun Nigoça Tobçıyan* haricinde diğer kaynakların hepsi Cengiz Han'ın kendi rızası ile üçüncü oğlu Ögedey'i veliaht ilan ettiği bilgisini vermektedirler. Ayrıca bir ayırım noktası olarak Cengiz Han, Ögedey'i veliaht tayin etme isteğini de Tangut Seferi'ne çıktığı sırada, ölümü 1227 senesinden (Kafalı, 1993, s. 368) kısa süre önce açıklamıştır. Bu bilgiler sonradan yazılmış birçok İslam dünyası kroniğinde de benzer şekilde tekrarlanmıştır (Uluğ Bek, yz. 89-1356, 69a; Hamdullah Müstevfi, yz. 2041, 358a-359a; Ahmed Tebrîzi, 2019, s. 318-319; Muhammed Mîrhand, 2006, C. VIII, s. 3892-3894). *Mongolun Nigoça Tobçıyan*'ın kendisinden sonra yazılmış olan bahsettiğimiz diğer kaynaklara etkisi görülmemektedir. Hatta XVII. yüzyılda kaleme alınmış Moğol kaynakları da Çuci ile Çağatay'ın kavgasından bahsetmeyerek kısmen muahhar kronikleri teyit etmektedirler (Bk. Lubsandezan, 2006; Sagan Setsen, 2006).

Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklar arasında *Mongolun Nigoça Tobçıyan* veliaht tayininin cereyan ettiği tarihe en yakın kaleme alınmış eserdir. Ayrıca doğrudan olayların tanığıdır. Bu nedenle verdiği bilgiler büyük önem arz etmektedir. Bu eserde Cengiz Han'ın veliaht tayini, 1219 yılında başlatılan Harezmsâh Seferi öncesine konulmaktadır. Hatta Ögedey'in veliaht tayin edilmesinde Cengiz

Han'dan çok çocukları arasındaki çekişmenin etkili olduğunu vurgulanmaktadır. Bu çekişmenin başrolü olan Çağatay, Ögedey'in veliahtlığını teklif eden ve ona kağanlık yolunu açan ilk kişi olmuştur. Diğer kardeşleri de Çağatay'ın teklifini kabul etmişlerdir. Böylece babaları Cengiz Han da onların bu görüşünü kabul etmiştir. Eser ayrıca verdiği bilgileri, Cengiz Han kendisini destekleyip han yapan sonra da ona düşman kesilen Altan ve Kuçar'ın esir edilen halkını Çuci ve Çağatay'a ders olması mahiyetinde vermesinden bahsederek teyit etmektedir. Bu sayede Cengiz Han sözünden dönenlerin akibetini bu iki çocuğuna anlatmaya çalışmıştır (Anonim, 1990, s. 770-771; Anonim, 1995, s. 179; Anonim, 2004, s. 187; Anonim, 2011, s. 226). Altan ve Kuçar'ın halkının Harezmsah Seferi sonrasında iki oğul arasında pay edilmesi akıllara getirilebilir. Ancak bu mümkün değildir. Çünkü Çuci bu sefer sonrasında bir daha Moğolistan'a dönmemiştir (Reşiduddin Fazlullah, 1995, C. I, s. 732-733). Ögedey'in kağan olduktan sonra ağabeyi Çağatay'a hitaben "*Ben babamın hazırladığı tahta geçtim. Hangi irade ile geçtiğimi söylemeyecek miyim?*" demesi de kağanlığa geçmesindeki ağabeyinin rolünü kanıtlar niteliktedir (Anonim, 1990, s. 825-832; Anonim, 1995, s. 191-192; Anonim, 2004, s. 202; Anonim, 2011, s. 241-242). Yesüy Hatun'un Cengiz Han'a ölümü hatırlatıp veliaht bırakmasını önerdiği bilgisini veren eseri, Taoist rahip Ç'ang Ç'un seyahatine dair tutulan notlar da desteklemektedir. Çünkü bu seyahatnamede Harezmsah Seferi'nde Cengiz Han'ın zihninin ölüm fikri ile meşgul olduğu görülmektedir. Seyahatnamenin verdiği bilgiler ışığında: Ç'ang Ç'un ile Cengiz Han 1222 yılının Mayıs ayında görüşmüştür. Cengiz Han bu görüşmede ona ölümsüzlük hakkında sorular sormuştur. Ç'ang Ç'un da ölümsüz hayatın mümkün olmadığını ancak hayatı uzun kılmamanın yöntemleri olabileceğinden bahsetmiştir (Li Chih-Ch'ang, 1931, s. 101; Yıldırım, 2013, s. 251).

Cengiz Han'ın kendi isteği ile Ögedey'i veliaht tayin ettiği bilgisini veren ilk eserler; *Târîh-i Cihân Gûşâ* ve *Tabakât-ı Nâsiri* 1260 yılında tamamlanmışlardır. Bu ise eserlerin Cengiz Han'ın ölümünden otuz yılı aşkın bir süre sonra bitirildiğini göstermektedir. İki eser de Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden kısa süre önce veliaht tayin ettiğini söylemektedir. *Târîh-i Cihân Gûşâ*'nın vermiş olduğu Cengiz Han'ı ölüm döşeginde üç oğlu Çağatay, Ögedey ve Toluy'u yanına çağırıldığı bilgisi *Câmiu't-Tevârih* tarafından itibarsızlaştırılmaktadır. Çünkü, *Câmiu't-Tevârih*'e göre Çağatay babası Cengiz Han'ın son Tangut Seferi'ne katılmamış ve asli Moğol yurdunun güvenliğini sağlama görevini üstlenmiştir (Reşiduddin Fazlullah, 1995, s. 764). *Tabakât-ı Nâsiri* Çağatay'ın savaşı ve gaddar olduğu için Cengiz Han tarafından veliahtlık için tercih edilmediği bilgisini vermektedir. Ancak verilen bu bilgi *Târîh-i Benâketi*'de görüldüğü üzere ölüm döşeginde bile savaşmayı arzulayan Cengiz Han'ın tutum ve davranışları ile pek uyuşmamaktadır (Bk. Anonim, 1990;

Anonim, 1995; Anonim, 2004; Anonim, 2011). *Tabakât-ı Nâsîrî*'nin vermiş olduğu bilgilerden biri ise Çuci'nin Cengiz Han'ı öldürmek için tuzak kurduğu yönündedir. Ancak bu bilgi ele aldığımız diğer kaynaklarda işlenmemektedir. Benzer bir rivayete *Câmiu't-Tevârih*'de rastlanmaktadır. Esere göre, Cengiz Han vermiş olduğu görevleri aksattığı için Çuci'nin isyan ettiği düşüncesine kapılmıştır. Çünkü, Cengiz Han oğlu Çuci'yi Türkistan Seferi sonrası bölgedeki isyancıları ve kalan Harezşah bakiyelerini yok etmek üzere görevlendirmiştir. Sonrasında Bulgar, Başkurt, Çerkez ve Kıpçak bozkırlarını nizama sokmak için Cengiz Han'ın emri ile harekete geçmesi istenmiştir. Ancak o şahsi işleri ile uğraşp bu emre pek önem vermemiştir. Çuci'nin bu davranışı Cengiz Han'ı kızdırmıştır. Nitekim Çuci'nin Türkistan Seferi'nden geri Moğolistan'a dönmeyip hastalandığını belirterek Tacik bölgesinde kalması şüpheleri artırmıştır. Mankut boyundan bir kişi de onu sahip olduğu arazide gayet sağlıklı, ayakta ve av yönetirken gördüğünü Cengiz Han'a bildirmiştir. Bu haber üzerine hiddetlenen Cengiz Han, Çuci üzerine diğer oğulları Çağatay ve Ögedey önderliğinde bir ordu yollamayabile düşündüğü sırada Çuci'nin ölüm haberi gelmiştir (Reşiduddin Fazlullah, 1995, C I, s. 732-733).

Cengiz Han'ın ölümüne yakın Tangut Seferi'nde Ögedey'i veliaht tayin ettiği rivayetinde bulunan eserlerden bazıları Harezşah Seferi sırasında şehzadelerin kendilerine veliaht belirlemiş olduklarından bahsetmektedir. Bu kapsamda Çağatay, Möngeke Togan'ı (Reşiduddin Fazlullah, yz. 2937, 130a) kendisine veliaht ilan etmiştir. Hatta Möngeke Togan'ın ölümü sonrasında oğlu Kara Hülegü bu nedenle Çağatay'ın yeni veliahtı olmuştur (Vassâf, 1968, s. 332-333; Reşiduddin Fazlullah, 1995, C.I, s. 760; Muhammed Benâketi, 2000, s. 397; Alâeddin Atâ-Melik Cûveyni, 2016, s. 328). Ögedey ise, oğullarından Köçü'yü tam olarak bilinmeyen bir tarihte kendisine veliaht olarak belirlemiştir. Ancak onun ölümü üzerine Köçü'den torunu Şiremün'ü veliaht yapmıştır (Reşiduddin Fazlullah, 1995, C. II, s. 804, 924). Bir başka rivayete göre ise, Ögedey'in oğlu Kaşi Harezşah Seferi sırasında Horasan'da öldüğü zaman, onun yeni doğan oğlu Kaydu'yu kendisine veliaht ilan etmiştir (Djamal al-Karşi, 2005, C. I, s. 119). Bu bilgilerden de görüldüğü üzere Cengiz Han'ın oğullarının bile veliahtları Harezşah Seferi veya daha öncesinde belirlenmiştir. Ancak bu bilgileri veren kaynaklar ısrarla Cengiz Han'ın kendi yerine geçecek oğlunu Tangut Seferi'nde ölmeye yakın belirlediğini söylemektedirler.

SONUÇ

Konu ile ilgili muasır ve muahhar ana kaynaklar incelendiğinde karşımıza iki farklı sonuç çıkmaktadır. Yegâne muasır kaynak olan *Mongolun Nigoça Tobçıyan* veliaht tayininin hem zamanını hem de tayin şeklini muahhar kaynaklara göre

farklı vermektedir. Muahhar kaynaklar ise, bir takım çelişkiler ile verdikleri bilgilerin doğruluğuna gölge düşürmektedirler. Bu nedenle muasır kaynak *Mongolun Nigoça Tobçıyan*'ın vermiş olduğu bilgilerin daha makul olduğunu kabul etmek doğru olacaktır. Esere göre, Yesü Hatun'un telkini ile Cengiz Han bir veliaht bırakma kararı almıştır. Bu kararını Harezmsah Seferi'ne çıkılmadan önce tartışmaya açmıştır. Tayin için ilk eşi Börte Üçin'den doğan oğulları Çuci, Çağatay, Ögedey ve Toluy öncelikli tutularak onlar üzerinde durulmuştur. Cengiz Han ilk oğlu Çuci'yi kendisine veliaht yapmak isterken, ikinci oğlu Çağatay onun isteğine karşı çıkmıştır. Çağatay'ın bu tutumu Cengiz Han'ın huzurunda Çuci ile kavgaya tutuşmasına sebebiyet vermiştir. Çıkan kavgadan rahatsız olan Cengiz Han kurmuş olduğu devleti bırakacağı kişiyi bulmak için oğullarını uzlaştırmanın yolunu aramıştır. Bu nedenle Cengiz Han ikinci oğlu Çağatay'ın tavsiyesi ve Börte Üçin'den doğan diğer oğullarının da onayı ile üçüncü evladı Ögedey'in kendisinden sonra ulusun yönetimini ele almasını kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak oğullarının vermiş olduğu bu karar sonradan Cengiz Han tarafından da benimsenmiştir.

EXTENDED SUMMARY

There is some different information in the sources as to when and how the crown prince who would be replaced Genghis Khan was determined after his death. An anonymous source *Mongolun Nigocha Tobchiyan*, a witness of the period, describes the influence of Genghis Khan's second son Chagatai in the election of crown prince. Genghis Khan decided to leave a crown prince with the reminder of the death of his wife Yesui Khatun, who belonged to the Tatar tribe. Therefore, he wanted to choose it among his sons born to his first wife, Borte Uchin. Genghis Khan wanted to make his first son Jochi crown prince. However, there were doubts about whether Jochi was the son of Genghis Khan. Therefore, Chagatai opposed his father's request. Chagatai supported his brother Ogedei during his appointment of crown prince. In this way, he made Ogedei the crown prince. However, later written sources give information that Genghis Khan declared Ogedei crown prince at his own request. These sources do not give any information whether Genghis Khan wanted to make Jochi crown prince. They do not mention the role that Chagatai assumed in the appointment of the crown prince. In addition, the *Mongolun Nigocha Tobchiyan* gives the information that the crown prince was appointed just before the Kharezmshah expedition launched in 1219. However, other sources say that Genghis Khan appointed the crown prince in the Tangut expedition, which he launched near his death in 1226. According to these sources, Genghis Khan declared his most talented son Ogedei crown prince when he realized that he was going to fall ill and die. Soon after the appointment

of the crown prince, his illness increased and died. But the information given by the sources written later contradicts both themselves and others. Therefore, as a result of our review, all sources deemed appropriate were evaluated and it was concluded that the anonymous source, a witness of the period, provided more accurate information

KAYNAKÇA

- Ahmed Tebrîzi. (2019). *Şehinşahname* (Kaheki, M. G. & Abadi, C. R. A. Haz.). Tahran: İntişarat-ı Doktor Muhammed Afşar.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i cihan güşa* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Alâeddin Atâ-Melik Cüveyni. (2016). *Târîh-i cihân guşâ*. (Kazvîni, M. Neşr.). Tahran: İntişarat-ı Hermes.
- Anonim. (1995). *Moğolların gizli tarihi*. (Temir, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Anonim. (2011). *Moğolların gizli tarihçesi*. (Kaya, M. L. Çev.). (Kalan, E. Ed.). İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Anonim. (1990). *Mongolun nigoça tobçıyan*. (Sumyabaatar, B. Trs.). Ulaanbaatar: Ulsin Hevleliin Gazar.
- Anonim. (2004). *The secret history of the Mongols*. (De Rachewiltz, I. Tr.). Leiden: Brill.
- Ansarı, A. S. B. (1993). Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 8, s. 98-99) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Beyânî, Ş. (2018). *Moğol dönemi İran'ında kadın*. (Uyar, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bilgin, O. (1993). Cüveynî, Atâ Melik. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 8, s. 140-141). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Djamal Al-Karşi. (2005). *İstoriya Kazakistana v Persidskih istoçnikah Djamal al- Karşi al-mulhakat bissurah*. C. I. (Vohidova Ş. H. & Aminova B. B. Tr.). Almatı: Daik Pryess.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târîhu muhtasari'd-düvel*. (Yaltkaya, Ş. Çev.). Ankara Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gregory Abu'l Farac. (1999). *Abu'l farac tarihi*. C.II. (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Gömeç, S. Y. (2019). Çingiz Han'ın topraklarında bölünme. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/(2). 203-208.
- Hamdullah Müstevfi Kazvîni. *Zafername*. Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi. Mikrofilm Arşiv Nu: 1490, Envanter Nu: T 2041, vr. 358a-359a.
- Haykıran, K. R. (2016). *Moğollar zamanında yakın doğu*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz han. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 7, s. 367-369). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kalan, E. (2012). Tarihi kaynaklara göre Cuci adının kökeni ve Cengiz kağan'a oğul olma sorunsalı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (XXVII/ (1), s. 119-130). İzmir.
- Li Chih-Ch'ang. (1931). *Ch'ang Ch'un the travels of an alchemist*. (Waley, A. Trans.). London: George Routledge & Sons Ltd.
- Lubsandanzan. (2006). *Altan товч*. (Çoimaa, Ş. Haz.). Ulaanbaatar: Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral.
- Muhammed Benâketi. (2000). *Târîh-i benâketi*. (Şear, C. Nşr.). Tahran: Encümen-i Asar Mefahir-i Ferhengi.
- Muhammed Mîrhand. (2006). *Târîh-i ravzatû's-safâ*, (C. VIII). (Keyanfur, C. Nşr.) Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- Minhâc-I Sirâc El-Cûzcânî. (2016). *Tabâkat-ı nâsırî*. (Uyar, M. Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.

- Minhâc-I Sirâc El-Cûzcânî. (2010). *Tabâkat-ı nâsri*, C. II. (Habibi, A. Nşr.). Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- Özaydın, A. (2000). İbnü'l İbrî. *İslam Ansiklopedisi* (C. 21, s. 92-94) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Vassâf. *İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 558-559). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (1993). Câmîu't tevârih. *İslam Ansiklopedisi* (C. 7, s. 132-134). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (Haz.). (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İstanbul: İSAR Yay.
- Reşiduddin Fazlullah Hemedâni. (1995). *Câmîu't-tevârih*. C. I-II. (Ruşen, M. & Musevi, M. Nşr.) Tahran: İntişarat-ı Elburz.
- Reşiduddin Fazlullah Hemedâni. (2014). *Câmîu't-tevârih*. (Kerimi, B. Neşr.). Tahran: İntişarat-ı İkbal.
- Reşiduddin Fazlullah Hemedâni. *Kitab-ı nesebname-i mûluk*. Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, Envanter Nu: 2937, vr. 116a, 130a.
- Sagan Setsen. (2006). *Erdeniin tovç*. (Bayarsihan, M. Haz.). Ulaanbaatar: Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral.
- T'ang, C. (1970). Moğol sülalesi devrinde Türk ve İslam dünyası ile temaslarda bulunan şahsiyetler (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü.
- Uluğ Bek. *Tevârih-i Çengîznâme-i şeceretü'l etrâk bazi tevârih-i Selâtin-i Türk*. Harvard University Houghton Library, Microfilm on File No: 89-1356, vr. 69a.
- Vassâf. (1968). *Tâhrir-i târih-i Vassâf*. (Ayeti, A. M. Nşr.). Tahran: İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İnan.
- Yazıcı, T. (1992). Benâkîfî. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 5, s. 429-430). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldırım, K. (Haz.). (2013). *Çin kaynaklarında Türkistan şehirleri*. İstanbul: Ötüken Yay.

**THE LEAVED CROSS AND CRESCENT BENEATH THE
CROSS ON BYZANTINE ANONYMOUS FOLLES: AN
INTERPRETATION OF GROUPS H, I, AND J, M****

**BİZANS ANONİM FOLLİSLERİNDE BİTKİSEL BEZEMELİ HAÇ
VE AY ÜZERİNDE HAÇ TASVİRİ: H, I, J, M GRUBUNUN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Nergis ATAÇ *

Abstract

Before the years of approximately 1071-1092, the leaved cross and crescent beneath the cross appeared on Byzantine coins only in miniature size and typically as part of a scene focusing on the emperor. The motifs were generally widespread in the artwork of the provinces rather than the capital, Constantinople. Signifying death and resurrection, their appearance in the eleventh century in imperial Byzantine artwork points to influences of diverse cultures flocking to Anatolia and reflects the political and economic climate in the region. Did the increasing prominence of the leaved cross and the crescent beneath the cross in the eleventh century signal some type of agreements between the Byzantines and other new states to mint and circulate anonymous folles? While I support past

* Dr., Ankara/ Türkiye, nancytuba@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-8598-6029>

** I am grateful to the Erzurum Archaeology Museum and the Benaki Museum, Athens for providing photographs.

theories that these folles were minted in Constantinople, some coins may have been minted in provinces and signified agreements between the empire and the new conquerors. This paper highlights the development of the leaved cross and crescent beneath the cross in Byzantine imperial art and draws attention to the non-Byzantines (e. g. Armenians, Georgians, Turks) in Anatolia in relation to the Byzantine anonymous folles (Group H, I and J, M) in eleventh-century Anatolia. Furthermore, I question whether the Byzantines might have implemented an integration policy as the Byzantine historian Michael Attaleiates put forward.

•
Keywords

Byzantine, Anonymous Folles, Leaved Cross, Crescent, Coins, Medieval Anatolia.

•
Öz

Bizans sanatında bitki ve ay üzerinde haç motifi sikkelerde yaklaşık 1071-1092 yıllarından önce yalnızca minyatür denilecek boyutta ve tipik bir şekilde imparatora odaklanan bir sahnenin parçası olarak betimlenmiştir. Motif on birinci yüzyıldan önce başkentten ziyade "Bizans eyalet" sanatında yaygın görülmektedir. Ölüm ve yeniden dirilişe ilişkilendirilen motiflerin, on birinci yüzyılda sarayla bağlantılı sanatta yer almaya başlaması, Anadolu'ya akın etmiş çeşitli kültürlerin etkisini ve dönem ortamının yansımaları düşündürür. On birinci yüzyılda artış gösteren bitki ve ay bezemeli haç tasviri Bizanslılar ve yeni kurulan devletler arasında sikke basılması ve sirkülasyonu konusunda çeşitli anlaşmalara mı işaretler? Bu bağlamda anonim follislerin darphane yeri konusunda Konstantinopolis monopolü görüşünü kabul etmekle birlikte, Konstantinopolis'in yanı sıra yerel darphanelerin de olabileceği ve imparatorlukla yeni fatihler arasında anlaşmalar ifade etmiş olabileceği savunulmuştur. Çalışmada, bitki ve ay üzerinde haç bezemelerinin İstanbul saray sanatında gelişimin anonim follislerle (Grup H, I ve J, M) bağını ve bu follislerin Gürcü, Ermeni ve Anadolu Türkleriyle ilişkisine dikkat çekilmiştir. Son olarak, çalışmada Bizanslıların, Attaleiates'in öne sürdüğü gibi bir entegrasyon politikası yürütmüş olabileceği tartışılmıştır.

•
Anahtar Kelimeler

Bizans, Anonim Follis, Bitkisel Bezemeli Haç, Ay, Sikke, Orta Çağ Anadolu

Although previously manifested in Christian art, the leaved cross and the crescent beneath the cross appear for the first time as a full reverse motif on the Byzantine anonymous folles (Photo 1-3) in the eleventh century.¹ Numismatists classify these coins in Groups H, I, and J, M and date them between 1071 and 1092 (Grierson, 1993, 3, pp. 634-706, Pl. LXVIII).

Photo 1. Leaved cross, Group H Byzantine anonymous follis

(<https://www.coinarchives.com/0d8933c40d62790049fde7c223b481ea/img/auktioneshgmbh/030/image00100.jpg>) (accessed 03 June, 2019)

Photo 2. Leaved cross, Group I Byzantine anonymous follis (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

Photo 3. Crescent beneath the cross, Group J Byzantine anonymous follis (Photo: Courtesy of Erzurum Archaeology Museum)

Yet numismatists, without a comprehensive explanation for the choice of the motif on the coins, propose a common signification of resurrection and victory of

^{**}I am grateful to the Erzurum Archaeology Museum and the Benaki Museum, Athens for providing photographs.

¹Recently, Ünal and Demirel Gökalgp have conducted considerable research on Byzantine coins in Turkish museums, which provide substantial data on Byzantine anonymous folles (Demirel, 2009; 2014; Ünal, 2012). For Byzantine anonymous folles in Bolu, see Kılıç, 2016, pp. 315-339; for Kayseri, see Métivier, & Prigent, 2010, pp. 577-618; for Balıkesir see Ünal, 2010, pp. 85-108; for Ani, see K. Mousheghian, A. Mousheghian, B. Bress, Depuyrot, & Gurnet, 2000. High numbers of anonymous coins find in Athens may be related to the return of the crusades and trade activities. For the Athenian Agora excavation see Thompson, 1954.

the cross in the perpetual wars against Islam.² These explanations neglect developments in Constantinople and also contradict the empire's eroding power in the eleventh century. For instance, even during the reign of Basileus II Bulgaroktonos (963-1025), emperors and administrators were more concerned with keeping their crowns than preventing death and destruction in Anatolia³. In the interest of keeping power, they did not hesitate to attempt to weaken their potential rivals among the Eastern troops of the empire and seek the help of Turkic armies against their own people. The situation progressed to a point where the emperor's power depended on the help of the Turkic armies sent by Turk sovereigns, the new rulers of most of Anatolia.⁴ On the other hand, the production of the anonymous folles started with the Muslim conquest of Anatolia and ended again with their temporary retreat from the region (977-1092) (Metcalf, 2006, p. 286). Consequently, the anonymous folles must be related to Anatolia.

The leaved cross, although in miniature size, was first featured on the *histamenon* of Group I during the reign of Constantine Monomachos IX (1042-1055). The motif decorated the top of a scepter held by the emperor in his right hand, and the crescent, on the bottom of a globe in his left hand (Grierson, 1993, 3, Pl. LVIII, 1b). The pattern, although not limited to a specific region, was mostly used in

² For arguments, see Grierson, 1993, 3, pp. 176, 637; for the first classification and first arguments, see Bellinger, 1928, pp. 1-27; for a recent and comprehensive study on Byzantine coins, see Morrison & Schaaf, 2015. For Thessalonike see Morrisson, 2003, pp. 173-203.

³ According to Psellos, Basileus II imposed hard taxes and confiscated the goods and estates of the powerful families posing a threat to the emperor (Charanis, 1975, pp. 16-17; Psellos, 1926, Vol.1, XXVIII, pp. 16-17).

⁴ The Turks were rewarded by the emperors with land, precious metals, and gifts and were preferred to the rebellious Christians and the West (Attaleiates, 2012, pp. 332-587; Bryennios, 2008, p. 93). For example, Emperor Michael VII made an agreement with the Turks for capturing and delivering the rebellious Roussel de Bailleul. Bailleul at that time was protecting the people of Amaseia (Amasya) against the Turks and other invaders. He acted independently of the emperor and received his payment directly from the people of Amaseia. When he was caught by the Turks, the emperor ordered the people of Amaseia, who were then deprived of protection, to pay the Turks the sum of payment he had promised (Anna Comnena, 2000, I.II-III, pp. 7-9).

Nicephoros III gained the throne with the help of Chrysoscule, referred to as Emir Guedridj-Erisgen bin Yunus Yabgu bin Seljuq, cousin of Suleiman Shah and husband of the sister of Alp Arslan (Attaleiates, 2012, pp. 481-487; Melikoff, 1960, 1, p. 80, n. 3). Chrysoscule later served the empire and became *proedros*. The emperor thus allowed the army of Suleiman Shah to settle in the Nicaea (İzmit) garrison. Suleiman Shah also helped Nicephoros Melissenos to gain the throne against Nicephoros III, in return for half of the cities to be taken away from the emperor. In 1086, Abu 'l Qasim became *sebastos* and received regular payments from the empire (Beihammer, 2017, pp. 267-268). Numerous similar facts could be found in Byzantine sources.

provincial art (e.g. Thessalonike funerary rooms).⁵ Although it was used in one of the panels in the church of St. Sergios and Bachos in Constantinople, the origin and faith of the priests of this church are debatable (Croke, 2006, pp. 25-63). During Iconoclasm, the leaved cross is prominent, but there is no evidence that the motifs increased in number. On the other hand, its use in the church of Ürgüp Karacaören in Cappadocia and the inscription in the church of St. Basileus in Sinasos stating that Christ cannot be illustrated by an image draw attention to Iconoclasm (Photo 4). The motif, however, is found in many churches in Cappadocia, especially from the beginning of the ninth century (e.g. Mavrucaan No.3, Hagios Stephanos in Cemil, Anna and Joachim in Kızıl Çukur, Üzümlü), which demonstrates a decoration particularity of the region. Moreover, the designs illustrate manuscripts such as Paris MS. gr. 510'da (867-886). The full folio proves that it could not be traced to Iconoclasm, and in fact, it was used by the Iconophiles to illustrate the two natures of Christ.⁶

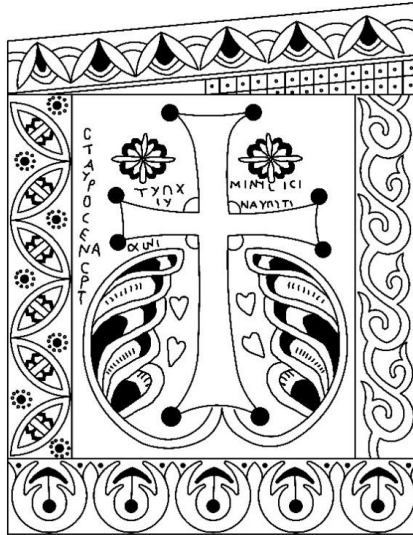

Photo 4. Leaved cross, the church of St Basileus in Sinasos, Cappadocia (Drawing: Nergis Ataç after Thierry, 1971, p. 137, fig. 72)

⁵The leaved cross, signifying the resurrection, can be found in Byzantine churches, chapels, illustrated manuscripts, minor art, architectural elements and sculptures. For various examples, see Rice, 1973, Vol. 7, pp. 72-81.

⁶After the Iconoclasm, the leaved cross is illustrated as a full folio in the Paris Ms. 510 gr. manuscript of Emperor Basileus I. Brubaker asserts that the manuscript was ordered by Patriarch Photios as a gift to the emperor as a propaganda agent (Brubaker, 2008, pp. 412-416). According to Robert H. Hewsen (2001, p. 92), patriarch Photios is of Armenian origin.

Constantinople and the Provinces

Apart from the staurothekes produced in Constantinople, the leaved cross has limited examples in the capital.⁷ The prominent illustrations in religious and imperial art were of Christ, the Virgin and saints.⁸ The low representation in Constantinople was countered with the increase in the seals of the tenth century, especially in Anatolia, Chaldia, Armeniakon, and Thessalonike (Nesbitt, Oikonomides & McGeer, 1994-2005, Vol. 2-5).⁹ The leaved cross motif began to spread in Constantinople and in the imperial art only after the eleventh and twelfth centuries.¹⁰ In the twelfth century manuscripts, especially in the Homilies of the Virgin Mary written by St. John Jacobos, Vat. Gr. 1162, the roofs of churches are decorated with a leaved cross, a type on the church roof not identified before the twelfth century. The few examples on church roofs found before this century are simple crosses with no leaves. Thus, the leaved cross seems to exceed its original meaning, mainly restricted to burial and resurrection in chapels and on staurothekes, and came to represent the church in the second half of the eleventh century. The presence of the design in the church of the Monastery of St. Daphne built by Constantine IX Monomachos (1042-1055) and decorated by the Comnenos dynasty (1081-1185) proves that it had become widespread not only in the art of Constantinople but also in the art produced or constructed with the support of the court in provinces. Its frequent use beginning at the end of eleventh century in the art of the capital, or in regions influenced by the capital, must be related to anonymous folles. Its appearance on the reverse of the folles (H-I) as a single motif, is strikingly new and raises the following question: How did the leaved cross

⁷Theopanos Continuatus reported that Basileus I the Macedonian (867-886) had Armenian ethnicity (Arsacid) (Theophanes Continuatus, 1838, V, pp. 212-216. For arguments see Tobias, 1969, p. 34. For staurotheke examples, see Evans, & Wixom, 1997, pp. 78-79, No. 37, No. 38, and the Limburg-an-der-Lang staurotheke.

⁸For holy figures on Byzantine coins, see Ünal, 2015.

⁹ Dumbarton Oaks online catalogue: <https://www.doaks.org/resources/seals>. See also Cheynet, Gökyıldırım & Bulgurlu, 2012; Nesbitt et al., 1994-2005, Vol. 2-5; Schlumberger, 1884.

The empire and the Eastern Christian people were united against the Abbasid caliphate in the tenth century. Emperor Tzimisces must have intentionally used *IhSŪS XRISTŪS bASILEŪ BASILE* (King of kings Jesus Christ) on his coins (Grierson, 1993, 3, p. 634). The emperor, in need of the help of eastern Christians not under his sovereignty, brought together the Armenian, Georgian, and the Eastern Christian people, under one umbrella, that of Jesus Christ instead of the Byzantine emperor. *Basileu Basile* refers to both *rex regnantium* and *şahinşah*. Tigran II, son of Armenian King Artzavades, used *BACIAE[ΩΣ] BACIAEΩ[N]* (King of kings) on his coins (Tekin, 2014, pp. 40-42). It is strange that after the death of Tzimisces I, the older Smbat II used *şahinşah*, and his brother, Gagik I, continued to use the same titular (Jones, 2001-2002, p. 368).

¹⁰ See for example Bibliothèque nationale de France, gr. 1208, fol. 3v and Bibliothca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 1162, 2v.

expand outside Byzantine provincial art and progress to become one of the symbols of the court and in imperial art? Alexander Saminsky's (2006, pp. 17-78; 2013, pp. 219-276) research on Antiochian manuscripts in Antioch on the Orontes in Syria and Armenian monasteries round Antioch sheds light on understanding the progression.

These manuscripts make two crucial points for our argument: The prominent use of the leaved cross in these manuscripts cannot be ignored, and the date of the manuscripts is very close to the date of the Group H-J folles. According to Alexander Saminsky's (2006, p. 18; 2013, pp. 219-276) research, some manuscripts previously identified as originating from Constantinople were, in fact, of Antiochian origin. Furthermore, the author asserts that the Athos manuscript from Koutloumousio Monastery MS. 61 must be analyzed in this context. He concludes that the Georgian Alaverdi Gospel Tbilisi, Institute of Manuscripts, A 484 (1054), may be the model of origin. According to the author, although this manuscript shows similarities to the Athens 57 manuscript influenced by the capital style, differences emerge in aesthetics.¹¹ Therefore, a close relation between Constantinople and the region of Antioch in the mid-eleventh century cannot be ignored. What must also be underlined is the fact that important Armenian-Georgian scriptoria centers were active in the region of Anatolia and Antioch and that they had a close relation with Constantinople. However, these schools, although open to Constantinople influences, retained their Syrian or Armenian-Georgian characteristics.¹² The second fact to be highlighted is that in the manuscripts produced in this region (e.g. Tbilisi, Institute of Manuscripts A 484), the leaved cross is prominently illustrated in the manuscripts produced in the eastern regions at a time when it was not as popular in Constantinople.

What is the relation of regional stylistic or iconographic differences in the business of money minting? When the iconographic interpretation of coin finds is

¹¹ The Alaverdi Gospel (Tbilisi, Institute of Manuscripts, A 484) is composed of a collection of the Abgar myth manuscript and the four gospels. It was produced in the Georgian Monastery of the Virgin (nearby the Monastery of the young Simon) at Kalipos Monastery in Antioch (the Black Mountain) in 1054. For other Antiochian-influenced manuscripts, see Saminsky, 2006, pp. 17-78; 2013, pp. 219-276.

¹² Nikon of Mount Amanos reported the existence of Armenian monks of Chalcedon dogma around Antioch (Saminsky, 2013, p. 224). Because of the pressure of Muslim *ostikans*, the Byzantine invasions, and later, that of Turks in the middle of the eleventh century, many Armenians and Georgians fled to the ducate of Antioch. Some found refuge in the Mount Amanos monasteries and produced manuscripts besides performing their daily liturgy and celebrations (Honigmann, 1970, pp. 215-224; Weitenberg, 2006, pp. 79-93). Some, after crossing these regions, went to Macedonia (Garsoïan, 1998, pp. 53-124; Honigmann, 1970).

analyzed together with historical facts, the argument of a provincial mint, discussed comprehensively first by Metcalf, eventually emerges.¹³ Some historical developments, such as long-term invasions, are certain to affect coin circulation. But scholars agree that high circulation of one type of coin does not prove provincial mint. However, although iconographic differences are overlooked, security and various interest conflicts of the second half of the eleventh century cannot be ignored. Most regions of Anatolia and the Balkans were re-isolated from Constantinople because of invasions and conquests (Altan, 2018). Furthermore, the inner regions were out of Byzantine control, and the shores were governed in “autonomy”.

Four autonomous regions are especially important to our subject: Antioch, Nicaea, Thessalonike, and Trebizond. The style and quality of folles produced in the Trebizond region under Theodoros Gabras show similarities to Anatolian examples. But in this article, Gabras’s folles won’t be examined in detail.¹⁴

The coin mint at Antioch was important because it was one of the few mint centers in the Byzantine Empire until the arrival of the Muslims.¹⁵ It’s unclear whether the mint resumed coin production after the Byzantines re-conquered the city. However, a relation between Antioch and Constantinople can be determined from the coin finds of Antioch (Metcalf, 2006, pp. 283-318).¹⁶

According to Cheynet (2006, pp. 13-16), the autonomy issue was not the cause but the result of security problems. With the arrival of the Turks, inter-road problems arose for the Byzantines. Important trade-religious-cultural centers like Antioch, and cities rich in metal, like Melitene and Kharpet (Harput), were isolated from the capital (Altan, 2018, p. 17; Cheynet, 1996a, pp. 402-404). Although this did not lead to a full disintegration of the empire, the increasingly autonomous power of the rulers of these cities was a disadvantage for the capital. For example,

¹³ According to some numismatists, the ‘secret marks’ on anonymous folles may be related to mint, to others related to chronology. Grierson, further asserts to “dispose completely of the idea” of a single provincial mint for all the pre-Alexian signed coins (Grierson, 1993, 3, pp. 640-643; Metcalf, 1961, pp. 25-32; 1965; 1970, pp. 199-219).

¹⁴ According to Schulze (2008, pp. 321-330), some types attributed to Gabras are produced in Antioch. For the alleged Trebizond folles during the Gabras period, see Bendall, 1977, pp. 126-136; Schulze, 2008, pp. 321-330; Schulze & Moesgard, 2005, pp. 339-347.

¹⁵ The mint was shut down when the Muslims conquered the region in the seventh century (Grierson, 1993, 2, 1, p. 219). Nicephoros II and Tzimisces I, both of eastern origin, must have been aware of the richness of natural resources and trade routes in the East, and hence, turned their imperial policy toward the eastern regions.

¹⁶ On the other hand, the high number of signed folles of Nicephoros III and Alexius I in the city prove a continuing influence of the empire in the region. The high number of ‘secret marks’ folles of the A2 group against the A1 group (164:1), suggests that maybe some varieties of these folles were produced in a provincial mint.

Nicephoros III Botaneiates (1078-1081) wore the crown in the presence of the patriarch of Antioch in Nicaea, while Michael VII Doukas (1071-1078) was still on the throne (Attaleiates, 2012, p. 491). The security of roads and troops were provided by the Turks. The newly “crowned” Nicephoros III, even though he had the support of the Turks and Antioch, may have still felt insecure and married Empress Maria of Alania, wife of the former emperor, while the former emperor was still alive (Anna Comnena, 2000, I.XII, p. 23).¹⁷ Thus, the empress’s brother, Giorgi II (1072-1089), was awarded the title, *caesar*, by the new emperor, Nicephoros III. King Bagrat IV of Georgia (1027-1072), Maria’s father and the father-in-law of Nicephoros III, married his sister’s daughter to the Sejuk Sultan Alp Arslan (Beihammer, 2017, p. 136). Nicephoros III’s vision was not limited to Constantinople. He managed to secure the help of the Turks, the Georgian Kingdom and the Chalcedonian Armenians, the ducate of Antioch.¹⁸

Apart from the ducate of Antioch and Anatolia, two other regions were important for circulation: Thessalonike and Mount Athos. The coin mint in Thessalonike nearby Constantinople was closed in about AD 630 and most likely resumed between the ninth and eleventh centuries (Cecile, 2003, pp. 173, 174-203). But the security restored by Basileus II deteriorated from the invasions of the Balkans by the Normans, Petchenegs, and Cumans. With the military help of Suleiman Shah, Alexius I Comnenos (1081-10118) regained control of the western regions but lost the Anatolian territories in the years of 1081-1085 (Beihammer, 2017, pp. 226-231; Cheynet, 1996a, p. 404). On the other hand, we still recognize a relation between Constantinople and the West from privileges granted to eastern *magistra* sent to the West. Alexius I sent Magistros Pakourianos to control the western regions, and in return, with the chrysobullos, the emperor gave him some estates and land with full revenue (Lemerle, 1977, pp. 135-136). Pakourianos was of Iberian origin, owned considerable land in the region and relied on the Ducate of Antioch. It is notable that although Pakouriaous was the right hand of the emperor, and faithful to the Chalcedonian dogma, he ordered an interdict of entrance into his monastery to the Greeks, but opened his door to Armenians and

¹⁷Maria of Alania was the wife of emperor Michael VII and emperor Nicephoros III, and daughter of the King Bagrat IV of Georgia. Although the marriage violated the orthodox canon, the new emperor must have had a good reason to force the issue. Byzantine sources attribute his intention to the beauty of the empress, but Maria’s connection to the Georgian Kingdom most likely played an important role.

¹⁸ According to Attaleiates (2012, p. 405), Nicephoros III is of Iberian origin. The author related the western Iberia to the eastern Iberia.

called them “brothers,” while at the same time, saying that they were heretics.¹⁹ Emperor Alexius I granted similar privileges of land and revenue in Thessalonike to the former *monostrategos* of Anatolia, Nicephoros Melissenos (Cheynet, 1996a, pp. 403-404).²⁰

The close relation between the eastern and western provinces is also evident in the art of Macedonia and Anatolia. Concerning this intersection, Mount Athos - although not related to money minting- must be mentioned: Mount Athos, supported by various donors, was a central base for religion and art, though it had little to no military importance. The Mt. Athos Iviron and Krakallou monasteries, and numerous visiting Georgian priests demonstrate that the region drew influence from geographic areas far beyond Constantinople. Saminsky’s research, previously mentioned, reveals this relation. The connection between these regions was already salient in the period of Nicephoros II Phocas (963-969) and John I Tzimisces (969-976), supporting monasteries in Mount Athos and Anatolia.

Maria of Alania (Mart’a, Martha)

Maria of Alania, daughter of the king of Georgia Bagrat IV, was an important donor in the region (e.g. Mt. Athos Iviron Monastery) (Kalavrezou, 2011, pp. 85-101). The empress also had some estates in the West.²¹ A connection between Maria’s ring found in Petritzos and the monastery of Petritzos founded by the Iberian *magistros* Pakourianos has yet to be thoroughly analyzed. It is perhaps not in vain for Attaleiates (2012, p. 405) to relate the western Iberia to the eastern Iberia.

The date of the appearance of the leaved cross on anonymous folles, Groups H and I, during the crowning of Maria as empress is a phenomenon that also has yet to be addressed. Maria was married to Emperor Michael VII and Emperor Nicephoros III (Anna Comnena, 2000, I.XII, p. 23). In one of the enamel plaques of the Xaxuli (Khahkouli) triptych illustrating the crowning of Michael VII and Maria of Alania, Maria holds a scepter decorated with a leaved cross. On the other hand, the first known illustration of the leaved cross scepter is on the seal of Maria

¹⁹ My highlighting of ethnicity and region is to underline them as an issue of the period. According to the typicon of the monastery, Pakourianos witnessed the pillage of Iberian monasteries by the Greeks and wanted to avoid the same damage to his monasteries (Lemerle, 1977, pp. 149-150, 185-186).

²⁰ Nicephoros Melissenos, with the help of Turks, revolted against Emperor Nicephoros III. But he made an agreement with Alexius I and ended his revolt in 1081 in return for the *caesar* title and land revenue. For the title and seals of Nicephoros Melissenos, see Dumbarton Oaks’ online catalogue.

²¹ Maria’s estates were located in Christoupolis (Kavala), Pernikos (Pernik) and the Petrizos castron on the northern slopes of Rhodope Mountain. A ring with an inscription of ‘Maria Botaniatina’ was found during an excavation in the complex of a monastery (forbidden to women) located at Mount Papikion in West Trachaeia. The ring suggests that she may be the patron and was entombed in this monastery (Georganteli & Cook, 2006, p. 48; Papathanassiou, 2010-2015, pp. 59-97).

Skleraina (d. 1045) (Photo 5). The seal was previously known to belong to Maria of Alania. However, with the correction of Cheynet (2008, p. 195), because of the inscription of *Sebasta*, the figure of the woman holding the leaved cross scepter appeared to be Sebasta Maria Skleraina. Obviously, the leaved cross and the crescent illustrated on the *histamenas* of Monomachos IX (1042-4055) and the seal of Sebasta Maria Skleraina are related.²² The same type of scepter is illustrated later on the seal of the empress Theodora (1055-1056) (Photo 6) (Campagnolo-Pothitou & Cheynet, 2016, p. 26). A lead seal decorated with a leaved cross was not unknown in the empire. However, a scepter and globus with a leaved cross began to be illustrated in the court art during the reign of Constantine IX Monomachos. Constantine IX had Alanian (niece of Bagrat, king of Georgia) and Armenian (Maria Skleraina) mistress'. The Alanian mistress was a close relative of Maria of Alania (Garland, & Rapp, 2006). According to the *Life of Giorgi Mt'acmideli* (1009-1065) (abbot of Mt. Athos Iviron Monastery) Maria was also well connected to Theodora:

For at the time, when the kingdom of the Greeks was ruled by Queen T'eodora [Theodora], she asked the king of the Ap'xaz Bagrat to give his daughter Mart'a so that she might be brought up as her own child. ...when Queen Theodora passed away, they led Mart'a, the daughter of Bagrat, into the kingdom... And when the holy man [Giorgi] saw Mart'a, within everyone's ear-range he prophesied, saying that: 'Let everyone know that today the Queen has departed and the Queen has arrived. (Garland, & Rapp, 2006, para. 5)

When Maria of Alania became empress, she brought with her Alan advisors. Furthermore, the Tornikioi, the Pakourianoï, Skleroi, Phokades, and the Dalassenoi were descendants of powerful Iberian (Armenian-Georgian) families in the eleventh century. In the Homilies of John Chrysostom cat. No. 143, fol. I (2bis) v., in which Maria is crowned first with her first husband, Emperor Michael VII, and then his figure erased for the figure of the new husband, Nicephoros III (an Alan), Maria

²²The crescent is also illustrated in the *miliareasion* of Emperor Nicephoros III and Empress Maria (Grierson, 1993, 3, Pl. LXIX, B6). This type is almost identical to the *miliareasion* of Basileus II. Emperor Basileus II by re-conquering the eastern Iberian regions and in the west, the Balkans, restored security in the empire. Although he is popular as the Boulgaroktonos, he is praised and well esteemed in Armenian-Georgian sources. For Basileus II *miliareasion*, see Grierson, 1993, 3, Pl. XLVI, pp. 18-20.

Maria Skleraina, life partner of IX Monomachos, was titled *sebasta*, and was third in the hierarchy of the court right after Zoe and Theodora (Seibt, 1976, p. 72). For her seal see Cheynet, 2008, p. 195; Nesbitt Wassiliou, & Seibt, 2009, pp. 34-36.

The scepter with a leaved cross decoration is also found in the marble carving of the emperor figure dated to the twelfth century. Although it is dated after Maria's examples, a re-evaluation may be necessary. For the marble carving sample, see Maguire, 1997, p. 200, No. 137.

holds a scepter with a leaved cross (Photo 7). Thus, the type of the leaved cross scepter of Maria decorates the crown of King Geza (1074-1077). The crown was a gift sent to the king by Michael VII and Maria.

Photo 5. Scepter decorated with a leaved cross, lead seal of Sebesta Maria Skleraina (d. 1045) (Cheynet, 2008, p. 195)

Photo 6. Scepter decorated with a leaved cross, lead seal of Empress Theodora (1055-1056) (© 2020 - Musée d'art et d'histoire de Genève, 48)

Photo 7. Scepter decorated with a leaved cross, the crowning of Michael VII and Maria of Alania, Xaxuli (Khahkuli) triptych panel (G. Koch, 1984)

Either way, the cultural milieu of the female 'ruler' holding the leaved cross scepter was not much different: Maria Skleraina (d. 1045) was a member of the Skleroi family in Armenia Minor and Theodora probably herself a descendant of Arsacid, had an Iberian inner circle.²³ Maria of Alania became empress in 1071, just two decades after the death of Maria Skleraina. Similar motifs use by both women, who are noble Georgian-Armenian descendants and rose up with similar cultural influences, is not surprising. The spread of these motifs in regions populated by Armenians and Georgians, either due to forced or voluntary migration, are evident in illustrated manuscripts, sculpture decoration and kachkars dated to the eleventh century. Although Maria of Alania was an empress in the last quarter of the eleventh century, she must have been familiar with the art from earlier in the century. She was not only a benefactress to a considerable number of monasteries but also the patroness of minor art (Kalavrezou, 2011, pp. 85-101; Papathanassiou, 2010-2015., pp. 59-97). However, we must admit that although Empress Zoe pressed her favorite icon of Christ Antiphonetes on coins, Maria's position as an empress and daughter of a king doesn't prove her power to influence state symbols

²³ For Maria see Seibt, 1976, pp. 71-76. For the genesis of the Macedonian dynasty see Theophanes Continuatus, 1838, V, pp. 212-216.

or choice of motifs on state coins. Moreover, the widespread use of the motif in the ducate of Antioch and regions populated by Iberians in the eleventh century does not justify a provincial mint. On the other hand, the appearance of the leaved cross on the Groups H and I folles and in the imperial art connected to Maria, and right after the Groups H-I, the appearance of the crescent beneath the cross on Group J and M folles points to a close relation. *De facto ruler/governor* of Trebizond Theodoros Gabras, to whom an attribution of some of the mint of the group I, J, M folles is put forward, was married to a high-born lady of the Alani, most likely Maria's sister Mariam.²⁴ Maria was no longer an empress during the reign of Alexius I, but nevertheless she was princess and mother of co-emperor Constantine (Anna Comnena, 2000, I.XII, p. 23). On a pre-reform coin of Alexius I, the emperor holds a leaved cross scepter similar to the scepter of Maria (Hendy, 1999, 4, 2, Pl. I, 3.5-3.6). Although the leaved cross and crescent motifs are detected in the art of the capital before the eleventh century, they were not common in imperial art, especially the imperial insignia. The identified examples are mostly staurotheques; few are lead seals and triptychs.

Anatolia and the Turks

When the Group H, I and J, M folles are analyzed, differences within groups arise in quality and style (Photo 8-13). The leaved cross folles found in the Kharpet (Harput) inner castle excavation present good examples for a query into the mint question (Photo 8).²⁵ The Kharpet example has a leaved cross motif, but the style and quality present more of a copy. Also, its cross is closer to Group J and the cross models of Alexius I. Where and who may have produced these variants, aloof from the delicacy of Constantinople?

²⁴ For the coins see Bendall, 1977, 126-136, Pl. 6. For the high-born lady of Alania, a cousin of the wife of Isaac Comnenus, see Anna Comnena, 2000, VIII. IX, p. 150.

²⁵ The subject coins are finds from the excavation conducted by İsmail Aytaç (2017, pp. 140-153) in the years of 2014-2015.

Photo 8. Kharpet inner castle excavation find, Group I anonymous follis (Aytaç, 2017, No: (2))

Photo 9. Crusader Principality of Antioch, leaved cross, copper follis of Tancred (1101-1103, 1104-1112)

(<http://medievalcoins.ancients.info/crusaders/ANTTancredMetcalf66x2.JPG>)

(accessed 05 September 2019)

Photo 10. Leaved cross, Group I anonymous follis (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

Photo 11. Leaved cross, Group I anonymous follis (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

Photo 12. Leaved cross, Group I anonymous follis (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

Photo 13. Leaved cross, Group I anonymous follis (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

With the arrival of the Turks in Anatolia in 1071, Kharpet came under the autonomy of Philaretos Brachamios, but in 1085, the city was conquered by the Çubukoğulları (1085-1115) and after them by Balak, son of Bahram and descendant of Artuchis.²⁶ The earliest dated coin of Turks found in this castle is of Malik Mehmed (1134-1142), son of Danishmendid *amir* Malik Gazi Gümüştigin (Aytaç, 2018, pp. 29-55).

The inscription on the coin is in Greek. No coin that has so far been studied by numismatists can be attributed to the Çubukoğulları, but neither Nicephoros III nor Alexius I had the reach of power to maintain centralized coin circulation in the region. Various agreements and mediators must have filled these voids. When Philaretos's autonomous regions were conquered by the Turks, Gabriel (Khoril) governed Melitene (Malatya) with the consent of the Great Seljuq Sultan Malik Shah, and Philaretos's old man *Kourapalates* Toros (Theodoros Hetum) governed

²⁶Kharpet and Melitene were under the autonomous rule of Philaretos but later were conquered by the Turks in 1085. Kharpet was conquered by Çubuk Beg and Melitene by the uncle of Suleiman Shah. However, Melitene, in return for tribute and garrison, was autonomously governed by Philaretos's man, Gabriel (Cheynet, 2003, pp. 150-151; Oikonomides, 1986, pp. 103-105, No. 107). There are no certain details about the progression of the Kharpet governance.

Edessa (Urfa) in the name of Buzan. The question of provincial Christian lords and administrations under the sovereignty of Turks has yet to be addressed (Beihammer, 2017, p. 255; Cheynet, 2006, p. 14). Cheynet (1996b, p. 80; 2003, pp. 137-151; 2006, p. 14) evincing the commemoration of Alexius I in an inscription found in Edessa, posits that the city, although under the sovereignty of Turks, was under the influence of Alexius I. Moreover, Gabriel and Toros, apart from the *emir* titular, continued to use the titular of *kouropalatos* bestowed by Alexius I.²⁷ Therefore, these types of anonymous folles in regions under the sovereignty of Turks must be related to the already established provincial administrative power. Ani's sale to the Shaddadid (of Kurdish origin) and the lack of Group I-N folles in the city, with the exception of a few H specimens, indicate the possibility of involvement of the Turks in these folles.²⁸

Furthermore, copies of Byzantine anonymous folles during the period of Bohemond I and Bohemond II in the Crusader Principality of Antioch, support the possibility of a provincial mint of Groups H and I in regions under the sovereignty of the Seljuqs until the twelfth century (Photo 9).²⁹ The other important evidence is the hoard found during the salvage excavation of the Marmaray metro at Yenikapı in Istanbul, which demonstrate a fairly high proportion of signed coins of Nicephoros III to anonymous folles group of H-J which is 148 to 8.³⁰ The low number of group H-J in Constantinople is remarkable.

In addition, the Abbasid mints in the south of Anatolia, re-conquered from the Abbasids, further demonstrate the theory that these folles came from a provincial mint. The Abbasids, although lacking in copper, had gold and silver coins minted in these regions. Some of the caliphate's mints were in cities like Mardin (Marida), Diyarbakır (Amida), Masisa, Antakya (Antioch on the-Orontes) and Erzincan (Keltzene, Yerznka) (Diler, 2009). Although after the re-conquest of these cities by the empire, their coin production may not have been active under the Byzantine rule; some may have been active during the "autonomy" period.

²⁷ See also Oikonomides, 1986, pp. 103-104, No. 107.

²⁸ For a short chronology of Ani history and Ani coins, see Mousheghian, et al., 2000.

²⁹ In the Princeton excavation of Antioch, 28 Byzantine anonymous folles from Groups H-J are found with 74 specimens of Seljuq of Syria. Forty-three coins of the total Seljuq coins are decorated with animal figures, 31 with inscriptions (Metcalf, 2006, 290, 293). For the copper folles of Antioch see Metcalf, 2006, pp. 296-297, fig. 4.

³⁰ Oğuz, 2009, pp. 279-288. Of the total 176 coin finds, 142+6 are signed folles of Nicephoros III, only five are from Group H, one from Group I and two from Group J. Group J confirms that the owner did not bury the hoard in the early years of Groups H and I. Therefore, we can suggest that the ratio of Groups H-J is low compared to the provinces. For the hoard of Marmaray metro at Yenikapı in Istanbul, see Tekin, 2009, pp. 279-288.

Alexius I went as far as to smelt precious metal goods of churches to provide for the needs of troops and pay them during the war against the Normans in the West. This fact clearly demonstrates the desperate shortage of metal in Constantinople. In 1080, the Turks conquered all the territory from Cilicia to Marmara. The geographic isolation of the capital from the rest of the eastern regions must have affected the transfer of precious metal (Altan, 2018, p. 18).³¹ At the same time, Philaretos's tribute to the Turks must not be overlooked. Archaeological data and written sources reveal Byzantine coins in circulation in Anatolia. In that case, if Philaretos could not receive the required amount from the capital, which makes sense given that at the time the capital was not even able to provide for itself, where would he get the money to administer his autonomy?

In that context, the relation between regional art propaganda and political and military agreements may contribute to the discussion. What is the relation of motifs in Caucasian-Syrian art to the Byzantine anonymous folles? What is the possibility of a relation of these motifs on Byzantine anonymous folles to the arrival of the Turks in Anatolia or a forced or voluntary migration of Armenians and Georgians to Byzantine and Anatolian provinces? Although Byzantine and Seljuq sources report different views about the Turks in Anatolia, Attaleiates give an interesting point of ideology about Nicephoros III, bringing the Turks to the shore of the capital. According to Attaleiates (2012, pp. 392-393, 479, 481-491), the Turks of Anatolia are people escaping the sultan of Iran (sultan of the Great Seljuqs), seeking support and protection, and flocking to Nicephoros III, whom they believed to be the God-appointed rightful emperor. Although the emperor's priority must have been to wear the crown, Attaleiates's expression of non-Byzantines and Turks flocking and submitting to Nicephoros III may have been viewed as political key for the chaos in Anatolia. Perhaps when the empire lost power and might to fight militarily against the Barbarians, it may have sought their integration under the emperor and the cross. Common symbols on coins and insignia may have been one of the means for integration.

Grierson has rightly pointed out the relation of the motif of Group J folles to the Turks. According to Grierson (1993, 3, pp. 176, 637), the crescent was related not to the Muslims but to the Turks. I agree that the crescent was used by the Turks (Photo 17); however, the design was used in Islamic coins long before the rise of the Ottomans or Turks.³² The conserved Islamic coins reveal copies of Sassanian

³¹Alexius I, with the agreement of Dragos water in 1081, recognized Suleiman Shah's sovereignty in Anatolia.

³²For the crescent symbol on the coins of Gokturk in the eighth century see Babayar, 2007, pp. 56-58; for Zangid/Eyyubid in the twelfth - thirteenth century see Uykur, 2017, pp. 167-183.

coins. Therefore, the crescent, aside from the art of the Turks, was also widespread in the medieval art of the regions ruled until the sixth century by the Sassanian Empire (Photo: 14-16), which included present-day Georgia and Armenia. Armenian-Georgian artwork was influenced by Sassanian art.

On the other hand, I agree with Grierson that the crescent beneath the cross does not symbolize the victory of Christians over Muslims. In fact, during the date of Groups H-J between 1071 and 1092, Byzantines had no great victory, but defeat against the Muslims. Furthermore, even though the Turks were repelled from part of Anatolia, that victory belonged to the crusaders who were at the time as great an enemy of the Byzantines as they were of the Muslims. Besides, the Byzantines also achieved no military victory against the Iberians, who considered the crescent as a symbol of worship.³³

Photo 14. Crescent and sun disc, stamp, obverse (Photo: Courtesy of Benaki Museum)

Photo 15. Crescent and cross, stamp, side (Drawing: Nergis Ataç, 2018)

Photo 16. Crescent and cross, coin dated to the Sassanian period, (Tbilisi, Antique Archaeological Museum, 2018)

The tree of life and sun/star motifs might have played a role in the evolution of the leaved cross and crescent beneath the cross motifs. These symbols signify resurrection or God for some cultures but were used by the Turks and other cultures before and after they acquired meaning in Islam.³⁴ How do the Turks relate to the leaved cross and the crescent beneath the cross? Some Turks were Pagans

³³ The Byzantine Empire started in the tenth century to gradually re-conquer the Armenian and Georgian regions but ceased when the Turks invaded Anatolia.

³⁴ For the tree of life in the art of the Turks, see Bursalı, 2010, pp. 69-72.

and some others were Orthodox or Nestorian Christians. Besides the tree of life, crescent and sun/star, Turks also were very familiar with the cross. But written sources barely mention some Turks' Christian faith. Additionally, the current archaeological data are insufficient to analyze Christianity among the Turks who migrated to Anatolia. Their number and density in specific regions are even harder to confirm.

On the other hand, coins with the illustration of Christ and the cross in the twelfth and thirteenth centuries prove that the H-J anonymous folles group was not a taboo to the Turks. Indeed, illustrations of the cross on Turkmen coins and the riders with the cross and star on Seljuq coins struck after agreements between the Seljuqs and Cilician Armenians prove the existence of coins decorated with depictions of mutual agreements between states (Photo 18).³⁵

Photo 17. Zangid atabeg Izz al-Din Mas'ud I ibn Mawdud (1181-1193), copper dirham (1189), obverse

(https://mm.davidmus.dk/assets/348/coin_large/10-8__C_557_o22_Photo_Pernille_Klemp.png)

Photo 18. Follis of Suleiman bin İshâk (1142-1177), cross and IC-XC-NI-KA, (Mıynat, 2019, Şekil 6)2019, Şekil 6)

This leads again to the issue of the first coins used by the Seljuqs in their first years in Anatolia. The first certain coins struck by the Turks of Anatolia are dated to the first half of the twelfth century.³⁶ It seems unlikely that Anatolia in the first half of the century lacked a coin mint, but from 1071 up to the second quarter of the twelfth century, the existence of a Turkic mint in Anatolia is unknown. There is another possibility: Coin mints in Melitene (Malatya), Sebasteia (Sivas), Amaseia (Amasya) and Iconion (Konya) were known to be active under the Turks in the twelfth and thirteenth centuries compel us to consider the possibility that some of

³⁵For a specimen, see Parlar, 2001, No. 18.

³⁶Sultan I. Rükne'd-Din Mesud's (1116/7-1156/7) coin is recorded as the first coin of the Rum Seljuqs (Parlar, 2001, p. 13).

these mints may have been active in the eleventh century, as well. For example, the imitation of the Byzantine coin designs, rather than the Great Seljuqs or Abbasid ones, by the Turks of Anatolia give rise to the possibility of a continuity of provincial mint in the region. Thus, the Mardin and Diyarbakır hoards or the majority of the non-countermarked coins, compared with the countermarked anonymous folles found during excavations, supports the thesis of the widespread use of Byzantine folles-or copies of these folles- in regions ruled by the Turks.³⁷ In this context, the relation of Byzantine emperors to the Seljuq emirs, the Christian inhabitants to the Seljuq rulers, must be explored. What mutual agreements for mining, minting and circulating coins might have existed between the Byzantine rulers, Seljuq rulers, and former Christian lords in the provinces to suit their various needs at that time? Siyavush (Chiauss), Malik Shah's appointee to meet emperor Alexius I, converted to Christianity in the empire and became the Duke of Achiate.³⁸ Abu 'l Qasim was titled *sebaste* and carried a Roman scepter after the death of Suleiman Shah (Beihammer, 2017, p. 266). Çaka beg (Tzachas), honored as *protonobilissime* in the Byzantine court by Nicephoros III, was accepted as *basileus* in the Izmir region, when he took the opportunity to escape the capital isolated from Anatolia by the Turks (Anna Comnena, 2000, VII.VIII-IX, 129-132, IX.I, p. 152). While in the capital and court, he became well acquainted with Byzantine culture and state institutions. Additionally, agreements not only between courts but also between Christian people and Turks were arranged. When Philaretos left Antioch for a short period, he entrusted his duties to a Turk (Ismail). But, upon his return, he found the city delivered to Suleiman Shah by the Turk and his co-conspirator, Barsam, son of Philaretos, who was in prison (Altan, 2018, pp. 10-12). More important are the coins Suleiman Shah used while ruling Nicaea and Nicomedia. Suleiman Shah was officially recognized by Emperor Alexius I in 1081, ruled Antioch in 1085, and was called sultan in written sources.³⁹ The lack of money minting during his and his sons' rule seems suspicious. Since Maliks were allowed to mint coins, and no strict central administration was imposed on Seljuq begs or the maliks of Anatolia, Suleiman Shah's coin dependence on Malik Shah, sultan of the Great Seljuqs, seems to be bare hypotheses. No coin is attributed to Suleiman

³⁷For varieties, see Lowick, Bendall, & Whitting, 1977. The majority of Group H-K folles in Mardin and Diyarbakır hoards compared with the West increase the possibility of a provincial mint.

³⁸Alexius I gave many gifts to Siyavush (Chiauss). His mother was of Georgian origin and most likely Christian (Anna Comnena, 2000, VI.IX, p. 109).

³⁹Although Byzantine authors portray him as sultan or amir with his own palace, Muslim authors state him as malik (subordinate of the sultan of the Great Seljuqs) (Anna Comnena, 2000., VI.X, p. 110; Mecit, 2014, pp. 26-27; Michael the Great, 1905, 3, pp. 175-176).

Shah's rule and name. But he is recognized to have allowed local administrations to function under his name, while he exerted full control over security and military affairs. Local authorities or rebels are known to struck their own coins (e. g. Gabras, Toros, Philaretos, Mancaphas). The success or responsibilities of a local administration have yet to be disputed. Thus, the riches of Malatya brought an end to Gabriel⁴⁰.

CONCLUSION

Folles were struck not only in Constantinople, but also in other cosmopolitan centers such as Thessalonike, Trebizond, Antioch, and even in various small mint centers under the sovereignty of the Turks. In the second half of the eleventh century, Armenian-Georgian-Turk or Bulgarian-Slav-Petcheneg people lived together densely in Anatolia and the Macedonian regions. In their culture and religion, the tree of life, the cross, the crescent, and the sun/star symbols had significant importance. After losing power in the second half of the eleventh century, the Byzantine Empire survived several more centuries, due to its political success with these people and of course, contemporary world powers. The emperors, in order to eliminate or stop the independence of the people invading or conquering its lands, resorted to the ideology of political integration by making agreements with the new rulers of the lost territories and intended to assemble them under the cross and emperor. Although Attaleiates has not stated this exactly, the artistic development and influences in the region prove the thesis. Common symbols such as the living tree and crescent embraced all of these cultural and artistic influences, hence using them on coins could have been used to symbolize integration. On the other hand, the same political integration was also valid for the new rulers of Anatolia and the Balkans. The leaved crosses of the scepters of Maria Skleraina, Maria of Alania and Alexius I, revealing the change and development of the art of the capital and provinces, demonstrate that groups H, I and J, M of the Byzantine anonymous folles are related but not limited to the capital.

⁴⁰ Gabriel was Philaretos's man. He previously governed Melitene under the rule of the Byzantine Empire, but when continuous incursions occurred from surrounding regions, he visited Malik Shah, and with his approval, he started to rule the city until 1101. The city was conquered by the Danishmendid in 1101. Gabriel was also appointed by Philaretos in the administration of Kharpet. The cities governed by him were rich in metal. In one of his seals, he is inscribed as *kouropalatos* and *amir* (Oikonomides, 1986, p. 103, No. 107).

REFERENCES

- Altan, E. (2018). *Antakya Haçlı Prinkepliği tarihi kuruluş devri (1098 - 1112)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Anna Comnena (2000). *Anna Comnena the Alexiad*. (E. A. S. Dawes, Trans.). Ontario: Parentheses Publications Byzantine Series Cambridge.
- Attaleiates, M. (2012). *The history; Michael Attaleiates*. (A. Kaldellis & D. Krallis Trans.). Dumbarton Oaks Medieval Library. London: Harvard University Press.
- Aytaç, İ. (2017). Harput iç kale kazılarında 2014-2015 sezonunda bulunan Bizans dönemi sikkeleri. *Social Sciences*, XII/(3), 140-153.
- Aytaç, İ. (2018). Harput İç Kale kazılarında bulunan Artuklu dönemi sikkeleri. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, V/(1), Elazığ, 29-55. doi:10.12739/NWSA.2017.12.3.3C0162
- Babayar, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı sikkeleri kataloğu ; The catalogue of the coins of Turkic Qaghanate*. Ankara: Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı Başkanlığı.
- Beihammer, A. D. (2017). *Byzantium and the emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*. New York: Routledge.
- Bellinger, A. R. (1928). The anonymous Byzantine bronze coinage. *Numismatic Notes and Monographs*, (35), 1-27.
- Bendall, S. (1977). The mint of Trebizond under Alexius I and the Gabrades. *The Numismatic Chronicle (1966) Seventh Series*, XVII/(137), 126-136.
- Brubaker, L. (2008). *Vision and meaning in ninth-century Byzantium: image as exegesis in the homilies of Gregory of Nazianzus*. (First published: 1999). Cambridge University Press, Cambridge.
- Bryennios, N. (2008). *Tarihin özü Niképhoros Bryennios*. (Umar, B. Trans.), N. Başgelen (Ed.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Bursalı, M. (2010). Bir merkez sembolü olarak Bizans ve Selçuklu döneminde hayat ağacı motifi. In A. Ödekan, E. Akyürek & N. Necipoğlu (Eds.), *Onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim, I. Uluslararası Sevgi Gönül Sempozyumu 25-28 Haziran 2007 Bildiriler* (pp. 69-72). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Campagnolo-Pothitou, M. & Cheynet, J.-C. (2016). *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'Art et d'Histoire de Genève*. Milan: Musée d'Art et d'Histoire de Genève.
- Charanis, P. (1975). Cultural diversity and the breakdown of Byzantine power in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1-20. doi:10.2307/1291367
- Cheyne, J.-C. (1996a). *Pouvoir et contestation a Byzance (963-1210)*. (First Published: Sorbonne, 1990). Paris: Centre National de la recherche Scientifique et du Legs Malandrino.
- Cheyne, J.-C. (1996b). Les Arméniens de l'empire en Orient de Constantin X à Alexis Comnène (1059-1081). In H. Ahrweiler & N. Garsoian (Eds.), *L'Arménie et Byzance: Histoire et culture* (pp. 74-84). Paris: Publications de la Sorbonne.
- Cheyne, J.-C. (2003). Official power and non-official power. In A. Cameron (Ed.), *Fifty years of prosopography, the later Roman Empire, Byzantium and beyond* (pp. 137-151). Oxford-New York: Oxford University Press.

- Cheyne, J.-C. (2006). The Duchy of Antioch during the second period of Byzantine rule. In K. Ciggaar & D. M. Metcalf (Eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I: Antioch from the Byzantine reconquest until the end of the Crusader principality. Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003* (pp. 1-16). Leuven: Peeters.
- Cheyne, J.-C. (2008). *La société byzantine. L'apport des sceaux* (Vols. 1-2). Paris: Association des amis du centre d'histoire et civilisation de Byzance.
- Cheyne, J.-C., Gökyıldırım, T. & Bulgurlu, V. (2012). *Les sceaux byzantins du Musée Archéologique d'Istanbul*, E. G. Erdoğan (Ed.), İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Croke, B. (2006). Justinian, Theodora, and the church of saints Sergius and Bacchus. *Dumbarton Oaks Papers*, 60, 25-63. Retrieved May 9, 2019, from <http://www.jstor.org/stable/25046210>
- Demirel Gökalp, Z. (2009). *Yalvaç Müzesi Bizans sikkeleri*. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay.
- Demirel Gökalp, Z. (2014). *Malatya Arkeoloji Müzesi Bizans sikkeleri kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Diler, Ö. (2009). *İslam darp yerleri/ Islamic mints* (Vols. 1-3), E. N. Diler & J. C. Hinrichs (Eds.). İstanbul: Garo Kü.
- Evans, H. C. & Wixom, W. D. (Eds.) (1997). *The glory of Byzantium, art and culture of the Middle Byzantine era A.D. 843-1261*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Garland, L. & Rapp, Jr S. H. (2006). Mart'a-Maria 'of Alania', *De Imperatoribus Romanis: An online encyclopedia of Roman rulers and their families*, De Imperatoribus Romanis (DIR). Retrieved December 12, 2020, from <http://www.roman-emperors.org/maryl.htm>.
- Garsoïan, N. G. (1998). The problem of Armenian integration into the Byzantine Empire. In H. Ahrweiler & A. Laiou (Eds.), *Studies on the international diaspora of the Byzantine Empire* (pp. 53-124). Washington, DC: Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University.
- Georganteli, E. & Cook, B. (2006). *Encounters: travel and money in the Byzantine world*. London: The Barber Institut of Fine Arts: D. Giles Ltd.
- Grierson, P. (1993). *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection* (2nd ed.). [Vol. 2, (1st ed. 1968) 2nd ed. 1993], [Vol. 3, (1st ed. 1973), 2nd ed. 1993], A. R. Bellinger & P. Grierson (Eds.). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hendy, M. F. (1999). *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, volume four Alexius I to Michael VIII 1081 to 1261*. A. R. Bellinger & P. Grierson (Eds.). Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Hewsen, R. H. (2001). *Armenia: a historical atlas*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans devletinin doğu sınırı: Grekçe, arabca, süryanice ve ermenice kaynaklara göre 363'den 1071'e kadar* (İşiltan, F. Trans.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Jones, L. (2001-2002). The visual expression of Bagratuni rulership: ceremonial and portraiture. *Revue des Études Arméniennes*, 28, 341-398. doi: 10.2143/REA.28.0.505086

- Kalavrezou, I. (2011). Female popular beliefs and Maria of Alania. *Journal of Turkish Studies*, 36, 85-101.
- Kılıç, S. (2016). Byzantine anonymous folles in the Bolu museum. *Cedrus*, 4, 315-339.
- Lemerle, P. (1977). *Cinq études sur le XIe siècle byzantine*. Le Monde byzantin publié sous la direction de Paul Lemerle. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Lowick, N. M., Bendall, S. & Whitting, P. D. (1977). *The Mardin hoard, Islamic countermarks on Byzantine folles*. Ringwood, Hampshire: A. H. Baldwin & Sons Ltd.
- Maguire, H. (1997). Images of the court. In H. C. Evans & W. D. Wixom (Eds.), *The glory of Byzantium, art and culture of the middle Byzantine era A.D. 843-1261* (pp. 183-192). New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Mecit, S. (2014). *The Rum Seljuqs: evolution of a dynasty*. London: Routledge.
- Melikoff, I. (1960). *La geste de Melik Dānişmend: étude critique du Dānişmendnāme* (Vols. 1-2). (Melikoff, I. Ed. and trans.). Paris: Adrien Maisonneuve.
- Metcalf, D. M. (1961). Provincial issues among the Byzantine bronze coinage of the eleventh century. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, 15, 25-32.
- Metcalf, D. M. (1965). *Coinage in the Balkans 820-1355*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Metcalf, D. M. (1970). Interpretation of the Byzantine 'Rex Regnantium' folles of class 'A' c. 970-1030. *The Numismatic Chronicle* (1966-), *Seventh Series*, 10, 199-219.
- Metcalf, D. M. (2006). Six unresolved problems in the monetary history of Antioch, 929-1268. In K. Ciggaar and D. M. Metcalf (Eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I: Antioch from the Byzantine reconquest until the end of the Crusader principality. Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003* (pp. 283-318). Leuven: Peeters.
- Métivier, S. & Prigent, V. (2010). La circulation monétaire dans la Cappadoce byzantine d'après les collections des musées de Kayseri et de Niğde. *Travaux et Mémoires* 16, 577-618. Hal id: halshs-00666332
- Michael the Great (1905). *Chronique de Michel le Syrien* (Vol. 3). (J. -B. Chabot, Trans.). Paris: Ernest Leroux.
- Morrison, C. (2003). The emperor, the saint, and the city: coinage and money in Thessalonike from the thirteenth to the fifteenth century. *Dumbarton Oaks Papers*, 57, 173-203. doi:10.2307/1291880
- Morrison, C. & Schaaf, G.-D. (2015). *Byzance et sa monnaie (IVe – XVe siècle). Précis de numismatique byzantine, suivi du catalogue de la collection Lampart à l'Université de Fribourg*, 15. Paris: Réalités Byzantines.
- Mousheghian, K., Mousheghian, A., Bresc, C., Depeyrot, G. & Gurnet, F. (2000). *History and coin finds in Armenia, coins from Ani, capital of Armenia (4th c. BC - 19th c. AD)*. Wetteren: Moneta.
- Nesbitt, J., Oikonomides, N. & McGeer, E. (1994-2005). *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Vols. 2-5 (J. Nesbitt and N. Oikonomides, Vol. 2, 1994; Vol. 3, 1996), (J. Nesbitt, E. McGeer, N. Oikonomides, Vol.

- 4, 2001; Vol. 5, 2005), Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Nesbitt, J., Wassiliou, A.-K. & Seibt, W. (2009). *Highlights from the Robert Hecht, Jr., collection of Byzantine seals*, Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki: Byzantine Research Center.
- Oikonomides, N. (1986). *A collection of dated Byzantine lead seals*, Dumbarton Oaks: Research Library and Collection, Washington, D.C.
- Papathanassiou, E. (2010-2015). The Armenian presence in and around the Rhodope Mountain in 11th C. Rethinking over some new archaeological finds. *Peri Thrakis (Περί Θράκης) A journal on Thracian Studies*, Xanthi, Greece, 7, 59-97.
- Parlar, G. (2001). *Anadolu Selçuklu sikkelerinde yazı dışı figüratif öğeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Psellos, M. (1926). *Michel Psellos chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)* (Vol. 1). E. Renauld (Ed. and trans.), Paris: Les Belles Lettres.
- Rice, D. T. (1973). The leaved cross. *Byzantine art and its influences* (VII, pp. 72-81). London: Variorum.
- Saminsky, A. (2006). Georgian and Greek illuminated manuscripts from Antioch. In K. Ciggaar & D. M. Metcalf (Eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I: Antioch from the Byzantine reconquest until the end of the Crusader Principality. Acta of the congress held at Hernen castle in May 2003* (pp. 17-78). Leuven: Peeters.
- Saminsky, A. (2013). Assimilation and creation of Greek art in Antioch-on-the-Orontes in Syria during the second period of Byzantine domination (969-1084). In K. Ciggaar and V. V. Aalst (Eds.) *East and West in the medieval eastern Mediterranean II Antioch from the Byzantine reconquest until the end of the Crusader Principality acta of the congress held at Hernen Castle (the Netherlands) in May 2006* (pp. 219-276). Leuven: Peeters.
- Schlumberger, G. (1884). *Sigillographie de l'empire byzantine*. E. Leroux (Ed.). Paris: Librairie de la société de l'orient Latin.
- Schulze, W. (2008). An anonymous copper coin re-attributed from Trebizond to Syria. *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 168, 321-330. Retrieved January 6, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/42678770>
- Schulze, W. & Moesgard, J. C. (2005). A further hoard of tenth and eleventh century Byzantine folles with Arabic countermarks. *The Numismatic Chronicle (1966-)*, 165, 339-347. Retrieved May 9, 2019, from <http://www.jstor.org/stable/42667295>
- Seibt, W. (1976). *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*. Wien: Verlag der Österreichischen, Akademie der Wissenschaften.
- Tekin, O. (2009). An Eleventh century hoard of Byzantine folles from the Marmaray - metro salvage excavation at Yenikapı – İstanbul. *Anatolia Antiqua*, 17, 279-288. doi : <https://doi.org/10.3406/anata.2009.1286>
- Tekin, O. (2014, Mart). Gre Amer höyüğü kazısından Armenia Kralı II. Artavazdes'in sikkesi. *Toplumsal Tarih* 243, 40-42.
- Theophanes Continuatus (1838). *Theophanes Continuatus Ioannes Camneiatas, Symeon Magister, Georgius Monachus*. I. Bekker (Ed.). Bonn: E. Weber.

- Thierry, N. (1971). B: The rock churches. L. Giovannini (Ed.), *Arts of Cappadocia* (pp. 129-171). Geneva: Nagel Publishing.
- Thompson, M. (1954). Coins from the Roman through the Venetian period. *The Athenian Agora*, 2, iii-x+1-122. doi:10.2307/3601953
- Tobias, N. (1969). *Basil I (867-886), the founder of the Macedonian dynasty: a study of the political and military history of the Byzantine Empire in the ninth century*. Unpublished PhD dissertation, New Jersey: New Brunswick, Rutgers University.
- Ünal, C. (October 2010). A group anonymous folles from Kuva-yi Milliye Museum, Balıkesir/Turkey, *Sanat Tarihi Dergisi*, XIX/2, 85-108.
- Ünal, C. (2012). *Manisa Müzesi Bizans sikkeleri*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Yay.
- Ünal, C. (2015). *Bizans sikkelerinde kutsal kişi tasvirleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Uykur, R. (Yaz-Summer 2017). Zengi atabeglerinin sikkelerinde antik Türk mitolojisinin izleri: Kağanlık simgesi olarak ay kültü (Mardin Müzesi örnekleri). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies* XVII/(1), 167-183.
- Weitenberg, Jos J. S. (2006). The Armenian monasteries in the Black Mountain. K. Ciggaar & D. M. Metcalf (Eds.), *East and West in the Medieval Eastern Mediterranean I: Antioch From the Byzantine reconquest until the end of the Crusader Principality. Acta of the congress held at Hernen Castle in May 2003* (pp. 79-93). Leuven: Peeters.

SÂMÂNANOĞULLARI DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ HAKKINDA DÜŞÜNCELER

REFLECTIONS ON THE RISE AND FALL OF THE SAMANIDS

Sayyed Abol-Ghasem FOROUZANI*
Çev. Yasemin ELLİK**

Öz

Richard Nelson Frye'in "Çağdaş müelliflerce ve geçmişî hatırlayan sonraki yazarlarca oldukça fazla övülen" şeklinde bahsettiği ve Türk-İslâm tarihi içerisinde son derece önemli bir konuma sahip olan Sâmânoğulları Devleti, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde hüküm sürmüştü. Sâmânoğulları, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasında son derece mühim roller oynamalarının yanında, hâkim oldukları topraklarda sosyal, ekonomik, kültürel ve idari teşkilat açısından önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamışlardı. Karahanlılarla, Gaznelilerle ve Selçuklularla ilişkileri bakımından Türk tarihinden ayrı olarak düşünülmemesi gereken Sâmânoğulları, Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinin idari teşkilatlarına birçok miras bırakmışlardı. Fakat bu döneme dair çalışmalar, yabancı ülkelere kıyasla Türkiye'de yeterli seviye bulunmamaktadır. Bunun sebebi ise, muhtemelen dönemin kaynak dilinin bilinmemesi veya bu döneme dair ilgilinin bulunmaması olmalıdır. Oysaki

* İslami dönem İran tarihi doktoru, Terbiyet-i Müderris Üniversitesi 1377 (1998). Şiraz Üniversitesi Tarih Bölümü hocası ve Ortaçağ İran tarihinin (Hicri 3.-6. yüzyıllar) uzmanı. *Tarih-i Tehevulât Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi İran der Devre-i Sâmânîyan; Selcukiyan ez Agaz ta Fercâm; Gazneviyan ez Peydâyîş ta Furûpâşî; Simcûriyân: Nohostîn Dûdimân Kodretmend Türk der İran, Karahaniyan; Bunyan-ı Gozaran Nohostîn Silsile-i Türk-i Müselmân Ferârûd* eserleri arasındadır.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye, yaseminellik93@hotmail.com , <https://orcid.org/0000-0001-9075-6327>

devlet teşkilatı açısından kendisinden sonraki Ortaçağ Türk-İslam devletlerine etkiler bırakan ve Türk-İslâm dünyası açısından mühim bir yere sahip olan Sâmânî Devleti'ne dair çalışmaların daha fazla yapılması gereklidir.

Bu çalışmada, Şiraz Üniversitesi'nde Ortaçağ İran tarihi uzmanı olan ve Sâmânî Devleti, Simcûrîler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular dönemine dair çalışmaları bulunan Sayyed Abol-Ghasem Forouzani'nin Sâmânî Devleti'nin yükselişi ve düşüşüne dair makalesi, Farsça aslına sadık kalınarak Türkçe'ye tercüme edilmeye çalışılmıştır. Sâmânî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürecin değerlendirildiği makalede, kaynaklar ve araştırma eserlerin ışığında Sâmânî Devleti'nin kuruluş, yükseliş ve yıkılış sürecine etki eden olaylar incelenmektedir. Devleti güçlendirmek ve yükseltmek için gerçekleştirilen faaliyetler ve alınan önlemler, devlet içerisinde gittikçe güçlenen vezirlerin ve sipehsâlârların etkinlikleri, vezirler ve sipehsâlârlar arasında yaşanan çekişmelerin devletin yıkılışındaki tesirleri, dış ilişkiler gibi hususlar ele alınmaktadır. Bu bakımdan makalenin Türkçe'ye tercüme edilmesiyle, Sâmânî Devleti'nin siyasi tarihine ışık tutularak, Türkiye'deki bu alana dair yapılacak çalışmalara katkı sağlanması planlanmaktadır.

•
Anahtar Kelimeler

Sâmânî Devleti, Menşei, Emirler, Mâverâünnehir, Horasan, Vezir, Sipehsâlâr

•
Abstract

The Samanids State, which Richard Nelson Frye referred to as "highly praised by contemporary authors and later writers who remember the past," and which has an extremely important position in Turkish-Islamic history, ruled in Khorasan and Transoxiana. In addition to playing an important role in the spread of Islam among the Turks, the Samanids ensured that important developments took place in the lands they dominated in terms of social, economic, cultural and administrative organization. Samanids, who should not be considered separately from Turkish history in terms of their relations with the Karakhanids, Ghaznavids and Seljuks, left many legacies to the administrative organizations of Medieval Turkish states. However, studies on this period do not have sufficient levels in Turkey compared to foreign countries. The reason for this should be that the source language of the period is not known or there is no relevant person for this period. However, more studies should be carried out on the Samanids State, which had an important place in terms of the Turkish-Islamic world and influenced the medieval Turkish-Islamic states in terms of the state organization.

In this study, the article of Sayyed Abol-Ghasem Forouzani, a Medieval Iranian historian at Shiraz University and who has studies on the period of Samanids, Simcûrîs, Karahanlılar, Ghaznavids, Seljuks, was attempted to be translated into Turkish, faithful to its Persian origin. In the article, in which the process from the foundation of Samanids to its collapse is evaluated, the events that influenced the establishment, rise and fall of the Samani dynasty, whose foundations were laid with the efforts of Sâmânî Devleti in the light of sources and research works, and which increased in the light of the wisdom of his sons and grandchildren are examined. The activities and measures taken to strengthen and raise the state, the activities of the viziers and saints who are getting stronger in the state, the effects of the conflicts between the viziers and the viziers on the collapse of the state, and

foreign relations are discussed. In this respect, by translating the article into Turkish, it is planned to contribute to the studies to be carried out in this field in Turkey by shedding light on the political history of Samanids.

•

Keywords

State of Samanids, Origin, Ruler, Transoxiana, Khorassan, Vizier, Army Commander

TERCÜME

SÂMÂNNOĞULLARI DEVLETİ'NİN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ HAKKINDA DÜŞÜNCELER¹

Sayyed Abol-Ghasem FOROUZANİ*

GİRİŞ

Sâmânnoğulları hanedanının atası olan Saman-hudât, dihkan² (büyük toprak sahibi) kökenliydi. Soyu, Sâsânî IV. Hürmüz zamanında İran sipehsâlâri olan Behram Çubin'e kadar uzanıyordu. (Nerşahî, 1363, s. 82; Gerdîzî, 1363, s. 321-322). Sâmân-hudât'ın ataları İslâmiyet'i kabulden önce, Mâverâünnehir bölgesinin bazı hâkim topluluklarındandı. (Müstevfî, 1364, s. 376). Hahamenişiîler döneminde, Vahşâb Nehri'nin (Ceyhun) kuzeyinde bulunan topraklar Peredreye (Denizin Üstünde), Sâsânîler döneminde ise Ferârûd³ (Nehrin Ötesi) olarak adlandırılıyordu. Hicri birinci yüzyılın (M. 622-719) ikinci yarısından itibaren, Müslümanlar yavaş yavaş Nehrin Ötesi olarak adlandırılan topraklar üzerinde galip geldiler ve oraya Arapça bir isim olan Mâverâünnehir dediler. (Forouzani, 1395b, s. 20). *Tabakat-ı Nâsırî'*e göre, Nehrin Ötesi olarak adlandırılan yer bir Soğd bölgesiydi. Sâmânnoğullarının atası orada hüküm sürdüğü için, onu Sâmân-hudât (Saman bölgesinin hükümdarı) olarak adlandırdılar. (Cûzcânî, 1363, s. 201). Horasan ve Mâverâünnehir'in Müslüman fatihleriyle dostça geçinen ve kendi sosyal statüsünü koruyan Sâmân-hudât, *Nerşahî'*ye göre Hicri birinci yüzyılın (M. 622-719) son on yıllarında Belh'i yönetmişti. Şüphesiz o, Arap hükümdarlardan

¹ Bu makale *İran Namağ* dergisi, V/(1), (2020)' de yayınlanmıştır. (Bilimin ve Etiğin Sembolüne Armağan, Dr. Shirin Bayani). Makalenin Türkçe' ye tercümesi için Sayyed Abol-Ghasem Forouzani ile iletişime geçilmiştir ve izin alınmıştır. Makale, orijinal Farsça metnine sadık kalınarak çevrilmiştir. Makaleye sadece dipnot mahiyetinde birkaç bilgi eklenmiş olup, bunun dışında herhangi bir bilgi eklenmemiştir. Öz kısmı tarafımdan hazırlanan bu çalışmanın yayınlanması sürecinde yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Erkan Göksu hocama teşekkür ederim.

² İslami dönem İran tarihi doktoru, Terbiyet-i Müderris Üniversitesi 1377 (1998). Şiraz Üniversitesi Tarih Bölümü hocaları ve Ortaçağ İran tarihinin (Hicri 3.-6. yüzyıllar) uzmanı. *Tarih-i Tehevvülât Siyasi, İçtimai, İktisadi ve Ferhengi İran der Devre-i Sâmânîyan; Selcukiyan ez Agaz ta Fercâm; Gazneviyan ez Peydâyîş ta Furûpâşî; Simcûriyân: Nohostîn Dûdimân Kodretmend Türk der İran, Karahaniyan; Bunyan-ı Gozaran Nohostîn Silsile-i Türk-i Müselmân Ferârûd* eserleri arasındadır.

³ Dihkan kelimesinin aslı Farsça dih (köy) ile -gân nisbet ekinden oluşan dihgân'dır. Bu kelime Arapça'ya dihkan olarak geçmiştir. Dihkan, Sâsânîler zamanında İran'da ve Orta Asya'da bulunan soylular sınıfına denilmektedir. (Sümer, 1999, s. 289).

³ ferârûd: nehrin ötesi

biri tarafından bu makama getirilmişti. Sâmân-hudât, Belh'te bir isyanla karşılaştıktan sonra Emevî Halifeleri adına Horasan ve Mâverâünnehir üzerindeki yönetime sahip olan Esed b. Abdullah el-Kasri'den Belh'e geri dönmek için yardım istedi. Büyük bir ihtimalle, Sâmân-hudât, Esed b. Abdullah'ın teşvikiyle İslâmiyet'i kabul etti ve Esed b. Abdullah'a hürmetinden dolayı kendi oğluna Esed adını verdi. (Nerşahî, 1363, s. 81, 104). *Târih-i Buhara*'da, Esed b. Abdullah, İranlı asil kişilerle ve büyük ailelerle anılmaktadır. (Nerşahî, 1363, s. 81). Sâmân-hudât, Emevîlerin hilafetinin sonunda Ebû Müslim-i Horasânî'ye bağlandı. (İbnü'l-Cevzî, 1357, C. 5, s. 141). Sâmân-hudât'ın ölüm tarihi bilinmemektedir. Fakat *İbnü'l-Cevzî*'ye göre, Sâmân-hudât'ın oğlu Esed, Hârûnürreşîd döneminde Horasan ve Mâverâünnehir'in valisi Alî b. İsâ b. Mâhân idaresi zamanında öldü. (İbnü'l-Cevzî, 1357, C. 5, s. 141). Bu makalenin devamında, başından sonuna kadar Sâmânoğulları hanedanının tarihi hakkında bazı yeni analizler ve düşüncelerle birlikte tutarlı bir tablo sunulmaya çalışılacaktır.

MÂVERÂÜNNEHİR VE HORASAN'IN ÇEŞİTLİ BÖLGELERİNDE SÂMÂN-HUDÂT'IN SOYUNDAN GELEN EMİRLİK

Esed'in Nuh, Ahmed, Yahya ve Esed adlarında dört oğlu vardı. Bunlar, Mâverâünnehir'de çıkan Râfi b. Leys isyanının bastırılmasında Halife Hârûnürreşîd'e yardım ettiler. (Nerşahî, 1363, s. 104-105). 819/820 (204) yılında Halife Me'mûn, Horasan'dan Bağdad'a giderken Horasan Valisi Gassân b. Abbâd'a Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden bazı yönetimi Esed'in oğullarına bırakmasını emretti. Böylece, Semerkant hâkimi Nuh, Fergana emiri Ahmed, Şaş ve Uşrusana hükümdarı Yahya ve Herat emiri İlyas oldu. (İbnü'l-Esîr, trhsz, C. 12, s. 133). Nuh, 841/842 (227) yılında öldü. (es-Sem'ânî, 1970, s. 26). Son derece çevik ve iş bilir olan Yahya (Cûzcânî, 1363, s. 203) ise, 855/856 (241) yılında vefat etti. (es-Sem'ânî, 1970, s. 26). Böylece, âlim, dindar, cesur ve becerikli olan Ahmed (Nerşahî, 1363, s. 105), iki kardeşinin topraklarını da aldı. Askeri liyakatine ek olarak, iş bilirlik ve tedbiriyle de tanınan Ahmed (Cûzcânî, 1363, s. 203), kendi hâkimiyetini Mâverâünnehir'in tamamı üzerinde kurdu. Bu yüzden, onun ölümünden sonra Mâverâünnehir'in egemenliği, geriye kalanlar arasında miras edildi. (Forouzani, 1395b, s. 52). Yedi oğlu arasından büyük oğlu Nasr'ı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 6, s. 254), vefatından sonra (864/865; 250) başa geçmesi için veliaht olarak atadı. Başa geçen Nasr b. Ahmed, Semerkant'ı kendi hükümdarlığının merkezi yaptı. Kardeşlerini ise, Mâverâünnehir'in çeşitli bölgelerinin yönetimine tayin etti. (Forouzani, 1395b, s. 52).

ABBÂSÎ HALİFESİ TARAFINDAN MÂVERÂÜNNEHİR HÜKÜMET MENŞURUNUN EMİR NASR'A GÖNDERİLMESİ

Yakub b. Leys Saffârî 872/873 (259) yılında Tâhîrîlerin Horasan ve Mâverâünnehir üzerindeki egemenliğine son verdi. (Anonim, 1366, s. 219). Bu

durum karşısında Halife Mu'temid, Yakub b. Leys Saffârî'nin gücünü dizginlemek için bir tuzak kurdu. Taberî'ye göre, Halife 874/875 (261) yılında Mâverâünnehir yönetiminin menşurunu⁴ (resmi ferman) doğrudan Emir Nasr'a gönderdi. (Taberî, 1346, C. 15, s. 6446). O tarihten önce, Horasan'a bağlı bir vilayet olan Mâverâünnehir'in emirlik fermanının, Horasan emiri tarafından yollandığı ve Mâverâünnehir hükümdarının oranın yıllık haracını onun için (Horasan Emiri) gönderdiği bilinmektedir. Abbâsî Halifesi'nin Mâverâünnehir'in yönetim menşurunu Emir Nasr Sâmânî'ye göndermesindeki amacı, o emiri güçlendirmek ve Emir Yakub b. Leys muhaliflerine yeni bir düşman eklemektir. Bu durumun tamamlanmasıyla, Abbâsî Hilafeti ile karşılaşmayı amaçlayan Yakub b. Leys, Mâverâünnehir'e girmekten vazgeçti. (Forouzani, 1395b, s. 52). Zira kendi askeri kuvvetlerini yıpratma savaşına sokmak istemiyordu. Diğer taraftan Sâmânoğulları, Halife tarafından Mâverâünnehir'in yönetim fermanını aldıktan sonra siyasi hayatlarında yeni bir merhaleye girmişlerdi. Başka bir rivayete göre ise, Horasan hükümdarından Emir Nasr Sâmânî'nin bağlılığı son bulmuştu. O, artık aracısız bir şekilde Abbâsî Hilafeti'nin fermanı altında yer almaktaydı. (İmâretü'l-İstikfâ⁵)

EMİR İSMAİL B. AHMED'İN BUHARA İDARESİNE BAĞLANMASI

Buhara'da Tâhirîlerin yıkılışından doğan iktidar boşluğu sırasında meydana gelen isyanlar, cinayetler ve yağmalamalar göz önüne alındığında, Buhara'nın büyük fakih ve din adamı Ebu Abdullah b. Ebi Hafs, Emir Nasr'dan kardeşi İsmail'i Buhara yönetimine getirmesini istedi. Emir Nasr, bu büyük fakihin isteğini kabul etti ve 873/874 (260) yılında, İsmail'i Buhara tarafına gönderdi. İsmail, yanında büyük bir ordusu bulunmadığı için Buhara yakınlarındaki Kerminiye'ye vardikten sonra, Buhara'ya girme konusunda bir süre tereddüt içinde kaldı. Ancak fakih Ebu Abdullah ve Buhara eşrafından bir grup Emir İsmail'i karşılamak için Kerminiye'ye geldikten sonra, Buhara'ya girmek için tereddütleri son buldu. İsmail'in güvence sebebi, "Ebu Abdullah her ne yaparsa yapsın, şehir ahalisinin onu geçersiz kılamayacağını biliyor" olmasıydı. (Nerşahî, 1363, s. 106-109). Buhara'ya girdikten sonra Emir İsmail'in ilk işi, -Buhara'nın en güçlü ve asi unsurlarından biri olan- Hâricî Hüseyin b. Muhammed ile anlaşma yapmak oldu. İsmail, ortak bir yol bulduktan sonra Hâricî Hüseyin b. Muhammed'i Buhara yönetimi işlerinde kendi yerine vekil bıraktı ve uygun bir fırsatta onu zindana attı.

⁴ Menşur, hükümdar tarafından gerçekleştirilen bir atamayı, görevi veya iktâ tevcihini bildiren resmi belgedir. Sözlükte "yaymak, dağıtmak, kitabı basıp yayımlamak; diriltmek" gibi manalara gelmektedir. (Özaydın, 2004, s. 148).

⁵ Abbâsî Devleti zamanında, halifenin bir kişiyi vali olarak atmasıyla gerçekleşen valiliğe denirdi. (Kılıç, 2012, s. 492).

Böylece şehirdeki durumunu kontrol altına aldı. İsmail'in neden Buhara'daki galibiyetten sonra kardeşi Yahya b. Ahmed'i o şehirde kendi naipliğine bıraktığı ve Semerkant tarafına gittiği bilinmemektedir. Fakat bu için Emir Nasr'ın rızası olmaksızın gerçekleştiği ve sadece on üç ay sonra saray büyüklerinin şefaatiyle İsmail'in Buhara'ya geri geldiği açıktır. Emir İsmail, Buhara'ya girdikten sonra, onun yokluğunda iktidarı ele geçiren hırsızların, ayak takımının ve ayrıca Harezmi Hüseyin b. Tahir'in Buhara'ya hücumunu bastırdı. Fakat tüm bu olaylara rağmen, Emir İsmail kendi konumunu Buhara'da sağlam görmüyordu. Çünkü "Buhara'nın yüksek rütbeli hizmetkârlarının kendisine çok saygı göstermediğini ve onların gözünde heybetli olmadığını" biliyordu. (Nerşahî, 1363, s. 108-112). Nitekim Buhara'nın eski hükümdarı olan Ebu Muhammed Buhar-hudât ve Buhara'nın büyük zenginlerinden olan Ebu Hatem Yasari gibi Buhara'nın büyükleri, Emir İsmail'in iktidarının sağlamlaşmasını engelliyorlardı. Bu durum karşısında İsmail, görünüşe göre Buhara'da kendi yönetiminin temellerini güçlendirmek için, o şehrin büyüklerinden bir grubu Emir Nasr'ın yanına bir görevi yerine getirmek amacıyla gönderdi. Fakat diğer taraftan gizlice, Buhara'da başına buyruk olmasınlar diye onların bir yıl Semerkant'ta tutulmasını istedi. (Nerşahî, 1363, s. 112-113).

İSMAİL'İN EMİR NASR'A KARŞI İSYANI

Emir Nasr, İsmail'in kendisine 500.000 dirhem yıllık haracı göndermekten vazgeçmesini bir çeşit isyan olarak gördü. Bu durum karşısında Emir Nasr, Fergana hâkimi Ebu'l Eşas ve Şaş hâkimi Ebu Yusuf olan kardeşlerinden yardım istedikten ve İsficab Türklerinden de yardım aldıktan sonra İsmail ile savaşa hazırlandı. (Nerşahî, 1363, s. 113). Emir Nasr'ın şüphesini en çok uyandıran şey ise, Horasan hükümdarı Rafi b. Herseme ile İsmail arasındaki dostane münasebetlerin kurulmasıydı. (Abdullahif, 1378, s. 52). İsmail ile Rafi arasında kurulan dostane münasebetlerin ardından İsmail, Rafi'den Harezmi'nin mamur yerlerinden bazısını kendisine bırakmasını istedi. Rafi b. Herseme bu isteği kabul etti ve bundan dolayı Emir Nasr'ın İsmail ile anlaşmazlığı daha da arttı. (İbn Haldun, 1366, C. 3, s. 478).

Emir Nasr 885/886 (272) yılında İsmail ile savaşmak için Buhara tarafına hareket ettiğinde, İsmail Farab tarafına gitti⁶. Emir Nasr Buhara civarındaki Beykend'e vardıktan sonra, İsmail Horasan hâkiminden yardım istedi. Neticede bu iki müttefik Semerkant'ı ele geçirmeye niyetlendi. Emir Nasr bu haberi aldıktan sonra, onların başkentte girmelerini engellemek için Semerkant yakınındaki bir şehre gitti. Emir İsmail ve Rafi b. Herseme çaresizlik içerisinde saklandılar.

⁶ Farab, Ceyhun Nehri'nin kenarında kurulmuştu. (Minorsky, 1372, s. 330.)

Askerlerinden birçok grup ise, yem ve yiyecek eksikliği nedeniyle telef oldu. Emir Nasr, Semerkant'ta yaşayan gazileri (İslâmiyet'i yayan savaşçılar) İsmail ve müttefiki ile savaşıma çağırıldığında, Mâverâünnehir halkı onların askerlerine yiyecek ve yem vermeyi reddettiler. "Onlar Hâricîdirler, onları desteklememiz helal değildir dediler". (Nerşahî, 1363, s. 114). Bu kargaşada, Rafi b. Herseme, kendisini Emir Nasr ve İsmail'in ittifakından korkutan ve iki kardeşin kendisine karşı (Rafi b. Herseme) harekete geçebileceği konusunda uyarıcı bir kişinin nasihatinin etkisi altında karar aldı. (Nerşahî, 1363, s. 114). İbnü'l-Esîr, Rafi b. Herseme'yi Emir Nasr ve İsmail'in ittifakından korkutan kişinin isminden, Emir İsmail'in komutanlarından olan Hamuye b. Ali olarak bahsetmektedir. (İbnü'l-Esîr, trhsz, C. 12, s. 135). Kendisi için tehlikeli olabilecek bir durumdan çıkış yolu arayan Rafi, İsmail ile arabuluculuk yapması için Emir Nasr'ın yanına büyük bir elçi gönderdi. Onun çabalarının ardından, sonunda 886/887 (273) yılında iki kardeş arasında sulh anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre şu kararlar alındı; "Buhara'nın emiri başka birisi olacak, Emir İsmail sadece haraçtan sorumlu olacak, divan işleri ve hutbede onun adı olmayacak ve her yıl 500 bin dirhem verecek." (Nerşahî, 1363, s. 115).

Kısa bir süre sonra, İsmail barış antlaşmasını uygulamayı reddetti ve kararlaştırılmış malı Emir Nasr'a göndermedi. Emir Nasr bu konuda Rafi b. Herseme'ye bilgi verdi. Fakat İsmail, Rafi'nin tavsiyesini de dikkate almadı. Emir Nasr, İsmail'i bastırmak için Buhara'ya geri geldi. Birkaç ön savaştan sonra, 888/889 (Cemaziyülahır 275)' de iki taraf arasında, Emir Nasr'ın yakalanmasına ve yenilmesine yol açan kesin bir savaş çıktı. Fakat İsmail, Emir Nasr'dan özür diledi ve onu saygıyla Semerkant'a geri gönderdi. (Nerşahî, 1363, s. 115-117). Kendisini Emir Nasr'ın Buhara'daki naibi olarak tanıttı. (Cûzcânî, 1363, s. 205). İsmail'in, Emir Nasr'a karşı zaferinden sonra Mâverâünnehir yönetimini neden devralmadığı sorusuna yanıt olarak, Emir Nasr'ın kendi hâkimiyet menşurunu Halife'den almış olması, Emir Nasr'ın o makamdan çıkarılmasının Halife karşısında bir isyan sayıldığı ve İsmail'in böyle bir şeyden kaçınması söylenebilir. (Forouzani, 1395b, s. 61). Diğer taraftan, İsmail karşısındaki yenilgisinden sonra Emir Nasr'ın onunla dostluğunu ve yakınlığını ifade etmek dışında başka çaresi de bulunmamaktaydı. Bundan dolayı, Semerkant'a geri döndükten sonra "Emir İsmail'i Mâverâünnehir amillerinin hepsi üzerinde halef yaptı". (Nerşahî, 1363, s. 118). Böylece, İsmail'in gücü dramatik bir şekilde arttı. Emir Nasr'ın 892/893 (Cemaziyülevvel 279)'de ölümünden sonra, İsmail onun veliahtı olarak Semerkant'a gitti ve Emir Nasr'ın oğlu Ahmed'i kendi naipliğinde Semerkant hükümdarı yaparak Buhara'ya döndü. 893/894 (280) Muharreminde, Abbâsî Halifesi Mu'tazid Mâverâünnehir yönetim fermanını Emir İsmail'e gönderdi.

Böylece Emir İsmail, resmi anlamda Mâverâünnehir emiri oldu. (Nerşahî, 1363, s. 118). O zamandan beri, Emir İsmail'in başkenti Buhara, İslâm dünyasının en önemli siyasi ve kültürel merkezlerinden biri haline geldi. Yönetim, Emir İsmail'in ailesinin fertleri arasında miras kaldığı için, o Sâmânoğulları hanedanının başı olarak bilinmektedir.

SİYASİ, ASKERİ, İDARİ VE KÜLTÜREL ZENGİNLİK DÖNEMİ

Emir İsmail, Buhara'nın hükümdarı olduğu zamandan Mâverâünnehir'in tamamına hükmettiği zamana kadar değerli deneyimler edindi. Bu deneyimler sonucunda, tam teşekküllü ve rakipsiz hükümet yolunda önünde dört büyük engel olduğunun farkına vardı. Bu engeller; 1. Güçlü mülk sahiplerinin, reaya içerisinde özel bir ordu kurması; 2. Halkın itaat ettiği din adamlarının nüfuzu; 3. Hükümetin kanuni ve şeri yönünü gösteren Abbâsî Halifesi'nin menşuru (resmi kararname); 4. Mâverâünnehir'deki silahlı halkın, özellikle gerekli zamanda onlardan yararlanan gazilerin gücü. Bundan dolayı, Emir İsmail dihkan askeri güçlerine olan bağımlılığı kırmak, Mâverâünnehir'in savaşçı halkına hükmetmek ve din adamlarının etkisini azaltmak için güçlü ve donanımlı bir birlik oluşturmaya karar verdi. Emir İsmail, kendi siyasi-askeri adımının ilkinde Mâverâünnehir'in yönetim fermanını aldıktan sonra, 898/899 (285) yılında, Türklerle savaşmak için Seyhun sahilindeki Taraz yönüne asker gönderdi. (Taberî, 1346, C. 15, s. 6655). Emir İsmail, Nestûrî Mezhepli Türklerin merkezi Taraz'ı büyük güçlkle kuşattı. Muhtemelen kuşatma süresinin uzamasından dolayı (Forouzani, 1395b, s. 63), "Sonunda Taraz'ın emiri teslim oldu ve dikhanlarıyla birlikte İslâm'ı kabul etti. Taraz kuşatması kırıldı ve şehir kilisesi Mescid-i Cami yapıldı. Emîr-ü'l-Mü'minîn Mu'tasım-Billâh adına hutbe okundu ve Emir İsmail birçok ganimetle Buhara'ya döndü". (Nerşahî, 1363, s. 118-119). Emir İsmail Taraz'daki zaferinden sonra, o şehirde yaşayan Türklerden 15.000 kişiyi esir aldı. (Taberî, 1409, C. 8, s. 167; Mes'ûdî, 1364, C. 2, s. 539). Bu Türkleri sürekli sayısı artan ve çok güçlenen profesyonel bir ordunun çekirdeğine yerleştirdi.

Emir İsmail, Abbâsî Halifesi'nin himayesini kazanarak, bir taraftan 900 (287) yılında Amr b. Leys Saffârî'ye karşı zaferinden, Rey'in ve Taberistan'ın fethinden sonra, kendi topraklarını genişletti. (Forouzani, 1395b, s. 63-75). Diğer taraftan, ülkeyi daha iyi yönetmek için deneyimli bürokratların yeteneklerinden istifadeyle, zamanla gelişen verimli bir idari sistem kurdu. Topraklarında Aryan kökenli halkın milli kimliğini ve siyasi birliği korumak ve güçlendirmek için Fars dilinin yeniden diriltmesi ve kültürel teşebbüsler, o ve temsilcilerinin yaptığı diğer faaliyetlerdendi. (Forouzani, 1395b, s. 166-170). Emir İsmail (Emîr-i Mâzî), 907/908 (295) yılında vefat etti ve oğlu Ahmed (Emîr-i Şehîd) onun yerine hükümet tahtına oturdu. Emir Ahmed yaklaşık 6 yıl 4 aylık bir yönetimden sonra 913/914 (301)

yılında bir suikasta uğradı. (Nerşahî, 1363, s. 127-129). Fakat kendi kısa yönetimi zamanında Sîstan'da hâkimiyet kurdu. Babasının eski Türk gulâmlarından birisi ve kumandanlık makamında olan Simcûr ed-Devâtî'yi oranın yönetimiyle görevlendirdi. Büyük ihtimalle, Simcûr aynı dönemde Horasan'ın güneyindeki Kuhistân topraklarını iktâ olarak aldı. (Forouzani, 1371, s. 15-21). Emir Ahmed'den sonra, Emir Nasr (Emîr Sa'îd) isimli sekiz yaşındaki oğlu yönetime geçti. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ceyhânî onun veziri oldu. Ayrıca Hamuye b. Ali, sipehsâlâr makamını elde etti. (Nerşahî, 1363, s. 129-130). Emir Nasr yönetimi zamanında, bilge vezir Ebû'l-Fazl Bel'amî'nin desteğiyle, sarayda Farsça şiir sahası canlılık kazandı ve Ebû Abdullâh Rûdekî gibi önemli büyük şairler sanat dünyasına adım attılar. Bu makalede kültürel, bilimsel ve sanatsal tartışmalara girme imkânı bulunmadığı için bu husus hakkında daha fazla bilgi verilmeyecektir. Fakat Sâmânoğulları merkezinin tamamının, kültürel, bilimsel ve sanatsal gelişmenin merkezi olduğu bir gerçektir. Diğer yandan Emir İsmail'in torunu Emir Nasr yönetimi zamanında, İsmâiliye mezhebinin Mâverâünnehir'de yayılması, o topraklardaki Hanefî mezhebine mensup âlimlerin öfkesine sebep oldu. (Forouzani, 1395b, s. 86-87). Onlar "Sipehsâlârın yanında hepsi asker oldular ve anlayın ki Maveraünnehr'den Müslümanlık gitti. (Nizâmülmülk, 1374, s. 268)." dediler. Bu yüzden büyük Türk sipehsâlârı, Sâmânoğulları hanedanını devirme planını kurdu. Her ne kadar amacına ulaşmada başarısız olsa da, bu konu Emir Nasr'ın görevden alınmasına ve oğlu Emir Nuh'un iktidara gelmesine yol açtı. (Nizâmülmülk, 1374, s. 268-272). M. 943 (H. 331) yılında Emir Nasr, emirliğinin 30 yılından, saltanattan çekilmesinden kısa bir süre sonra vefat etti. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 14, s. 119).

SİYASİ VE ASKERİ KARGAŞA DÖNEMİ

942/943 (331) yılında Emir Nuh (Emîr Hamîd) yönetiminin başlamasıyla, Sâmânoğullarının zayıflık ve çöküş dönemi de başladı. Emir Nasr'ın yönetimin sonucunda karşılaşılan olaylardan dolayı Emir Nuh, Sünnî âlimleri memnun etmek için büyük fıkıhçılardan birini vezirlik makamına getirmek zorunda kaldı. Bundan dolayı, Yüce Hâkim olarak lakaplandırılmış Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Hâkim'i kendi veziri olarak atadı. (Gerdîzî, 1363, s. 339). O, çok seçkin bir fıkıhçı ve *el-Muhtasarü'l-kâfi* kitabının müellifiydi. (Nerşahî, 1363, s. 132). Sadece kendi vakitlerinden az bir zamanı devlet işlerine harcıyor ve birçok vaktini okumaya ve yazmaya veriyordu. Dolayısıyla böyle bir vezirin Sâmânoğulları Devleti'ni, içine düştüğü birçok zorluktan kurtaramayacağı kesindi. (Barthold, 1366, C. 1, s. 526). Nitekim vezirliğinin ilk yılında ordu liderlerine birçok mal dağıttı ve hazineyi boşalttı. Fakat ödemeler belirli usullere göre yapılmadığı için, vezirin faaliyetleri ordunun memnuniyetsizliğine sebep oldu. Böylece "onun

tedbirinin zayıflığı ve acizliğinin etkisi ortaya çıktı". (Gerdîzî, 1363, s. 340). Görevden alınmış olan Ebu Ali Çağanî sipehsâlârının tahrikiyle, ordunun, el-Hâkim'in uygulamalarına karşı memnuniyetsizliğinde artış yaşandı. Sonunda olay ordunun, eğer el-Hâkim'i ortadan kaldırmazsa Emir Nuh'u terk edeceklerine dair tehditte bulunduğu bir noktaya vardı. Bu durumda Emir Nuh, ordunun tehdidinden kurtulmak için "el-Hâkim'i bulunduğu yerden alıp saraya getirmelerini ve onu öldürmelerini" emretti (946/947; 335). (Gerdîzî, 1363, s. 341). Böylece, el-Hâkim'in tedbirsizliği onun vezirlik konumunu zayıflattı. Ayrıca onun irrasyonel adımlarının bir sonucu olarak ordu, Sâmânoğulları Devleti'nin işlerine açık bir şekilde müdahale etmeye cesaret eder hale geldi. Zira kısa bir müddet sonra Ebu Ali Çağanî, Büveyhîler yardımıyla Emir Nuh'u devirmeye çalıştı.

Ebu Ali Çağanî, sonunda amacına ulaşamamışsa da, Emir Nuh'un 954/955 (343) yılında ölümünden ve on yaşındaki oğlu Abdülmelik'in (Emîr Reşîd) emirliğe gelmesinden kısa bir süre sonra, sipehsâlârdan ilki olan Bekr b. Malik'i, Abbâsî Halifesi Rüküddevele'nin isteği üzerine Horasan yönetimine tayin etmeye karar verdi. Fakat daha sonra bir suikast sonucunda öldürüldü ve veziri Muhammed b. Uzeyr hapsedildi. Bu olaylardan sonra, Ebu Ca'fer Utbî vezirliğe getirildi ve Ebu'l-Hasan Simcûrî sipehsâlâr oldu. Bir yıl sonra, Ebu Ca'fer Utbî vezirlikten çekildi ve 959/960 (348)'da Ebu Mansur Yusuf onu yerine vezir oldu. (Forouzani, 1395b, s. 100-105). Ertesi yıl Ebu'l-Hasan Simcûrî de zalimliği hakkında saraya ulaşan haberlerden dolayı, makamından azledildi. O sipehsâlârın yerine adaletli ve erdemli bir adam olan Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk geçti. Ebu Mansur Yusuf'un kısa süren vezirliğinden sonra, vezirlik makamı Ebu Ali Muhammed Bel'amî'ye verildi. Bu kargaşada, genç emir Abdülmelik'in, sarayındaki Hacib (Reis) Alp Tegin ile ilişkisi bozuldu ve Sâmânî emiri, Alp Tegin'in Belh yönetimine tayin edilmesini emretti. Alp Tegin, eski makamından daha düşük bir makamda görevlendirilmeyi kabul etmediği için, Emir Abdülmelik, Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk'ı sipehsâlâr makamından çıkarmak ve onun yerine Alp Tegin'i yerleştirmek zorunda kaldı (960/961; 349). (Gerdîzî, 1363, s. 352-354). Bu olayların üzerinden bir yıldan az bir süre geçtikten sonra, Emir Abdülmelik attan düşerek hayatını kaybetti (961/962; 350). (Nerşahî, 1363, s. 134). Öldüğü sırada on yedi yaşındaydı. Abdülmelik döneminde vezirlerin ve sipehsâlârların birbirini izleyen yer değiştirmesi, hükümetteki kargaşanın en açık göstergesi oldu. Ebu Ali Bel'amî işlerinin tamamında Alp Tegin'e danışmakta ve onun rızası olmadan hiçbir işi yapamamaktaydı. Nitekim Emir Abdülmelik'in ölümünden sonra, onun yerine kimin tayin edileceğine dair Ebu Ali Bel'amî, Alp Tegin'in görüşünü almak için Horasan'a bir elçi gönderdi. Alp Tegin "Oğlu, taht için kardeşten daha münasiptir" dedi. (Cûzcânî, 1363, s. 211). Fakat bu sırada

Mansur sarayının diğer büyükleri, Abdülmelik'in kardeşini emirliğe getirdiler. Bu konu, Alp Tegin'in Emir Mansur'a (Emîr Sedîd) karşı isyanına yol açtı. Sonunda Alp Tegin, Gazne'ye gitti ve Gazneli Devleti'ni kurdu. Emîr Sedîd'in on beş yıllık yönetiminde Alp Tegin'e ek olarak, onun halefi Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk 961/962 (350) yılının sonunda Emîr Sedîd ile birlikte yönetimden düştü. Sonunda ordunun komutanlığına tayin edilen Ebu'l-Hasan Simcûrî'nin askerleri tarafından öldürüldü. (Forouzani, 1395b, s. 105-107). Diğer yandan Emir Mansur Sâmânî yönetiminin sonunda Ebu Ali Bel'amî ve Ebu Ca'fer Utbî birlikte vezirlik işlerinde etkili oldular. Fakat Ebu Ali Bel'amî 973/974 (363) yılında öldü. Ondan birkaç ay sonra Ebu Ca'fer Utbî de vezirlik makamından azledildi ve Yusuf b. İshak vezirliğe getirildi. Fakat o da 973/974 (363) yılının sonunda öldü ve Ahmed b. Muhammed Ceyhânî vezirliğe geldi. Tüm iç karışıklıklara rağmen Emir Mansur, Sîstan'da Emir Halef es-Saffâr'ın bağımsızlık arzusu ve Rey şehrini ele geçirmek için Rükneddin Büveyh ile mücadele gibi dış sorunları çözmeyi büyük ölçüde başardı. (Forouzani, 1395b, s. 110-111).

YIKILIŞ SÜRECİ

Emir Mansur 975/976 (365) yılında vefat ettikten sonra (Gerdîzî, 1363, s. 361), on üç yaşındaki oğlu Nuh (Emîr Razî) emir oldu. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 7, s. 367). Gücünü sağlamlaştırmak için ülkenin ve ordunun ileri gelenleriyle ilişkiler kurmaya karar verdi. Özellikle sipehsâlâr Ebu'l-Hasan Simcûrî'ye nezaketli davrandı. Nitekim Emir Nuh, sipehsâlârın emri altındaki vilayetlerin sayısını arttırmaya ek olarak, ona Nâsîrüddevle lakabını verdi ve sipehsâlârın kızına evlilik teklif etti. (Gerdîzî, 1363, s. 361-362). Buna rağmen, Emir Nuh ve sipehsâlâr arasındaki ilişki dostluk çerçevesi içerisinde sürmedi. Çünkü Emir Nuh, Abdullah Ceyhânî'yi vezirlikten aldıktan ve Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'yi bu makama tayin etmeye karar verdikten sonra, saray büyükleri sipehsâlâr ile meşveret ederek yaygın geleneğe göre bir vezir seçilmesi için ısrar ettiler. Ebu'l-Hasan Simcûrî, Emir Sâmânî'ye cevabında, Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'nin faziletini ve mükemmelliğini doğrulayarak, onun gençliğinden dolayı vezirlik makamını kazanmak için uygun olmadığını ve Abdullah Ceyhânî'nin vezirlik makamında aynı şekilde kalmasının daha iyi olacağını vurguladı. (Avfî, 1362, s. 687). Emir Nuh, vezir seçimi konusundaki tavsiyesini kabul etmedikten ve Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'yi vezirliğe getirdikten sonra, genç vezir Ebu'l-Hasan Simcûrî'nin statüsünü zayıflatmaya başladı. Sonunda Emir Nuh'u, sipehsâlârı ortadan kaldırmaya ve Ebu'l Abbas Taş'ın sipehsâlârlığa atanmasına ikna etti. (Curfâdakânî, 1357, s. 45). Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'nin emriyle, Ebu'l-Hasan Simcûrî'nin toplum huzurunda görevden alınması emri ona haber edildi. Sipehsâlârın bu olaydan duyduğu üzüntü, sert tepki vermesine yol açtı ve şöyle söyledi; "Utbî'nin akılsızlığına

tahammül etmemize gerek yok. Âl-i Sâmân'a itaat etmemize ne gerek var? (Avfî, 1362, s. 689)." O öfkeyle konuşmasını şu şekilde sürdürdü: "Horasan'ın valisi benim ve sipehsâlârî ise oğlum Ebu Ali'dir. Allah'a ant olsun ki ben gündüz (günün ortasında) yıldızı onlara gösteririm." (Mümkün olmayan bir işi yaparım). (Gerdîzî, 1363, s. 362).

Ebu'l-Hasan Simcûrî ayaklanmanın sonuçlarına dikkat çektikten sonra, sonunda ailesini ve kendisine bağlı olanları huzuruna çağırdı. Sipehsâlâr makamundan uzaklaştırmanın aşâğılayıcı yöntemine dair şikâyetini Emir Nuh'a bildirdi. (Avfî, 1362, s. 689-690). Sipehsâlâr makamından çıkarılmasını kabul ettikten sonra, 981/982 (371)'de Nişabur'u, kendi ailesinin iktâ mirası olan Kuhistan tarafına gitmek üzere terk etti. (Curfâdakânî, 1357, s. 46). Fakat Avfî'nin sözüne göre bu durum "Sâmânoğulları Devleti'nde ilk zayıflık idi. (Avfî, 1362, s. 690)." Bu arada, Emir Halef es-Saffârî, yeniden Sâmânoğullarına karşı ayaklandı ve Sâmânoğullarının iktisadi ve askeri gücüne büyük zararlar verdi. (Forouzani, 1395b, s. 117). Sâmânoğulları askerleri, Emir Halef'i uzun bir süre Arg Kalesi'nde muhasara ettiler. Sâmânî askeri liderlerinden ve askeri güçlerinden birçoğu yok oldu. (Anonim, 1366, s. 337). Daha da önemlisi, "Horasan ordusunun acizliğinin belirtileri ve zayıflığının etkileri duyuldu ve gittikçe yayıldı. Sâmânoğullarının eski ihtişamı azaldı ve işlerindeki düzenleri bozuldu. (Curfâdakânî, 1357, s. 44)." Sonunda, Emir Sâmânî içine düştüğü bu müşkül vaziyetten kurtulmak için görevden alınmış olan sipehsâlâr Ebu'l-Hasan Simcûrî'ye başvurdu. Sâmânoğulları ordusunun görünüşte muzaffer bir şekilde Sîstan'dan çıkarılması için Emir Halef'le gizli bir anlaşma yaptı. Fakat bu arada Emir Halef es-Saffârî, Sîstan'ın bağımsızlığı hayalini gerçekleştirdi. Diğer taraftan, Ebu'l-Hasan Simcûrî, Sâmânoğulları sarayının güçlü unsurlarından olan Fâik el-Hâssa'dan, Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'den intikam alması için yardım istedi ve Ebu'l-Hüseyin el-Utbî korkunç bir şekilde öldü. Vezirin ölümü, Sâmânoğullarının, kardeşi Büveyhî Adudüddевle tarafından Horasan'a hücumla gelen Muizzüddевle'nin emri altındaki güçlerle savaş için hazırlandığı sırada meydana geldi. Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'nin ölümünden sonra, vezirlik Ebu'l-Hasan el-Müzenî'ye geçti. Bu arada sipehsâlâr Ebu'l Abbas Taş, Ebu'l-Hüseyin el-Utbî'yi cezalandırmak için görevlendirildi. Fakat Ebu'l-Hasan Simcûrî'nin oğlu Ebu Ali Simcûrî ve müttefikleri Faik gibi muhaliflerle karşılaştı. Taş, Ebu Ali Simcûrî ve Faik ile savaşmak için Buhara'yı terk ettiğinde, muhaliflerinin taraftarı olan Ebu'l-Hasan el-Müzenî'yi vezirlikten aldı. Abdurrahman el-Farisî, Emir Nuh'un vezirliğine getirildi. Taş, Buhara'dan çıktıktan sonra, Abdurrahman el-Farisî vezirlikten azledildi ve Abdullah b. Uzeyr bu makama tayin edildi. Vezirliğe ulaştıktan sonra Abdullah b. Uzeyr'in ilk adımı, Taş'ı sipehsâlârlıktan almak ve Ebu'l-Hasan

Simcûrî'yi bu makama atamak oldu. (Forouzani, 1395b, s. 118-121). Taş, görevden alınmasına tepki olarak Fahrüddeve Büveyh'in yardımıyla, Adudüddeve'nin oğlu Emir Ebu'l-Saffârî'nin yardımını alan Ebu'l-Hasan Simcûrî ile savaşa başladı. Fakat Ebu'l-Hasan'dan yenilgiye uğradıktan sonra, uygun bir zamanda Buhara'ya yürümek için Gürgan'a (Cürcan) asker gönderdi. Ama orada üç yıl kaldıktan sonra hastalandı ve 989/990 (379)'da öldü. (Forouzani, 1395b, s. 121-122).

Diğer taraftan, 983/984 (373) yılında üçüncü kez sipehsâlârlığa getirilen Ebu'l-Hasan Simcûrî, 988/989 (378) yılının sonunda hayatını kaybetti. (Forouzani, 1371, 49-51). Oğlu Ebu Ali, Buhara sarayının tuzaklarını bozduktan sonra, İmâdüddeve lakabıyla 991/992 (381) yılında sipehsâlârlığa getirildi. Daha sonra kendi makamının gücünü ve istikrarını sağlamlaştırdı ve Emir Nuh'a fazla ilgi göstermedi. (Forouzani, 1371, 57-60). Faik, Buğra Han'ın (Karahanlı hanedanın hükümdarlarından veya Sâmânoğulları ülkesinin kuzeydoğusundaki Âl-i Afrâsiyâb) tahrikiyle, Mâverâünnehir'e girmek için görevlendirildi. Ebu Ali Simcûrî de Buğra Han ile gizli bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre; Mâverâünnehir'e girdikten sonra Emir Nuh'a yardım etmeyi reddedecek ve karşılığında Buğra Han, Ebu Ali Simcûrî Horasan üzerindeki bağımsız yönetimini tanıyacaktı. (Forouzani, 1371, 60-62). Buğra Han, 992/993 (382) yılında Buhara tahtını ve şehrini tasarruf altına aldı. Emir Nuh kaçmak zorunda kaldı. Fakat Ebu Ali Simcûrî'ye verdiği sözü tutmayan Buğra Han, birkaç ay sonra hastalığından dolayı Buhara'yı terk etti ve Emir Nuh yeniden yönetime geldi. (Forouzani, 1393, s. 31-35). Bu kez Ebu Ali Simcûrî ve Faik, Emir Nuh ile savaşmak için birleştiler. Emir Nuh, Gazneli Sebüktegin'i (Gazne'de yönetimi zamanında önemli mıntıkaları elinde tutan Alp Tegin'in gulâmlarından) zorlayarak yardım istedi.

Ebu'l Ali ve Faik sonunda Sebüktegin tarafından mağlup edildiler ve Ebu Ali, 997/998 (387)'de Sebüktegin'in zindanında öldü. (Forouzani, 1371, 63-64). Sebüktegin'in Sâmânoğulları Devleti'nin işleri üzerindeki galibiyetinden sonra, sipehsâlârlığa Sebüktegin'in oğlu Mahmud tayin edildi ve ona Seyfûddeve lakabı verildi. Kısa bir süre sonra Emir Nuh, Sâmânoğulları topraklarının sınırlarını işgal eden Karahanlı İlek ile savaşmak için Sebüktegin'den yardım talep etti. Sebüktegin, İlek Han ile savaşmak için ordusuna katılmada Emir Nuh'un bahanesini gözlemledikten sonra, kendisine uygun olduğu şekilde İlek Han ile anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre, Seyhun'un tüm bölgesi Karahanlı topraklarına eklenecekti. Bu olaylar sırasında, Emir Nuh'u Sebüktegin'e katılmak konusunda ikaz eden Abdullah Uzeyr, Sebüktegin'in emriyle makamından alındı ve Ebû Nasr b. Utbî, Sâmânoğullarının vezirlik makamına getirildi. (Forouzani, 1395b, s. 126-128). Fakat Sebüktegin, Şaban 997/998 (387) yılında öldü (Gerdîzî, 1363, s. 375) ve oğlu Mahmud, babasının makamına kavuşmak için Horasan'ı Gazne'ye gitmek üzere

terk etti. (Forouzani, 1395a, s. 99-101). Emir Nuh da Sebüktegin'in ölümünden kısa bir süre sonra Receb 997/998 (387) yılında vefat etti. (Gerdîzi, 1363, s. 375).

YIKILIŞ

Emir Nuh'tan sonra, oğlu Mansur (Ebû'l-Hâris) emirliğe geldi. Bu dönemde Ebu Ali'nin kardeşi Ebu'l-Kâsım Simcûrî'nin Begtüzün ile karşı karşıya gelmesi, Ebu'l-Kâsım'ın yenilgiye uğramasıyla ve Kuhistan'a kaçmasıyla sonuçlandı. Sâmânî Mansur yönetiminin başında, Faik ile vezir Ebu'l Muzaffer Bargâşi arasındaki kırgınlık da onun vezirlikten alınmasıyla ve Ebu'l Kasım Bermekî'nin vezir olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanan en önemli olaylardandı. (Forouzani, 1395b, s. 128-129). Mali işleri düzenlemeye çalışan Ebu'l-Kasım el-Bermekî de, kısa bir süre sonra askerler tarafından cimrilikle suçlandı ve öldürüldü. (Curfâdakânî, 1357, s. 168-169). Bu kargaşalıkta, Gazne'ye giden Mahmud, kardeşi İsmail karşısındaki zaferinden sonra Sebüktegin'in yerine oturdu. (Gerdîzi, 1363, s. 386). O, Emir Mansur Sâmânî'nin, Mahmud'un Horasan'daki yokluğundan istifade ederek hem sipehsâlârlık makamını hem de Sinanüddeve lakabını kendi hâcibi Begtüzün'e verdiğini öğrendikten kısa bir süre sonra, askerleriyle Belh'e geldi. Emir Mansur'a bir mektup göndererek kardeşi İsmail karşısındaki zaferinin açıklaması esnasında, sipehsâlârlık ve Horasan yönetiminin kendi eski makamlarına verilmesi istedi. Emir Sâmânî, Horasan'ın bazı bölgelerinin yönetimini Mahmud'a teklif etti. Fakat asıl talebini kabul etmedi. Mahmud bir kez daha Ebu'l-Hasan el-Hamûlî isimli bir temsilciyi Sâmânoğulları sarayına gönderdi ve kendi talebini tekrarladı. O sırada, Ebu'l-Kasım el-Bermekî'nin ölümü sebebiyle, Sâmânî sarayının vezirlik makamı Ebu'l-Hasan el-Hamûlî'ye teklif edildi. O, teklifi kabul ettikten sonra Mahmud'un yanına geri dönmedi. Ebu'l-Hasan el-Hamûlî'nin Sâmânoğullarının vezirliğine getirilmesinden ve kendi makamının Begtüzün'e devredilmesinden dolayı rahatsızlık duyan Mahmud, Nişabur'a askerlerini gönderdi. Emir Mansur, onunla karşılaşmak için Serahs'a geldi. Fakat Emir Sâmânî ile çatışmak için uygun zamanın gelmediği düşünen Mahmud, Nişabur'u terk etti. Bu durumda, Begtüzün ve Faik, Emir Mansur ve Gazneli Mahmud'un uzlaşmasından korkarak Emir Sâmânî'ye karşı tuzak kurdular. Onu, esir ettiler, körleştirdiler ve emirlikten kovdurdular. (998/999 (Safer 389)). (Forouzani, 1395b, s. 128-131). Onlar, daha sonra tahta Emir Mansur'un küçük kardeşi Abdülmelik'i (Ebu'l-Fevaris) geçirdiler. (Curfâdakânî, 1357, s. 173). Diğer yandan Mahmud, Begtüzün'ün ve Faik'in Emir Mansur'la namertçe davranışını öğrendikten sonra oldukça öfkeleni (Şebânkârê, 1363, s. 26) ve Faik ve Begtüzün'ü bastırma bahanesiyle Horasan'a asker gönderdi. Sonunda Horasan'ı fethetti. Bu durumda Faik ve Begtüzün, Abdülmelik ile birlikte Buhara'ya gittiler ve Gazneli Mahmud ile yüzleşmek için askeri teşkilatı yeniden düzenlemeye çalıştılar. Bu sırada tedbirli

ve deneyimli bir komutan olan Faik, 998/999 (Şaban 389)' da öldü. Onun ölümüyle suç ortakları kendilerini çok güçsüz hissettiler. Mahmud, Horasan'da kendi iktidarını kurarken Karahanlı İlek, Emir Abdülmelik'i desteklemek bahanesiyle Buhara'ya yöneldi. Sâmanoğullarının başkentine girdikten sonra, Emir Abdülmelik'i tutukladı ve ailesiyle birlikte Özkend'e gönderdi. Böylece Sâmanoğulları Devleti'nin devri 998/999 (Zilkade 389)'da kapandı. (Forouzani, 1395b, s. 131-132). Barthold'a göre "O zamanda hiç kimse yerli Aryan unsurunun (Mâverâünnehir'de) egemenliğinin sonu olan bu olayın tarihsel önemini fark etmedi. (Barthold, 1366, C. 1, s. 570)." Bu şekilde, Sâmanoğulları toprakları Gazneliler (Âl-i Sebüktegin) ve Karahanlılar (Âl-i Afrasyab) arasında taksim edildi. Abdülmelik'ten sonra kardeşi İsmail (Muntasır), Sâmânî hanedanına iktidarı geri getirmek için büyük çaba harcadı. (Forouzani, 1395b, s. 133-135). Fakat o cesur Sâmânî şehzadesi 1004/1005 (Rebiülevvel 395) yılında Benî Büheyc Arapları⁷ tarafından öldürüldü. Böylece "ansızın Âl-i Sâmân'ın alevleri söndü ve onların talih yıldızı düştü. (Curfâdakânî, 1357, s. 199)."

SONUÇ

Sâmân-hudât'ın gayretleriyle temeli atılan, oğlu ve torunlarının hikmeti ışığında artan Sâmânî hanedanının gücü, Abbâsî Halifesi tarafından Mâverâünnehir yönetim menşurunun Emir Nasr b. Ahmed'e 874/875 (261) yılında gönderilmesinden sonra yeni bir itibar kazandı. Emir Nasr'dan sonra, Halife'den 893/894 (280) yılında kendi yönetim menşurunu alan kardeşi Emir İsmail, Sâmanoğulları topraklarını genişletmeyi ve verimli bir idari yapı kurmayı başardı. O, profesyonel bir ordu kurarak kendini dihkanlara bel bağlamaktan kurtardı. Fakat gün geçtikte daha da güçlenen ordular, vezirlik kurumunun güçlü olduğu ve onların mali takviyelerini karşıladığı sürece topraklarının savunulması ve genişletilmesi konusunda Sâmânî emirlerinin hizmetinde önemli rol oynadılar. Bununla birlikte sipehsâlârlara iktâlar vermek, bir taraftan dihkanların konumunu zayıflatırken, diğer taraftan ordu komutanlarını ekonomik güç bakımından kuvvetlendirdi. Bürokratların gücünü azaltan ve sipehsâlârların iktidarını artıran olaylardan sonra, idari kurum ordu için bir oyuncak haline geldi. Çoğu zaman genç Sâmânî emirleri, askeri liderlerin kontrolü altına girdiler. Vezirler ve sipehsâlârlar arasındaki çekişme, yönetim işlerinde kafa karışıklığına yol açtı. Sonunda sipehsâlârlardan bazıları Sâmânî emirlerine karşı isyan etti. Bu arada, askeri komutanlardan bazıları, dış düşmanların Sâmanoğulları Devleti'nin işlerine karışmasına fırsat veren komşu hükümetlerden yardım istedi. Bu olaylar sonucunda iç vaziyet son derece karışık bir hale geldi. Emir Mansur, Sâmânî askeri

⁷ Benî Büheyc Arapları, Sultan Mahmud topraklarında Merv yakınlarında yaşayan bir Bedevi Arap kabilesiydi(Abdülhüseyn Zerrînkûb, 1397, s. 225).

komutanlar tarafından kör edildi ve makamını kaybetti. Gazneliler ve Karahanlılar gibi iki güçlü devletin Sâmânoğulları topraklarına hücumuna zemin hazırlandı. Böylece, hükümdarlığı süresi boyunca Mâverâünnehir'de İslâm'a, İran kültürüne ve Fars diline değerli hizmetler sunan İran kökenli Sâmânoğulları Devleti yıkıldı. Yerini İran hanedanları aldı.

KAYNAKÇA

- Saadullah Abdullahî. (1378). *Emir İsmail Sâmânî*. Tarih ve Ferhengi Sâmânîyan. Meşhed: Memcua İlmi Temeddün.
- Anonim. (1366). *Târih-i Sistann* (Melikü'ş-şuara Bahar. Tsh.). Tahran: İntişârat-ı Kelale-i Haver.
- Muhammed Avfî. (1362). *Cevâmi' u'l-hikâyât ve levâmi' u'r-rivâyât* (Mosfa, A. ve Mosfa M. Tsh.). Tahran: Müessesesi-i Mutâle'ât ve Tahkikat-i Ferhengi.
- Barthold, V. V. (1366). *Türkistan-name: Türkistan der ahd-ı hücum Moğol* (C. 1). (Karim Keshavarz Çev.). Tahran: Müessesesi-i İntişârat-ı Agah.
- Ebü'ş-Şeref Nâsîh b. Zafer Curfâdakânî. (1357). *Tercüme-yi tarih-i Yeminî* (Ca'fer Şi'ar Nşr.). Tahran: Bungâh-ı Tercüme ve Neşr Kitab.
- Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî. (1363). *Tabakat-ı Nâsirî* (Abdülhayy Habîbî. Tsh.). Tahran: Dünya-i Kitab.
- Sayyed Abol-Ghasem Forouzani. (1395a). *Gazneviyan ez peydâyîş ta furûpâşî*. Tahran.
- Sayyed Abol-Ghasem Forouzani. (1393). *Karahaniyan; bunyan-ı gozaran nohostîn silsile-i Türk-i müselmân ferâûd*. Tahran.
- Sayyed Abol-Ghasem Forouzani. (1371). *Simcûriyân: nohostîn dûdimân kodretmend Türk der İran*, Tahran: İntişârat Shahsoon Bağdadi.
- Sayyed Abol-Ghasem Forouzani. (1395b). *Tarih-i tehevulât siyasi, içtimai, iktisadi ve ferhengi İran der devre-i Sâmânîyan*, Tahran.
- Ebü Saîd Abdülhay b. Dahhâk Gerdîzî. (1363). *Zeynü'l-ahbâr (Târih-i Gerdîzi)* (Abdülhayy Habîbî. Tsh.). Tahran: Dünya-i Kitab.
- Hamdullah Müstevfî. (1364). *Târih-i Güzîde* (Abdülhüseyn Nevâî tarafından). Tahran: Emir-i Kebir.
- Hudûdü'l âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib* (1372). Notlandırma V. Minorsky, (Mirahmadi, M. Tsh.). Tahran: Al-Zahra Üniversitesi.
- Abdurrahmân İbn Haldun. (1366). *el-İber (Tarih-i İbn Haldun)* (C. 3). (Abdulmuhammed Ayatî. Çev.). Tahran: Müessesesi-i Mutâle'ât ve Tahkikat-i Ferhengi.
- Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî. (1357). *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (C. 5). Haydarabad.
- İbnü'l-Esîr. (Kameri 1407, M. 1987). *el-Kâmil fi't-târih* (C. 6, 7, 14). (Muhammed Yusuf el-Dakkak. Tsh.). Beyrut: Darû'l-Kutubu'l İlmiye.
- İzzüddîn Alî b. İbnü'l-Esîr. (trhsz). *Kâmil (Tarih-i Bozorg İran ve İslam)* (C. 12). (Abbas Halili Çev.). Tahran: Şirket-i Sehami Çab ve İntişâr Kitab-ı İrani.
- Kılıç, Ünal. (2012). Vali. *İslam ansiklopedisi* (C. 42, s. 492-494). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn Mes'ûdî. (1364). *Mürücü'z-zeheb* (C. 2). (Ebu'l Kasım Payende Çev.). Tahran: İntişâr-ı İlmi ve Ferhengi.
- Ebü Bekr Muhammed b. Cafer Nerşahî. (1363). *Târih-i Buhara* (Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kubâvî Çev.). Telhîs (Özetleme) Muhammed b. Zafar b. Omar, Teshîh ve Tehşiye (Düzeltilme ve Yazma) Muhammed Taki Müderris-i Razavî. Tahran: Tus Yay.
- Ebü Alî Hasan b. Ali Nizâmülmülk. (1374). *Siyâsetnâme* (Abbâs İkbâl. Tsh.). Tahran: İntişârat Esatir.

- Özaydın, Abdülkerim. (2004). Menşur. *İslam ansiklopedisi* (C. 29, s. 148-149). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî. (1970). *el-Ensâb* (7. Cüz). (D. S. Margoliouth tarafından). Bağdad: Mektebü'l Müsenna.
- Sümer, Faruk. (1999). Dihkan. *İslam ansiklopedisi* (C. 9, s. 289-290). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yay.
- Muhammed b. Ali Şebânkâreî. (1363). *Mecmaü'l-ensâb* (Mîr Hâşim-i Muhaddis. Tsh.). Tahran: Emir-i Kebir.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî. (Kameri 1409). *Târîhu't-Taberî* (C. 8). Beyrut: Müessesesi-i İlmî Metbuat.
- Muhammed b. Cerîr Taberî. (1346). *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk)* (C. 15). (Ebu'l Kasım Payende Çev.). Tahran: İntişârat Esatir.
- Abdülhüseyn Zerrînkûb. (1397). *Tarih-i merdum İnan ez payan Sâsânîyan ta payan Âl-i Buye*, Tahran: Emir-i Kebir.

SELÇUKLU AİLESİNİN BİLİNER İLK ATASI: DEMİR YAYLI DUKAK

THE FIRST KNOWN ANCESTOR OF THE SELJUK DYNASTY: TUQAQ THE IRON BOW

Oğuzhan ÇAKIR *

Öz

Büyük Selçuklu Devleti, Orta Asya ile Anadolu'yu birbirine bağlayan bir köprü vazifesini görmektedir ve bu sebeple de araştırılması ve üzerinde durulması gereken tarihin en önemli dönemlerinden birisini teşkil etmektedir. Ancak İslami döneme geçiş ve Anadolu'nun ebedi vatan haline getiriliş sürecinin mihenk noktası olmasına karşın devletin kurucu ailesinin ilk dönemleri hakkında çok açık bir bilgi sahibi olduğumuz söylenemez. Özellikle Selçuklu ailesinin erken dönemine dair kaynaklarımız, Selçuk'un babası hakkında birbirlerinden farklı bilgiler vermektedirler. Bu sebeple de elimizde olan verileri azami ölçüde kullanmak mecburiyeti ile birlikte bu kaynakların eleştirel bir tahlille değerlendirilmesi gerekmektedir. Şimdiye değin gerek şark, gerek garp âlimleri tarafından Selçuklu tarihi araştırılmış ve birçok eser ortaya konulmuştur. Yapılan araştırmalara rağmen Selçukluların ortaya çıkış süreci, Selçuk Bey'in mensubu olduğu aile hakkında tafsilatlı ve kaynaklara dayanan araştırmalar kısıtlı vaziyette kalmıştır. Hâlen, Selçuk'un babasının kimliği, siyasi faaliyetleri ve dini inancı hususunda tartışmalar devam etmektedir. Bu konularda az çok bilgi veren bütün kaynakları inceleyip değerlendirme gayretini göstermeye çalıştığımız makalemiz ile ümit ediyoruz ki bu alana ve alan uzmanlarına katkıda bulunmuş oluruz.

•

* Arş. Gör. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ankara/Türkiye, oguzhancakir@outlook.com, <https://.org/0000-0002-3817-6824>

Anahtar Kelimeler

Dukak, Demir Yaylı, Oğuz Yabgu Devleti, Selçuk Bey, Selçuklu Devleti

•

Abstract

The Great Seljuk Empire functions as a bridge connecting Central Asia and Anatolia, and therefore constitutes one of the most important periods of history that needs to be researched and emphasized. However, it cannot be said that we have very clear information about the first period of the founding dynasty of the empire, although it was the landmark of the transition to the Islamic era and the transformation of Anatolia into an eternal homeland. Especially, our sources regarding the early period of the Seljuk dynasty provide different information about Seljuk's father. For this reason, with the obligation to use the data we have to the maximum extent, these sources should be evaluated with a critical analysis. Until now, Seljuk history has been researched by both Eastern and Western scholars and many works have been produced. Despite the researches carried out, the rise of the Seljuks and the detailed researches based on sources about the dynasty to which Seljuk Beg was a member remained limited. There are still debates on the identity, political activities and religious belief of Seljuk's father. We hope that with our article, in which we try to examine and evaluate all sources that give more or less information on these issues, we will contribute to this field and field experts

•

Keywords

Tuqaq, Iron Bow, Oghuz Yabgu State, Seljuk Beg, Seljuk Empire

Kaynaklar Meselesi

Selçuk'un babasının ismi konusuna geçmeden evvel dönem hakkında bilgi veren kaynakları kısaca tanıtmakta, birbirlerinden etkilenme ve yararlanma durumlarını tahlil etmekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Yaşadıkları yüzyıllara göre tasnif edecek olursak yararlandığımız müellifler 10. yüzyıldan; İbn Fadlan, 11. yüzyıldan; Beyhâki, İbn Hassûl, Hâce Nizamülmülk ve Râvendî, 12. yüzyıldan; İbnü'l-Esîr, Kadı Burhâneddîn-i Ânevî ve Zâhirüddîn Nişâburi, 13. yüzyıldan; Abû'l-Farac, Bundâri, Aksarayî, Hamdullah Müftevfî, İbn Taktaka, Yezdi, İbnü'l Adîm, Şebankârâi, Reşîdû'd-dîn Fazlullâh ve İbn Hallikan, 15. yüzyıldan; Mîrhând, 16. yüzyıldan; Hândmîr, Yazıcızâde Ali ve Ahmed b. Mahmud, 17. yüzyıldan; Ebu'l-Gazi Bahadır Han'dır.

İbn Fadlan, 921 yılında Bağdat'tan yola çıkarak günümüz İran coğrafyası üzerinden Bulgarlara elçilik vazifesi amacıyla gitmiştir. Bu seyahatnamenin araştırmamız için önemi; erken dönem Oğuzların yaşayış tarzı, siyasi durumu ve dini inançları ile alakalı olarak oldukça kıymetli bilgiler vermiş olmasıdır. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak dönemin ekonomik durumunu ve Oğuzların yönetim anlayışını kavramaya ve yorumlamaya çalıştık. Beyhâki, 11. yüzyılın başında dünyaya gelmiş ve İran coğrafyasında yaşamış meşhur bir tarihçidir. Onun, Gazneli sarayında bulunması ve görev almış olması Târih-i Beyhâk isimli eserinde verdiği bilgilerin değerini arttırmaktadır. Gaznelilerin, Dandanakan yenilgisine kadar sarayda yaşamış ve savaşa birebir tanık olmuş olan müellif, sonrasında Hindistan'a gitmiştir. Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreciyle alakalı bilgi edindiğimiz önemli kaynaklar arasındadır. İbn Hassûl; Büveyhi, Gazneli ve son olarak Selçuklu hizmetinde bulunmuş bir devlet adamıdır. Rey'de yetişmiş olan müellif, yazdığı Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad isimli eseri Tuğrul Bey'e sunmuştur. Erken dönem Selçuklular ve Türklerle alakalı verdiği bilgiler, birebir görgü şahidi olduğu olaylardan alınmıştır. Hâce Nizamülmülk; 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Horosan'ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiş, dini ve ilmi bakımdan iyi bir eğitim almıştır. Dandanakan savaşından önce Gazneli Devleti'nin hizmetinde bulunan Nizamülmülk, sonrasında Selçukluların hizmetine girmiştir. Dönemin Selçuklu sultanları olan; Alparslan ve Melikşah'ın hizmetinde bulunan Nizamülmülk, geçen bu sürede devlet adamlığı kimliğini kazanmış ve herkes tarafından takdir edilen bir karaktere dönüşmüştür. Siyâsetnâme adlı eserinde devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği hususunda tavsiyelerde bulunan dönemin veziri, Selçukluların eski şecerelerine de değinmiştir. Devlet adamı kimliği ve âlimlerle sohbet meclisi içerisinde olması nedeniyle zannediyoruz ki

verdiği bilgiler yaşadığı dönemde geçen ve günümüze ulaşmayan kaynaklara veya sözlü bilgilere de dayanmaktadır. Râvendî; 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Kaşan yakınlarındaki Râvend kasabasında dünyaya gelmiştir. 1207 yılından sonra vefat eden müellif, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr isimli eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sunmuştur. Dönemin Irak şehirleri hakkında bilgi veren müellifin kaynakları arasında, Yezdi'nin el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye ve Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın Câmî'üt-Tevârîh isimli eseri yer almaktadır.

İbnü'l Esîr el-Cezerî, 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Cizre'de doğmuştur. Ortaçağ araştırmacıları tarafından yoğun olarak atıf yapılan ve güvenilir bulunan El Kâmil Fi't-Târih adlı eserini yazarken; İbnü'l Adîm'in Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb ve İmâdüddin el-İsfahânî'nin bazı eserlerinden, görgü şahitliklerinden, günümüze ulaşmamış kaynak ve belgelerden faydalanmıştır. Ansiklopedi özelliği taşıyan eserinde belirli bir kronoloji takip etmesi ve günümüze ulaşmamış kaynaklara atıf yapması sebebiyle önemlidir. Eser, kâinatın yaratılışından 1231 yılına değin olayları kapsamaktadır. Meliknâme'yi gören müellifler arasındadır (Özaydın, 2001, s. 281-283). Enîsü'l Kulûb'un müellifi olan Kadı Burhâneddîn-i Ânevî'nin hayatı hakkında, kendi verdiği bilgiler dışında malumat bulunmamaktadır. Eserinde, 12. yüzyılın ikinci çeyreğinde Ani'de dünyaya geldiği, burada farklı milletlerin geleneklerini ve dillerini öğrendiğini belirtmiştir. Bilimsel ve kronolojik bakımdan birçok hatayı içerisinde barındıran eserini I. İzzeddin Keykavus'a sunmuştur. Selçuknâme'nin müellifi Zâhirüddîn Nişâburi, isminden de anlaşılacağı üzere Nişâburludur. 12. yüzyılın başında doğduğu, Irak Selçuklu coğrafyasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Eserini kaleme alırken günümüze ulaşmayan birçok eserden faydalanmıştır. Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin Şikârnâme'si dışında yararlandığı eserler tam olarak bilinmemekle birlikte resmi devlet yazışmalarından yararlandığı tahmin edilmektedir. Onun; Hamdullah Müstevfî, Şebânkâreî, Mîrhând ve Hândmîr gibi tarihçilere kaynaklık ettiği düşünülmektedir (Özgüdenli, 2013, s. 102-103).

Abû'l-Farac, 13. yüzyılın ikinci yarısında Malatya'da doğmuştur. Ölüm tarihi bilinmemektedir. Yahudi asıllı olan yazar, babasının hekimlik görevi nedeniyle Moğol yöneticileri ile yakın ilişkiler kurmuş ve yaşadığı dönemle alakalı gelişmeler hakkında tafsilatlı bilgiler vermiştir. Abû'l-Farac Tarihi isimli eserini kaleme alırken yararlandığı başlıca kaynaklar günümüzde kayıp olan Meliknâme, Süryânî Keşiş Mihail'in Vekâyinamesi ve Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin Târîh-i Cihângüşâ adlı eseridir. Araştırmamızda esere önem addeden başlıca durum, Meliknâme adlı eseri görmüş ve yararlanmış olmasıdır (Özaydın, 2000, s. 92-94).

Bundâri'nin, 13. yüzyılın başlarında İsfahan'da doğduğu düşünülmektedir. Hayatı hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır. Eyyûbi hizmetinde bulunan müellif, Zubdetü'n-Nusra va Nuhbetü'l-'Usra isimli eserinde Melikşâh dönemiyle alakalı önemli bilgiler vermektedir. Günümüze ulaşmamış kaynaklardan yararlanması sebebiyle önemlidir. Aksaray, ismine nispet edildiği üzere Aksaraylı olduğu, 13. yüzyılın ortalarında doğduğu ve 1332 yılında vefat ettiği düşünülmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin İlhanlı egemenliğinde kaldığı yıllarda Aksaray kalesinin muhafızlığını yapmıştır. Târih-i Selâcik ya Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâmeretü'l Ahyar isimli eserini kaleme alırken; İbn Abdürabbih'in el-İkdu'l Ferîd, Kâdî Beyzâvî'nin Nizâmü't-Tevârîh ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin Kitâbü'l Evrâk adlı eserleriyle bazı Selçuknâmelerden faydalanmıştır. Hamdullah Müftevfi, 13. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelmiştir. Târih-i Güzide adlı eserini kaleme alırken Taberî, İbnü'l-Esîr, Alâeddin Atâ Melik Cüveynî ve Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî gibi ünlü isimlerin eserlerinden istifade etmiştir. İbn Taktaka, 13. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Târih-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdâri ve Devletha-i İslâmi isimli eserinde; Taberî, İbnü'l-Esîr, Mesûdî ve Ebû Bekir Muhammed es-Sûlî gibi tarihçileri kaynak olarak almıştır. Eserinde, Selçukluların erken dönemlerine dair bilgiler bulunmaktadır. Yezdi, 13. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelmiş, bir dönem İlhanlıların hizmetinde bulunmuştur. el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye isimli eserini kaleme alırken başlıca müracaat kaynakları, Râvendî'nin Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr ile Reşîdü'd-dîn'in Fazlullâh'ın Câmî'üt-Tevârîh isimli eserleridir. İbnü'l Adîm, 13. Yüzyılın son çeyreğinde eserinde de ismini andığı Halep'te dünyaya gelmiştir. Bir dönem Eyyûbi Devleti'nde yöneticilik yapmıştır. Müellif, Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb isimli eserini kaleme alırken kırkın üzerinde kaynaktan yararlandığını belirtmiştir. 1056-1086 yılları arasında Selçukluların siyasi ve sosyal durumları hakkında bilgi veren Garsûnnime gibi günümüze ulaşmamış eserleri görmesi nedeniyle de ayrıca önemlidir. Mecmaü'l Ensâb adlı eserin yazarı olan Şebankârâi hakkında bilgi bulunmamaktadır. İlhanlılar ve günümüz İran şehirleri hakkında bilgiler vermesi sebebiyle önemlidir. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh Hemedânî, 13. yüzyılın ikinci yarısında Hemedan'da dünyaya gelmiştir. Yahudi bir ailenin çocuğu olan müellif, İlhanlılar döneminde yıldızı parlayan müverrihlerden olmuş, İlhanlı yönetimde yer almasının yanında devlet aristokrasisi ile de akrabalık bağı kurmuştur. Câmî'üt-Tevârîh isimli eseri, genel dünya tarihi olarak kabul edilmiş, birçok kaynaktan yararlanmasını sebebiyle esere önem atfedilmiştir. Vefeyatü'l Âyân isimli eserin müellifi olan İbn Hallikan, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Erbil'de dünyaya gelmiştir. Eserinde en çok faydalandığı ve yardımını gördüğü kişiler

birebir irtibatının olduğu İbnü'l Esîr ve İbn Şeddad'dır. Mîrhând, 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Belh'de dünyaya gelmiştir. Târih-i Ravzatu's Safâ isimli eseri geç dönem kaleme alınmış olsa da Meliknâme'den yararlanma sebebiyle önemlidir ve dünya tarihi niteliğindedir. Mîrhând'ın torunu olan Hândmîr, 15 yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelmiş, Habîbü's Siyer isimli eseri kaleme almıştır. Meliknâme'yi gördüğünü söyleyen son isim olan Mîrhând'ın torunu olması nedeniyle bizim için önemlidir. 15. yüzyıl tarihçisi olan Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk isimli eseri II. Murat'ın isteği üzerine yazmaya başlamış, umumi Farsça eserlerle birlikte Oğuznâmelerden istifade etmiştir. 16. yüzyıl tarihçilerinden kabul edilen Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme'yi kaleme alırken yararlandığı başlıca kaynaklar Hüseyni'nin Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki ile Abû'l-Farac'ın Abû'l-Farac Tarihi isimli eseridir. 17. yüzyıl tarihçilerinden olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şerece-i Terâkime adlı eserini kaleme alırken başlıca yararlandığı kaynak, Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın Câmi'üt-Tevârih isimli eseri olmuştur.

Selçuk Bey'in Babasının İsmi Meselesi

Kaynaklar; Selçuk Bey'in babası hakkında farklı isimler ve bilgiler sunmaktadırlar. Eserlerinde kayıp olan Meliknâme'den yararlandıklarını söyleyen Âbu'l-Farac ve Mîrhând dahi farklı isimler zikretmişlerdir. Âbu'l-Farac Abû'l-Farac Tarihi (Abû'l-Farac, 1999, C. 1, s. 292), İbnü'l-Esîr el-Cezerî El Kâmil Fî't-Târih,¹ İbnü'l Adîm Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 10) ve Beyhâki Târih-i Beyhâk (İbn Funduk, 1385, s. 71) isimli eserinde Selçuk Bey'in babası olarak Tukak (تقاق) adını verirken; Mîrhând Târih-i Ravzatu's Safâ (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121), İbn Hallikan Vefeyatü'l Âyân (İbn Hallikan, 1948, C. 4, s. 158) ve Hândmîr Habîbü's Siyer isimli eserinde onu Dukak (دقاق) olarak adlandırmışlardır (Hândmîr, 1380, C. 2, s. 45). Söz konusu ismi Hüseyni Ahbârü'l Ümera ve Padişâhân-ı Selcûki isimli eserinde Yakak (يقاق) (Hüseyni, 1380, s. 35),

¹ (İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C. 8, s. 237). Eserin Türkçe tercümesinde sanıyoruz ki yanlışlık gereği Dukak (دقاق) olarak verilmiştir. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 362). Genel olarak İbnü'l Esir el-Cezerî'ye atıfta bulunan Nüveyrî, Nihâyetü'l Ereb fi Fünûnî'l Edeb isimli eserinde Selçuk'un üst şeceresi olarak Dukak ismini vermiş, manasının Yukak olduğunu aktarmıştır. Yakın dönem kaynaklarında geçmeyen bir ifade olan Yukak'ın nereden alındığı veya manasının neye göre verildiği malûm değildir. Güvenilir müelliflerden kabul edilen Nüveyrî, maalesef ki bu bahiste titiz davranmamıştır. Bu sebeple araştırmamız devamında da verdiği bilgilerin güvenilir ve özgün olmadığı kabul edilerek atıfta bulunulmamıştır. Ayrıca, on birinci dipnotta da belirttiğimiz gibi Dukak'ın lakabı hususunda İbnü'l Esir el-Cezerî'nin hatasına düşerek قوس الحديد yerine قوس الحديد kelimesini zikretmiştir. (Nüveyrî, 2004, C. 26/27, s. 154).

Ahmed b. Mahmud ise Selçuknâme'sinde Dokak olarak zikretmişlerdir (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21).²

Harf farklılıklarından meydana gelen bu durumun yanı sıra Zâhirüddin Nişaburi'nin Selçuknâme,³ Yazıcızâde Ali'nin Tevârih-i Âl-i Selçuk (Yazıcızâde Ali, 2009, s. 37), Şebankârâi'nin Mecmaü'l Ensâb (Şebankârâi, 1363, s. 96), Yezdi'nin el-Urâza fî'l-Hikâyeti's-Selcûkiyye (Şemseddin Muhammed Yezdi, 1326, s. 17; İbnü'l Nizamü'l Hüseyini el-Yezdi, 1979, s. 20), Kadı Burhâneddîn-i Ânevî'nin Enîsü'l Kulûb (Köprülü, 1943, s. 475)⁴ ve yazarı bilinmeyen Anonim Selçuknâme isimli eserlerde Selçuk'un babası olarak Lokmân ismi verilmiştir (*Târihi'l Selcuk Der Anatoli*, 1377, s. 40). Reşîdü'd-dîn Fazlullâh da Câmî'üt-Tevârih isimli eserinde Lokmân ismini belirtmekle birlikte onlara Kınık kemiğinden (استخوان قنيق) demektedir (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2014, s. 53). Yazıcızâde Ali ise Tevârih-i Âl-i Selçuk isimli eserinde Lokmân adını zikretmesinin yanında Dakak adını da anmıştır (Yazıcızâde Ali, 2009, s. 38).

Diğer kaynağımız olan Hâce Nizamülmülk'ün Siyâsetnâme adlı eserinde bu isimlerden bahsedilmemekte, Selçuk'un şeceresini açıklanırken “soy olarak ulu Afrasiyab'a kadar mâlum olan bu nesli, diğer meliklerde bulunmayan kerametler ve ululuklar süsler” ifadesi kullanılmaktadır (Nizamülmülk, 1372, s. 13). Yani Afrâsiyâb ismi verilerek Selçuklu ailesinin soyu destansı bir şahsiyet olarak bilinen Alp Er Tunga'ya bağlanılmaktadır. Hamdullah Müftevfi ise Târih-i Güzide isimli

² Ahmed b. Mahmud'un Selçuknâme adlı eserinin orijinalini elde edemememiz sebebiyle Türkçe tercümesinden istifade ettik. Sanıyoruz ki Dukak isminin transkripte edilmesinde bir problem oluşmuş ve Dokak olarak aktarılmıştır. Arap alfabesine göre Dokak ve Dukak aynı şekilde yazılmaktadır. Bu sebeple, bu ismi de Dukak kabul etmemizde bir beis yoktur. (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21).

³ (Zâhirüddin Nişâburi, 1390, s. 10). Mezkûr eserin Morton baskısıyla arasında büyük farklılıklar vardır. Morton baskısı, Selçuk'un soy şeceresini açıklarken sadece Lokmân adını anmakla yetinmiştir. Bu durum Tahran baskısında farklı olarak aktarılmış, Lokmân adı anılmakla birlikte üst şeceresi de zikredilmiştir. Tahran baskısına göre Selçuk'un babası olarak zikredilen Lokmân'ın üst soyu Tokşurmuş'a bağlanılmış ve aşağıdaki ilgili kısımda kritiğini yaptığımız gibi soyunun çadır ustalığından geldiği ifade edilmiştir. Zannediyoruz ki, bu ifade Nişâburi'den atıfla Reşîdü'd-dîn Fazlullâh tarafından Câmî'üt-Tevârih'e alınmış, ondan da Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terâkime isimli eserine kaydedilmiştir. Nazarımıza göre üç kaynak da birbirini tekrarlamıştır ve bu soy şeceresi güvenilir değildir. Ayrıca, Zâhirüddin Nişâburi'nin Selçuknâme isimli eserinin Morton baskısının Selçuk'un oğulları bahsinde, Selçuk'un oğlu olarak Yunus ismi zikredilirken, Tahran baskısında Yusuf olarak ifade edilmiştir. Bkz. (Zâhirüddin Nişâburi, 2004, s. 5).

⁴ Mezkûr eseri tercüme ve tetkik eden merhum âlim Fuad Köprülü, Kutalmış'ın Alp Arslan'ın babası olarak gösterilmesi bahsindeki yanlışlık üzerinde durmuştur (Köprülü, 1943, s. 476). Bunun yanı sıra Selçuk'un babası olarak gösterilen ve esere şema olarak da ilave edilen Lokman ismine karşı sessiz kalmış, silsilenamenin tamamıyla yanlış olduğunu belirtmekle yetinmiştir (Köprülü, 1943, s. 477).

eserinde, Siyâsetnâme’de olduğu gibi Selçuk’un neslini Afrâsiyâb’a bağlamakta, ilave olarak da onun Kınık kavminden olduğunu aktarmaktadır (Hamdullah Müftevî, 1339, s. 326). Hândmîr, Habîbü-s Siyer isimli eserinde Selçuk’un babası olarak Dukak adını zikretmekle birlikte, onun neslinin otuz dört göbek öncesinin Afrâsiyâb’a kadar gittiğini söylemektedir (Hândmîr, 1380, C. 2, s. 48). Dönemin önemli kaynaklarından olan ve Tuğrul Bey döneminde kaleme alınan İbn Hassûl’ün Tafdîl el-Etrâk Ala Sair el-Ecnad isimli meşhur eserinde Dukak adı zikredilmemiş; aksine Dukak’ın başından geçen hadiseler Selçuk’a atfedilerek Sürcûk denilmiş, “Onun nesebinin köle olmuş bir memlûke veya sönük birine bağlanmaması şeref olarak ona yeter” ifadesi kullanılmıştır⁵. Ebu’l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime adlı eserinde: “Selçuklular Türkmen idi. Kardeşiz deseler de devlete ve halka faydaları dokunmadı. Padişah oluncaya kadar Türkmen’in Kınık soyundanız dediler. Padişah olduktan sonra Afrâsiyab’ın bir oğlu Keyhüsrev’den kaçarak Türkmen’in Kınık soyunun içine gidip, orada büyüyüp, orada kalmıştır. Biz onun oğulları ve Afrâsiyâb’ın neslinden oluyoruz diyerek atalarımızı sayıp otuz beş göbek öte Afrâsiyâb’a kadar götürdüler” demektedir (Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 1996, s. 264). Aynı eserde, “Tugurmuş adlı bir kişi vardı. Babasının adı Keranca Hoca idi. Babası Kayı halkından ev ustası yoksul bir adamdı. Bu olaydan birkaç yıl önce, Tugurmuş bir gece yatmıştı. Düşünde göğsünden üç ağacın yeşillenip yükseldiğini, budaklanıp yapraklandığını gördü. Sabah kalkıp Miran Kahin’e gidip bu düşü anlattı. Miran Kahin: Gördüğün bu düşü kimseye anlatma, bu iyi bir düşür dedi. Tugurmuş’un üç oğlu vardı. Her oğlunun başı için Tanrı yoluna bir koyun kesip, pişirip halka dağıttı. Büyük oğlunun adı Tokat, ortancasının adı Tuğrul ve küçüğünün adı Arslan’dı. Kırkut Bey’le akrabaydı. Üçü de nişancı ve cesurdu. Kırkut Bey Tuğrul’u onbeyi yapmıştı. Bu yüzden ona Tuğrul Onbeyi derlerdi” gibi söylemlerde bulunsa da bunun ilmi bir yönü yoktur⁶. Söz konusu rüyanın bir

⁵ (İbn Hassûl, 2011, s. 140). Söz konusu eserin kısmî çevirisi iki kere gerçekleştirilmiştir ve bu çeviriler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Biz, Ramazan Şeşen tarafından yapılan Arapça çevirisinin ve Türkçe’ye aktarımını daha başarılı bulmamız sebebiyle mezkûr çeviriden istifade ettik. Arapça aslı ile karşılaştırdığımızda, Şerefeddin Yaltkaya’nın aktarımında bazı problemler olduğunu tespit ettik. Diğer çeviri için bkz. (İbn Hassûl, 1940, s. 31).

⁶ (Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 1996, s. 261-262). Aynı soy nesli Câmî’üt-Tevârîh’te de geçmektedir. Kaynak tanıtımı kısmında da bahsettiğimiz üzere, Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın eserinde yararlandığı başlıca kaynak Câmî’üt-Tevârîh’dir. Zannediyoruz ki söz konusu eserden yararlanılması sırasında bazı kısımlarda değişiklikler yaparak aynen almıştır. bkz. “Haber ve sohbet ehline şöyle malumdur ki, Selçuk bin Lokman, Selçuk’un akrabalarından ve Kınık kemiğinden (استخوان قنیق) idi. Türk padişahlarının hargâhtıraşı (خرگاه تراش) olan Kereğüci Hoca’nın (كرکجى خوجه) oğlu Tokşurmuş (طوقشورميش) soyundan gelen Tuğrul, Kınık urûkundan sultân idi” bkz: (Reşidü’l-dîn Fazlullâh, 2014, s. 53). Yukarıda zikrettiğimiz kaynaklardan bazılarında ve geç dönem kaynaklarına dayanarak Selçuklu şeceresinin bazı uzmanlar tarafından çadır ustalığına dayandırılma durumu olsa da tarafımızca bu durum kabul edilebilir değildir (Agacanov, 2002, s. 250). Ayrıca, incelememizin başlangıç aşamasında Şecere-i Terâkime

benzeri de birkaç yüzyıl sonra tekrar karşımıza çıkmaktadır⁷.

Nazarımıza göre yukarda geçen isimlerin birbirinden farklı oluşu birkaç sebepten ileri gelmektedir. Bunlardan ilki Dukak, Tukak, Yakak ve Dokak dörtlüsüdür ki aralarında meydana gelen isim değişikliğinin sebebi 'd'-'t'-'y' (-دقاق-تقاق) harflerinden ötürüdür. Dokak lafzının yukarıda tartışmasını yapmamız sebebiyle burada tekrar değerlendirilmesi gereğini görmüyoruz. Arap alfabesi ile Dokak ve Dukak aynı şekilde yazıldığı için (دقاق) Dokak ismini Dukak olarak kabul ediyoruz. Yakak lafzına gelecek olursak, Hüseyini eserinde bu ismin Türk dilindeki anlamının "Demir Yay" anlamına geldiğini söylemiş ve hataya düşmüştür (Hüseyini, 1380, s. 35). Oysaki bu Dukak'ın isminin anlamı değil lakabıdır. Bu sebeple Hüseyini'nin eserini kaleme alırken titiz davranmadığını ve bilgileri işleminin sorunlu olduğunu kabul ediyor, Yakak ismini reddediyoruz. Diğer taraftan elimizde kalan Dukak ve Tukak isimlerinde bizim için önemli olan ve ismi kabul edilebilir hale getiren durum, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışını anlatan ve Selçuk öncesi durum hakkında tafsilatlı bilgiler verdiğini düşündüğümüz Meliknâme isimli eserden yararlanıp yararlanmadıklarıdır. Atıfta bulunduğumuz eserlerden yalnızca ikisi Dukak bahsini anlattığı esnada Meliknâme'nin adını anarak atıfta bulunmuş ve bilgilerinin temelini Meliknâme'ye dayandırmıştır. Belki diğer müelliflerden de Meliknâme'yi görenler olmuştur, fakat söz konusu bahiste isimlerini anmamışlardır. Bu sebeple, Dukak bahsinde Meliknâme adını anan Mîrhând'ın Târih-i Ravzatu's Safâ ile Abû'l-Farac'ın Abû'l-Farac Tarihi isimli eserleri bizim için öncelikli hâle gelmektedir. Abû'l-Farac, yukarıda da

isimli eserin eski baskısının elimizde olmaması sebebiyle Selenge Yayınları'ndan çıkan yeni baskısından istifade etmiştik. Fakat Simurg Yayınları'ndan çıkan baskı ile aralarında özel isimlerin aktarımı ve olay örgüsünde meydana gelen küçük değişiklikler tespit ettik. İki yayında oluşan isim aktarımı farklılıklarını eserin aslını göremediğimizden dolayı yorumlayamıyor, bu hususu alan uzmanlarına bırakıyoruz. Simurg Yayınları'ndan çıkan baskıda Tuğurmuş'un büyük oğlunun adı Tokat olarak yazılmışken, Selenge Yayınları'nda Tutat olarak aktarılmıştır. Simurg Yayınları'nda Korkit olarak verilen özel isim, Selenge Yayınları'nda Korkut olarak verilmiştir. (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 2020, s. 56).

⁷ *Osman Gazi, Tanrı'ya yalvardı ve bir lâhza ağladı. Uyku galip oldu. Yattı, uyudu. Osman Gazi'nin ve arkadaşlarının arasında biz aziz şeyh vardı. Hayli kerameti gözükmişti. Bütün halkın ona inancı vardı. Adı deroiştü ama deroişlik içinde ve gönülündeydi. Dünyalığı, nimeti, davarı çoktu. Misafirhanesi hiçbir zaman boş kalmazdı. Osman Gazi de zaman zaman gelip bu deroişe konuk olurdu. Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir. Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinde bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinde sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır. Osman Gazi uykudan uyandı. Sürdü, geldi. Şeyhe haber verdi. Bunun üzerine şeyh der ki: "Oğul, Osman! Sana müjde olsun ki Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun. Ve benim kızım Malhun Hatun senin helâlin oldu. Hemen nikâh edip kızını Osman Gazi'ye verdi." (Aşıkpaşaoğlu, 2015, s. 19-20).*

zikrettiğimiz üzere 13. yüzyıl tarihçilerindedir. Anadolu coğrafyasında yaşamış, İlhanlılar ile yakın ilişkiler kurmuş bir isimdir ve Yahudi asıllıdır. Eseri bizim için önemli olsa da Dukak bahsinde Meliknâme'ye atıfta bulunurken eserin ismini karıştırarak Mülkname demiştir. Farsça olarak kaleme alınan Meliknâme'nin Arapça tercümesinin de olduğu biliniyor (Özaydın, 2000, s. 92-94). Abû'l-Farac'ın Arapça öğrendiğini bilmemiz sebebiyle sanıyoruz ki bu tercüme nüshadan yararlandı. Fakat Melik (ملك) ve Mülûk (ملوك) isimlerinin okunuşlarını dahi anlayacak vaziyette olmayan müellif, zannediyoruz ki Arap diline pek hâkim bir vaziyette değildi. Bu sebeple de verdiği Tukak ismi bizim için kabul edilebilir durumda değildir. Diğer taraftan İbnü'l Esîr el-Cezerî'nin El Kâmil Fi't-Târih isimli eserinin yararlanılmış olduğumuz Arapça baskısında Meliknâme ismine tesadüf etmemekle birlikte, muâsır bazı tarihçiler tarafından söz konusu eserin müellifinin Meliknâme'den yararlandığı ifade edilmiştir (Özaydın, 2001, s. 281-283). Fakat Meliknâme'nin aslının Farsça olması ve İbnü'l Esîr'in Arapça çevirisinden yararlandığının ifade edilmesi sebebiyle tercüme esnasında bir yanlışlık yapıldığını düşünüyor, verdiği Tukak ismini güvenilir bulmuyoruz. Böylece değerlendirmeye tâbi tutabileceğimiz yalnızca Mîrhând'ın Târih-i Ravzatu's Safâ isimli eseri kalıyor. Mîrhând, yukarıda da zikrettiğimiz üzere 15. yüzyıl tarihçilerindedir. Fakat eserini Farsça olarak kaleme alması; Belh ve Herat gibi İran coğrafyasına yakın bir konumda bulunması, bunun yanı sıra Meliknâme ismini doğru aktarması sebebiyle bizim için dikkat çekicidir. İlaveten devrin ünlü âlimlerinden Ali Şîr Nevâî ile yakın irtibatı bulunması, çevresinin bu âlimlerle örülü olduğunu bu sayede de ilmî meclislerde yer aldığını göstermektedir. Eserinde Dukak bahsini diğer kaynaklara nazaran en tafsilatlı anlatan kişidir ve zannediyoruz ki dönem kaynakları arasında Meliknâme adını anan son kişidir. Bu sebeplerle, Mîrhând'ın Târih-i Ravzatu's Safâ isimli eserini doğru kabul edecek olursak, kendisinin de eserinde zikrettiği gibi Selçuk'un baba adı olarak Dukak ismini kabul etmemizde bir beis olmadığı kanaatini taşımaktayız.

Lokmân ismi; Selçuklu tarihinin önemli sekiz ana kaynağında geçmesine rağmen İslâmî bir ad olması, araştırmamızda yararlandığımız kaynaklarda bu ismin büyük bir din âlimi ve ciddi bir Müslüman olarak gösterilmesi sebebiyle pek de güvenilir değildir.⁸ Lokmân ismini veren kaynaklar genel itibarıyla onu Müslüman olarak kabul etmişler, dini inancına ve takva sahibi oluşuna atıfta bulunmuşlardır. Fakat bizim için ne Selçuk'un baba adı olarak verilen Lokmân ismi ne de Müslüman oluşu kabul edilebilir bir durum değildir. Aşağıda da ifade

⁸ Lokmân ismi ve anlamı için bkz. (Harman, 2003, s. 206-208).

edeceğimiz üzere Selçuklu ailesinde Müslümanlığı ilk kabul eden kişi Dukak'ın oğlu Selçuk'tur. Ayrıca bu kabul ediş durumu dinî sebeplerden değil, Selçuk'un Cend'e gelmesinden sonra gerçekleşen ve bir nevi tutunma olarak kabul edeceğimiz siyasi sebeplerden ileri gelmiştir. Afrâsiyâb meselesine gelince, Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkan ve Türk hükümdar ailelerinin kendilerini kutsal bir soya veya aileye bağlama geleneğinden başka bir şey değildir.⁹

Selçuk Bey'in babasının adının farklı olarak aktarılmasına rağmen, lâkâbı hususunda kaynaklar hemen hemen aynı fikirdedirler. Ahmed Bin Mahmud "demirden yay" (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21), Hüseyini (Keman Âhîn) (Hüseyini, 1380, s. 35),¹⁰ İbnü'l-Esîr el-Cezerî (Kavsü'l Hadîd),¹¹ İbnü'l Adîm (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 10) ve İbn Hallikan (İbn Hallikan, 1948, C.4, s. 158) "demir yay", Hândmîr "Temir Maliğ" (Hândmîr, 1380, C.2, s. 48),¹² Mîrhând "Temir Yaliğ" (Mîrhând, 1380, C.6, s. 3121)¹³ ismini zikretmişlerdir. Abû'l-Farac ise "Temür-yaliğ" ismini vererek "Demir yay" anlamına geldiğini belirtmiştir (Abû'l-Farac, 1999, C. 1, s. 292).

İslâmi Öğeler

Selçuk Bey'in baba adı olarak Lokmân'ı veren Yazıcızâde Ali; bu ailenin anne tarafı da dâhil olmak üzere Kınık boyunun içerisinde yer aldıklarını, ongunlarının da Çakır kuşu olduğunu ifade etmiştir. Buna ilave olarak Selçuk Bey öncesindeki faaliyetlerine dair bir bilgi vermemiştir. Kaleme alındığı dönem sebebiyle de İslâmi motifleri içerisinde barındırmış, ailenin dindar ve ibadet ehli olduğunu aktarmıştır (Yazıcızâde Ali, 2009, s. 38). Yazıcızâde Ali'nin eseri Tevârîh-i Âli Selçuk gibi İslâmi motiflerle bezenmiş olan Anonim Selçuknâme'de de Lokmân'ın; dindar, bilgili, misafirperver, takvâli, âlimlerle ve din büyükleri ile sohbet içerisinde olduğunu söylenmiştir. İlâveten onun soyundan gelenlerin de Müslüman, dindar ve âdil

⁹ "Çingis Han'ın cediti, yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt idi. Eşi beyaz bir dişi geyik idi." Bkz. Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 3. "Sultan Korkud, onun babası Mücâhidler sultanı Sultan Beyazıd Han Gazi, onun babası Sultan Mehmed Han Gazi, onun babası Murad Han Gazi...onun babası Yan Temür, onun babası Durmuş, onun babası Çin, onun babası Maçin, onun babası Yâfes, onun babası Nuh Aleyhisselâm." bkz. (Aşıkpaşaoğlu, 2015, s. 14-15).

¹⁰ کمان آهنین

¹¹ قوس الحديد Kullandığımız Arapça eserin söz konusu baskısında zannediyoruz ki bir yanlışlık yapılarak قوس الحديد yerine قوس الحديد olarak basılmıştır (İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C. 8, s. 237).

¹² تمير ماليغ يعنى سخت-temir maliğ یعنی سخت کمان günümüzdeki modern Farsçada zor anlamına gelmektedir. İkinci ve üçüncü anlam olarak da; sıkı, zorlu, çetin gibi kelimeleri karşılamaktadır. کمان ise günümüzde de kullanıldığı üzere yay demektir. Zannediyoruz ki bu ifadeyle Dukak'ın güçlü oluşuna atıfta bulunmaktadır.

¹³ تمير يالغ يعنى سخت کمان

kimseler olduğu ifade edilmiştir. Bu kaynakta dikkat edilmesi gereken husus “Dört kardeşten yirmi dört kardeş çocuğu dünyaya geldi” ifadesiyle yirmi dört Oğuz boyuna gönderme yapmasıdır (*Târihü'l Selçuk Der Anatoli*, 1377, s. 40). Diğer önemli kaynaklarımızdan biri olan Nîşâbûrî'nin Selçuknâmesi; Selçukluların atası olarak Lokmân adını vermiş, onların çok kalabalık bir aile olduğu, sayısız mal-mülk ve donanımlı bir orduya sahip olduklarını bildirmiştir. Lokmân'ın hakkında tafsilatlı bilgi vermeyen bu eser, onların göç hikâyesine dair pasajlar aktarmıştır (Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 10). Câmî'üt-Tevârih de Nîşâbûrî'nin verdiği bilgileri tekrarlamıştır (Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2014, s. 53). Râvendî ise Nîşâbûrî gibi Selçuklu soyunun servetine ve ordusunun kalabalık oluşuna atıfta bulunmuş, kuvvetli ve itibarlı olduklarını aktarmıştır (Râvendî, 1957, C. 1, s. 85). Bundârî, Selçuk soyunun üst şeceresine dair bilgi vermemiş onların kimseye itaat etmediklerini ve şehirlere yanaşmadıklarını bildirmiştir (Bundârî, 1999, s. 10).¹⁴ Şebankârâi de mezkûr kaynaklarda olduğu gibi Selçuk Bey'in üst şeceresi olarak Lokmân adını zikretmiş, asıllarının Türkmen oluşuna ve birçok süreye sahip olduklarına dair atıflarda bulunmuştur (Şebankârâi, 1363, s. 96). el-Urazâ fi'l-Hikâyet'is-Selçûkiyye adlı eserde Lokmân adı zikredilmiş; servetinin yazmakla bitmeyeceği, hayvan sürülerinin, askerlerin ve ordusunun sayısının çok fazla olduğuna dair bilgiler aktarılmıştır (Şemseddin Muhammed Yezdi, 1326, s. 17; İbnü'l Nizamü'l Hüseyni el-Yezdi, 1979, s. 20). İbnü'l-Adîm, Selçuk'un üst şeceresi olarak Tukak adını vermekle birlikte onun aile içerisinde İslâmiyet'i ilk kabul eden kişi olduğunu aktararak hatalı bir ifadede bulunmuştur (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 10). Aksarayı ise Müsâmeretü'l Ahbar isimli eserinde, Selçuklu soyunun başlangıcı olarak Selçuk beyi işaret etmiştir. Onun iyi ahlakı ve saf inancıyla tanınan bir kişi olduğunu söylemiştir (Aksarayı, 1362, s. 10). Nazarımıza göre Selçuk'un babası olarak Lokmân'ın kabul edilmesi söz konusu değildir. Çünkü dönem hakkında daha tafsilatlı bilgiler veren ve yazılış yılı itibariyle daha güvenilir olarak kabul ettiğimiz kaynaklarda İslâm inancına veya Lokmân adına rastlamamaktayız. Pek tabii dönemle alakalı bilgi alabildiğimiz kaynak sayımızın azlığı nedeniyle verilen bilgilerin hepsi bizim için oldukça önemlidir. Lâkin bu elde ettiğimiz her bilgiyi kabul edebileceğimiz anlamına gelmemektedir. Sonuç itibariyle isim meselesinde bize göre Lokmân'ın kabul edilmesi mümkün değildir. Meliknâme'den yararlanması ve tafsilatlı bilgiler vermesi nedeniyle Ravzatu's-Safâ'ya atıfta bulunarak Selçuk'un üst şeceresi olarak Dukak ismini kabul ediyoruz.

¹⁴ Zehebî isimli Arap müellif, orta çağ alanında yazmış olduğu ansiklopedi niteliğindeki kıymetli eserinde oldukça tafsilatlı bilgiler vermesine rağmen Selçuklu ailesinin üst şeceresini hususunda suskun kalmış ve Bundari gibi Selçuk'un adını anmakla yetinmiştir (Zehebî, 1993, C. 43, s. 42).

Dukak ve Oğuz Yabgu Devleti

Oğuz Yabgu Devleti'nin varlığı kabul edilmekle birlikte siyasi ve içtimai tarihi hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Oğuzların 10. yüzyılda yaşadığı coğrafyanın sınırları araştırmacılar tarafından çizilmiş; kuzeyinde Kimekler, batısında Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Karluklar, güneyinde ise İslam topraklarının bulunduğu ifade edilmiştir (Köymen, 2011, C. 1, s. 1). Dukak hakkında en detaylı bilgi Ravzatu's-Safâ'da geçmektedir. Onun; yiğit ve cesaretli olduğu, parlak fikirli ve isabetli görüş sahibi olduğu aktarılmıştır. Söz konusu kaynakta Dukak'ın Hazarlar içerisinde yaşadığı ve Yabguya yakın bir vaziyette olduğu, Yabgunun ona danışmaksızın bir işe kalkışmadığı bildirilmiştir (Mîrhând, 1380, C.6, s. 3121). Avrupalı tarihçiler de bu kaynağa atıfta bulunarak Dukak'ın Hazarlar içerisinde yaşadığı ve yöneticilik yaptığını, bu sebeple de Yahudilik inancına sahip olduğunu söylemektedirler (Dunlop, 2016, s. 278; Peacock, 2020, s. 39). Bize göre bu durum Dukak'ın yukarıdaki kaynakta zikredildiği gibi Selçuklu soyu içerisinde Müslümanlığı ilk kabul eden kişi olarak aktarılması gibi belirsizdir ve kati şartlarla ispatlanması zordur (İbnü'l-Adîm, 1989, s. 10).

Dukak hakkında ilk rivayetler onun Oğuz Yabgusu ile girişmiş olduğu mücadele sebebiyle verilmektedir. Ahmed Bin Mahmud'un Yabguyu nitelerken "*Hitâ ve Çin'de bir şah ve Türkler içinde bir padişah vardı. Kötü huylu ve adı Yabgu idi*" demektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere söz konusu kaynağın geç dönemde yazılması ve içerisinde İslâmî öğeler taşıması nedeniyle Yabgu taraftarı değil karşıtı bir tutum sergilemesi oldukça doğaldır. Fakat diğer kaynaklarda karşımıza çıkmayan bilgileri de buradan almak ve araştırmamızda işlemek mecburiyeti taşımaktayız. Ahmed Bin Mahmud, Dukak'ın pehlivanlıkta usta olduğunu ve eşraf tarafından çok saygı duyulan ve sevilen bir serasker olduğunu söylemektedir. Yabgunun işleri tamamen Dukak'a bırakarak bir köşeye çekildiği ve idarenin dizginlerinin onun elinde olduğu sözlerini muteber kabul edecek olursak, Dukak'ın söz konusu devlet teşekkülünde iki numaralı isim olduğunu düşünmemizde bir yanlışlık olmayacaktır. Oğuz Yabgu devletinin işleyiş tarzı ve yönetim anlayışı hakkında bilgimiz olmaması nedeniyle, vezirlik tarzı bir müessesenin oluşumunu da iddia edememekteyiz. Bu sebeple seraskerlik yani Subaşılık makamını elinde bulunduran Dukak'ı, Yabgudan sonra gelen devlet temsilcisi olarak görebiliriz (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21). İbnü'l-Esîr, Dukak'ı Oğuz Türklerinin ileri gelenlerinden, emirlerine itaat edilen ve her zaman danışılan kişilerden biri olarak ifade etmiştir (İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C.8, s. 237). Dukak'a karşı duyulan bu saygının görevinden mi yoksa karakterinden mi kaynaklı olduğu tartışılabilir. Dönemine göre yüksek ve kuvvetli bir makamı işgal etmiş olsa bile,

karakteri halk tarafından beğenilmeyen bir şahsiyet olsa zannediyoruz ki danışılan kişilerden değil idare edilen kişilerden biri olacaktır. Oğuz Türklerinin ileri gelenlerinden olduğunun aktarılması bahsi yalnızca görevi ile ilgili değil, bunun yanında sevilen ve saygınlığı olan bir kişi olmasından kaynaklı olacaktır diye düşünmekteyiz. Hüseyini, Dukak'ın Türk melikinin hizmetinde olduğunu, oldukça cesur ve ileri görüş sahibi olduğunu söylemektedir. Zikrettiğimiz kaynaklarda olduğu gibi, devlet idaresinin dizginlerinin Dukak'ta olduğunu aktarmaktadır (Hüseyini, 1380, s. 35).

Kaynaklar; Oğuz Yabgusu ile Dukak arasındaki bu güvenilir ve sıkı ilişkinin bozulmasına sebep olarak Yabgunun Türk taifenin üzerine sefere niyetlenmesini göstermektedirler (Mîrhând, 1380, C.6, s. 3121). Bazı kaynaklar ise bu seferin Türk taifesi üzerine değil, İslam taifesi üzerine planlandığını aktarmaktadırlar (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21; İbnü'l Esîr, 1987, s. 237; Hüseyini, 1380, s. 35). Nazarımıza göre söz konusu bu iki görüş de hatalıdır. Nedenine gelecek olursak, Selçuklu soyundan İslamiyet'i ilk kabul eden kişi alan uzmanlarının hepsi tarafından da kabul edildiği üzere Selçuk Bey'dir. Bu kabul ediş durumu da uhrevi bir sebepten değil tamamen siyasi nedenlerden ileri gelmiştir. Selçuk ve taifesi Cend'e göçmelerinden sonra; bu havalide tutunmak, komşu Müslüman halk ve devletler ile iyi geçinmek amacıyla İslam inancına geçmişlerdir.¹⁵ Türklük hususuna gelecek olursak; bu dönemde Türkler arasında ırki bakımdan bir beraberlik veya aidiyet durumu yoktur. Düşük de olsa, kaynakların Türk taife olarak nitelediği grup ile Dukak Bey'in akraba olma ihtimali vardır. Aşağıda açıklayacağımız üzere bundan daha ağır olan bir ihtimal daha vardır ki o da Dukak ve Yabgu arasında yaşanan otorite mücadelesidir. Söz konusu grup ister İslam taifesi ister Türk taifesi olarak nitelendirilsin muhtemel çıkış noktası bu olmalıdır. 10. yüzyıl seyyahı İbn Fadlan; seyahatnamesinde gördüklerini aktarmış, dönemin Oğuz Türkleri hakkında da bilgiler vermiştir.¹⁶ Oğuzlar arasında tam bir itaat ve biat kültürünün olmadığını söylemiştir. Bu hususta *"Bazen bir konuda ittifak edip o işi yapmaya karar verirler. İçlerinden en değersiz biri gelir ve bu ittifakı bozabilir"* demektedir (İbn Fadlan, 2015, s. 10). Fakat bahsettiğimiz bu durum seyyahın sözünü ettiği durum ile benzeşmemektedir. Çünkü ittifakı veya planı bozan değersiz veya yönetim tabakasından olmayan biri değil aksine Yabgunun en yakınıdır. Ayrıca seyyahın

¹⁵ "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm azınlık halinde kalırız" (Abû'l-Farac, 1999, C. 1, s. 292). "سمع سلجوق الخير فسار بجماعته كلهم و من يطيعه من دار الحرب إلى ديار الإسلام، و سعد بالإيمان و مجاورة المسلمين و ازداد حاله علوا و امرأة و طاعة و أقام بناوخي جند" ابن الأثير، الكامل في التاريخ، س ٢٣٧؛ حسيني، اخبار امراء و پادشاهان سلجوقي، س ٣٥

¹⁶ İbn Fadlan'ın İtil Bulgarları hakkında verdiği geniş malumat için: (Solmaz, 2018)

örneklendirdiği durum muhtemeldir ki birkaç yüzyıl sonra yine karşımıza çıkan ve Türk devlet geleneğinde uygulanan meşveret meclisi ile ilgilidir. Lâkin Yabgu ile Dukak arasında sözlü bir meclis veya kalabalık içerisinde bu hadise gerçekleşmemiş, Dukak Yabgunun yolunu keserek ona şiddetli sözler söylemiş ve fiziki mücadele yaşanmıştır.

Dukak ile Yabgu arasında geçen önce sözlü sonrasında ise fiziki anlaşmazlık kaynaklarda farklı olarak aktarılmaktadır. Ravzatu's-Safâ; Dukak'ın Türk taife üzerine sefer yapılacağını duymasından sonra Yabgunun yolunu keserek ona kaba sözler söylediğini, Yabgunun buna karşılık Dukak'ın yüzüne kılıç darbesi indirdiğini ve kanını akıttığını söylemektedir. Buna karşılık Dukak da Yabguya gürz ile vurmuştur (Mîrhând, 1380, C.6, s. 3121). İbnü'l-Esîr; İslam ülkeleri üzerine sefer yapmayı düşünen Yabgu ile Dukak arasında önce sözlü münakaşanın yaşandığını, sonrasında Yabgunun Dukak'a sert ve kaba sözler söylediğini buna karşılık Dukak'ın Yabguyu önce tokatladığını sonra da başını yardığını söyler (İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C.8, s. 237). Ahmed Bin Mahmud da İbnü'l-Esîr gibi İslam ülkeleri tabirini kullanmakla birlikte ondan farklı olarak Dukak'ın Yabguya tokat attığını, sonrasında Yabgu taraftarlarının Dukak'ın etrafını sararak onu öldürmeye çalıştıklarını söyler. Bunun sonucunda başarılı olamayan Yabgu taraftarlarından birkaçı da Dukak tarafından yaralanmıştır (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21). Hüseyini, Dukak ve Yabgu arasında geçen fiziki arbedeyi aktarmamakla birlikte Dukak'ın Yabguya tokat attığını, Yabgunun da Dukak'ın hapsedilmesi için emir verdiğini söylemektedir. Kaynağın bir diğer önemli ifadesi, Yabgunun Dukak tarafından kendine karşı muhalefet emareleri sezdiğini bildirmesidir (Hüseyini, 1380, s. 35). İbn Hassûl ise Dukak ile Selçuk'u birbirine karıştırmış, Oğuz Yabgusu ile Dukak arasında yaşanan anlaşmazlığı Selçuk'a atfetmiştir. Diğer kaynaklardan farklı olarak Yabgunun aldığı gürz darbesi ile atından düştüğünü ve yüzükoyun yere kapandığını söylemektedir (İbn Hassûl, 2011, s. 31).

İbnü'l-Esîr bu meseleyi anlatırken Yabgunun adamlarının Dukak'ın etrafını sardığını fakat Dukak'ın taraftar ve adamlarının onu koruduğunu bildiriyor (İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C. 8, s. 237). Bu durumdan anlaşılacağı üzere Dukak ve Yabgu arasında yaşanan bu hadisenin tek sebebi sefer durumu değildir. Öncesinde aralarında meydana gelen otorite mücadelesinin de tesiriyle bu durum yakınlarına kadar sıçramış, bu hadisede görüleceği üzere kendi taraftar ve yandaş kitlelerini oluşturmuşlardır. Selçuknâme'de geçen pasaj da bunu desteklemekte, yaşanan bu hadise sonrasında Dukak'ın kendine bağlı kişileri bir araya getirerek durumu anlatmasından sonra, bu kişiler *"Cümlemizin fikri senin fikrine mutabık ve hepimiz*

sana uygunuz. Emrin geçerli ve hükmün bedenimizde kan gibi sâridir. Sen buyur biz edelim, nereye gidelim?" demişlerdir (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 21).

Dukak ile Yabgu arasında geçen bu sözlü ve fiziki mücadele sonrasında ahalinin ileri gelenlerinden bir meclis toplanarak Yabgunun bu davranışlarını kınamış, Dukak ile barışması gerektiği yönünde telkinde bulunmuşlardır. Dukak bu meclise hitaben bağıarak, Yabgunun davranışlarının yanlış olduğunu kendisinin Türk halklarını ve saltanatı korumak amacıyla ona mani olduğunu, bu nasihatının karşılığını da kılıç ile gördüğünü söylemiştir.¹⁷ Bu meclis girişimlerinde başarılı olmuş, Yabguyu ve Dukak'ı barışmaya razı etmişlerdir. Bu barışma sebebiyle de bir eğlence tertip edilmiş, bunun sonucunda Dukak'ın ünü ve nâmu artmıştır (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121). Dukak ile Yabgu arasında gerçekleşen bu anlaşmazlık sonrasında da görülmektedir ki Dukak'ın otorite mücadelesi hâli yalnızca kendine yakın yönetici veya söz konusu devlet teşekkülünde ileri gelen kişiler arasında gerçekleşmemiş, Yabgunun en yakınında bulunan ve sözlerine itibar ettiği kişilere değin sirayet etmiştir. Dukak ve Yabgu arasındaki anlaşmazlığın telafi edilmesi meselesinde söz konusu teşekkülün ileri gelenleri Yabguya nasihatle bulunarak barışmaya razı etmişlerdir. Kaynak; "Ordunun komutanları birbirlerine sarılıp baş ve gözlerini öperek Dukak'ı getirdiler" demektedir (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121). Buradan da anlaşılacağı üzere Yabgunun itibar ettiği ve sözünü dinlediği, meclisine kabul ettiği yöneticileri Yabgu yanlısı bir tavır takınmamışlar aksine Yabgu ile fiziki ve sözlü anlaşmazlık yaşayan Dukak'ın bu hâlini görmezden gelerek Yabgu ile barıştırmaya çalışmışlardır. Burada sorulacak ilk soru devlet yöneticilerinin Yabgu yanlısı bir tavır takınmak varken neden Dukak'ı Yabgu ile barıştırarak Dukak'ın eski pozisyonunu korumak gayreti içine düştükleridir. İkincisi de Yabguya karşı sözlü ve fiziki olarak "saygısızlık" yapmış olan Dukak'ın affedilebilmesidir. Birinci sorunun cevabı muhtemeldir ki Dukak, Yabgunun en yakını olan ve meclisinde bulunan yöneticileri kendine cezbetmiş ve Yabguya karşı duyduğu memnuniyetsizlikten haberdar etmiştir. Fakat bu girişimini yalnız başına yapması nedeniyle görülüyor ki bariz bir destek bulamamıştır. Bariz destek bulamamasına rağmen yaşananlardan sonra bu yöneticiler tarafından görmezden de gelinmemiş, barıştırılma gayreti içerisine girilmiştir. İkinci sorunun cevabı da muhtemeldir ki Dukak gözden çıkarılmayacak ve karşısına alınamayacak seviyede bir gücü elinde bulundurmayıdaydı. Aksi halde devlet ricalinin tepe noktasında bulunan bir kişiye

¹⁷ "جرم من پیش از این نیست که بیگو را از فعل شنیع که ضرر آن به جماهیر ترک و مشاهیر ملک می رسید منع کردم و او را از حیف و ظلم که لامحاله میتبع خرابی مملکت و زوال سلطنت است باز داشتم و جواب نصیحت خود شمشیر یافتن" میرخواند، تاریخ روحه الصفا، ج ۶، س ۳۱۲۱.

karşı bu derece hareket etmesi imkânsız olurdu. Yukarıdaki kaynakta da bahsettiğimiz üzere kendi çevresinde Dukak'a biat eden ve yolunda giden kişilerin olduğu açıktır. Bu kişilerden de destek almış, durumu kendi lehine çevirerek Yabgunun otoritesini ve karizmasını zedelemiştir. Yaşanılanlara rağmen ne kendisine ne de yakınlarına karşı bir ceza unsuru uygulanmamış aksine Yabgu ile barıştırılarak halk arasında ünü ve şöhreti artmıştır. Bu hususta akla yatkın olarak gördüğümüz durum, Oğuz Yabgusunun otoritesinin devlet teşekkülünde pek hissedilmediği ve zayıf bir yönetici olduğudur. Çünkü şartlar ne olursa olsun, Dukak ister bir kabile reisi olarak kabul edilsin isterse devlet yönetiminin Yabgudan sonraki ismi olsun yaşanılan bu durum hiçbir şart altında affedilemezdi. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Yabgunun devlet yönetimindeki kabiliyetsiz ve gevşek hali Dukak tarafından da anlaşılmış böylelikle bir başkaldırı fırsatı elde edilmiştir.

İbn Fadlan Oğuz Türkleri hakkında bilgi verdiği seyahatnamesinde, *“Oğuz Türklerinin hükümdarı Yabgu idi. Bu, hükümdarın ünvanıdır. Oğuzların başına geçen her kişi bu ünvanı alır. Onun vekiline Kûzerkin denir. Yine onlardan her reisin naibine bu ünvan verilir”* demektedir (İbn Fadlan, 2015, s. 16). Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Dukak'ın Yabgunun en yakınında bulunduğu ve devletin dizginlerinin onun elinde olduğu bilgisi verilmiştir. Buradan yola çıkarak Dukak'ın belki de devlet idaresinde Kûzerkin makamında oturduğunu söyleyebiliriz. Maalesef ki dönem kaynaklarında devlet mekanizması ile alakalı bilgi bulunmamaktadır ve Yabgu dışındaki yöneticilerin isimleri verilmemektedir. Biz de bu durumdan yola çıkarak bu şekilde bir kanaati edinmemizde bir beis olmadığını düşünmekteyiz. İbn Fadlan'ın *“Türkler iki kısma ayrılır. Bir kısmının beyleri ve hükümdarları vardır. Onlara itaat ederler, emirlerine tâbi olurlar. Bir kısmı ise itaat etmezler. Onlara kimse hâkim olamaz. Bunlar en cesur en yiğit insanlardır”* ifadesi gereğince devlet merkezi dışında yaşayan Türklerin itaat ve bağlılık kültüründen yoksun olduklarını tespit edebiliyoruz (İbn Fadlan, 2015, s. 77). Bu itaatsizlik kültürü muhtemeldir ki dönemin uzak yerleşim bölgelerinde ve devlet hâkimiyetinin hissedilmediği yerleşkelerde yaşanmaktaydı. Çünkü İbn Fadlan seyahatine devam ettiği esnada Oğuz Yabgu Devleti sınırlarında karşısına çıkan ve kendisini korumak amacıyla ona *“Biz Kûzerkin'in dostlarıyız”* ifadesini kullandığı kişiden *“Kûzerkin kim oluyor. Ben Kûzerkin'in sakalına pisleyeyim”* sözünü işitmiştir (İbn Fadlan, 2015, s. 14). Devletin iki numarası olarak karşımıza çıkan Kûzerkinlik makamının saygısız biçimde anılması merkeze uzak bölgelerde pek tabii mümkün olabilirdi. Lâkin merkezî bölgelerde bu oldukça zor bir durumdur. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere dayanarak Oğuz Türklerinin itaatkâr olmadıkları ve devlet mekanizmasını

tanımadıkları Dukak'ın da bu sebeple Yabgu ile münakaşa içerisine girdiği yönündeki düşünceler bu sebeple oldukça zayıf olacaktır. O, anlık bir durum gereğince bu münakaşayı yaşamamış aksine öncesinde bu durum için alt zemin hazırlamıştır.

Dukak'ın ölümünden sonra oğlu olarak karşımıza çıkan Selçuk Bey'in subaşılık makamına getirilmesi ve sonrasında merkezden kovulması durumu da muhtemeldir ki babası Dukak'dan almış olduğu isyan bayrağını devam ettirmesi veya bunun için uygun zaman kollamasından ileri gelmekteydi. Yabgu tarafından bakacak olursak kendisine karşı gelmiş bir yöneticiyi cezalandırmak yerine barışmaya razı olmuştur. Bununla da kalmayarak Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk'u subaşılık yani ordu komutanlığı görevine getirmiştir (İbn Taktaka, 1350, s. 396). Bu makamı anladığımız kadarıyla uzun süre işgal etmeyen Selçuk,¹⁸ kaynağın ifadesi ile Yabgudan müsaade almadan evine girmiş, onun yanına oturmuştur. Selçuk'un meclisten çıkmasından sonra bu durumdan rahatsızlık duyan Yabgunun hatunu *"Bu çocuk için başında böyle küstah olup haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse gücünün sebepleri daha da artarsa işin nereye varacağı ortadadır"* demiştir (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121). Diğer bir kaynakta Yabgu'nun hatunu, *"Bu senin işin iş değil, hareketlerin hareket değildir. Getirdin bir düşman oğlu düşmanı memlekete hâkim ve bütün işlerin üzerine geçirdin. Seçme hakkını eline verip bütün ülkende salâhiyet sahibi kıldın. Bütün asker onun eline bakar, her birisi senden ise ondan fazla korkar. Haberin yok kendi elin ile saltanatına ihtilal ve kudretine son gelmesi yakındır. Selçuk asker ile ittifak edip seni yerinden ayıra, memlekete sahip olup tahta geçip otura. Bilmezlik ile kendi elin ile kendini öldürüp evini yerle bir ediyorsun. Şimdi sana sözün doğrusunu ve kusurunu hep dedim. Bu fitnenin ortadan kaldırılması için sana gerekli ve uygun olan ne eylersen eyleyip Selçuk'u yok etmeye gayret gösterip bu hususta gerçekten çalışmalısın. Neticede senden saltanatın uzaklaşmayıp devletin karar ede. Bu şekilde devletin sona ermesi ve saltanatının yıkılmasını önlemiş olursun"* diyerek konuşmuştur (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 22). Hüseyini ise bu hususta açık ifadeler kullanarak Yabgu ile hatunu arasında geçen konuşmada, Selçuk'un ivedilikle ortadan kaldırılmasını aksi takdirde Yabgu'yu yerinden ederek mülkünden süreceğinin Yabgunun hatunu tarafından konuşulduğunu ifade etmiştir (Hüseyini, 1380, s. 35).

Hatunu tarafından tesir altında kalan Yabgu, Selçuk'u ortadan kaldırmak fikrindeyken Selçuk kendisine bağlı kişiler ve malları ile birlikte göç etmeye karar kıldı. Burada dikkat edilecek husus göç hikâyesinde Selçuk'un yanında bulunan

¹⁸ Hüseyini'nin ifadesine göre Selçuk, o dönemde bulûğ çağında idi (Hüseyini, 1380, s. 35).

döneme göre azımsanamayacak sayıda hayvan ve eşya oluşudur. Kaynağa göre bu sayı yüz atlı, bin beş yüz deve ve elli bin koyun şeklindedir (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121). Diğer bir önemli husus da Selçuk'un Yabgunun ve hatununun kendisi hakkındaki pek de müsbet olmayan düşüncelerini ne şekilde öğrendiğidir. Mîrhând ve İbnü'l-Esîr, bu hususta detaylı malumat vermeyerek öğrendiğini söylemekle yetinmişlerdir (Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121; İbnü'l Esîr el-Cezerî, 1987, C. 8, s. 237). İbn Taktaka Selçuk'un bu durumu hissettiğini (İbn Taktaka, 1350, s. 396), Abû'l-Farac Selçuk'a bu durumun gizlice bildirildiğini aktarmıştır (Abû'l-Farac, 1999, C. 1, s. 292). Selçuknâme, Yabgunun Selçuk'a karşı gerçekleştirmek arzusunda olduğu planlarının Yabgunun ileri gelenlerinden ve Selçuk'un dostu olan hâdim tarafından Selçuk'a bildirildiğini ifade etmektedir (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 23). Hüseyini ise bu hususta diğer kaynaklara nazaran farklı bir bilgi vererek bu konuşmanın Selçuk tarafından işitilebilecek bir yerde cereyan ettiğini söylemektedir (Hüseyini, 1380, s. 35). Râvendî ve Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise alakasız bilgiler vererek söz konusu anlaşmazlık hakkında sessiz kalmışlar, Selçuk'un ve ailesinin otlak yetersizliği sebebiyle göç ettiğini söylemişlerdir (Râvendî, 1957, C. 1, s. 85; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, 2014, s. 54). Nîşâbûrî ve Hamdullah Müftevfi de bu durumu desteklemişlerdir (Zâhirüddîn Nişâburi, 1390, s. 10; Hamdullah Müftevfi, 1339, s. 326). Bize göre burada aktarılan en zayıf durum Selçuk'un göç sebebi olarak otlak yetersizliği sebebinin verilmesidir. Otlak yetersizliği de sebepler arasında yer almış olsa da ilk sebep değildir. Diğer kaynakların da aktardığı üzere Yabgu ile Selçuk'un aralarında meydana gelen sürtüşme ve sonrasında ona karşı hazırlanan plan sebebiyle yerinden ayrılma gereği hissetmiştir. Zikrettiğimiz bazı kaynaklarda Selçuk'un bu durumu haber aldığı söylenmiştir. Selçuknâme de bu hususta Selçuk'un dostu hâdim tarafından uyarıldığını ve belki de canını kurtarması yönünde telkinde bulunduğunu ifade etmiştir. Buradan çıkarılacak düşünce muhtemeldir ki Selçuk bu haberi söylenildiği gibi bu konunun konuşulmasından hemen sonra öğrenmiştir. Bu sebeple de Yabgu'nun aile meclisi ve eşi ile olan konuşmalarına kadar varacak bir istihbarat bilgisine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Aksi takdirde haber almaması ve Yabgu'nun Selçuk'a karşı düşündüğü planları uygulaması ve aralarında bir çarpışma yaşanması gerekirdi.

Buradan Dukak'a tekrar dönecek olursak Selçuk'un sahip olduğu nüfus ve zenginliğin kaynağının babasından geldiğine şüphe yoktur. Bu sebeple de Dukak sıradan bir yönetici değildir. Dukak'ın ölümünden sonra da bu gücü kullanan Selçuk belki de bu otorite mücadelesini sürdürmüş, Yabgu'ya karşı kin beslemiştir. Kaynaklarda da babasına atıf yapılması ve düşman oğlu olarak anılması bu zannı

kuvvetlendirmektedir. Selçuk bu kini içinde beslemiş ve zamanından önce ortaya çıkarmıştır. Yabgu'nun hatununun tesirinden sonra kendisine bağlı beyler ile gizlice toplantı organize etmiş, çobanlık etmek bahanesi ile oradan ayrılmıştır (Abû'l-Farac, 1999, C. 1, s. 292). Diğer kaynağa göre de canını kurtarmak arzusu ile oradan kaçmıştır (Hândmîr, 1380, C. 2, s. 48; Mîrhând, 1380, C. 6, s. 3121).

SONUÇ

Yabgu ile Dukak arasında önce sözlü sonrasında ise fiziki olarak meydana gelen çatışma ortamı yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dönemin ileri gelenlerinin arabuluculuk faaliyetleri sonucunda giderilmiş, Dukak ile Yabgu barıştırılmıştır. Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Selçuk Bey'in babası ve Selçuklu aile şeceresinin ilk yakın atası olarak kabul ettiğimiz Dukak hakkında bahsettiğimiz pasajlar dışında bilgi bulunmamaktadır. Şimdiye kadar Selçuklu tarihi alanında birçok bilim insanı tarafından Selçuklu Devleti tarihi incelenmiş ve araştırılmıştır. Fakat Dukak bahsi nedendir bilinmez diğer dönemlere nazaran sığ bir vaziyette kalmıştır. Biz bu makalede Selçuklu teşekkülünün bilinen ilk atası olan Dukak Bey hakkında araştırmacıların yararlanabilmesi ve irdeleyebilmesi adına dönem kaynaklarına dayanan bir yazı kaleme aldık. Diğer bilim insanlarının araştırmalarında olduğu gibi bizim araştırmamızın da kesin bir netice veya yargıya ulaşılabilmesini söylemek doğru olmaz. Bu sebeple mâlum dönem bilinmezliğini günümüzde de korumaktadır. Umuyoruz ki dönem hakkında bizleri aydınlatacak ve tartışmalara son verecek olan Meliknâme adlı eser biran evvel bulunur ve söz konusu meseleler aydınlığa kavuşturulur.

EXTENDED SUMMARY

The Seljuks, who came to the stage of history at the beginning of the 11th century, dominated a wide geography from Lake Aral to the Arabian Peninsula, from the Mediterranean to the Caucasus, and took their place among the civilizations that cannot be erased in world history. Seljuks, who were geographically in close contact with different states and nations, became an example model for the Turkish-Islamic states established after them in terms of state governance and administration. They combined the administration form of the old Turkish states with the synthesis of the bureaucratic system of the Islamic states, and they ingeniously used this form of government. However, detailed studies on the distant ancestors of such an important and deep-rooted state in world history have not yet reached the required levels. The first reason for this situation is the lack of resources or the lack of detailed information of the available resources, as the field experts also suggest. Another reason is that the sources are written in many languages and they use very different expressions from each other.

Firstly, we thought that we should start our research by criticizing and promoting the period sources we used in the article. The reason for this is that we want to ensure that field experts or scientists who want to work in the field can easily criticize the resources we use in the study and obtain information about the resources in the introduction. In the second stage, we evaluated the issue of the spelling of the name Tuqaq, which we regard as the father of Seljuk Beg, in Arabic alphabet and its transcription into the Latin alphabet. After this issue, we discussed the reflection of the expression "Iron Bow", which is Tuqaq's nickname, in the sources. Another fact in this part is that we express the mistakes and unreliability of the sources that named Luqman as the father of Seljuk Beg and portrayed him as a devout Muslim. Following the discussion on names, we tried to shed light on his political and social activities by referring to the sources where Tuqaq's name was mentioned. As reflected in the sources of the period, a verbal and physical dispute took place between Tuqaq and Oghuz Yabgu. Despite this conflict, Tuqaq and Oghuz Yabgu were reconciled, and Tuqaq continued to serve as the army commander. After the death of Tuqaq, his son Seljuk Beg took over his father's duty. The situation that we encounter as an element of discussion here is how they could be reconciled despite the fact that a struggle between Tuqaq and Oghuz Yabgu took place, which had reflections on the public and the state administrators, or the pressure that Tuqaq was forced to continue his duty. The second problem is, after the death of Tuqaq was reported in the sources, with what power and authority support his son, who was at the age of adolescence, was appointed to his father's duty. It is highly probable that the group called "Islamic squad" or "Turkish squad", which is shown in the sources as the cause of the deterioration of the relation between Tuqaq and Oghuz Yabgu, was made up of relatives or supporters of Tuqaq. Having a close relationship with the state officials, Tuqaq formed his own supporter group before the dispute with Oghuz Yabgu, and sought support by telling his grudge against Oghuz Yabgu to his immediate circle. As far as we understand, this attempt was not successful and could not find any obvious support. However, Oghuz Yabgu and Tuqaq were persistently agreed to be reconciled by the leading state administrators after the dispute that occurred. As it can be understood from here, Oghuz Yabgu could not establish his authority over the state and kept loose ties with its administrators. However, it is obvious that Tuqaq is also an indisputable military officer. Otherwise, he should have been punished or dismissed as a result of this behavior. Far from being punished, in consequence of this incident, his charisma increased and earned reputation within the state. After him, his son Seljuk Beg was brought to the command of the army.

According to the passages mentioned in the sources, Seljuk Beg could not fulfil this duty for a long time, he was named as "the son of the enemy" with the influence of the wife of Oghuz Yabgu and he adopted an opposing role against the rule of Oghuz Yabgu with his anti-authoritarian activities. Having heard about the trap prepared against him in a short time, Seljuk Beg had to migrate to the city of Cend in case Oghuz Yabgu harmed him and his supporters. About the period, the work named Melik-name, whose name we know but is still lost today, is of primary importance for our research. Although the work is lost, there are some authors who have benefited from it. Some of these authors confused the name of the work, some of them the plot, some of them the name of Tuqaq and gave complex information. We hope that with this study, in which we are in an effort to reveal the scenario that is closest to the truth with a critical analysis, we will have contributed to Seljuk historical research to some extent. Of course, the last word belongs to Melik-name, which is lost today but we hope to be found.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus. (1999). *Abû'l-Farac tarihi* (C. 1) (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Agacanov, S. G. (2002). *Oğuzlar* (Necef, E. N. & Annaberdiyev, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Ahmed Bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme* (Merçil, E. Haz.). Ankara: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Aksarayı. (1362). *Târih-i Selâcik ya müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâmeretü'l ahyyar* (Turan, O. Tashih). Tahran: İntişârât-ı Esâtir.
- Aşıkpaşaoğlu (2015). *Âşıkpaşaoğlu tarihi* (Atsız, H. N. Haz.). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Bundâri (1999). *Zubdetü'n-nusra va nuhbetü'l-'usra - Irak ve Horasan Selçukluları tarihi* (Burslan, K. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Dunlop, D. M. (2016). *Hazar Yahudi tarihi* (Ay, Z. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin soy kütüğü)* (Ölmez, Z. K. Çev.). Ankara: Simurg Yay.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han (2020). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin soyağacı)* (Acaroğlu, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- İbn Funduk, E. A. Z. (1385). *Târih-i Beyhâk* (Muhammed Kazvini, Tashih). Tahran: Kitabfuruşi Feruği.
- Hâce Nizamülmülk (1372). *Siyasetnâme (siyerü'l mülük)* (Dark, H. Tashih). Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi.
- Müftevî, H. (1339). *Târih-i güzide* (Nevâi, H. Nşr.). Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- Hândmîr (1380). *Habîbü's siyer* (Gıyasüddin b. Humameddin el-Hüseyni, Telif). Çap-ı Çaharom Cildi Dövvom, Tahran: İntişârât-ı Heyyam.
- Harman, Ö. F. (2003). Lokman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 206-208). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hüseyni (1380). *Ahbârü'l ûmera ve padişâhân-ı Selcûki* (Nureddin, M. Müsehhih & Ruhâli, R. A. Mütercim). Tahran: Sazmân-ı Çap ve İntişârât Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî.
- İbn Fadlan (2015). *İbn Fadlan seyahatnamesi* (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İbn Hallikan (1948). *Vefeyatü'l âyân* (C. 4) (Abdülhamîd, M. Tashih). Kahire.
- İbn Hassûl (1940). *Tafdîl el-Etrâk ala sair el-ecnad* (Yaltkaya, Ş. Çev.). Belleten 14-15'den ayrı basım, İstanbul: Maarif Matbaası.
- İbn Hassûl (2011). İbn Hassûl ve "tafdîl el-Etrâk ala sair el-ecnad" Adlı Risalenin Tercümesi. (Şeşen, R. Çev.). *Tarih Dergisi*, 38, 119-142.
- İbn Taktaka, M. A. T. (1350). *Târih-i fahrî der âdâb-ı mülkdâri ve devletha-i İslâmi* (Gelpaygani, M.V. Tashih). Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi.
- İbnü'l Esîr el- Cezerî (1987). *el kâmil fi't-târih* (C. 8) (İzzeddin Ebü'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebü'l Kerim Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî. Telif). Lübnan: el-Dârü'l Kutubü'l İlmiyye.
- İbnü'l Nizamü'l Hüseyni el-Yezdi (1979). *el-urazâ fi'l-hikâyet'is-Selcûkiyye* (Hüseyn E. & Hâsâni, A. M. Thk.). Bağdat: Metbe Câmietü'l Bağdat.

- İbnü'l-Adîm (1989). *Buġyetü't-taleb fi tarihi Haleb* (Sevim, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbnü'l-Esîr (1987). *el kâmil fi't-tarih* (C. 9) (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- Köprülü, M. F. (1943). Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları. *Belleten* S. 27'den ayrışması. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi* (C.1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mîrhând (1380). *Târih-i ravzatu's safâ* (Cild-i Şeşom Çap-ı Evvel). (Kıyanfer, C. Tashih), Tahran: İntişârât-ı Esâtir.
- Moğolların gizli tarihi* (2016). (Temir, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Şebankârî, M. A. M. (1363). *Mecmaü'l ensâb* (Muhaddîs, M. H. Tashih). Tahran: Müessesesi-İ İntişârât-ı Emir Kebîr.
- Nüveyrî, Ş. A. A. (2004). *Nihâyetü'l ereb fi fünûni'l edeb* (C. 26/27) (Kameyhe, M. Thk.). Beyrut: el-Dârü'l Kutübü'l İlmiyye.
- Özaydın, A. (2000). İbnü'l İbrî. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, s. 92-94). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2001). el-Kâmil. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 24, s. 281-283). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2013). Zâhîrüddîn-i Nîşâbûrî. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, s. 102-103). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Peacock, A. C. S. (2020). *Selçuklu Devleti'nin kuruluşu (yeni bir yorum)* (Rona, Z. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Râvendî. (1957). *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr* (C. 1). (Ateş, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh (2014). *Câmi'üt-tevârih* (Göksu, E. & Güneş, H. H. Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Solmaz, S. (2018). *İbn Fazlan seyahatnâmesine'ne göre İtil Bulgarları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Yezdi, Ş. M. (1326). *el-urâza fi'l-hikâyeti's-Selcûkiyye*, Kahire.
- Târihü'l Selcuk der Anatoli* (1377). (Celali, N. Tashih ve Teliġât). Tahran: Miras- Mektub.
- Yazıcızâde Ali (2009). *Tevârih-i âl-i Selçuk* (Bakır, A. Haz.). İstanbul: Çamlıca Yay.
- Nîşâburi, Z. (1390). *Selçuknâme* (Afşar, M. İ. & Ramazânî, M. Tashih). Tahran: İntişârât-ı Esâtir.
- Nîşâbûrî, Z. (2004). *Selçukname* (Morton, A. H. Nşr.). Berlin.
- Zehebî, O. T. (1993). *Târihu'l İslâm ve vefeyatü'l meşahir ve'l-a'lâm* (C. 43) (Tedmüri, Ö. A. Thk). Beyrut: Darü'l Kitabü'l-Arabî.

KİTÂBU BAĞDÂD'IN TARİHİ DEĞERİ

THE HISTORICAL VALUE OF KITABU BAGHDAD

Mustafa HİZMETLİ*

Öz

İslam tarihçiliği içerisinde şehir ve bölge tarihlerinin ortaya çıkışı Hasan-ı Basrî'nin Fezâilü Mekke'yi yazmasıyla başlamıştır. 9. Yüzyılda yazılan şehir tarihleri arasında İbn Tayfur'un Kitâbu Bağdad'ının ayrı bir yeri vardır. Bu makalede eserin tarihi değerini ortaya koymayı hedefledik. İlkın yazarm kökeni, hayatı, eğitimi, mesleği, hocaları ve öğrencileri ile kişiliği hakkında bilgi verilmiş, önemli eserlerinden söz edilmiştir. Eserin günümüze ulaşan altıncı cildini ilk kez British Museum'daki yazma nüshasını esas alarak 1908'de yayımlayan Hans Keller'den itibaren çeşitli baskıları yapılan kitabın elimizdeki nüshası ve baskıları tanıtılmıştır. Me'mun döneminde doğup yetişen müellif, sonraki sekiz halife dönemini idrak ettikten sonra 893'te ölmüştür. Müellifin eserini hangi şartlar altında yazdığını anlatmak için eserin yazıldığı dönem başlığı altında söz konusu dönemdeki başlıca siyasi olaylar hakkında kısa bilgi verilmiştir. Aynı zamanda müellifin çağında yetişen önemli müellifler ve eserler hakkında bilgi verilerek eserin nasıl bir kültürel ortamın mahsulü olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Müellifin metodu ve kaynakları başlığı altında önce İbn Tayfur'un tarihçiliğinde olayları kronolojik sırayla anlatan çağdaşlarından farklılaşan metoduna vurgu yapılmıştır. Müellif her halifenin dönemini müstakil olarak değerlendirmiş, dönemin siyasi olaylarını, atanan görevlileri ve halifeyle ilişkilerini ele aldıktan sonra ilim, edebiyat, şarkı ve eğlence meclislerinden söz etmiştir. Kullandığı yöntemin farklılığı, üslubunun sade ve ağırbaşlılığı ona

* Prof. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bartın/Türkiye, mhizmetli@bartin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3924-7081>

çağdaşları arasında ayrı bir yer kazandırmıştır. İbn Tayfur, Bağdat ve Irak'ın tarihini ilk yazan bağımsız bir tarihçidir. Bunu eserinin ve planının özgünlüğünden anlıyoruz. Kaynaklarının çoğu şifahidir. Çünkü henüz yazılı tarih eserlerinin yeni ortaya çıktığı bir dönemde eserini yazmıştır. Eserini yazarken kendi şahsi gözlemlerinin yanı sıra çağdaşı ravilerin aktarımlarından da yararlanmıştı. Ravileri arasında yüksek bürokratların kâtiplerinin yanı sıra, halifenin sarayındaki nedimler, gece sohbetlerindeki arkadaşları ve bunların haberlerini merakla izleyen ileri gelenler bulunmaktaydı. Aktardığı haber ve bilgilerin ravilerin darülhilafedeki siyasi, sosyal ve mesleki konularıyla ilgili olduğunu görüyoruz. Bu da müellifin rivayetleri doğrulama ve seçme konusundaki titizliğinin bir göstergesidir. Tahiroğulları gibi önemli ailelerin haberlerini onlara yakın kişilerden aktarmasını buna örnek verebiliriz. Müellif meşhur şarkıcıların anlatımlarıyla dönemin eğlence hayatını yansıtırken, aktardığı 500 beyitle Arap şiiri konusundaki bilgisini ortaya koymuştur. Tarihçilerin kaynak olarak Kitabı Bağdad'dan ne ölçüde yararlandıklarının da ortaya konduğu çalışmada müellifin ravi listesi ek olarak verilmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

İbn Tayfur, Kitabı Bağdad, Şehir Tarihi, Me'mun, Tahiroğulları

•

Abstract

Within the history of Islam emergence of city and regional histories begins with Fezailü Mekke written by Hasan-ı Basri. Among the city histories written in 9th century A.C. Ibn Tayfur's Kitabı Bağdad has its own place. In this article our aim is to highlight the historical value of this given book. First of all, information about the writer's origins, life, educational background, occupation, tutors and students, as well as information about his important works, has been given. Presentation of the copy and various prints of the book we have-beginning from the book including six chapters that came to our day published by Hans Keller in 1908 based on the manuscript copy of the book in British museum- is also made in this article. The writer, who was born and raised during the period of Me'mun, died in 893 A.C. after witnessing the following eight caliph after Me'mun. So as to make the circumstances under which this book was written by the author better comprehended brief information about the political events of this period is also given under the title of era that the book was written in. Also, information about contemporary writers and their products of the given period is presented for indicating what kind of a cultural context this book is a product of. Under the title of writer's method and references, authentic features of Ibn Tayfur's history that differ from his contemporary historians who only made a chronological alignment of events is stressed on. The writer evaluated the period of each caliph independently; following assessment of political events, appointed authorities and their relation with the Caliph he tells about contexts related with science, lecture, music and entertainment in the related era. His original methods and the simplicity, as well as a refined touch, in his style gives the writer a distinctive place amongst contemporary historians of his age. Ibn Tayfur is the first independent historian who wrote about history of Baghdad and Iraq which

can well be understood from the originality of his book and plan. A considerable portion of his sources are verbal since he was writing in a period in which historical sources in a written format were just emerging. He benefited also of transfers from his contemporary informants as well as his own observations. Among his informants there were secretaries of high ranking bureaucrats, courtiers in the caliph's palace, his mates in evening talks and leading figures of the society following news from these sources with curiosity. News and information supplied by him seem to be closely related to the political, social and occupational positions of his informants in the caliphate capital (Darulhilafe), which indicates his precision and rigor about verifying and filtering the rumors. The fact that news about important families like Tahirids are transferred through names who are close to the family is an example of this situation. The writer, while reflecting the entertainment life of the era via narration by famous singers of the day, also displays his knowledge on Arab poetry through 500 lines he quoted. In this study, which indicates to what extent historians benefited from the book *Kitabu Baghdad* as a source, list of the Ibn Tayfur's informants is given as appendix.

•

Keywords

Ibn Tayfur, Kitabu Baghdad, City History, Me'mun, Tahirids

Tarihin garip tesadüflerle dolu olduğu gerçeği sık tekrarlanan bir klişe olsa da elimizdeki kitabın yazarı ve hayatını yazdığı Halife Me'mûn için oldukça uygun düşüyor. Halife Me'mûn kardeşiyle olan taht mücadelesini kazanmasından yıllar sonra Bağdat'a girdiği yıl doğan biri onun ve döneminin tarihini yazacaktı. Bu kişi İbn Tayfur'dur. Peki, İbn Tayfur kimdir?

1. Yazarı: İbn Ebû Tâhir Tayfur

Tam künyesi Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr Mervezî Horasânî'dir. 819'da Bağdat'ta Babüşşam'da veya bitişiğinde yer alan Harbiyye'deki Mervliler mahallesinde doğmuştur. Horasan'ın Merveruz şehrinden başkente gelmiş olan İbn Tayfur'un ataları Ebnâ-i Horasan denilen ve Abbasi davetini destekleyen ailelerden biridir. Hayatının ilk on üç yılını Me'mûn döneminde geçiren İbn Tayfur, eğitimini tamamladıktan sonra önce halka açık kütâbda bir süre muallimlik yapmış, daha sonra zengin ailelerin çocuklarına özel ders vermiştir. Bir süre sonra bunu da bırakıp muhtemelen 850'de Sûku'l-Varrâkîn'de bir yer edinip kitap istinsahıyla geçinmeye karar vermiştir. Aynı zamanda bir şair olan İbn Tayfur, zengin çevrelerdeki katı kuralları tanımayan özgür bir ruha ve tenkitçiliğiyle kendini dışa vuran sivri dilli bir kişiliğe sahip olduğu için bu çarşının nisbeten serbest ortamı onu çekmiş olmalıdır. Yeni dostlar ve arkadaşlar kazandığı bu çarşıdaki kitap ve kültürle iç içe geçen yılları, ona hem yeni bir edebi-kültürel ortam hem de birer kültür hazinesi olan eserlerinin malzemesini toplama imkânı sağlamıştır. Yetişkinde de Babüşşam'da oturan İbn Tayfur aldığı klasik eğitimin sonucu ve dükkânında kurduğu bağlantıları sayesinde önemli bir kültür tarihçisi, edebiyat eleştirmeni, antoloji yazarı ve yazar olmuştur. İbnü'l-Hatîb'e göre o; şair, ravi, belagat sahibi bir hatip, ilimle anılan zeki ve anlayış sahibi kimselerdendi. İbn Tayfur 15 Ağustos 893 Bağdat'ta öldü ve Bâbüşşam'a defnedildi. İbn Tayfur'un kaynaklarda sözü edilen çok sayıda eserinden *Kitâbu Bağdâd*'in 6. cildi ile antoloji mahiyetindeki 14 ciltlik *Kitâbü'l-Mensûr ve'l-manzûm* isimli eserin 11, 13 ve 14. ciltleri günümüze gelmiştir. (Hatib Bağdadî, 1417, s. 433; İbnü'n-Nedîm, 2019, s. 442; Hizmetli, 1999, s. 445) İbn Tayfur'un 50 kadar eserini tek tek sayan İbn Nedîm'in ondan söz ederken Ca'fer b. Hamdan'dan naklen şunları aktarması ilginçtir: "Kitap yazma ve şiir söylemede onun kadar hata eden, hamakat gösteren ve bozuk iş yapan ondan daha meşhur bir kişi görmedim. Bana İshak b. Ali hakkında bir şiir okudu. Tam on küsur yerde yanlış yaptı. Ayrıca -bir beytin yarısı yahut üçte biri olsun- çalmakta ve intihalde çok mahirdi. Buhturî de bana böyle söyledi" (İbnü'n-Nedîm, 2019, s. 442). İbnü'n-Nedîm'in 50 kadar eser yazmış bir yazar olarak tanıttığı, ne kadar titiz bir tarihçi olduğunu elimizdeki eserinden

okuyucunun da rahatlıkla anlayabileceği bir adamdan bu şekilde söz etmesi haksızlık değil midir? Peki, İbnü'n-Nedim neden böyle yapmıştır. Çünkü İbn Tayfur, şairlerin intihalleriyle alakalı *Kitâbü Serikâti's-şu'arâ* adlı bir eser yazmış ve kendisini de intihal yapmakla suçlamıştır. O da gelecek nesillere İbn Tayfur'u hafızasına güvenilmez, intihalci ve çok hata yapan biri olarak tanıtarak bunun intikamını almıştır.¹

2. Baskıya Esas Nüshanın Tanıtımı:

Kitâbu Bağdâd'ı 1908'de ilk defa yayınlamak için ilim âlemine tanıtma ayrıcalığı Hans Keller'e aittir. Keller, British Museum'da 23318 numarada kayıtlı yazmanın bir kopyasını temin ederek işe başlamıştır. Keller'e göre yazma nüsha 264 sayfa olup her sayfada 14 satır bulunmaktadır. Bu nüshanın elimize olduğu gibi ulaşmasında hattatların sakarlığının rol oynadığını belirten Keller, bazı delillere dayanarak yazma nüshanın okutulmuş bir nüsha olduğu sonucuna varmıştır (Keller, 2008 s. 5). İngilizceye çevrilen eser (New York 1920) daha sonra İzzet Attâr Hüseyinî-Zâhid Kevserî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1368/1949; Beyrut-Bağdâd 1388/1968; Kahire 1972, 1415/1994). Eser son olarak 'İsâm Muhammed Hac Ali tarafından tahkikli olarak (Beyrut 2009) yayımlanmıştır.

Halifelerin haberleri ve dönemleri diye de bilinen *Kitâbu Bağdâd*'ın Halife Mühtedî dönemine kadar olan kısmını İbn Tayfur, devamını ise oğlu Ubeydullah yazmıştır. Bu kısım Mu'temid-alellah (870-892), Mu'tazîd-billah (892-902), Müktefî-billah (902-908), Muktedir-billah (908-932) dönemlerini kapsıyordu, fakat tamamlanamamıştır (İbnü'n-Nedîm, 2019, s. 442-444). Makrizî de bu bilgiyi teyit etmiş ve Ubeydullah b. Tayfur'un bu kısmı Halife Mu'tazîd-billah için yazdığını söylemiştir. Eserin tamamının 16 ciltten oluştuğunu söyleyebiliriz. (Makrizî, 1418, s. 2, 44; Keller, 2008, s.8). Ebû Hayyân Tevhîdî'nin, *Besâir ve Zehâir*'de aktardığı bazı anekdotlar, müellifin Emevî dönemine dair rivayetleri de topladığını dolayısıyla tarihinin o dönemi de kapsadığını düşündürmektedir. Suriyelilerin cengâveri (fârisu ehli's-Şam) Cerrah b. Abdullah (ö. 730) ve İbnü'l-Ertat hakkındaki anekdotlar (Ebû Hayyan Tevhîdî, s. 4, 128, 4, 211) bunun delilidir. Erken Abbasi dönemine dair halife Ebû Ca'fer Mansur'un (754-775) günlük öğünlerinde sevdiği yemeklerden ve kâtiplerine kendisini önceki halifelerden hangisine benzettiklerini

¹ *Kitâbu Bağdâd = Sechster band des Kitab Bagdad*, Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur Bağdadi İbn Ebü Tâhir, 280/893; Deutsche übersetzung von Hans Keller; edited by Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität = Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2008. XXVI, 159 s. (Islamic Geography; 299) Keller tarafından yazılan Almanca önsöz, s. 6. (bundan böyle Keller, Önsöz şeklinde verilecektir.)

sorması ile mahallesine mescit yapılmasını isteyen adamla görüşmesinden söz eden üç anekdot (Ebû Hayyan Tevhidî, s. 1, 241; 2, 17, 18) ile Ali b. Ubeyde'nin Me'mûn'un kızı Ümmü Muhammed'in mektubunu cevaplama (Ebû Hayyan Tevhidî, s. 4, 151. Eserde İbn Tayfur'dan yapılan diğer aktarımlar için ayrıca bkz. 4, 127, 148, 150, 174; 9, 15) gibi elimizdeki bölümde bulunmayan bilgiler de Ebû Hayyân Tevhidî'nin İbn Tayfur'dan aktardığı rivayetler arasındadır.

3. Eserin Yazıldığı Dönem

Me'mûn döneminde yetişen müellif, Mu'tasım-Billah(833-842), Vâsık-Billah (842-847), Mütevekkil-Alellah(847-861), Müntasır-Billâh (861-862), Müstâin-Billâh(862-866), Mu'tez-Billâh (866-869), Mühtedî-Billâh (869-870), Mu'temid-Alellah (870-892) dönemlerini idrak ettikten sonra 893'te ölmüştür. Hârünürreşid'in ölümünden sonra iki kardeş arasındaki halifelik mücadelesi sonrasında kazanan Me'mûn'un Bağdat'a gelmeyip Merv'de kalmayı seçmesi sonucunda başkentte bir iktidar boşluğu meydana gelmiştir. Beş altı yıl süren bu kaos halifenin Bağdat'a gelişiyle sona ermiştir. Devletin karşı karşıya kaldığı meşruiyet krizini çözmek için Me'mûn, Alioğullarından Ali Rıza'yı veliaht atamış ve onların rengi olan yeşil renk kıyafeti giymiştir. Ancak bu kez de Abbasoğullarının hoşnutsuzluğuyla karşılaşmıştır. Onlar da tepki olarak kendilerine İbrahim b. Mehdî'yi halife seçmişlerdir. Bağdat'a gelirken yolda önce veziri İran kliğinin başı Fazl b. Sehl'in ardından veliaht Ali Rıza'nın şüpheli ölümü Me'mûn'un bu politikasının sonu olmuştur. Büyük bir ilim kültür merkezi olan Bağdat'a geldikten sonra akıllı halifenin Yunancadan yapılan çevirilere ilgi duyduğu belki de bu çeviri hareketini iktidar boşluğundan çıkış için bir çözüm olarak gördüğü söylenebilir. Bu yüzden de o döneme kadar bir merkezden yoksun olarak yürütülen tercüme faaliyetlerini kurduğu bir tür enstitü olan Beytülhikme'de yoğunlaştırması konuya verdiği önemi gösterir. Sarayda çeşitli ilmi ve kültürel konuların tartışıldığı ilim meclislerini kurması, Mutezile etkisiyle halkul-Kur'an mihnesini başlatması hep bu meşruiyet krizine karşı uygulanmış bilinçli politikalar olarak görülmelidir. Merkezde sağlanan görece sükûnet hali yanıltıcıydı. Doğuda Horasan'a atadığı valisi Tâhir b. Hüseyin bağımsızlığını ilan ederken Suriye ve Mısır'da isyan ve karışıklıklar kendini göstermiş, Azerbaycan'da Babek önderliğindeki dinî sosyal direniş (826-837) gittikçe yayılıyordu. İsyancıları bastırmak için yoğun çaba sarf eden Me'mûn'un Bizans'a öldürücü darbe vurmaya hazırlanırken Tarsus'taki ani ölümü, bu ağır yükü halefi Mu'tasım'ın omuzlarına yükledi. Mu'tasım (833-847)Abbasi halifeliğinin yapısını değiştiren iki önemli olayı gerçekleştiren halifedir. Birincisi, paralı yabancı askerler getirterek dinî, siyasi ve ailevi çekişmelere gömülmüş Arap ve İranlılara karşı Türk, Slav ve Berberilerden kişisel muhafız birliği kurmasıdır. Bu birliklerin komutanları başlangıçta halifeye

sadakatleri ile ona sağlam bir dayanak sağlarken zamanla siyasi rollerinin artmasıyla iktidarın tek hâkimleri olacaklardır. İkincisi Bağdat'tan ayrılarak yeni bir başkent kurmasıdır. Halkının hem mutezilî görüşteki halifeye düşmanlığı hem de muhafız birliğindeki Türklerden hoşlanmamaları Mu'tasım'ı 836 yılında Bağdat'ın 100 km kuzeyinde kurduğu Samerra'ya taşınmaya mecbur eder. Artık Abbasi halifeleri, kendilerine muhabbeti kaybetmiş olan Arapların ve İranlıların yerine muhafız birliklerinin ana unsuru olan Türklerin desteğinden yararlanmış ve onlara sıkı bir şekilde bağlanmışlardır. Bu bağlılık sayesinde veliaht bırakmadan ölen Vâsiğ-Billâh'ın kardeşi Ca'fer, Mütevekkil-Alellah lakabıyla halife ilân edilmiştir. Türk komutanların desteği ile halife olan Mütevekkil'in iktidarı Türklerden kurtulma çabaları ile geçmiş, ölümü de oğlunun da karıştığı bir suikast sonucu Türklerin elinden olmuştur. Gerçekten iktidar olmak isteyen son halife olan Mütevekkil döneminde sünnî tepkiler ortaya çıkmış, halife şîilere, onların kutsallarına ve hatta şîiliği destekleyenlere savaş açmış, dönemi onlar için bir tür cadı avına dönüşmüştür. Zımmiler için de bir takım katı kurallar koymuşsa da öldürülmesi bunların uzun süreli olmasına izin vermemiştir. Mütevekkil'in ölümüyle birlikte Abbasi devletinin dağılma sürecine girdiği ikinci Samerra dönemi başlar. Bu dönem, Türk komutanların hanedan mensuplarından işlerine geleni halifelğe getirdikleri, işlerine gelmeyince öldürüp yerine bir başkasını atadıkları bir dönem olur. Merkezi iktidarın gücünü kaybetmesi beraberinde çok sayıda isyanı ve kopmaları beraberinde getirmiştir. Müntasır (861-862)'dan itibaren tahta oturtulan beş halife döneminde dağılma ve çöküş hızlanmış, hazine boşaldığından isyancıların üzerine gönderilecek orduyu donatacak para bulunamaz hale gelmiştir. Samerra halifelerinin sonuncusu Mu'temid (870-892) döneminin önemli olayları zenci ve karmatî isyanlarıyla mücadele, Mısır ve Suriye'nin bağımsızlık kazanması, Türk nüfuzundan kurtulma girişimi olarak başkentten yeniden Bağdat'a taşınmasıdır. Mu'temid'in sorumsuzluğunu telafi eden en olumlu kararı kardeşi Muvaffak'ı devletin genelinin idaresiyle görevlendirmesi olmuştur. Kanlı çatışmalarla devam eden yeni iç savaş halifeleri yeniden Bağdat'a sığınmaya mecbur etmişse de Büveyhilerin 946'daki işgaline kadar halifeler sık sık Türk komutanların kılıcıyla burun buruna yaşamak ve iktidarlarını onlarla paylaşmak durumunda kalmışlardır. Başkentten Bağdat'a taşınmasıyla birlikte Samerra dönemi bitmiş ancak Türk nüfuzu dönemi bitmemiştir. Müktefi (902-908) döneminde hafifçe gevşeyen Türk nüfuzunun Muktedir (908-932) döneminden itibaren artarak güçlendiği ve Emirü'l-ümera unvanını alan Türk komutanların halifeler üzerindeki vesayetlerinin, Büveyhilerin

946'da Bağdat'ı işgallerine kadar sürdüğü görülmektedir (Robert,1984, s. 123-125, 136-139; Brockelmann,1992, s. 100-102, 106-122; Emin, 2019, s. 226-232).

Hicri 3. Miladi 9. Asır büyük tarih kitaplarının yazıldığı bir dönemdir. Çoğu günümüze ulaşmayan bu eserlerin yazarları daha geniş bir tarih ufkuna ve görüşüne sahiptirler. Kabile ve mezhep etkilerinden kurtulmuş olan bu yazarlar İslam ümmetini Sünnî Abbasi halifesinin idaresinde tek bir devlet olarak görüyorlardı. 8. Asırdan beri bu alanda eser veren din âlimlerinin yanı sıra edebiyat, matematik ve tabii bilimler gibi alanlarda çalışan kâtipler vardı. Daha önceki milletlerin tarihini yanında hadisler, şiirler ve edebiyat malzemesinden yararlandılar. Yazdıkları yıllara ve konulara göre İslam tarihlerinin baş kısmında yaratılış, peygamberler tarihi, Sâsânîler tarihinden söz eden bir giriş bulunmaktaydı. Bu giriş Ya'kubî tarihinde İslam'dan önceki bütün milletlerden söz eden bir dünya tarihine dönüşmüş, eski milletlerin kültür tarihinden de bahsedilmiştir. Müslüman tarihçiliğinin esaslarını kesin olarak ortaya koyan bu tarihçilerin ortaya çıkışı tarihçilikte ahbârîler döneminin sonunu gösterir. Bu tarihçilerin başında ilk Endülüs tarihlerinden birini yazan (*Kitabü't-târîh*) İbn Habib Kurtubî (ö. 853) ile İslam dünyasında ilk kronolojik tarihlerden birini telif eden Halife b. Hayyât (ö. 854-55) gelir. Bu ikisini *Fütûhu Mısır ve Ahbâruha* müellifi İbn Abdülhakem (ö. 870), *Uyûnu'l-ahbâr* ve *Meârif* yazarı İbn Kuteybe (ö. 889), *Fütûhü'l-büldân* ve *Ensâbü'l-eşraf* yazarı Belâzürî (ö. 892-893), *Ahbaru't-tıval* ve *Kitâbu'n-nebat* ile Ebû Hanife Dîneverî (ö. 895), *Târîhü'l-Ya'kûbî* ve *Büldân* müellifi Ya'kûbî (ö. 905), *Târîh*'i ile Ebû Zür'a (ö. 894) takip eder. Taberî (ö. 922) bu döneme kapanış mührünü *Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk*'u ile vuran büyük tarihçidir. Bölgesel tarihle kültürü iç içe anlatmaları bakımından İbn Habib Kurtubî, İbn Abdülhakem, Belâzürî ve Ebû Hanife Dîneverî, İbn Tayfur'un öncülere sayılırlar. Son iki isim 9. Asırda İbn Tayfur'la aynı şehirde, Bağdat'ta yaşadıkları halde birbirlerinden yararlanmamış olmaları ilginçtir. Bu durum belki de Taberî'nin de benimsediği çağdaşlarından yararlanmama anlayışının bir göstergesidir. Sonuç olarak 9. Asrın sonunda tarih kavramının dinî temelinden ayrılmış olduğu ve ayrı bir bilim dalına katkı sunacak ölçüde genişlemiş olduğu Ya'kubî ve Mes'ûdî'nin eserlerinden anlaşılabilir. Sınırlı bir genel tarih anlayışı benimsenmiştir. Bu eserlerde İslam tarihine giriş olması bakımından yaratılış ile başlanır ve bir dünya tarihi özetiyle devam edilir. İslam'ın yükselişiyle birlikte diğer toplumların tarihi ya ikinci plana itilir ya da göz ardı edilir. Bu tutum tarihe duyulan ilginin artmasının açık bir yansımasıdır. Konumuz olan *Kitâbu Bağdâd*'ın yanında Cehşiyarî'nin (ö. 942-943) *Târîhu'l-vüzera ve'l-küttâb*'ı ve Sûlî'nin (ö. 946) edebi tarihi anıları derlediği *Kitâbu'l-Evrâk*'ı bu tavrın bariz örnekleri olarak karşımıza çıkar (Gibb, 1979, s. 786-787; 2017, s.91).

4. Müellifin Metodu ve Kaynakları

Metodu:

Müellifin metodunun en ilginç yanı çağdaşı tarihçilerden farklı bir yol izlemiş olmasıdır. İbn Tayfur, Heysem b. Adî, Halife b. Hayyât, Taberî gibi tarihçilerin olayları kronolojik sırayla yıl esasına göre anlatımını tercih etmemiştir. O, önce her halifeyi tek tek anlatmış, sonra dönemindeki siyasi olayları aktarmış, atadığı görevlilerle ilişkilerini anlattıktan sonra sözü sırasıyla ilim, edebiyat, şarkı ve eğlence meclislerine getirmiştir. O halifeye ayırdığı bölümün sonunda vefat eden önemli kişileri vefat tarihlerine göre sıralamıştır. Kullandığı bu yöntem ona çağdaşları arasında farklı ve eşsiz bir yer kazandırmıştır. Üslubunun diğer bir ayırıcı yönü sakin ve ağırbaşlı olmasıdır. Olayları tarafsız bir anlayışla yazan müellifin amacı herhangi bir tarafa kaymadan haber ve olayları ayıklamaktır. Temel gayesi herhangi bir mezhebe veya kişiye taassup göstermeden gerçeği ortaya çıkarmaktır. Onun tarzı duygu istismarı yapmadan ve duyuları coşturmadan yazdığı dönemin gerçeklerine ayna tutmak veya modern tabirle dönemin fotoğrafını çekmektir diyebiliriz. O yüzden üslubu normal okuyucuyu çeker ve eserini baştan sona soluksuz okumaya iter. Yazarın dilinin sadeliği ve kesintisiz büyüleyici anlatımı, ele aldığı konuları sıkmadan ve acele ettirmeden okuyucuya kavratır. Elimizdeki kısımda yer alan konular açısından bakıldığında müellifin daha çok bir kültür tarihi yazmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak bunu siyasi tarihi göz ardı etmeden yapmış olması eserine ayrı bir farklılık ve renk katmaktadır.

Arapça kaynaklar incelendiğinde şehir ve bölge tarihlerinin başlangıcının, fütûh ve coğrafya literatürüyle bağlantılı olduğu ve bu yüzden İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar götürülebileceği sonucunu çıkarmak mümkündür. Kâbe tarihi ve bununla ilgili rivayetlerin toplanması ve oradaki yazıtların çözülmesi merakıyla başlayan bu ilgi, Hz. Ömer döneminden itibaren yeni fethedilen Suriye, Mısır, Irak, Horasan, İran vb. ülkelerin ikliminin insan üzerindeki etkilerinin sorgulanmasıyla artarak sürmüştür. Böylece halifeler ve valiler için yapılan şehir ve bölge tasvirleri sonraları buraların coğrafyası ve tarihiyle ilgilenen müelliflerin ana malzemesini oluşturmuştur. Siyasi olayları anlatırken kullandığı dil ilmi veya felsefi bir dil olmayıp belâgatli tarih dilidir. Şairlerden söz ederken edebi ve şiirsel bir dil kullanır. Şarkılardan ve şarkıcılardan söz ederken teknik bir dil kullanır. Her durumda kullandığı bu metodu sayesinde, gerçeklerin aktarımından ödün vermeden okuyucunun zevk almasına özen gösterir.

Kaynakları:

İbn Tayfur bu eseri hangi kaynaklardan yararlanarak yazdı? İbn Tayfur bağımsız bir tarihçidir. Bağdat ve Irak'ın tarihini ilk yazan odur. *Kitâbu Bağdâd*, özgün bir çalışmadır. Hiç kimseden etkilenmeden yazıldığını eserin planından ve anlatımından yani özgünlüğünden anlıyoruz. Müellif, birçok bilgiyi çeşitli kaynaklardan toplayarak bir araya getirmiştir. Bilgisini aktardığı olayın nerede geçtiğini bize söyler. Kaynaklarının çoğu şifahidir. Yararlandığı kâtip ve bürokratların sınırlı oluşu bize saraya pek nüfuz edemediğini düşündürmektedir. Fazl b. Rebî'nin amcası Yahya b. Hasan'dan belirli bilgileri almıştır. Yine Amr b. Mes'ade, Fazl b. Mervan, Ahmed b. Yusuf, Tâhir b. Hüseyin, Abdullah b. Tâhir, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Hasan b. Sehl, Vâkidî gibi yüksek memurlar için çalışan kâtiplerden bilgi aldığı anlaşılmaktadır. Bunlar sayesinde kulislerin arkasına bakma şansını yakalamıştır. Bu ravi listesi Ali b. Ubeyde Reyhanî'den (ö. 219/834 [?]) söz edilmediği takdirde eksik kalacaktır. Merv'deyken Me'mûn'un nedimliğini yapmış olan bu zat Bağdat'a onunla birlikte gelmiş ve hemen hemen ölümüne kadar yanında bulunmuştur. İbn Tayfur, aynı zamanda hocası ve arkadaşı olan Ali b. Ubeyde Reyhanî'den pek çok haber aktarmıştır (Ebû Hayyân Tevhîdî, 2010, s. 4, 150; Yakut Hamevî, 1993, s. 1, 279; 1995, s. 4, 1814, 1816). Rosenthal'e göre İbn Tayfur, Bağdat'ı anlatırken kullandığı kültürel ve ekonomik istatistiki verileri çağdaşı olan iki tarihçiden almış olmalıdır. Bunlar Ahmed b. Ebu Tayyib Serahsî (ö. 899) ve Mu'tazid döneminde yaşayan Yezdecird b. Mühenbedaz Kisravî'dir. *Fihrist'*te Serahsî'nin böyle bir eserinden bahsedilmemiş, ancak Kisravî'nin *Fezâilü Bağdad ve Suretuha* isimli bir eserinden söz edilmektedir (İbnü'n-Nedim, 2019, s. 392; Rosenthal, 1968, s. 153).²

Eserde Kur'an-ı Kerim'den çok sayıda ayetin ve bazı hadislerin bulunduğunu hatırlatmakta yarar vardır. İbn Tayfur'un *Kitâbu Bağdâd*'daki kaynaklarından söz etmeden önce onun Irak'ın ve Bağdâd'ın tarihini yazan ilk kişi olduğunu ve o sırada konuyla ilgili elinde yazılı eser bulunmadığını akılda tutmamız gerekir. Bu yüzden de kitabında eski tarihçilerden kimsenin adını vermemiştir. Peki, müellif bilgilerini nerden almıştır? İbn Tayfur'un verdiği bilgiler kişisel gözlemlerine, bizzat işittiklerine dayanmaktadır. Müellif, eserindeki bilgileri toplarken gerçekleşen olaya yer ve zaman olarak kendisinden daha yakın olan çağdaşı râvilerden yararlanmıştır. Doğal olarak her zaman müellifin saraya (dârülhilâfe) bizzat ulaşma imkânı yoktu. Haliyle halifelerin haberlerine çok yakından tanık olma şansı da bulamamış olmalıdır. Bu yüzden de onlar hakkındaki haberleri öğreneceği râviler halifenin maiyetinde bulunan kişiler, nedimleri, gece sohbeti

² Hilal b. Muhassin, ondan Fezailü Bağdad Irak yazarı Yezdecird b. Muhebendar Farisî olarak söz eder. Rûsumu dâru'l-hilafe, thk. M. Avvad, Beyrut 1986, s.18.

arkadaşları veya onların haberlerini izleyen ileri gelenlerden (ayan) oluşuyordu. Müellif pek çok kişinin rivayetini aktarmıştır. Bir konuyla ilgili haber aktaracağı zaman ya sika bir muhaddise ya da bir görgü tanığına dayanmak durumundaydı. Birden çok rivayet geldiğinde ise aralarından tanıklarca doğru kabul edilene seçerek hem vereceği haberi sağlam bir temele dayandırmış hem de eserine yöneltilebilecek eleştiri ve kuşkuları da uzaklaştırmış olur. Bu duyarlılığın bir gereği olarak ismi verilen râvi veya râvilerin aktardıkları haber veya bilginin dârülhilâfedeki siyasi, sosyal veya mesleki konularıyla doğrudan ilgili olduğunu görürüz. Bu yüzden çok sayıda râvi bir haberde ittifak ettikleri takdirde onu “tarihçiler dediler ki:” veya “hepsi/hep birlikte şöyle dediler” ifadesiyle aktarır. Ancak bu râvilerden biri, bir haberi tek başına bildirmişse “falanın bana bildirdiğine göre, falan bana bildirdi ve dedi ki” sözleriyle aktarır. Bu durumda haberin aktaran kişiye göre değer kazanacağı açıktır. Bu yöntem eserden yararlanacak kişinin işini kolaylaştıracaktır. Bu da müellifin kavrayış ve yazımda usta, çok yetenekli bir tarihçi olduğunun kanıtıdır. İbn Tayfur’un sözünü ettiğimiz bu niteliklerini eserine nasıl yansıttığını *Kitâbu Bağdâd*’daki râvilerin önemlilerine yakından bakarak görebiliriz.

Me’mûn’un Horasan dönüşü haberini verirken söze şöyle başlar: “Râvilerden bir topluluk zikretti ki: İshak b. Süleyman Hâşimî, Ebû Hassan Ziyadî, İbn Şebâne Mervezî, ellerindeki tarih kitaplarından naklettiklerine göre hepsi ittifakla dediler ki:” Bu onun rivayetleri rastgele yazmadığının, tarihçilikteki ustalığının göstergesidir. Yazım teknik ve usullerini iyi bilen yazar, râvilerinin ilmi konularının sınırlarını görebilecek kadar bilgili ve ustadır. Mesela Ebû Hassan Ziyadî, güvenilir bir muhaddis ve tarihçi olarak görülür. Mütevekkil döneminde kadılık yapmıştır. *Kitâbu’t-târîh ale’s-sinîn* adlı eseri, İbn Tayfur’un önemli kaynaklarından olup Hatîb Bağdâdî bu eseri *Târîhu Bağdâd*’ında övdüğü gibi, Mes’udî ve İbn Makula da zikretmiştir (Sezgin, 2015, s. 1, 360-361).

Me’mûn’un haberlerini araştırırken müellifin, fesahat ve belagatla nitelenen ve övülen İbrâhîm b. Abbâs Sûlî (ö. 244/858)’nin rivayetini aktardığını görüyoruz. Yine aynı konuda birçok yerde İbrahim’in amcazadesi ve Me’mûn’un vezirlerinden biri olan Kâtip Amr b. Mes’ade’nin (ö. 217/832) rivayetlerine yer verdiğini görüyoruz. Öte yandan faziletli edip ve râvilerden, *Tabakâtü’s-şu’arâ* kaleme almış bir şair olan İsmail b. Ebû Muhammed Yezidî’nin (ö. 883-884) rivayetlerini de dikkate alır. Harunürreşid ve Emin’in veziri Fazl b. Rebi’nin dayısı Ebû Zekeriyya Yahya b. Hasan b. Abdülhâlik’in rivayetlerini ihmal etmemiştir. Hatta öneminden dolayı bu kişi, İbn Tayfur’un birçok haberde dayandığı râvidir.

Me'mûn'un ve Tâhir b. Hüseyin ailesinin haberlerini ezbere bilen Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in kâtibi Muhammed b. İsa'nın rivayetlerine de önem vermiştir.

Abdullah b. Tâhir'in Nasr b. Şebes'le savaşmaya gidişinden söz ederken yeniden Ebû Hassan Ziyâdî ve Muhammed b. Musa Harizmî'nin rivayetine döner. Mu'tasım'ın veziri Fazl b. Mervan'ın rivayetini de gözden geçirmez.

Me'mûn'un Bağdat'taki siyasetini ele alırken dayandığı râviler arasında Ca'fer b. Muhammed Enmâtî, Abdullah b. Tâhir, Mu'tezilenin ileri gelenlerinden Sümâme b. Eşres, Vâkidî'nin kâtibi Muhammed b. Sa'd, Kadı Yahya b. Eksem bulunmaktadır. Me'mûn'un affından söz ederken Basralı tarihçi, şair ve dil ustası Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ubeydullah b. Amr Utbî'nin (ö. 842) rivayetini aktarır.

Tâhir b. Hüseyin'in haberlerini yazarken Tâhir ailesi fertlerinin bilgilerinden yararlanır. Bu konuda Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ali b. Tâhir, Ebû Muhammed Mutahhar b. Tâhir, Horasanlı Kâtip Muhammed b. İsa, Tâhir'in yemek ve sohbet arkadaşı olup yanında konumu yüksek olan Ebü'l-Heysen Halid b. Hammâd gibi önemli ve yakın kişilerin rivayetlerine yer verir. Bu konuda öne çıkan rivayetler arasında Muhammed b. Abbas Sa'leb, Yahya b. Eksem, Yahya b. Hasan b. Abdülhâlik'in aktardığı haberler bulunmaktadır. Abdullah b. Tâhir'in haberlerini aktarıırken ise Muhammed b. Heysen b. Adî, Me'mûn'un veziri, fasih ve iş bilen bir kâtip olan Ahmed b. Ebû Halid Ahval'in (ö. 825) rivayetlerine yer verir.

Abdullah b. Tâhir'in Ubeydullah b. Serî ile savaşmak üzere Mısır'a gidişinden konunun öneminden dolayı tarihçilerden bir grubun tanıklığına başvurmuştur. Haberi şöyle aktarıyor: "Ebû Hassân Ziyâdî, Haşimî, Harizmî ve tarihçilerin hepsi dedi ki". Daha sonra konuyla ilgili olarak Tabip Ahmed b. Yunus Harranî, Me'mûn'un sır kâtibi, Horasan Berid'i ve Basra zekât sorumlusu Ahmed b. Yusuf'un oğlu Abdullah b. Ahmed b. Yusuf'un rivayetlerine yer verir. Ardından sika abidlerden Ebû Muhammed Abbas b. Abdullah b. Ebû İsa Turkufî ile Abdullah b. Tâhir'in nedimi Ebü's-Semrâ'nın rivayetlerini aktarır.

İbrahim b. Aişe'nin öldürülmesi konusunu anlatırken İbn Şübâne, Mu'tasım'ın kâtibi Fazl b. Mervan, Yahya b. Hasan'ın rivayetlerinden yararlanır. Me'mûn'un yokluğunda hilafeti gasp eden amcası İbrahim b. Mehdî'ye karşı konumundan söz ederken Me'mûn'un veziri Ebû Abbâd Sabit b. Yahya Râzî'nin çocuğunun öğretmeni Ebû Yakub'un rivayetini öne çıkarır. Konuyu Sümame b. Eşres'in kardeşi Abdulvehhab b. Eşres'in rivayetiyle tamamlar.

Me'mûn'un veziri Ahmed b. Yusuf b. Kasım'ın haberlerini verirken aile bireylerinin rivayetlerinden yararlanır. Müellif haberin kaynağı olması bakımından kendi rivayetlerinin yanı sıra Ebü't-Tîb b. Abdullah b. Ahmed b.

Yusuf, Kâtib Ahmed b. Kasım, Ahmed b. Yusuf'un mevlası uşak (Hâdim) Nasr'ın aktardığı haberlerle konuyu anlatır.

Kerec emiri ve kavminin efendisi Ebû Dülef Kasım b. İsa b. İdris İclî'nin haberlerini anlatırken Kasım b. Yusuf'un mevlası Zarîf, Kâtib Ahmed b. Kâsım İclî, dönemin şairi *Hamâse* sahibi Ebû Temmâm Tâî ve uşağı Salih'in rivayetlerinden yararlanır.

Me'mûn'un Bizanslılarla savaşmak için Şam'a gidişi konusunda İbn Tayfur'un kendi rivayetleri öne çıkmakta ve hiçbir râviye dayanma gereği duymamaktadır. Aynı durum Ali b. Hişam Mervezî'nin öldürülmesi konusunda da geçerlidir. Demek oluyor ki bu iki konuda da müellif olayı çok yakından izleme şansı bulmuştur. Belki de Me'mûn'un bu yolculuğuna İbn Tayfur da katılmıştır veya katılanlardan biri çok yakın arkadaşıdır. Böylece olayları doğrudan aktarma fırsatı bulmuştur. Bu arada belirtmeliyiz ki müellifin bizzat kendisine dayandığı rivayetlerin sayısı otuz birdir. Me'mûn'un Dımaşk'a varması ve orada şarkı dinlemesi konusunda Muhammed Hâşimî, Me'mûn'un mugannisi Muhârik, Ebû Haşîşe Tanburî lakaplı Muhammed b. Ali b. Ümeyye b. Amr'nin rivayetleri ön plandadır.

5. Edebî Bilgiler

Şairler ve onlarla ilgili olaylar konusunda şairlerin kendi rivayetleri yoluyla bilgi sahibi oluyoruz. Şiir sanatının uzmanları şairlerin hem akran ve çağdaşları ile hem de halifeye ilişkileri kendi aralarında da en önemli merak konusu olduğundan şiir camiasıyla ilgili gelişmeleri yakından izlemekteydiler. Bu yüzden de İbn Tayfur, bu konuda Umâre b. Akîl, Ebü'l-Atâhiyye, Ebû Nizar Darîr gibi şairler ile Ebû's-Şemmâh ve Dî'bil Huzâî'nin kardeşinin oğlu Süleyman b. Rezin Huzâî'nin rivayetlerini kullanmıştır. Bu konuyu tamamlamak için de Muhammed b. Heysem, Me'mûn'un cariyesi Arîb'in mevlası Ebû Musa Merakibî ve Edip Ahmed b. Muhammed Yezîdî'nin rivayetlerinden yararlanmıştır.

Müellif, şarkılar ve şarkıcıların haberleri hakkında kâtipler, şairler ve şarkıcıların bizzat kendilerinden sağladığı bilgilere dayanmıştır. Burada rivayetlerinden yararlananlar arasında Kâtib Ebü'l-Kasım Abbas b. Ahmed b. Ebân, şair Hüseyin b. Dahhâk, Muhammed b. Ali b. Tâhir, sikâ muhaddis Muhammed b. Abdullah b. Tahmân bulunmaktadır. İshak Mevsilî, Allüveyh A'ser, Amr b. Bâne gibi mugannilerin rivayetlerini aktarmıştır.

İbn Tayfur, Me'mûn'un vefatıyla ilgili haber Kârî Saîd Allâf'ın dilinden aktarmaktadır. Me'mûn döneminde vefat edenlerle ilgili haberlerin çoğunu Ebû

Hassan Ziyâdî'den, birini ise Harizmî'den aktarmıştır. Bu başlıkla birlikte kitabın elimizdeki kısmı bitmiş olmaktadır.

Kitâbu Bağdâd'in edebiyat tarihi bakımından da önemli olduğu kanısındayız. Arap şiiri ve nesri açısından önemli metinler bulunmaktadır. Eserin, Me'mûn'un mektupları başta olmak üzere divandan yazılan çeşitli yazışma örneklerini barındırması bu metinlerin gelecek nesillere ulaştırılması yönüyle önemlidir. Tâhiroğulları hanedanının kurucusu ve Me'mûn'un Horasan Valisi Tâhir b. Hüseyin tarafından oğlu Abdullah b. Tâhir'e vali atanması dolayısıyla yazılan vasiyetname, muhtevası bakımından siyasetname örnekleri arasında eşsiz bir yere sahiptir. Müellif, halk tarafından çok okunup çoğaltılarak elden ele dolaştırılan vasiyet mektubunun ününün Me'mûn'a kadar ulaştığını dile getirmektedir. Vasiyet mektubunu getirtip okutan Me'mûn şu sözlerle takdirini dile getirmiştir: "Ebû't-Tayyib din ve dünya işleri, tedbir, görüş, siyaset, saltanatın (mülk) ve uyuğun ıslahı, bi'atın korunması, halifelere itaat, hilafetin güçlendirilmesi konularında hiçbir şeyi ihmal etmemiş, mükemmel açıklamış, vasiyet etmiş ve öncülük etmiştir." (İbn Tayfur, 1949/1368, s. 27). Me'mûn bu vasiyetnamenin çoğaltılıp vilayetlerde görev yapan bütün valilere gönderilmesini emretmiştir. Bu da mektubun dönemin siyaset ahlakı açısından önemli olan tüm hususları kapsadığını ve bu yüzden Halife Me'mûn tarafından Abbasi devleti topraklarında yaygınlaştırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Eserde Me'mûn'un Bizans İmparatoru Teofil'in mektubuna cevabı başta olmak üzere taziye mektupları, Nasr b. Şebes'e verilen aman mektubu, zafer kutlama mektubu ve Halife Me'mûn tarafından Bağdat'taki vekiline yazılan halku'l-Kuran mihnesiyle ilgili talimatlar içeren mektuplar da eserde yer alan yazışma örnekleri arasında bulunmaktadır.

Şiir konusuna gelince birçoğunun divanı günümüze ulaşmayan çok sayıda Arap şairinin (90 şair) 500 kadar beytini içermesi, müellifin anlattığı hemen her konuyu şiirle destekleyecek kadar döneminin Arap şiirini iyi bildiğini göstermektedir. Şair ve râvilerden aktardığı birçok şiirin basılı divanlarda yer almamış olması, İbn Tayfur'un şiir hafızasının gücünü ve kaynaklarının genişliğini göstermesi bakımından önemlidir. *Kitâbu Bağdâd*, birçok şairin divan ve antolojilerde yer almayan şiirlerini kaybolmaktan koruması ve bizlere ulaştırması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

6. Tarihçilerin Kaynağı Olarak *Kitâbu Bağdâd*

Kitâbu Bağdâd'in erken dönemde yazılmış bir Bağdat ve Irak tarihi olması bakımından kendisinden sonra gelen Taberî, Mes'udî, Ebû'l-Ferec İsfahanî ve Hatîb Bağdâdî gibi birçok tarihçinin önemli kaynaklarından biri olmuştur. Taberî, *Kitâbu Bağdâd*'i kaynak olarak kullandığını açıkça söyler. Taberî'nin *Târîhu'r-rüsûl*

ve'l-mülûk'u ile *Kitâbu Bağdâd*'ın metinleri karşılaştırıldığında Taberî'nin müellifimizden birçok haber aldığı görülür. Taberî tarihinin İbn Tayfur'un *Kitâbu Bağdâd*'ı ile ilişkisini aşağıda detaylı inceleyeceğiz.

Kitâbu Bağdâd Muhammed b. Yezîd Ezdî'nin tarihinde Me'mûn dönemi haberlerini verirken yararlandığı önemli kaynaklardan biridir. Nitekim yayıncı da eserin girişinde İbn Ebû Tâhir Tayfur'un Ezdî'nin yararlandığı önemli kaynaklardan biri olduğunu belirtmiştir. Bazı haberlerde İbn Tayfur'un eserinin elimizdeki 6. cildine atf yapan Ezdî'nin, bazı haberleri ise onun adını vermeden ancak *Kitâbu Bağdâd*'dakiyle benzer şekilde aktardığı görülmektedir. Bu durumda Ezdî, İbn Tayfur'un adını sehven veya bilerek zikretmemiş veyahut aynı bilgileri başka kaynaklardan almıştır. Eğer bu sonuncu durum geçerliyse iki müellifin bazı haberlerde kaynaklarının ortak olduğunu düşünebiliriz. Belki de Taberî'nin etkisinde bir müellif olan Ezdî'nin hocasının yaptığı gibi kaynağını bilinçli olarak gizlediğini düşünebiliriz. Durum ne olursa olsun İbn Tayfur, Ezdî'nin *Târîhu'l-mevsil*'da yararlandığı önemli kaynaklardan biridir (Ezdî, 1967, s. 11, 392, 401, 402, 405, 408, 409, 412, 413; Özaydın, 1995, s. 12, 48-49).

Ebü'l-Ferec İsfahanî de *Egânî* adlı eserinde İbn Tayfur'dan aktardığı çok sayıda haber ve anekdota yer vermiştir. *Kitâbu Bağdâd*'dan çok fazla yararlanan İsfahanî, bazı haberleri İbn Tayfur'un eserinin 6. cildinden aynen alırken, "Şu şu kişi bana şöyle dedi Ahmed b. Ebû Tâhir ona şöyle anlatmış" şeklinde aktarımda bulunmuştur. Bazı bilgileri ise "Ahmed b. Ebû Tâhir şöyle dedi" diyerek anlatmaya başlar. Bu ifade aktarılan bilginin elimizdeki 6. cildin dışındaki ciltlerden alındığını gösterir. Bazı bilgiler ise her iki kitapta da içerik olarak benzerdir. Bu bilgiler muhtemelen İsfahanî'nin doğrudan İbn Tayfur'dan almadığını, her iki müellifin kaynağının ortak olduğunu gösterir. Bu iki eserin bu kadar benzer olması nasıl mümkün oluyor? İsfahanî'nin *Kitâbu Bağdâd* haricinde kaynağı olmasa bile başka kaynağa ihtiyacı olmayacaktı. O "Bu bilgiyi Ahmed b. Ebû Tâhir'in kitabından yazdım" demiştir. Hatta yazarın hatalarını da aynen kopya etmiştir. Bu durum ise İsfahanî'nin *Kitâbu Bağdâd*'ı bizzat görmediğini, bu bilgileri başka kaynaklardan aldığını gösterir (Keller, 2008, s. 10-11). İsfahanî, kimi aktarımlarında İbn Tayfur'u açıkça belirtirken diğer bir bölümünden sehven veya bilerek zikretmemiştir. Onun *Egânî*'de aktarıp İbn Tayfur'a ait olduğunu belirttiği diğer Abbasi halifeleriyle alakalı birçok haber elimizdeki eserde bulunmamaktadır. Bu da İsfahanî'nin *Kitâbu Bağdâd*'ın kayıp bölümlerinden faydalanmış olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Mes'udî, *Murûcü'z-zeheb* adlı eserinde İbn Tayfur'dan aktardığı haberlerde müellifimizin ismini vermiştir. O, Babek

hakkındaki rivayetinde “bu bilgileri *Ahbaru Bağdâd*’da buldum” demiştir(Mesudî, 2017, s. 398-399). Yakut Hamevî, *Kitâbu Bağdâd*’dan yararlanmışır. Onun, Hulvan’da Halife Harunürreşid’in hastalanmasından söz ederken aktardığı haberin kaynağı İbn Tayfur’dur. Oğlu Ubeydullah’tan ise Abdülaziz b. Süleyman hakkında bir anekdot aktarır(Yakut Hamevi, 1993, s. 3, 49; 1995 s. 2, 292). Hatîb Bağdâdî de *Târîhu Bağdâd ev medinetü’s-selâm* adlı eserinde İbn Tayfur’dan nakiller yapmıştır. Bağdat’ın topografyasını anlattığı 1. ciltte ondan yedi rivayet aktarmıştır. O, bazı rivayetleri ise oğlu Ubeydullah aracılığıyla babası İbn Ebû Tâhir’den şeklinde aktarmıştır(Hatib Bağdadî, 1417, s. 1, 69, 102, 106, 130, 132, 314, 316; 3, 389; 4, 114; 7, 28, 70; 8, 243; 12, 165, 487; 13, 155; 19, 141). İbn Abdurabbih, *Ikdu’l-Ferid*’de İbn Tayfur’dan dört aktarımda bulunur(İbn Abdü Rabbih, 1404, s. 2, 262; 4, 275; 7, 315, 316). İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*’da İbn Tayfur’dan sekiz rivayet aktarmıştır(İbnü’l-Cevzî, 1992, s. 8, 58, 81; 10, 189, 191, 229; 11, 108, 157; 13, 46). İbn Kesir, Taberî üzerinden *Kitâbu Bağdâd*’ı kaynak olarak kullanmıştır. Başka birçok tarihçinin eserinde İbn Tayfur kaynaklı haberler bulunmaktadır. Ancak bunlar doğrudan onun eserinden mi alınmıştır yoksa ondan aktarımda bulunan Taberî, Isfahanî, Hatîb Bağdâdî gibi tarihçilerin eserlerinden mi alınmıştır sorusuna net bir cevap vermemiz mümkün değildir. İleride yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların bu ve benzeri soruları cevaplandırması araştırmacıların önünde yeni ufuklar açacaktır. Müellifin çağdaşları İbn Kuteybe, Belazürî, Yakubî ve Müberred’in kendisinden aktarımda bulunmamaya özen gösterdikleri anlaşılıyor.

Humeydî’nin Ahmed b. Muhammed Râzî Kinânî’nin (ö. 344/955 [?]) *Ahbâru müülûki’l-Endelüs* adlı eserini tanıtırken onun Kurtuba’nın bölümlerini ve sakinlerinin yaşadığı konakları anlatırken Ahmed b. Ebû Tâhir’in *Ahbaru Bağdâd*’daki Bağdat tasvirini model aldığından söz etmesi İbn Tayfur’un etkisinin Endülüs’e kadar uzandığını göstermesi bakımından önemlidir (Humeydî, 1966, s. 104).

7. Kitâbu Bağdâd-Taberî Tarihi İlişkisi Üzerine³

Kitâbu Bağdâd’ın değerlendirmesine ayırdığımız bir yazıda neden başka bir alt başlık değil de elimizdeki eserin Taberî tarihi ile ilişkisi üzerinde durduğumuz sorusu akla gelebilir. Aslında eserin Biritish Museum’daki yazma nüshasının kopyasını temin edip ilk kez yayınlayan Hans Keller’in önsözü ve devamında, 13-26. sayfalar arasında, bulunan bu başlıkta yazdığı yazısını görene kadar böyle bir niyetimiz yoktu. Ancak Keller’in iki eserin ilişkisine bu kadar geniş yer ayırması

³ Bu başlıktaki hususlar Hans Keller’in Almanca neşirde *Kitâbu Bağdâd*’ın girişinde yazdığı yazıdan özetlenmiştir.

bize özetle de olsa okuyucuyu bundan haberdar etmenin yerinde olacağına inandırdı⁴.

Keller'e göre, İbn Tayfur bilgileri derli toplu ve bir arada verirken, Taberî dağınık bir halde sunar. Keller'e göre, Taberî'nin doğrudan İbn Tayfur'dan yararlanmadığını ispat için ileri sürülen noktalar: Taberî, *Kitâbu Bağdâd*'ın bazı bölümlerini hiç dikkate almamıştır. Eseri de onda bulunmayan bilgiler içerir. Taberî, farklı birçok râviyi yüzlerce kez anmasına rağmen İbn Tayfur'u bir kez anmıştır (Keller, 2008, s. 13). Ayrıca Keller'in Taberî'nin İbn Tayfur'dan doğrudan yararlandığına dair delilleri: Taberî, *Kitâbu Bağdâd*'daki yanlış bilgileri ve yazım yanlışlarını aynen almıştır. İki eseri karşılaştırdığımızda *Kitâbu Bağdâd*'ın Taberî'nin ana kaynağı olduğunu görürüz. Taberî'de 6. cildin kapsamı 2200 satıra denk geliyor. Bunların 2000 satırı *Kitâbu Bağdâd*'dan alınmıştır. Mesela bir yerde İbn Tayfur *kâle* dedikten sonra yedi âlimden söz eder. Taberî *kâle*'yi getirir ancak yedi âlimi, yani senedi atladığı için bu bir şey ifade etmez. Aralarındaki nicel fark Taberî'deki 2200 satırın 2000 satırı İbn Tayfur'dan 200 satırı diğer kroniklerden alınmıştır. Bunun sebebi Taberî'nin asıl kaynağını gizlemek istemesidir. Nitel farklara geldiğimizde iki eser arasındaki ana farkın İbn Tayfur'un vakanüvislerin etkisinden kurtulması ve bir kültür tarihi oluşturmayı denemesidir. Taberî ise, bir yıllık oluşturmayı istediğinden bu malzemeyi bilinçli olarak dışarda tutmuştur. Bu nokta iki eser arasındaki en temel farktır. İbn Tayfur meseleler hakkında kafa yormuş, Taberî sadece toplamakla yetinmiştir. Eserini yazarken İbn Tayfur kapsamlı ve çok yönlü değerlendirmelerde bulunmuş ve bizi etkilemeye çalışmamıştır. Taberî ise sistem adamıdır, iktidara göre konuşmuştur. Taberî'nin İbn Tayfur'un eserinde yer alan bazı bilgileri eserini kısaltmak için almadığı savunulmuştur, ancak bu doğru değildir. Taberî bunu eserini kısaltmak için yapmamıştır. İki eser karşılaştırıldığında görülecektir ki Taberî, Abbasi tarihi ile ilgili bilgilerde İbn Tayfur'un *Kitâbu Bağdâd*'ından yararlanmış, hatta ihtiyacı olan bilgileri kelime kelime almış, ancak kaynağını belirtmeye cesaret etmemiştir. Çünkü eserine İbn Tayfur'dan aldıkları dışında çok az bilgi aldığı ve bunlar kuru bilgiler olduğu için asıl kaynağı vermeyi göze alamamıştır. Taberî eserinde sadece önemli olayları yansıtmak istediğinden İbn Tayfur'un ilgili bölümünün üçte ikisini almamıştır. Bu tavrı eseri kısaltmak için sonradan alınmış bir karar değil, baştan planladığı bir şeydir. Taberî bu ihmalleriyle üç şeyi amaçlamıştır: Anlatımda kısalık, halifeliği zor durumda bırakacak bilgilerin göz ardı edilmesi ve

⁴ Keller'in Almanca önsözünü okuyup özetleme nezaketini gösteren doktora öğrencisi Arş. Gör. Mustafa Yanç'a teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

yararlandığı kaynağın inkârı. Bu yaptığının biz okuyuculara yansıyan sonucu şudur: Bizi dönemin olaylarını anlama bakımından önemli olacak birçok ayrıntıdan mahrum bırakmıştır. Taberî'nin yaptığı elemelerde genelde subjektif bir yaklaşımla karşı karşıyayız. Böylelikle gözlerimiz köreltiliyor veya kamaştırılıyor ve olayın aslını göremiyoruz (Keller, 2008, s. 13, 14, 16, 22, 23, 24, 26). Kiftî, 309 yılına kadar olan Abbasi tarihi olaylarını Taberî tarihinden okumak gerektiğini, ondan azami fayda sağlamak için İbn Tayfur ve oğlu Ubeydullah'ın yazdığı *Kitâbu Bağdâd* ile karşılaştırmanın yerinde olacağını belirtir. Çünkü ona göre *Kitâbu Bağdâd*, Taberî tarihinde bulunmayan bilgiler içermektedir (İbnü'l-Kıftî, 2005, s. 89). Bu ifade Keller'in, Taberî'nin olayları anlatırken ayrıntıları atlayarak İbn Tayfur'dan yararlandığı tezini açıkça desteklemektedir.

8. *Kitâbu Bağdâd*'in Konusu

Halife Me'mûn'un Horasan'dan Bağdat'a gelişiyle başlayan elimizdeki 6. cilt onun Pozantı'da vefatıyla son bulmaktadır. Bu ciltteki konular altı bölümde anlatılmıştır. Birinci bölüm Abdullah Me'mûn'un halifeliği başlığını taşıyor. Bu bölüm iki kısma ayrılmıştır. Me'mûn'un Bağdat'taki siyaseti başlıklı ilk kısmın konuları şunlardır: Me'mûn'un Horasan'dan Bağdat'a gelişi, Rusafede konaklaması, Dicle kıyısındaki sarayına taşınması, Tâhir b. Hüseyin'in huzuruna girmesi, Bağdat halkının önce Me'mûn'u hoşnut etmek için Abbasilerin siyah rengi kıyafetlerini çıkarıp Alioğullarının rengi olan yeşili giymeleri, sonra Me'mûn'un siyah renge dönmesi üzerine tekrar siyah giyinmeleri, askerlerin maaşlarının ödenmesini istemeleri, Ahmed b. Ebû Halid Ahval'in Me'mûn'la görüşmesi, Halifenin Talibîleri karşılaması, Me'mûn'un Fazl'ı küçümsemesi, İmam Ali (a. s.)'ı Abbas b. Abdülmuttalib'e üstün tutması, halifenin Emin'in veziri Fazl b. Rebi'e karşı tutumu, Emin'in annesi Zübeyde'nin Me'mûn'dan şefkat istemesi, Me'mûn'un Tâhir b. Hüseyin'e karşı tutumu ve onu Horasan valiliğine ataması.

Bölümün ikinci kısmına müellif "Abdullah b. Tâhir'in Nasr b. Şebes'le savaşmak için Mudar'a gidişi" başlığını seçmiştir. Nasr b. Şebes'le savaşmak üzere Mudar valiliğine atanan Abdullah b. Tâhir'in Fazl b. Rebi'ye danıştıktan sonra yola çıkması, Tâhir b. Hüseyin'in vali atanan oğlu Abdullah'a vasiyeti, beğenilen vasiyetin halifeliğin bütün âmillerine dağıtılması, Tâhir'in Horasan valiliğine atanmasının sebebi ve oraya gidişi, Abdullah'ın Nasr b. Şebes'i yenmesi bu kısmın başlıca konularıdır.

Me'mûn'un Bağdat'taki Hikâyesi başlıklı ikinci bölüm iki kısımdan oluşmaktadır: Me'mûn'un ve arkadaşları, komutanları, kâtipleri ve haciplerinin ilginç hikâyeleri ile Me'mûn'un hilmi, iyi işleri ve yüce ahlakı/asalet göstergesi nitelikleri. İlk kısımda İbn Tayfur şu konularda bilgi sunuyor: Me'mûn'un yemeklerin yarar ve zararlarını açıklaması, şair Hüseyin b. Dahhâk'ı meclisinden

çıkarması, mürtedin biriyle münazarası, kendisini ayıplayan zahitlerden biriyle münakaşası, İbrahim b. Sindî'yi İstihbarat sorumlusu ataması, İmam Ali (a.s.)'ın üstünlüğünü delillendirmesi, Nebi(sav)'in bıraktıklarını kutsal sayması, Me'mûn'un Bişr Merisî-Abdülaziz Kinanî münazarası, cesaret ve cesurlardan söz edilmesi, Abdullah b. Ziba'ra'nın Allah elçisinden özür dileyen kasidesini dinlemesi, Me'mûn'un oğlu Abbas'a öğüdü, minberlerde Muaviye'ye lanet okutmaya azmetmesi ve bundan vazgeçmesi, gezgin doktorla ilgili hikâye.

İkinci bölümün ikinci kısmında müellif Me'mûn'un hilmi ve iyi fiilleri üzerinde yoğunlaşarak Me'mûn'un tasını çalan hizmetçisiyle ilgili kısma başta olmak üzere, Bişr Merisi ile olan hikâyesi, Hemedan valisi hakkında haber vermesi, adamlarının durumlarını bilmesi, Mezâlim davalarına yaklaşımı ve benzeri Me'mûn'un tebasına karşı tutumunu gösteren haberleri anlatıyor. Me'mûn'un suçluları affetmesiyle ilgili şiirlere de yer vermiştir.

Tâhir b. Hüseyin ve oğullarının haberleri başlıklı üçüncü bölüm kitabın en uzun bölümünü oluşturuyor ve üç kısma ayrılmıştır. Tâhir b. Hüseyin'in haberlerinin yer aldığı ilk kısımda onun atamalarıyla ilgili eleştirilere verdiği cevap, Tahir'in Halid b. Hammad ile sohbeti, Horasan'dan çıkışıyla ilgili konuşması, Sultanın ve ihvanın hakkı konusundaki görüşü, Şair Mihzem'e cömertliği, Me'mûn'u hilafetten hal' etmesi, Tâhir'in konuşma ve tevkileri, Yahya b. Hammad ile mektuplaşması, Tâhir'in ölümü ve oğlu Talha'nın vali atanması ile Me'mûn'un Tâhir'in ölümünü o sırada savaş halinde olan oğlu Abdullah'tan gizlemesi konularında haberler bulunmaktadır.

İkinci kısımda Abdullah b. Tâhir'in haberleri anlatılmaktadır. Onun Nasr b. Şebes'le olan mücadelesinin Nasr'ın aman istemesi, teslim alınıp Bağdat'a halifenin huzuruna gönderilmesiyle sonuçlanması anlatılıyor. İbn Tayfur, aman mektubunun tam metnine de yer vermiştir. Sonra Abdullah b. Tâhir'in Ubeydullah b. Serî ile savaşmak için Mısır'a gönderilmesi, Me'mûn'un kardeşlerinden birinin Abdullah'a iftirası üzerine onun Abbasoğullarına bağlılığını sınamak için casus görevlendirilmesi, yenilen Ubeydullah b. Serî'nin Bağdat'a gitmek üzere yola çıkışı, Me'mûn'un İbn Tâhir'e mektubu, Vezir Ahmed b. Yusuf'un Mısır'ın fethi dolayısıyla Abdullah'ı tebrik etmesi, Tâhir b. Hüseyin ve oğlu Abdullah'ın cömertliği, Abdullah'ın meclisinde şairleri imtihan etmesi, Me'mûn'un İbn Tahir'i övmesi ve İbn Tâhir'den Me'mun dönemiyle ilgili aktarılanlarla bu kısım tamamlanmıştır.

Talha b. Tâhir'in haberlerine ayrılan üçüncü kısımda onun av yolculuğu, şairlere cömertliği, ölümü ve şairlerin ona ağıt yakmasından söz edilmiştir.

Dördüncü bölümde anlatılan Me'mûn'un isyancılara karşı tutumu, Boran'la evlenmesi, Ahmed b. Ebû Halid'i vezir ataması konuları bölüme başlık olarak da uygun düşmektedir. Dört kısma ayrılan bölümün ilk kısmının Me'mûn döneminde İbrahim b. Aişe'nin haberleri, onun ve adamlarının öldürülmesi konusunu anlattığı görülmektedir. İbn Aişe ve adamlarının insanları Bağdat pazarlarını yakmaya kışkırtmaları, bu amaçla oraya giden köprüyü kesme girişimleri, İbn Aişe, Malik b. Şahî ve bu ikisinin adamlarının kamçıyla dövülmeleri, Mutbık zindanına atılmaları, hapishanedekileri ayaklandırmaya çalıştıkları sırada Me'mûn'un boyunlarının vurulmasını ve asılmalarını emretmesiyle bu kısım tamamlanmıştır.

Bu bölümün ikinci kısmı İbrahim b. Mehdî'nin haberleri, Bağdat'a girdikten sonra Me'mûn'un onu yenmesi ve affetmesine ayrılmıştır. Me'mûn Horasan'dayken amcası İbrahim'in onu tanımayıp halifelîği ele geçirmesine karşı halifenin tutumu, Me'mûn'un İbrahim'in annesi Şekle'yi tehdit etmesi, İbrahim'in halifenin merhametine sığınması ve affını istemesi, daha sonra huzuruna girip şiir ve şarkı okuması, halifenin sevgili kızının ölümü üzerine İbrahim'in taziyede bulunması, İbrahim'in kendisini hicvettiği için Di'bil huzaî'nin dilinin kesilmesini istemesi, İbrahim'in evinde musiki meclisi gibi ilginç konular bu kısımda anlatılmaktadır.

Üçüncü kısım Me'mûn'un Hasan b. Sehl'in kızı Boran'la evlenmesi konusuna ayrılmıştır. Müellif, Me'mûn'un Hasan b. Sehl'in Femissil'h'taki konağına ulaşması, Ninesinin Boran'ın üzerine bin inci saçması, Me'mûn'un emriyle incilerin toplanıp Boran'ın odasına konması, Hasan b. Sehl'in komutanlara cömertçe verdiği hediyeler, Hasan b. Sehl'in Me'mûn ve adamları misafiriyken yaptığı harcamaların miktarı gibi ilginç konuları anlatmaktadır.

Dördüncü kısım Ahmed b. Ebû Halid'in Me'mûn'la görüşmesi ve halifenin Fazl b. Sehl'den sonra onu vezir atmasına ayrılmıştır. Bu kısımda Me'mûn'un vezirliği Sümame b. Eşres'e teklif etmesi, onun Ahmed b. Ebû Halid'i önermesi, Ahmed'in kökeni ve bazı adetleri, yemeğe düşkünlüğü, açlık sebebiyle mektupları hatalı okuması, Me'mûn'u Ahmed'in sofrası için günde bin dirhem ayırmaya yönelten şeyler, Di'bil'in Ahmed'i oburluğu dolayısıyla hicvetmesi ve Ahmed'in cömertliğini yansıtan hikâyeler anlatılmıştır. Ahmed'in ölümü ve cenazesi haberiyle bu kısım sona ermektedir.

Beşinci bölüm Me'mûn'un âmilleriyle ilişkisi, Dımaşk'a gittikten sonra oradaki haberleri konusuna ayrılmıştır. Bölümün ilk kısmında Ahmed b. Yusuf'un Me'mûn'la görüşmesi, onun huzurundaki konuşmasını ve güzel yazı yazmasını halifenin beğenmesi, yazı ve belagatinden örnekler, Me'mûn'un cariyesi Munise ve Ahmed b. Yusuf'un ölümü konuları anlatılmaktadır.

İkinci kısım Ebû Dülef Kasım b. İsa b. İdris'in haberlerine ayrılmıştır. Onun Yusuf ailesinin mevlası Zarif'le hikâyesi, cariyesiyle birlikte iken haberi, orada şiir söylemesi, cömertliğiyle ilgili haberler, şairlerin huzuruna girmesi, Ebû Temmâm'ın onu öven kasidesi, Abdullah b. Tâhir'in Ebû Dülef'i öven şair Ali b. Cebele'ye karşı tutumundan söz edilmiştir. Bu kısım Ebû Dülef'in Abbas b. Hasan Alevî'ye adağı ve bir şiiriyle son bulmaktadır.

Üçüncü kısımda Yahya b. Eksem'in Me'mûn'la görüşmesi ve halifenin onu vezir atamak istemesinin sebebi anlatılmaktadır. İbn Tayfur, Yahya'nın Me'mûn'la görüşmesinin sebebi, Yahya ile Sümame b. Eşres arasındaki münazara, Me'mûn'un nebiz içen kadılara karşı tavrı ile ilgili haberler aktarılmıştır. Yahya'nın Me'mûn'a öğüdü ve Abdurrahman'ın kadı olması hikâyesiyle bu kısım sona ermektedir.

Dördüncü kısımda Me'mûn'un Bizans seferi için Şam'a gidişi anlatılmıştır. Me'mûn'un sefere gidişi, gerçekleştirdiği fetihler, Me'mûn'un esirlere karşı tutumu, Bizanslı Manuel'in zulmü, Halifeyi Bizans topraklarına dönmeye yönelten şey, 20 küsur kaleyi fethetmesi ve Mısır'a gidişinden söz edilmiştir. Şam (Suriye) halkının Me'mûn'un siyasetine itirazıyla bu kısım tamamlanmaktadır.

Beşinci kısmın konusu Ali b. Hişam Mervezî'nin öldürülmesidir. Ali b. Hişam'ın öldürülmesine yol açan sebepler, öldürülmesi, başının Bağdât, Horasan, Şam, el-Cezire ve Mısır'da dolaştırıldıktan sonra denize atılması, halifenin İbn Hişam'ın akıbetiyle yakın adamlarını tehdit etmesinden söz edilmiş ve İbn Hişam'ın başına asılan rukanın metni ile konu tamamlanmıştır.

Me'mûn'un Dımaşk'taki haberleri altıncı kısmın konusunu oluşturmaktadır. Me'mûn'un Rasulullah(sav)'ın mektubuna hürmeti, hazinesindeki malın azalması, şair Ebû Nezle'nin Me'mûn'la hikâyesi, Me'mûn'un Ebû Misher Dımaşkî'yi imtihan etmesi, Muganniye Arib'i Muhammed b. Hamid ile evlendirmesi, Ebû Haşişe'nin şarkısını dinlemesi, Dımaşk kadısının azlini emretmesi, Ümeyyeoğullarına karşı tutumu konularının ele alındığı bölüm Bizans imparatorunun halife Me'mûn'a mektubu ve onun cevabıyla bitmektedir.

Altıncı bölümde Şairler ve şarkıcıların haberleri, Halku'l-Kur'an mihnesi, Me'mûn'un ve dönemindeki fakihlerin ölümü konularına yer verilmiştir. Dört kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısımda Me'mûn dönemindeki şairlerin haberleri anlatılmaktadır. Bu kısımda Umâre b. Akil, Halid b. Yezid, Temim b. Huzeyme arasındaki şiir münazarasından söz edilmektedir. Me'mûn'un Umâre'nin kendisini övdüğü beyitlere kafiye düşürmesi, şairlerin satranç hakkındaki görüşleri ve bunlara Me'mûn'un da katılması, halifenin Di'bil'in hicivlerine ve Ali b. Cebele'nin

kendisini öven şiirine karşı tutumu, şairler şairini tanımaya önem vermesi bu kısmın konularındandır. Bazı şairler ve edebiyatçılar arasında münazara, Abdullah b. Tâhir'in şiire ve şairlere düşkünlüğü, Muganni Arîb'in uzun bir kasidesi, Caşaveyh'in başkadı Yahya b. Eksem'i hicveden kasidesi, bazı şairlerin Yahya'yı hicveden yirmi beyti aşkın kasidesi, şiir meclislerine katılımı dolayısıyla Me'mûn'un şiir bilgisini vurgulaması, şairlerin beyitlerine kafiye düşürmesi, güzel/iyi şiir dinlemeye düşkünlüğü, şairleri sarayında şiir meclislerine çağırması, o sıralarda Hüseyin b. Dahhak'ın, Yezidî'nin şiirine hayran kalması, İshak Mevsilî ile Attâbî arasındaki münazaraya katılması, onunla Umâre b. Akil arasında münazara düzenlemesi gibi Me'mûn dönemi edebiyat-kültür ortamını yansıtan birçok sahneye ilişkin hikâyeler bu kısımda bulunmaktadır.

Bölümün ikinci kısmında Me'mûn döneminde şarkıcıların(muganni) haberlerinden söz etmektedir. Me'mûn'un muganni Alluveyh'e cömertliği, muganni Muhârik'i terbiye etmesi, Bezl'in şarkısı eşliğinde içmesi, şarkı(gına) ve yemeğe karşı tutumu, meclisinde söyleyecek ses araması, İshak Mevsilî'ye cefa çektirdikten sonra affetmesi, Akid'in halifelik sarayındaki şarkısı, muganni Amr b. Bane'nin Hüseyin b. Dahhak'ın şiirini şarkı olarak okuması, Ahmed b. Yusuf'un mevlası Züka'nın şarkısı gibi konuyla alakalı başka haber ve özlem dolu hikâyeler bulunmaktadır.

Üçüncü kısımda müellif, bu neşeli ortamdan uzak bir konuyla ilgili haberleri aktarmaktadır: Halku'l-Kur'an mihnesi. Me'mûn'un Bağdat valisine Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olması görüşü konusundaki mektubundan söz ediyor. Bu kısımda İbn Tayfur'un konuyu anlatan sonraki tarihçilerin başlıca kaynaklarından birini oluşturacak mektubun tam metnini vermesi çok önemlidir. Me'mûn Bağdat valisi İshak b. İbrahim'den fakihlerden yedi kişinin Kur'an'ın mahlûk olması görüşünü ikrar etmeleri için kendisine gönderilmesini emretmesi, Halife Me'mun bundan sonra konuyla ilgili üçüncü bir mektup daha yazması konu edilmektedir. İbn Tayfur'un bu mektubun tam metnine de bu kısımda yer verdiği görülmektedir. Halifenin konuyla ilgili görüşlerini açıkladığı üç sayfayı aşan mektubunun kendi görüşünü destekleyen Kur'an ayetleriyle süslenmiş olduğunu da belirtmemiz gerekir.

Son kısmın konusunu Me'mûn'un ölümü ile döneminde vefat eden fakihler hakkındaki bilgiler oluşturmaktadır. Me'mûn'un ölümünden söz ederken İbn Tayfur, halifenin yaşadığı son anlar, ölümünün sebepleri, defni konularına yer vermiştir. Sonra Me'mûn'un Bağdat'a geldiği tarihten ölümüne kadar olan sürede vefat eden fakihlerden söz ederek bölümü tamamlamıştır. Böylece eserin günümüze ulaşan 6. cildinin de sonuna gelmiş olduk.

SONUÇ

Eserin müellifi 819'da Bağdat'ta Babüşşam'da doğmuş 893'de öldüğünde yine aynı semtte defnedilmiştir. Horasan kökenli bir aileye mensup olan İbn Tayfur eğitimini tamamladıktan sonra önce küttübdâ muallimlik, sonra da sukulvarrakinde kitap istinsahı yaparak geçimini sağlamıştır. Kitap ve kültür ile iç içe olan bu ortam müellifin hem arkadaş çevresinin zenginleşmesini hem de kitaplarının malzemesini toplamasını sağlamıştır. Bütün bunlar sayesinde önemli bir kültür tarihçisi edebiyat eleştirmeni antoloji yazarı ve yazar olmuştur. Çok sayıdaki eserinden *Kitabu Bağdad*'ın 6. cildi ile *Kitabu'l-mensur ve manzum* adlı antoloji niteliğindeki eserinin 11, 13 ve 14. ciltleri günümüze gelmiştir. *Kitabu Bağdad*'ın tek yazma nüshası British Museum'de olup ilk kez 1908'de Hans Keller tarafından yayımlanmıştır. Eserin Halife Mühtedi dönemine kadar gelen kısmını İbn Tayfur devamını ise oğlu Ubeydullah yazmıştır. Bu eserin tamamı 16 ciltten oluşmaktaydı, ancak tamamlanamamıştır. Eser Samerra Türk nüfuzu döneminde yazılmıştır. Müellif bölgesel tarihle kültürü iç içe anlatan İbn Habib Kurtubî, İbn Abdülhakem, Belazürî, Ebu Hanife Dineverî gibi öncülerinden yararlanmamıştır. Müellifin tarihi olayları kronolojik sırayla ele alan Heysem b. Adî, Halife b. Hayyat ve Taberî'den farklı bir yol izlediği görülmektedir. O, her halifeyi tek tek anlatmış, dönemdeki siyasi olayları, atadığı görevlilerle ilişkilerini ele aldıktan sonra ilim, edebiyat, şarkı ve eğlence meclislerine yer vermiştir. Kullandığı bu yöntem ile sakin ve ağırbaşlı üslubu ona çağdaşları arasında farklı ve ayrıcalıklı bir yer kazandırmıştır. Bağdat ve Irak'ın tarihini ilk yazan İbn Tayfur bağımsız bir tarihçidir. Plan ve anlatımından da anlaşılacağı gibi eseri özgün bir eserdir. Eserinde yararlandığı kaynaklarının çoğu şifahidir. Saraya nüfuz edemediğinden yararlandığı kâtip ve bürokratların sayısı sınırlıdır. Bilgilerinin çoğunu vezirler ve yüksek memurlar için çalışan kâtiplerden almıştır. Bunlar sayesinde kulislerin arkasına bakma şansı bulmuştur. Sonuç olarak eserinde verdiği bilgilerin kişisel gözlemlerine ve bizzat işittiklerine dayandığını söylememiz mümkündür. Ayrıca İbn Tayfur'un rivayetlerini aktaracağı raviler konusunda titiz ve seçici davrandığını, anlatacağı konu, kişi veya olaya yakın kişilerin bilgilerini önceliğini söyleyebiliriz. Eserdeki edebi bilgiler arasında 500 beyti bulan ve bazıları doğrudan şairlerinden aktarılan şiirleri, mektup ve yazışma örneklerini sayabiliriz. Eser, erken dönemde yazılmış Bağdat tarihi olması bakımından kendisinden sonra tarih yazan Taberî, Mes'udî, Ebu'l-Ferec İsfahanî ve Hatib Bağdadî gibi birçok tarihçinin kaynakları arasında yer almıştır. Taberî'nin *Kitabu Bağdad*'dan geniş ölçüde yararlandığı, ancak çoğu yerde müelliften söz etmediği

anlaşılmaktadır. Kıftî'nin 309/ 921-922'ye kadar Abbasi tarihi olaylarını Taberî'den okumak gerektiğini, ancak ondan en çok yarar sağlamanın İbni Tayfur ve oğlunun eseri ile karşılaştırmakla mümkün olacağını belirtmesinden Kitabu Bağdad'ın Taberî'de bulunmayan ayrıntılı bilgiler içerdiği sonucuna varabiliriz. Son olarak eserin elimizdeki 6. Cildinin klasik bir şehir tarihinden çok, Halife Me'mun ve döneminin tarihi olduğunu söylememiz mümkündür.

Ek: Râvi Listesi

Abbas b. Hasan

Abbas b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebû Talib, Ebû'l-Fazl Alevî

Abbas b. Meymun b. Tâi'

Abbas'ın kız kardeşinin oğlu Ca'fer

Abdullah b. Abbas b. Hüseyin b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebû Talib

Abdullah b. Ahmed b. Yusuf

Abdullah b. Amr (5)

Abdullah b. Ebû Mervan Fârisî

Abdullah b. Gassân b. Abbâd

Abdullah b. Muhammed Fârisî

Abdullah b. Rebi'

Abdullah b. Sa'îd b. Zûrâre

Abdülvehhab b. Eşres

Ahbariler ve tarihçilerin bildirdiğine göre

Ahmed b. Ebû Tâhir (31),

Ahmed b. Harun

Ahmed b. İbrahim b. Davud, Ahmed b. İbrahim

Ahmed b. İshak b. Bersuma, Ebû Ca'fer Ahmed b. İshak, Ahmed b. İshak

Ahmed b. İshak b. Cerîr Mervezî

Ahmed b. İshak b. İbrahim b. Me'mûn

Ahmed b. Kâsım

Ahmed b. Kâsım İclî

Ahmed b. Muhammed

Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman Mühellebî

Ahmed b. Muhammed Sevabî

Ahmed b. Muhammed Yezîdî

Ahmed b. Salih Edham

Ahmed b. Yahya Ebû Ali Razi

Ahmed b. Yahya Râzî

Ahmed b. Yusuf (Kasım)

Ali b. Hasan b. Harun

Ali b. Hüseyin (2)
Ali b. Muhammed (2)
Amr b. Bâne
Amr b. Mes'ade (4)
Amr b. Süleyman b. Bişr b. Muaviye
Arkadaşlarımızdan biri(12),
Bana bildirildiğine göre (3),
Bana haber verildiğine göre
Bana nakledildiğine göre
Bana söylendiğine göre
Bu rivayeti bana nakleden
Bütün tarihçiler
Ca'fer b. Muhammed Enmâtî(2)
Cerîr b. İbrahim b. Abbas
Cerîr Nasrânî
Davud b. Müsavir Abdî
Dediler ki (5)
Ebû Abbâd (Ebû Abbâd Sâbit b. Yahya b. Yesâr Râzî) (2)
Ebû Abdurrahman Semerkandî
Ebû Ali Selîfî
Ebû Bekr b. Husayn
Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Âdem b. Sabit b. Cüşem Abdî
Ebû Eyyûb Süleyman b. Ca'fer Rakkî
Ebû Hassân Ziyâdî (3), Ebû Hassan (8)
Ebû Haşîşe Muhammed b. Ali b. Ümeyye b. Amr
Ebû İshak Ahmed b. İshak
Ebû Muhammed Mutahhar b. Tâhir
Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed b. Abdülmelik b. Ebân
Ebû Mûsâ Hârûn b. Muhammed b. İsmail b. Musa Hâdî
Ebû Müslim Abdurrahman b. Hamza İbn Afîf, İbn Afîf
Ebû Talib Ca'ferî (3)
Ebû Zekeriyya Yahya b. Hasan b. Abdülhâlik, Ebû Zekeriyya Yahya b. Hasan
Ebû Zeyd Hakem b. Musa b. Hasan
Ebû'ş-Şemmâh
Ebû'l-Abbas Muhammed b. Ali b. Tâhir (5)
Ebû'l-Abbas Muhammed b. Ali b. Tâhir b. Hüseyin (2)

Ebü'l-Atahiye
Ebü'l-Hasan (2)
Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed Mühellebî
Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed
Ebü'l-Hasan Musa b. Ca'fer b. Maruf
Ebü'l-Kasım Halife b. Cirve
Ebü's-Semrâ (2)
Ebü't-Tîb b. Abdullah b. Ahmed b. Yusuf
Fazl b. Abbas b. Fazl
Fazl b. Ca'fer b. Fazl
Fazl b. Muhammed Alevî, (2)
Hammâd b. İshâk
Hammâd b. İshak Mevsilî
Hâris b. Nasr Müneccim, Hâris (b. Nasr) Müneccim
Harizmî (Muhammed b. Musa Harizmî)
Harrânî (Ahmed b. Yunus Harrânî)
Harun b. Müslim
Harun b. Ubeydullah b. Meymûn
Hasan b. Abdülhâlik(2)
Hasan b. Yahya b. Abdurrahman b. Osman b. Sa'd Fihri
Haşimî (Ebû İshak b. Süleyman Haşimî),
Hurmacı Kâsım
İbn Ebû Tâhir (3)
İbn Şebâne Mervezî, İbn Şebâne, İbn Şebane
İbrahim b. Mehdî
İbrahim b. Sindî (2)
İshak b. İbrahim Neha'î
İshak b. Süleyman Hâşimî, Hâşimî
İshak Mevsilî, (5)
İsmail b. Ebû Muhammed Yezîdî
Kaderi olan Ramhürmüzî
Kahtabelerin biri
Kârî Saîd Allâf
Kâtib Ahmed b. Kâsım
Kâtib Ahmed b. Yusuf b. Kâsım
Kâtib Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin
Katib Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Abdü'l-A'lâ
Kâtib Muhammed b. İsa b. Abdurrahman

- Kâtip Ebü'l-Kasım Abbas b. Ahmed b. Ebân
Kâtip İbrahim b. Abbas (Sûlî)
Kâtip Kasım b. Saîd, Kasım b. Saîd (3)
Kâtip Muhammed b. Abbas Sa'leb
Kelamcı Abdülaziz Mekkî Kinanî (2), Mekkî
Kusem b. Ca'fer b. Süleyman
Mansûr b. Mehdî'nin azatlısı Enyer
Me'mûn'un adamlarından biri
Me'mûn'un çocuğunun vekili Ali b. Heysem'in damadı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed
Mes'ud b. İsa b. İsmail Abdî
Muhammed b. Abbâd Mühellebî
Muhammed b. Abbas
Muhammed b. Abdullah
Muhammed b. Abdullah b. Amr Belhî
Muhammed b. Abdullah b. Cüşem Rab'î
Muhammed b. Abdullah b. Tahmân (2)
Muhammed b. Ahmed b. Rezîn
Muhammed b. Ali b. Salih Serahsî
Muhammed b. Eyyub b. Ca'fer b. Süleyman
Muhammed b. Ferhân Kulzumî
Muhammed b. Hasan
Muhammed b. Hasan b. Hafs Mahramî
Muhammed b. Heysem
Muhammed b. Heysem b. Adî (2)
Muhammed b. Heysem b. Şebâne
Muhammed b. Heysem Tâî
Muhammed b. Hüseyin Vâsîfî
Muhammed b. İsa (4),
Muhammed b. İsa b. Abdurrahman
Muhammed b. İsa Hezevî
Muhammed b. İshak
Muhammed b. İshak b. İbrahim Yezîdî
Muhammed b. Musa b. İbrahim
Muhammed b. Zekeriyya b. Meymun Fergânî
Muhârik (2)

Mus'ab b. Hasan
Musa b. Ubeydullah Temîmî (4)
Müneccim Muhammed b. Musa Hârizmî, Hârizmî
Rakkalı Ca'fer b. Muhammed Amirî
Rüzkan
Sâhibü'l-Merâkib (Gemiler sorumlusu) Muhammed b. Abdullah
Saîd b. Abdurrahman b. Mukran
Sultanın adamlarının ve ordunun ileri gelenlerinden biri
Süleyman b. Ali b. Necîh
Süleyman b. Rezîn Huzâî
Süleyman b. Yahya b. Mu'âz (2)
Sümâme b. Eşres, Sümâme (b. Eşres), Sümâme (7)
Şair Ebû Nizâr Darîr
Tağlibî (Ebû Amr (Ebû Alî) Külsûm b. Amr b. Eyyûb Attâbî Tağlibî
Tâhir b. Halid b. Nizâr Gassânî
Tâhiroğulları ailesinden biri
Tarihçiler (3)
Ubeydullah b. Abdullah b. Hasan b. Ca'fer Hasenî
Umâre b. Akîl
Utbi (Ebu Abdurrahman Muhammed b. Ubeydullah b. Amr Utbi)
Vâkidî'nin kâtibi Muhammed b. Sa'd
Yahya b. Eksem
Yahya b. Hasan (8)
Yahya b. Hasan b. Abdülhâlik (6)
Yahya Bûşencî Kasîr
Yezîdî
Zeyd b. Ali b. Hüseyin (2)
Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Talib

EXTENDED SUMMARY

Within the history of Islam emergence of city and regional histories begin with Fezailü Mekke written by Hasan-ı Basri. Among the city histories written in 9th century A.C. Ibn Tayfur's Kitabu Baghdad has its own place. In this article our aim is to highlight the historical value of this book. Ibn-i Tayfur, who was born in Babussam-Baghdad in 819 AD and spent first thirteen years of his life during the Me'mun era, first worked as a teacher in the public elementary school (küttab) and then gave private lessons for the children of the wealthy families. In 850 AD he decided to gain place in Suku'l-Varrakin and make book copying. Ibn Tayfur, who

also continued to live in Babussam in his adulthood, due to his classical education and connections he made in his Shop became a prominent cultural historian, literary critic, anthology writer and author.

Presentation of the copy and various prints of the book we have-beginning from the book including six chapters that came to our day published by Hans Keller in 1908 based on the manuscript copy of the book in British museum- is also made in this article. The writer, who was born and raised during the period of Me'mun, died in 893 A.C. after witnessing the following eight caliphs after Me'mun. Ibn Tayfur wrote the book of Kitabu Baghdad, which is also known as News and Ages of the Caliphs, till the part of Caliph Muhtedi whereas the rest of the book is written by his son Ubeydullah.

So as to understand which circumstances the book was written under, it should be noted that the book was written in Samerra Turkic influence period beginning with Caliph Mu'tasım. Samerra period, which in the beginning was a relatively stable period, towards its end, became a period where Turkic commanders and bureaucrats, with an arbitrary manner, dethroning caliphs and substituting them with ones who obey them. It is quite a misfortune that the related part of the author's book with this era, who is well known for telling the events in a realistic manner, is lost.

9th century AD is a period in which great history books were written. Authors of these books, most of which could not come to present days, had a broad vision and horizon in history. These authors, who now were free of tribal and sectarian influences, were deeming Ummah of Islam as a single state under the rule of sunni Abbasid caliph. With regard to the fact that regional history was narrated intermingled with culture by İbn Habib Kurtubi, İbn Abdülhakem, Belazuri and Ebu Hanife, these names are evaluated as predecessors of Ibn Tayfur. It is interesting that, although the last two names lived in Baghdad like İbn Tayfur in 9th century AD, they did not benefit from each other's works.

The most interesting feature of the author's method is that he followed a different path from his contemporary historians like Heysem b Adi, Halife b Hayat and Taberi who told about the events in a chronological order based on year. After telling about each of the caliph one by one İbn Tayfur transferred political events of the period, caliphs' relations with authorities he appointed and continued by telling about scientific, literacy, and music and entertainment contexts of the period. This sort of a method made him gain a matchless and distinct place amongst his contemporaries. Another distinctive feature of his style is its calm and

dignified manner. It can be expressed that his style is mirroring the realities of the era or, with modern terms, taking a picture of the era without emotionally exploiting or stirring up. . By virtue of subjects in the part of the book we have it seems that the main goal of author is to write a cultural history. However, the fact that he did this without ignoring the political history added an extra originality and colour to his work.

His original methods and the simplicity, as well as a refined touch, in his style gives the writer a distinctive place amongst contemporary historians of his age. Ibn Tayfur is the first independent historian who wrote about history of Baghdad and Iraq which can well be understood from the originality of his book and plan. A considerable portion of his sources are verbal since he was writing in a period in which historical sources in a written format were just emerging. He benefited also of transfers from his contemporary informants as well as his own observations. Among his informants there were secretaries of high ranking bureaucrats, courtiers in the caliph's palace, his mates in evening talks and leading figures of the society following news from these sources with curiosity. As the number of clerks and bureaucrats the writer benefited from are limited it makes us think that he had only a slight influence in the palace. The writer transferred some particular information from Yahya b., who is the uncle of Fazl b Rebi. Again, it can be inferred that he gathered information from the clerks that work for high-ranking officers like Amr b. Mes'ade, Fazl b. Mervan, Ahmed b. Yusuf, Tâhir b. Hüseyin, Abdullah b. Tâhir, Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Hasan b. Sehl and Vâkidî. Thanks to them he was able to had the chance of taking a look on the backstage. İbn Tayfur transferred a considerable amount of information via Ali b Ubeyde Reyhan, who is both a friend and teacher for him.

News and information supplied by him seem to be closely related to the political, social and occupational positions of his informants in the caliphate capital (Darulhilafe), which indicates his precision and rigor about verifying and filtering the rumors. The fact that news about important families like Tahirids are transferred through names who are close to the family is an example of this situation.

While mirroring the entertainment life of the given era the writer relied on information about songs and singers derived from the very self of clerks, poets and singers. Among the names, whose rumors are benefited by the writer, Kâtip Ebü'l-Kasım Abbas b. Ahmed b. Ebân, şair Hüseyin b. Dahhâk, Muhammed b. Ali b. Tâhir, and Muhammed b. Abdullah b. Tahmân the trustworthy hadith take place. He transferred rumors of musicians like İshak Mevsilî, Allüveyh A'ser, and Amr b. Bâne as well.

We believe that Kitâbu Baghdad is also important in sense of literary history. The book includes important texts from Arabic poetry and prose. Since various important manuscript samples from the council (divan), letters of Me'mun in the first place, are included in the book it gains importance for the sake of transferring these texts to future generations.

When it comes to the subject of poetry the fact that book includes more than 500 couplets of numerous Arab poets (90 of them) whose divans were unable to reach present, and that the writer supports nearly all topics he tells about with poems indicates how deeply the writer knows about Arab poetry of his time.

Kitâbu Baghdad, as a Baghdad and Iraq history written in early times, served as one of the prominent sources for numerous historians coming after the writer including names like Taberî, Mes'udî, Ebü'l-Ferec Isfahanî and Hatîb Bağdâdî. Taberi clearly declares that he used Kitâbu Baghdad as a source.

In this study, which indicates to what extent other historians benefited from the book Kitabu Baghdad as a source, the subjects of the parts of this work are also explained. List of the Ibn Tayfur's informants is given too as appendix at the end of the study.

KAYNAKÇA

- Brockelmann, C. (1992). *İslam Ulusları ve devletleri tarihi* (Çağatay, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ezdî, Muhammed b. Yezid. (1967). *Tarihu'l-Mevsil* (Habibe A. Thk.). Kahire.
- Gibb, H. A. R. (1979). Tarih, *İslâm ansiklopedisi* (C. 11, s. 786-787). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay.
- Gibb, H. A. R. (2017). *Arap edebiyatı* (Özatağ, O. Çev.). Ankara: Doğu Batı Yay.
- Hatib Bağdadî (1417). *Tarihu Bağdad ev medineti's-selâm*, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmîyye.
- Hizmetli, S. (1999) İbn Ebû Tâhir, *İslâm ansiklopedisi* (C. 19, s. 445). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Humeydî, Muhammed b. Ebû Nasr (1966). *Cezvetü'l-muktebis*. Kahire: Darü'l-mısriyye.
- İbnü'l-Kıfî (2005). *Tarihü'l-hükemâ* (Şemseddin, İ. Thk.). Beyrut.
- İbn Ebu Tahir, Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur Bağdadî (1949/1368), *Kitâbu Bağdad* (Hüseyni, İ. A. & Kevseri, M. Z. Thk.). Kahire: Mektebetu Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye.
- İbn Abdü Rabbih (1404). *İkdu'l-ferid*. Beyrut.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec (1992). *Muntazam fî tarihi'l-müluk ve'l-ümem*, (Ata, A. Thk.), Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye.
- İbnü'n-Nedîm Muhammed b. İshak (2019). *Fihrist* (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Ebü'l-Fazl b. Tayfur Ahmed b. Tayfur Bağdadî İbn Ebû Tâhir (2008). *Kitâbu Bağdad = Sechster band des Kitab Bagdad* (Keller, H. Deutsche der Übersetzung). Islamic Geography (159). (Sezgin, F. Ed.). Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität = Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, XXVI, 159.
- Makrizî (1418). *el-Hitatü'l-makriziyye*, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmîyye.
- Mantran, R. (1984). *İslam'ın yayılış tarihi* (Kayaoğlu, İ. Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (2017). *Murûc ez-zeheb (altın bozkırlar)* (Batur, A. Çev.). İstanbul, Selenge Yay.
- Özaydın, A. (1995). Ezdî, Muhammed b. Yezid, *İslâm ansiklopedisi* (C. 12, s. 48-49). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Rosenthal, F. (1968) *A history of muslim historiography*. Leiden.
- Sabi, Hilal b. Muhassin (1986). *Rüsumu dâru'l-hilafe*, (Avvad, M. Thk.). Beyrut
- Sezgin, F. (2015). *Arap İslam bilimleri tarihi*. İstanbul: Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı Yay.
- Şen, M. E. (2009), Selçuklu öncesi hilafet merkezinde Türk askeri varlığı, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 226-232.
- Tevhidî, E. H. *Besâir ve zehâir*, (Kadı, V. Thk.). Beyrut: Daru Sadır.
- Yakut Hamevî (1993). *İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*. Beyrut.
- Yakut Hamevi (1995). *Mu'cemü'l-büldan*. Beyrut: Daru Sadır.

SELÇUKLULARIN ABBÂSÎ HALİFELERİYLE İLİŞKİLERİ VE HALİFELİK MEFKÛRESİ BAĞLAMINDA BAĞDAT'A YÖNELİK FAALİYETLERİ

RELATIONS OF THE SELJUKS WITH THE ABBASID CALIPHS AND THEIR ACTIVITIES IN BAGHDAD IN THE CONTEXT OF THE CALIPHATE IDEAL

Murat AKBAŞ*

Öz

Selçukluların Abbâsî halifeleriyle ilişkileri ve halifeliği elde etmek için yapmış olduğu faaliyetleri ortaya koymak amacıyla ele alınan bu çalışma, onların hedeflerini gerçekleştirmek için yaptığı faaliyetleri içermekte olup nitel araştırma desenlerinden veriler/kaynaklar arasında karşılaştırma ve analiz etme yöntemi uygulanarak hazırlanmıştır. Çalışmada kısaca; Sultan Tuğrul Bey'in Halife Kâim-Biemrillâh'tan aldığı yetkilerle hilâfet merkezinde siyasî üstünlüğü ele geçiren Selçuklular, bu güçlerini Halife Nâsır- Lidîmillâh dönemine kadar sürdürmüşlerdir. Bu süreç içerisinde hilâfet merkezini tamamen ele geçirip halifeliğin değişik yollarla Selçuklulara geçmesine yönelik aktif faaliyetleri Sultan Melikşah ve oğlu Sencer döneminde görmekteyiz. Sultan Melikşah bu amacını gerçekleştirmek için Bağdat'taki siyasî tesirini artırmış, imar faaliyetleri ile ilmî ve kültürel faaliyetlere girişmiştir. Ayrıca kapsamlı fetih hareketleriyle İslâm dünyasında kendisini kabul ettirerek bu gücün kendisinde var olduğunu da ispatlamıştır. Öte yandan hem doğu Arabistan ve Hicaz bölgesindeki faaliyetleri hem de Mısır'a karşı uyguladığı fetih girişimleri onun bu düşüncesini

* Öğretmen, Dr. Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Eğitimi, Konya/ Türkiye muratakbas42@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9033-6469>.

destekleyen gelişmeler olmuştur. Ama genç yaşta hem de halifeliği almak için Bağdat surlarına dayandığı vakit gelen ani ölümüyle o bu emelini gerçekleştirememiştir. Ardından gelen oğulları Berkyaruk, Tapar ve Sencer de hem iç isyanlardan hem Bâtınîlerin faaliyetlerinden hem de Haçlı saldırılarından dolayı Bağdat'a yönelik etkin siyasî etkinlik gerçekleştirememişlerdir. Sultan Sencer'in döneminde Tapar'ın oğlu Irak Selçuklu Sultanı Mesud Bağdat'a yönelik girişimlerde bulunduysa da hilafeti ele geçirme ve Sünnî İslâm dünyasına hâkim olma gibi bir başarıya ulaşamamıştır. Tam aksine halifeler, Sencer döneminde Selçukluların kendi aralarındaki çekişmeleri ve Selçukluların aleyhine gelişen siyasî olayları fırsat bilip Selçuklu boyunduruğundan kurtulmuşlardır.

•
Anahtar Kelimeler

Selçuklu Tarihi, Selçuklu Siyaseti, Abbâsîler, Halifelik, Melikşah, Ahmet Sencer, Bağdat

•
Abstract

This study, which aims to reveal the relationships between the Seljuks and the Abbasid caliphs and the activities they carried out to achieve the caliphate, includes the activities they carried out to achieve their goals and was prepared by applying the method of comparison and analysis between data/sources from qualitative research patterns. In the study, Seljuks, who obtained a political advantage in the center of the caliphate by Sultan Tughril Bey with the authorities he received from the Caliph al-Qā'im bi-Amr Allāh maintained this power until the period of Caliph Nasir-Lidinillah. Within that period, we see active activities which intended to capture the caliphate center entirely and move it to the Seljuks in different paths during the period of Sultan Malik Shah and his son Sanjar. Sultan Malik shah increased his political influence in Baghdad to achieve this goal and engaged in scientific and cultural activities with town planning activities. He also made himself accepted among the Islamic world with his extensive conquest movements and proved that this power exists in him. On the other hand, both his activities in Eastern Arabia and the Hejaz region and his conquest attempts against Egypt were the developments that supported his idea. However, he could not attain this goal due to his sudden death at a young age when he reached the walls of Baghdad to take the caliphate. His sons Barkiyaruq, Tapar and Sanjar, who followed him, could not carry out an effective political activity against Baghdad due to the internal rebellions, the activities of the Batinies and the Crusader attacks. His sons Barkiyaruq, Tapar, and Sanjar, who followed him, could not be able to perform an effective political activity against Baghdad due to the internal rebellions, the activities of the Batinies, and the Crusader attacks. Although Mesud, the son of Tapar and the Iraqi Seljuk Sultan, made attempts against Baghdad during the sultanate of Sultan Sanjar, he could not succeed in seizing the caliphate and dominating the Sunni Islamic World. Quite the contrary, the caliphs took advantage of the conflicts between the Seljuks and the political events that took place against the Seljuks and got rid of the Seljuk domination.

•

Keywords

History of Seljuks, Politics of Seljuks, Abbasids, Caliphate, Malik shah, Ahmad Sanjar,
Baghdad

GİRİŞ

Selçukluların XI. yüzyılda kurularak kısa zamanda doğuda Maveraünnehir'den batıda Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada fetih hareketleri yaparak ülkelerini genişletmeleri, bu arada Sünnî İslâm halifeliğinin hem koruyuculuğunu üstlenip hem de onlar adına bu coğrafyalarda hüküm sürmeleri, Türk tarihi açısından önemli bir övünç kaynağı olmalıdır. Bu kadar güç ve hâkimiyet sahibi olan Selçukluların halifeliğe olan tutum ve düşünceleri, özellikle halifelik kurumuna sahip olma isteklerinin olup olmadığı merak konusudur. Yapmış olduğumuz çalışmada bu merakı gidermek amacıyla ele alınmıştır.

Çalışma dört başlıkta ele alınmış, birinci başlıkta Selçuklu Devleti'nin kuruluş sürecinde 1038 yılında Nişabur'u ele geçirmeleriyle birlikte Abbâsî halifeliğiyle ilk münasebetlerin başladığını ortaya koyarak daha sonra Tuğrul Bey'in halife Kâim-Biemrillâh'la arasında geçen yazışmalar ve münasebetlere değinilmiştir. İkinci başlıkta Sultan Alparslan'la halife arasındaki siyasî ilişkilere değinilmiş, Sultan'ın halife ile ilişkilerinin genel olarak ılımlı ve itaatkâr bir ilişki içerisinde olduğu gösterilmiştir. Üçüncü başlıkta Melikşah'ın halife ile ilişkilerin ilk dönemlerde olumlu geçtiği ama daha sonra özellikle halifenin Melikşah'ın kızıyla evliliğinden sonra bozulduğu ve bu olumsuz gelişmeler sonucunda Melikşah'ın Bağdat'ı alma teşebbüsünde bulunduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Son başlıkta Melikşah'ın oğulları dönemindeki ilişkiler ele alınmıştır. Selçukluların iç isyanlar, Bâtınîler ve Haçlılarla mücadeleler sebebiyle zayıfladıkları, Selçuklu emirlerinin halifenin kendi hâkimiyetini kazanıp güçlenmesindeki rolleri ve Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un halifeye yönelik girişimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak da halife Müsterşid döneminden itibaren Selçukluların hilafet merkezinde yavaş yavaş hâkimiyetlerinin zayıflayıp halife Nâsır döneminde de tamamen bittiği ifade edilmiştir.

Ülkemizde Selçuklularla Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkilerle ilgili tespitlerimize göre ilk çalışmayı 1993 yılında doktora çalışması olarak Hasan Hüseyin Adaloğlu yapmıştır. 1998 yılında Mehmet Nadir Özdemir bu konuyla ilgili yüksek lisans tezi yazmış, onun 2008 yılında da Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde bu tezinden kapsamlı bir makalesi yayımlanmıştır. Onun bu çalışmasını diğer çalışmalardan ayıran en önemli husus, Selçukluların Bağdat'la ilgili olarak ele aldığı ilişkileri ilmî ve kültürel yönden de değerlendirmesidir (Özdemir, 2008, s. 345-352). Özdemir bu çalışmasını aynı yıl "Bağdat'ta Türk Egemenliği" adıyla kitaplaştırmıştır. 2013 yılında Nazlı Altınsoy tarafından çalışılan "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve İki Hanedan

Arasındaki Evlilikler” başlıklı yüksek lisans tezinde özellikle Halifeler ile Selçukluların evlilikleriyle ilgili verilen ayrıntılar dikkat çekici olmuştur.

Görüldüğü gibi bazı araştırmacılar Selçuklu ile Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkileri ele almıştır. Bizim yapmış olduğumuz araştırmanın konusu ise Selçukluların bu ilişkilerinde halifelik makamını da elde etme tasavvurlarının ve girişimlerinin olup olmadığının ortaya konulup Bağdat’la ilgili faaliyetlerde bu düşüncenin ne kadar gerçekleştiğinin tespit edilmesidir. Bu haliyle çalışmamız Selçuklu- Abbâsî ilişkileri bağlamında aralarında geçen siyasî mücadelelerle sosyal faaliyetleri ortaya koymak ve bu ilişkilerde Selçukluların halifelik düşüncelerini değerlendirmek amacıyla ele alınmıştır.

1. Selçuklu Devleti’nin Kurulması ve Tuğrul Bey’in Halife el-Kâim-Biemrillâh ile İlişkileri

Büyük Selçuklu Devleti daha kurulmadan Tuğrul Bey’in kardeşi Çağrı Bey’le birlikte hızlı bir şekilde fetih hareketlerini gerçekleştirmesi¹, Bağdat’ta yankılanmaya başlamıştı. Öte yandan Oğuzların² Horasan ve çevresinde ele geçirdikleri yerlerde yaptıkları yağma ve zulümler, Selçukluların topraklarını genişletmeye çalışmaları ve yeni kurulacak bir devletin filizlenmeye başlaması Abbâsî halifesi Kâim-Biemrillâh’ı (hlf. 1031-1075) harekete geçirmiş, o, Hemedân, Cebel bölgesi ve Tuğrul Bey’e elçiler göndermiştir. Tuğrul Bey’in Nişabur’a girmesinden fazla zaman geçmeden bu elçiler Nişabur’a ulaşmışlardır. Getirdikleri mektupta halife, Tuğrul Bey’e; eli altındaki Türkmenlerin insanlara zulmetmemelerini, haksız yere kan akıtmamalarını ve meskûn yerlerde yağma ve tahribat yapmamalarını, ahaliye iyi muamelede bulunmalarını, memleketi mamur hale getirmelerini tavsiye etmiştir. O da gelen elçilere iyi davranıp³ izzeti ikramda bulunmuş ve halifeye itaatini bildirmiştir (İbnü’l-Esîr, 1987, s. 8/227; Abu'l-Farac,

¹ Selçuklular Haziran 1035’te Gaznelilerle yaptığı Nesa savaşı sonucunda Dihistan, Nesa ve Ferâve’yi almışlar, daha sonra yapılan Serahs Savaşında da Gaznelilere karşı başarılı olmuşlardır (İbnü’l-Esîr, 1987, C. 8, s. 226; Turan, 2008, s. 13.98).

² Oğuzlar Selçukluların peşine takılarak Horasan ve çevresine önemli sayıda göç vermişlerdir. Bu göçlerin artış sebebi olarak Osman Turan, Selçukluların Gaznelilere karşı kazandığı iki zaferi (Nesa ve Serahs olmalıdır) göstermiş, Oğuz göçünün yoğunluğunu: “Horasan’a öyle bir insan akını başladı ki, Horasan hazinelerinin topraktan çıkarıldığını duyan ihtiyar ve topal bir kadının da bir hisse koparmak maksadıyla yola girdiğine dair bir hikaye durumu güzel bir şekilde aksettirmektedir” (2008, s. 105) şeklinde ifade etmiştir.

³ Bundârî’nin verdiği bilgilerde (1900, s. 7), Halife Kâim-Biemrillâh, Tuğrul Bey’e Ebubekir et-Tûsî’yi elçi olarak göndermiştir. Tûsî’nin getirdiği mektupta halife Selçuklulardan, Allahtan korkup onu hatırlamalarını, elleri altındaki insanlara güzel muamelede bulunmalarını ve şehirleri mamur hale getirmelerini istemiştir. Onlar bu elçilik ziyaretinden onur duyup, iftihar etmişler ve halifenin elçisi Tûsî’ye 13 hil’at giydirmişlerdir. Bundârî’ye göre (1900, s. 7), bu olayla Selçukluların kuvvet ve izzetleri artmıştır.

1999, s. 1/296; el-Bundârî, 1900, s. 7). Bu gelişme Selçuklularla halife arasında gerçekleşen ilk ilişki olmuştur. Bu bakımdan Selçukluların kendilerini halifeye duyurmaları, ondan iltifat ve buldukları yerleri mamur hale getirme önerisi almaları, halife tarafından sayıldıklarını ve dikkate alındıklarını göstermesi bakımından önemli bir gelişme olmuştur. Bu gelişmeyi Bundârî; “Çağrı Bey, Nişabur’un yağma edilmesini Tuğrul Bey’den istediği vakit o, kendisine itaati lazım gelen halife, mektubunda bize hak ve hakikat üzere görev verip ayrıcalık tanıyarak, bahşetmiştir diyerek kabul etmemiştir” (1900, s. 7) şeklinde ifade ederek teyit etmektedir. Nişabur’da yaşanan bu olaylardan sonra Çağrı Bey Nişabur’dan ayrılp Serahs’ı ele geçirmiş, Belh hariç diğer Horasan illerini kendi hâkimiyeti altına almıştır. Çağrı Bey’in bu faaliyetleri sebebiyle Sultan Mesut Gazne’den çıkarak Selçuklular üzerine hareket etmiş ve 7 Nisan 1039’daki savaşta Çağrı Bey’i yenmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 227; Köymen, 1976, s. 13). Bu olayın sonucunda Tuğrul Bey Nişabur’dan, Musa Yabgu da Merv’den gelerek Çağrı Bey’le Serahs’ta durumu görüşmüşler ve Gaznelilerle savaş kararı almışlardır. Bu karar sonrasında Gaznelilerle yapılan savaş kaybedilmiştir (14-21 Haziran 1039) (Köymen, 1976, s. 14). Bu yenilgiden sonra Selçuklular çete muharebeleriyle Sultan Mesut’u zor durumda bırakıp onu antlaşmaya zorlamışlardır (Köymen, 1976, s. 14-15). Antlaşma aslında iki tarafa daha büyük bir savaşa hazırlanmak için fırsat kazandırmadan ibaret olmuştur. Çünkü Gazneliler, Selçuklulara güvenmeyerek sürekli onların ordularını takip etmiş ve teyakkuzda bulunmuş, Selçuklular da antlaşmaya uymayarak hareket etmişlerdir. Kış şartlarının zorlamasıyla Selçukluların takibini Nesa civarında bırakan Sultan Mesut Ocak 1040 yılında Nişabur’a gelmiş, Tuğrul Bey’in tahtını yıkıp yerine oturarak Mayıs ayına kadar Nişabur’da kalmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 241). Sultan Mesut, Selçukluları tamamen bitirmek gayesiyle yola çıkmış, ancak kıtlık, susuzluk ve bir de yol üzerinde Selçukluların vurkaç taktikleri ve su kuyularını tahrip etmeleri Gazneli ordusunu daha da sıkıntıya sokmuştur. Bu hal ve çaresizlik içerisinde Mesut, ordusunu suları ve kuyusu bol olan Dandanakan’a doğru sevk etmiştir. Ama oraya vardıklarında orada da kuyular tahrip edilmiş, bir de Selçuklu ordusuyla karşı karşıya gelinmiştir. 431/ 1040 Ramazan ayının başlarında meydana gelen bu çarpışma üç gün sürmüş ve 8 Ramazan 431/ 23 Mayıs 1040 yılında Gazneliler büyük bir yenilgi almış, Mesut savaş meydanından kaçarak canını zor kurtarabilmiştir. Bu galibiyet Selçuklular için bir dönüm noktası olmuş, Selçuklu Devleti resmen kurulmuştur. Selçuklular bu başarının fetihnâmesini başta halife Kâim-Biemrillâh olmak üzere pek çok melikliklere göndermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 241-242; Beyhakî, 1999, s. 675-676; er-Râvendî, 2005, s. 163; Turan, 2008, s. 105-106).

Râvendî, Tuğrul Bey'in veziri Ebû İshak el-Kuffâi eliyle halifeye gönderdiği bu fetih mektubunun içeriğini şöyle vermiştir: “ Biz Selçukoğulları, mukaddes Hazreti Nebi'yi en samimi kalbimizle sevdik ve ona daima itaat ettik. Sürekli küffâra karşı gazayla, cihâd-ı ilanla çalıştık. Mukaddes Kâbe'yi daima ziyaret ettik. Bizim aramızda önderimiz ve hürmet gösterdiğimiz amcamız İsrail b. Selcûk vardı. O, hiçbir cürüm ve suç işlemeden onu devletin sağ kolu Mahmut b. Sebüktekin alıp Hind beldesindeki Kalincar kalesine gönderip hapsetti. O, esaret altında, ölünceye kadar yedi yıl hapis kaldı. Mahmut, bunun gibi ehlimizden ve akrabalarımızdan pek çok kişiyi esir alıp bizden ayırdı. O ölünce yerine geçen oğlu Mesut, eli altındakileriyle ilgilenmeyip oyun ve eğlenceye daldı. Bu vaziyette iken Horasan'ın âyanları ve ileri gelenlerinin bizden himaye istemelerinde bir suç yoktur. Ama Mesut bize askerlerini yönlendirdi. Aramızda çok savaş oldu. Bazen biz galip geldik bazen o bize karşı muzaffer oldu. En son, yardım ve zafer bizim yanımızda yer aldı. Allah Azze ve Celle'nin inâyeti, mukaddes ve temiz Hz. Nebi'ye yüz çevirmemizin fazlıyla muzaffer olduk. Mesut kırılıp rezil oldu, geri çekildi. Ardında bize bir devlet ve ikbâl bıraktı. Bize yardım ve zaferi veren Allah'a şükürler olsun. Biz de adaletimizi yaydık, kullara insaflı davrandık. Zulüm, haksızlık ve bozgunculuk yolundan uzak durduk. Biz bu durumda dinin öğrettiklerine, müminlerin emirinin emirlerine uygun davranmayı umuyoruz.” (2005, s. 166-167). Mektupta Sultan Tuğrul, artık sultanlık makamının kendi taraflarına geçtiğini, bölgede İslâm adına iş yaptıklarını izah ederken, bu işlerde kendilerinin sultanlık makamına yönelik haklı sebeplerini Gaznelilerin icraatlarıyla ispatlandırmıştır. Ancak dikkat edilmesi gereken husus, onların bir devlete sahip olduklarını belirtmelerine rağmen halifeden doğrudan menşur ve hil'at istememeleridir. Mektup Halife'nin eline geçince o da Hibetullah b. Muhammed el-Me'mun'u cevâbî mektubu ulaştırması için Rey⁴ şehrinde bulunan Tuğrul Bey'e göndermiştir (er-Râvendî, 2005, s. 168; el-Bundârî, 1900, s. 9). Mektubun içeriğiyle ilgili olarak kaynaklar fazla bilgi vermemiştir⁵. Ancak halife, Tuğrul Bey'den hoşnut olduğunu ifade etmiş, elçisinden Tuğrul Bey'i Bağdat'a getirmek için ısrarcı olmasını, yanlarında kalıp onlara nasihat ve tenbihde bulunmasını istemiştir⁶ (Fazlullah, 2010, s. 96; er-Râvendî, 2005, s. 169).

Tuğrul Bey, hem yeni kurulmuş devletin sınırlarını genişletip doğudan güçleri devam eden Türkmenlere yer bulmak hem de kendisine karşı oluşacak tehditleri bertaraf etmek gibi amaçlar güderek fetih hareketleriyle meşgul olup

⁴ Tuğrul Bey, Dandanakan savaşından sonra orta ve Batı İran çevrelerinde fetih hareketlerine girişmiş, Cürcan ve Taberistan'ı aldıktan sonra 434/1042 yılında da İbrahim Yınal tarafından ele geçirilen Rey şehrini başkent yapmıştır (Turan, 2000, s. 110-111; Özgüdenli, 2020, C. 1, s. 92-93).

⁵ Râvendî (2005, s. 169), halifenin Hibetullah'ı çok sevdiğini ve ihlaslı biri olduğu için elçi olarak seçtiğini, ve güzel bir mektupla gönderdiğini söylemektedir.

⁶ Reşidü'ddin Fazlullah (2010, s. 97), halifenin hil'at ve sancak gönderdiğini de ilave etmiştir.

ziyaret için münasip bir zaman bulamadığından bu elçi üç yıl onun yanında kalmıştır (er-Râvendî, 2005, s. 169; Özgüdenli, 2020, C.1, s. 91). İbnü'l-Esîr, 435/1043 yılı olaylarını verirken halifenin Tuğrul Bey'e Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-Devle ve Ebû Kalicar ile sulh yapma⁷ isteğini bildirmesi için Akdâl-Kudât Ebû'l-Hasan el-Maverdî'yi elçi olarak gönderdiğinden bahsetmekte ve Tuğrul Bey'in bu elçiyi halifenin elçisine hürmet etmek ve tâzimini göstermek için dört fersah öteden karşıladığını söylemektedir (1987, C. 8, s. 266). İbnü'l-Cevzî de (1992, C. 15, s. 289) aynı bilgileri vererek Mâverdî'nin getirdiği mektupta, Tuğrul Bey'in memleketlerde kötülük yaptırdığı (takbîh) ve halkına iyi davranmasına yönelik emir içerdiğini bildirmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin mektupla ilgili dile getirdiği bu içerik belki vardır ama yukarıda bahsedildiği gibi Tuğrul Bey'in Celâlû'd-Devle ile ilgili siyasî sorunlardan sonra bu mektubun gelmesi nedeniyle İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilerin daha gerçekçi olduğu görülmektedir. Ebû'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre 435/1043 yılında bu elçi, Tuğrul Bey'in yanında bulunduğu vakit⁸ o da halifeye bir elçi göndermiş ve şu sözleri söylemiştir: *"Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim (bendesiyim). Hakim olduğum bütün ülkelerde halifenin adını ilan ettim. Ahaliyi seleflerim olan Mahmud ve Mesud'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de herhangi bir suretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da halifenin bir takım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evladım ve Hunların kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekte beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırdeden meziyetlerin onlardan üstün olacağımı sanıyorum"* (1999, C.1. s. 299). Mektuptan anlaşıldığına göre Tuğrul Bey halifeye olan itaatini hem teyit edip Gaznelilerden daha adil olacağını belirtmiş, hem de asil bir devlet soyundan geldiğini söyleyip başkalarının boyunduruğunda olmayacağını da açık bir şekilde ifade etmiştir. Tuğrul Bey ayrıca 439/1047 yılında halifenin isteğini yerine getirmiş ve Büveyhî hükümdarı Ebû Kalicar ile hem sulh yapmış hem de bu sulhu karşılıklı evliliklerle⁹ akrabalık bağı kurarak pekiştirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 276; Özgüdenli, 2020, C. 1, s. 101). Tuğrul Bey'in yanında bir yıl kalarak 436/1044 yılında Bağdat'a dönen elçi Mâverdî, Tuğrul Bey'in itaatini ve emirlerine tâzimini halifeye övgüyle bahsetmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 266).

⁷ Tuğrul Bey'in Rey'i başkent yapmasından sonra Selçuklu akınlarından çekinen Ebû Kalicar'ın selefi Celâlû'd-Devle Şiraz çevresini surlarla çevirtmiş, istilalara karşı önlem almaya başlamıştır. Ne var ki Tuğrul Bey'in emriyle Batı İran ve Irak dolaylarında fetih girişimlerinde bulunan İbrahim Yınal ile Tuğrul Bey, ordusuyla Ebû Kalicar'ın hâkim olduğu Kirman ve dolaylarına sefer gerçekleştirmiştir. Bu olay iki tarafın arasını bozmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 259). Daha sonra Ebû Kalicar'ın halifeye yönelik baskılarından (bkz. İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 259) onun böyle bir sulh talebinde bulunduğu söylenilebilir.

⁸ Elçi, Tuğrul Bey'in yanında bir yıl kalmıştır (Köymen, 1976, s. 36).

⁹ Tuğrul Bey, Ebû Kalicar'ın kızıyla, Ebû Kalicar'ın oğlu Ebû Mansur da Çağrı Bey'in kızıyla evlenmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 276).

436/1044 yılında halife, Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek, Tuğrul Bey'den fethettiği yerlerin ona kafi geleceğini, diğer müslüman memleketlerine dokunmamasını, sadakatten ayrılmayacağına dair söz vermesini, hile yapmamasını, müminlerin başına kafirleri getirmemesini ve aldıkları yerlerin vergilerini selefleri gibi kendisine göndermesini istemiştir. O, bu isteklere karşılık, askerlerinin çok olduğu ve memleketlerin kafi gelmediği, kendisinin dürüst hareket ettiği ama yanındakilerin aç olup yağmalarını engelleyemediği ve istedikleri vergiyi vereceği şeklinde cevap vermiştir (Abu'l-Farac, 1999, C.1, s. 302). Ebu'l-Ferec, mektubun içeriğiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi vermemiştir. Ama Tuğrul Bey'in verdiği cevaptan halifenin bir de vergi istediği anlaşılmakta ve Tuğrul Bey halifeye olumlu cevaplar vermektedir.

Tuğrul Bey 442/1048 yılında Isfahan'ı muhasara altına almış, bu muhasara bir yıl kadar sürmüştü¹⁰. Ebu'l-Ferec'in verdiği bilgilere göre; bu muhasarada zora düşen Isfahan halkı halifeye mektup göndererek ondan yardım istemiş, halife bu talebi Tuğrul Bey'in daha önce istediği unvanlarını ona vermek istemediğinden kabul etmemiştir. Ama daha sonra her ne olduysa halife, Tuğrul Bey'e "*meşru hükümdar, Müslümanların sığınağı ve Rüknüddin Sultan Tuğrul Beg*" şeklinde unvanlar verdiği bir mektup göndererek Isfahan halkı lehine isteklerde bulunmuştur. Bu gelişmeyi beklemekte olan Tuğrul Bey, halifenin hazinesine 20000, devlet adamlarına da 2000 dinar göndermiş, daha sonra bu unvanları mühründe bir yayla birlikte kullanmak suretiyle tuğra çekirmiştir (1999, C.1, s. 305). Ebu'l-Ferec (1999, C.1, s. 305), Isfahan halkının lehine halifenin ricasını kabul ettiğini söylemektedir. Ancak İbnü'l-Esîr (1987, C.8, s. 293) ve İbn Kesîr'in (1991, C. 12, s. 293) verdiği bilgilerde şehri ele geçirdiği, halkına iyi davrandığı, sahibine de iki yerden ikta verdiği, şehre Rey'den erzak, silah ve mallar taşıttığı, burayı kendisine bir yönetim merkezi yaptırdığı bilgileri yer almaktadır. İbn Kesîr, "*442/1048 yılı Ramazan ayında Tuğrul Bey'in elçileri Bağdat'a gelerek halifenin gönderdiği hil'at ve ihsanlarına karşılık halifeye 20000, maiyetindekilere 5000 ve Reîsü'r-Rüesa'ya da 2000 dinar getirmişlerdir*" dedikten sonra sonra Tuğrul Bey'in Rey şehrinin imar ederken yıktığı yerlerden birinde altın ve mücevherle dolu yüklü bir hazine bulduğunu, bu hazineyle şanınin büyüdüğünü, devletin güçlendiğini (1991, C. 12, s. 63) ilave etmiştir. Onun bu açıklamayı vermesinden, halifeye gönderilen bu meblağın büyük olduğunu ama yukarıdaki sebepten Tuğrul Bey'e zor gelmediğini ifade etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

¹⁰ Muhasara'nın sebep ve gelişmeleri için bkz. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 293).

1.1. Tuğrul Bey'in Bağdat Seferi ve Buradaki Faaliyetleri

Tuğrul Bey, İran, Irak ve Azerbaycan çevrelerindeki fetih hareketlerini tamamlayıp, memleketini güvenli hale getirdikten sonra hac yapmak, hac yollarını ıslah etmek, Şam ve Mısır'a sefer düzenleyip Fâtımî Halifesi el-Mustansır'ı ortadan kaldırmak ve halifenin Besâsîrî'ye¹¹ karşı yardım talebini yerine getirmek gibi gayelerle ordusuyla birlikte Bağdat'a doğru hareket etmiş, halifeye ve Bağdat'taki Türklere bir elçi göndermiş, elçinin görevi Tuğrul Bey'in halifeye itaat ve kulluğunu göstermek ve Türklerin iyilik ve güzellikle kabul görüleceğini iletmek olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 322; el-Hüseynî, 1943, s. 13). Tuğrul Bey'in Sünnî İslâm dünyasına yönelik tehdit oluşturan unsurlarla mücadele etmek, müslümanlar için kutsal vazife olan hac ibadetinin en meşakkatli yönlerinden birisi olan hac yolculuğunu kolaylaştırmak için yolları ıslah etmek gibi amaçları onun İslâm devletinin sultanlığını üstlendiğini göstermektedir. Tuğrul Bey Bağdat'a hareket etmeden önce yaptığı işlerden birisi elçisiyle oradaki Besâsîrî'ye bağlı olan Türklere de iyilik ve güzelliğini göstereceğini duyurmasıyla da onların nabzını yoklamak ve gereken ortamın hazırlanmasını sağlamak olmuştur. Onlar, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesini ve hüsnü kabulünü kabul etmeyip halifeye varmışlar, *"Biz ne yaptığımız Besâsîrî'yle yaptık, o bizim önderimiz ve büyüğümüzdür. Onlar ise hasmımızdır. Görüyoruz ki o bize doğru yaklaşmaktadır. Emîrül-Mü'minîn'den onu uzaklaştırmak için vaat bekliyoruz"* diyerek Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesini istememişlerdir¹². Halife onları yumuşatacak bir siyaset izlemiş, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesine mani olmamıştır. Diğer taraftan Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm Ramazan ayının ortasında Bağdat'a gelmiş ve halifeye bir elçi göndererek kendisine bağlılığını ve Tuğrul Bey konusunu kendisine bıraktığını, emir ve direktiflerine göre hareket edebileceğini söylemiştir. Halife de onlardan Tuğrul Bey'e elçi gönderip hutbede adının okunacağını ve kendisine itaat edeceklerini kabul ettiklerini bildirmelerini istemiş, onlar da öyle yapmışlardır. Tuğrul Bey de Büveyhîlerin isteklerine olumlu cevaplar verip onlara ihsanda bulunacağını

¹¹ Asıl adı Ebû'l-Hâris Arslan el-Besâsîrî'dir. İlk efendisi İran'daki Besa şehrinde olduğundan buraya nisbetle Besâsîrî diye meşhur olmuştur. Büveyhî hükümdarı Bahaü'd-Devle'nin köllerinden olup, Ebû Kalıcar'ın onu, halifeye Bağdat'ın ileri gelen komutanlarından birisi olarak kabul ettirmesiyle önde gelen Büveyhî komutanlarından olmuştur. Gün geçtikçe nüfuzu artan Besâsîrî siyasi olarak da yükselmiştir. Öyle ki halife ondan onay almadan bir iş yapamaz hale gelmiştir. Irak ve çevresinde hutbelerde adı okunan Besâsîrî, daha sonra Fâtımî Halifeliğinin dailliğini yaparak Bağdat ve halife'ye karşı zulüm ve baskılarını artırmıştır (İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 84).

¹² Ebul-Ferec (1999, C. 1, s. 306), bu olayı şöyle anlatmaktadır: *"Bağdat'ta bulunan Deylemliler ve Türklerle bunların reisleri halifenin davetine itiraz ettiler ve 'Uğuzların Bağdad'a gelmelerine imkan yoktur. Gelecek olurlarsa kılıç çekmeye hazırız' dediler. Fakat bunların bu hattı hareketleri fayda vermedi"*.

söylemiştir. Halife, bu gelişmelerden sonra Tuğrul Bey ve Melikü'r-Rahîm adına¹³ 23 Şaban 447/ 17 Kasım 1055 Cuma günü Bağdat camilerinde hutbe okutturmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C.8, s. 322-323; el-Bundârî, 1900, 10). Halife ayrıca bir de sikke bastırıp sikke üzerinde Tuğrul Bey'e "*es-Sultân Rüknu'd-Deve Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed b. Mikail Yemînü Emîri'l- Mü'minîn*" (Mü'minlerin sağ kolu, devletin direği, Mikail oğlu Ebû Talib Tuğrul Bey Muhammed) unvanlarını nakşettirip Melikü'r-Rahîm'e de bazı lakaplar vermiştir (er-Râvendî, 2005, s. 169). Halifenin Tuğrul Bey'e bu sikke üzerinde sultan ve dinin direği unvanlarını vermesiyle onun sultanlığını resmen tanıdığı görülmektedir. Tuğrul Bey Nehrevan'a geldiğinde halifenin veziri Reîsü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime¹⁴ ile önemli devlet adamları ve Bağdat'ın ileri gelenleri onu karşılamışlar¹⁵ve ona askerlerinin Bağdat'a tahribat yapmaması, şehir halkına iyi davranılması gibi nasihatlerde bulunmuşlardır (el-Bundârî, 1900, s. 9-10; Abu'l-Farac, 1999, C.1, s. 306). Tuğrul Bey de gelen elçileri hürmetle karşılayıp, halifenin isteğine uygun hareket edeceğini söylemiştir (1999, C. 1, s. 306).

Tuğrul Bey 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055 yılında Bağdat'a gelerek Şemmâsiyye¹⁶ kapısında Dicle Nehri'nin kenarında askerleriyle birlikte konaklamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 323; el-Bundârî, 1900, s. 9-10; Piyadeoğlu, 2020, s. 98). Bağdat'a kalabalık gelen Tuğrul Bey'in askerleri saman almak için bir Bağdatlıyla konuşarak anlaşamamış, adam onların yağmaya geldiğini zannederek imdat çağrısı yapmış, halk Selçuklu askerlerinin yağma yaptığını zannetmiş, bunun üzerine şehirde bir kargaşa çıkmış ve halk ile askerler bir birine girmişlerdir. Bir kısım askerler şehirde yağma da yapmıştır. Bunu fırsat bilen Besâsîri'nin ve Büveyhîlerin askerleri de bu durumdan yararlanarak şehirde zulüm ve yağma

¹³ İbnü'l-Cevzî, hutbede Tuğrul Bey'in adının ardından son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm'in de adının anıldığını eklemiştir (1992, C. 15, s. 348). Reşîdü'ddin Fazlullah da (2010, s. 98) bu olayı şöyle anlatmıştır: "*447/1055 senesinde halife, Bağdâd minberlerinde Tuğrul Beg adına hutbe okunmasını, sikke-i dâriül-darb üzerine onun adının nakşedilmesini emretti. Ona Rüknu'd-deve Ebû Tâlib Tuğrul Beg Muhammed ibn Mikâil elkâbını verdiler. Hutbe ve sikkede onun adından sonra Melik Rahîm Ebû Nasr b. Ebi'l-Heycâ' Sultânü'd-Deve'nin ad ve elkâb'ı bulunuyor idi.*"

¹⁴ Kısa hayatı için bkz. (İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 80).

¹⁵ Tuğrul Bey, halifenin veziri ve ileri gelenlerin kendisini karşılamak için Bağdat'tan çıktığını duyunca hemen veziri el-Kündürî ve bazı devlet büyüklerini onların önlerine göndermiştir. Bu ön karşılamada Selçuklu hacibi, halifenin vezirine, Sultan Tuğrul Bey'in kendisine Şehrî denilen özel atlarından birini gönderdiğini, buna birkaç gün binmeniz için emir buyurduğunu söyleyerek vermiş, O da kendi bineğinden inerek bu ata binmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 15, s. 348; el-Bundârî, 1900, s. 10).

¹⁶ Adını Şemmâsi en-Nasârâ'dan alan bu kapı Bağdat'ın kuzeyinde Şemmâsiyye Mahallesinin girişinde yer almaktadır. Büveyhîlerden Muizzüddeve Ebi'l-Hüseyn'in evi de burada bulunmaktadır. Bu kapıya Bağdat Kapısı da denilmektedir (el-Hamevî, 1995, C. 3, s. 361).

gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu faaliyetlerin hepsinin Selçuklu askerlerinin yaptığını düşünen Bağdat halkı, Kerh'teki Aleviler hariç olmak üzere Selçuklu askerleri üzerine saldırıya geçmişlerdir. Bu çatışmada çok insan ölmüş, pek çok mahalle de yağmalanmıştır. Halk mallarını daha emin gördükleri mahallelere taşımış, çıkan karışıklıktan camilerde Cuma namazı kılınamamıştır. Güç bela durdurulan bu fitneden sonra bu işte Büveyhîlerin de parmağının olduğunu gören Tuğrul Bey, halifeye bir elçi gönderip olayı kınamış ve olayların sorumlusunun Melikü'r-Rahîm ve askerleri olduğunu ileri sürmüştür. O, halifeye eğer onlar yanına gelip af dilerse onları rahat bırakacağını yok gelmezlerse olacağı razı gelmelerini söylemiştir. Bunun üzerine halife, Melikü'r-Rahîm'i, yanında kendi çevresinden âyanlarla birlikte Tuğrul Bey'in çadırına göndermiştir. Tuğrul Bey, son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm'i yanındakilerle birlikte esir almış¹⁷, onu daha sonra Rey'e göndererek oradaki Taberek kalesine hapsedirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 323-324; el-Hüseynî, 1943, s. 13; Abu'l-Farac, 1999, C. 1, s. 307). Bu gelişmeyle Büveyhîlerin halifelik üzerindeki hâkimiyetleri de son bulmuştur. Yaşanan bu olaydan sonra halife, Tuğrul Bey'e elçi göndererek Melikü'r-Rahîm'in kendi görüş ve güvencesiyle yanına geldiğini, onların yağmada payı olmadığını ileri sürmüş, eğer serbest bırakılmazsa kendisinin Bağdat'ı terk edeceğini bildirmiştir. Ayrıca bu isteklerin yanında halife, Tuğrul Bey'e hitaben, kendisini şerefli işlerin tâziminin artacağı, harîmine olan hürmetin büyüyeceği düşüncesiyle onu seçip Bağdat'a davet ettiğini ilave etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 324). Tuğrul Bey, halifenin bu itham ve hayal kırıklığı karşısında onun adamlarını salıvermiş, ama Melikü'r-Rahîm'in askerlerinin bütün ıktalarına ve Bağdat'taki Türklerin mallarına el koymuştur. Bunun üzerine Büveyhî askerleri ile Selçukluların karşısında yer alan diğer Türk askerleri Bağdat'tan çıkarak Besâsîr'nin safına katılmışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 325; Köymen, 1974, s. 39).

Tuğrul Bey şehrin doğu tarafında Muharrimî Mahallesi'nde yer alan Adudüddeve döneminde¹⁸ çoğu yeri yıkılmış olan Büveyhîlerin sarayını (Dârü'l-Memleke) (el-Bağdâdî, 2001, C. 1, s. 424) tadilattan geçirerek kendisi için bir

¹⁷ İbnü'l-Cevzî (1992, C. 15, s. 349), Tuğrul Bey'in Melikü'r-Rahîm'i 447/1055 yılı Ramazan'ın son günlerinde esir alıp Rey'e gönderdiğini söylemektedir. Verilen bu bilgiden anlaşıldığına göre Bağdat camilerinde Tuğrul Bey'in hutbesi sadece bir hafta Melikü'r-Rahîm'le ortak okunmuştur. Reşîdüddin (2010, s. 99), Melikü'r-Rahîm'in Tuğrul Bey'i karşılamak için Nehrevan'a gittiğinde orada esir alınıp Taberek'e gönderildiğini söylemektedir. Ancak gelişen olaylara bakıldığında bu bilginin çok doğru olmadığı görülmektedir.

¹⁸ 983-978 yılları arasında Büveyhî hükümdarlığı yapan ve Bağdat'ın ilk Büveyhî hâkimi olan Adudüddeve için bkz. (Özaydın, 1988, s. 392-393.)

yönetim binasına (Dârü'l-İmâre) çevirmiştir¹⁹. Bu binanın etrafında yer alan binaları ve yolları yıktırarak buraya yeni bir çarşı, camii (Sultan Camii) ve pazar yeri yaptırmış, etrafını da geniş bir surla çevirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 4; el-Bundârî, 1900, s. 9; Fazlullah, 2010, s. 99; Köymen, 1976, s. 38-39). Halife, Tuğrul Bey'e yeni yaptırdığı konağına koymasını için kıymetli taşlarla süslenmiş altın bir taht göndermiş, o da bu tahtın üzerine oturarak gelen eşrafın hürmetlerini kabul etmiştir (Abu'l-Farac, 1999, C. 1, s. 308). Sultanın yaptırdığı bu konak ve imar faaliyetleriyle oluşturduğu Tuğrul Bey'in şehri "Medînetü Tuğrul Bey" diye bilinen bu müstakil Türk mahallesi, bu arada Bağdat'a valiler²⁰ ve tahsildarlar tayin etmesi (Abu'l-Farac, 1999, C. 1, s. 307), Bağdat'ta hem kalıcı olduğunu hem de buraya siyâsî olarak hâkim olduğunu göstermektedir.

Arslan Besâsîrî, Tuğrul Bey Bağdat'a gelmeden Büveyhîlerden ayrılarak Rahbe taraflarına geçmiş, Fâtimîlerin desteği, bazı Arap, Türk komutan ve askerlerin kendisine katılmasıyla güçlenmişti. Başta halifelik üzere Selçuklular için de tehdit oluşturan bu komutana karşı Tuğrul Bey, amcaoğlu Kutalmış'ı Musul Arap emiri Kureyş'le birlikte görevlendirmiştir. 448/ 1057 yılında Sincar'da yapılan savaşı Kutalmış kaybederek geri çekilmiş, Kureyş de Besâsîrî'ye iltihak etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey 13 ay kaldığı Bağdat'tan çıkarak Musul ve çevresindeki Şîi ve Besâsîrî taraftarlarını temizlemiş, bu arada Besâsîrî Mısır'a kaçmıştır. Tuğrul Bey bu seferde Sincar ve Musul'u ele geçirmiş, Mervânîler'in kendisine itaatini sağlayıp Musul'un başına İbrahim Yınal'ı koyarak tekrar Bağdat'a dönmüştür (Abu'l-Farac, 1999, C. 1, s. 308-309; el-Bundârî, 1900, s. 12; Turan, 2008, s.135).

Tuğrul Bey'in Iraktaki bölgeleri Şîilerin elinden temizlemesi ve şehirlerin başına Sünnî yöneticiler getirip, halifenin adını okutması gibi faaliyetleri Bağdat'ta ihtişamlı bir şekilde karşılanmasına yol açmıştır. Ve onu halifenin ve halkının gözünde daha da saygın hale getirmiştir. Onun bu siyâsî hâkimiyet ve saygınlığı 23 Ocak 1058'de Bağdat'a yaptığı ikinci ziyaretinde halifenin ona hil'at giydirip kılıç kuşandırması, taç takması, Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı (Melikü'l-Meşrikî ve'l-Mağrib), halifenin ortağı (Kâsimü Emîri'l-Mü'minîn), dinin direği (Rükneddîn) gibi unvanlar vermesiyle teyit edilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 19; el-Bundârî, 1900; s. 13; Piyadeoğlu, 2020, s. 108). İbnü'l-Cevzî'ye göre Tuğrul

¹⁹ Sultan burasının yenilenmesi görevini Bihruz el-Hâdim'e vermiştir. Bu saltanat sarayı 515/1121 yılına kadar Selçuklulara hizmet etmiş, o yıl bir cariye'nin mumuyla bir çulun alevlenmesi neticesinde saray tamamen yanmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 194).

²⁰ Sultanın güvenilir adamlarından Emîr Ay Tegin de Bağdat şahneliğine getirilmiştir (Özgüdenli, 2020, s. 105).

Bey'in bu ziyaretinde halife ona şöyle demiştir, "Mü'minlerin emiri çalışmalarına müteşekkirc, yaptıklarına hamdedici, yakınlığından da hoşnuttur. Allah halifeyi veli tayin ettiği beldelerin hepsine seni veli tayin etmiştir. Kullarının güdümünü sana vermiştir. Velisi olduğun kullara karşı davranışlarında Allah'tan kork. Sana verilen bu nimetin kadrini, kıymetini bil. Adaleti yaymaya, zulmü kaldırmaya ve elinin altındakileri ıslah etmeye çalış." Halifenin bu konuşmasından sonra Tuğrul Bey yeri öpmüş, halife ona hil'at giydirdikten sonra o da halifenin elini öperek ellerini gözlerine götürmüştür. Bu arada halife ona "Melikü'l-Meşrkî ve'l-Mağribi" (Doğunun ve Batının hükümdarı) şeklinde seslenmiştir. Tuğrul Bey de dediklerine uyacağına dair halifeye söz vererek oradan ayrılmış ve ona 50000 dinar, en iyisinden binekleriyle birlikte tam teçhizatlı 50 Türk köle ve pek çok elbise ve değişik eşyalar göndermiştir (1992, C. 16, 337).

Yapılan bu merasimler ve halifenin sözleriyle Tuğrul Bey İslâm dünyasının siyasî lideri olmuş, halifelik sadece dinî bir liderliğe dönüşmüş, onların görevi sultanları karşılama, onlara ahit ve hırka sunmakla sınırlı kalmıştır (Sallâbî, 2006, s. 138). Tuğrul Bey bu siyasî gücünü halifeliği de elde etme niyetine çevirmek yerine halifenin yanında yer alarak onun makamını daha etkin ve güçlü bir yere getirmeyi amaçlamıştır. Bu düşüncesinin sebebi Hz. Muhammed'in hilâfetin Kureyşlilerden olması gerektiğine yönelik hadisiyle²¹, böyle bir tutum izlemesi halinde diğer Sünnî devletlerden tepki alıp onlarla yersiz uğraşa gireceği olmalıdır. Ayrıca Mısırdaki Şii Fâtımî Halifeliğinin bunu fırsata çevirip İslâm dünyasında parçalanmalara ve Şiilerin güçlenmesine yol açabileceği de başka bir sebep olarak gösterilebilir (Adalıoğlu, 1996, s. 19). İslâm'ın ve Sünniliğin daha güçlü ve birlik içerisinde yaşanmasını düşünen Tuğrul Bey için bu sonuçlara sebep olabilecek bir girişimin düşünülmesi mümkün olmayacaktır.

Besâsîr'in 4 Receb 450/ 26 Ağustos 1058'de Musul'u ele geçirmesi sebebiyle Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılarak tekrar onun üzerine yürümüştür. Bu durumu öğrenen Besâsîr kendisinde Selçuklulara karşı koyacak gücü bulamayınca geri çekilmeyi tercih etmiş, Tuğrul Bey de Musul'u aldıktan sonra Besâsîr'in peşine takılmıştır. Ancak bu takip esnasında İbrahim Yınal'ın isyan²² haberi gelince Tuğrul Bey takibi bırakıp isyanı durdurmak için İbrahim Yınal'ın bulunduğu Hemedan'a geçmiştir 13 Ramazan 450/ 3 Kasım 1058. Burada İbrahim Yınal tarafından sıkıştırılan Tuğrul Bey'in ordusuna Sicistan'da bulunan Alparslan yirmi

²¹ Bu konuyla ilgili olarak özellikle Kâim-Biemrillâh'ın döneminde bizzat baş kadısı el-Mâverdi'nin el-Ahkâmü's-Sultâniyye adlı eserinde bu hadisin Ensar'a söylendiği ve onların bu hadisten dolayı Hz. Ebubekir'e biat ettikleri ile ilgili bilgilerin yer alması dikkat çekicidir. Bkz. (Bakkal, 2005, s. 89).

²² İbrahim Yınal'ı isyana Besâsîrî teşvik etmiş ve bunda da başarılı olmuştur (İbnü'l-Cevzi, 1992, C. 16, s. 30).

günde yetişmiş ve İbrahim Yınal'ı hezimete uğratarak esir almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 344-345; el-Hüseynî, 1943, s. 13-14; Özgüdenli, 2020, s. 109). Öte yandan İbrahim Yınal'ın isyanını ve Tuğrul Bey'in onun peşinden gittiğini duyan Besâsîrî, Kureyş b. Bedrân ile hemen Bağdat'a gelerek (8 Zilkâde 450 / 27 Aralık 1058) Meşraâtü'z-Zevâyâ denilen mevkide konaklamıştır. Zaten ordusuz kalan şehirde²³ ona karşı güçlü bir direnme olmamıştır. Besâsîrî, Mansur Camii'nde Mısır Fâtımî Halifesi el-Mustansır-Billâh adına hutbe okutmuş, müezzine de Şiîlerin okuduğu şekilde ezan okumasını emretmiştir. Kerh mahallesindeki Şiîler ve Ayyarlar Bağdat'ı yağmalamış, pek çok sicil ve hikem kitapları yok edilmiş, evleri yağmalanan ve şiddet gören halk soğuk havada çıplak ve sefil bir vaziyette Maristân Çarşısı'na sığınmıştır. Bu olaylar Kerhlileri sevindirirken diğer halkın sıkıntı yaşamasına yol açmıştır. Kerh Mahallesinde Mısır halifesinin adının yazıldığı beyaz bayrak asılmış, Rusâfe Camii'nde de Mısır halifesi el-Mustansır-Billâh adına hutbe okunmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 32; İbn Kesîr , 1991, C. 12, s. 77). Bu arada Tuğrul Bey'in Bağdat valisi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî de yakalanarak öldürülmüştür (Özgüdenli, 2020, s. 109). Daha sonra Kureyş b. Bedrân Hilafet sarayına giderek halifeye Emîrül-Mü'minîn diye hitap etmeden: "Ey Şerif ! dışarı çık, canına kıyma, senin için bir tehlike yoktur; sen güvendesin." diye bağırmıştır. Halife bir katora binmiş, elinde bir kılıçla görünmüştür. Kureyş, halifeyi alarak amcaoğlu Mahâriş el-Mücellâ'ya teslim etmiş o da Kal'atü'l-Hadîse'ye götürüp orada bir çadıra yerleştirmiştir. Kureyş, halifenin eşi Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatunu da Abdullah b. Cerde'ye teslim edip ona hizmet etmesini emretmiştir.²⁴ Boş kalan halifenin sarayı ise günlerce yağma edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 343; el-Hüseynî, 1943, s. 14;). Halifenin veziri Reîsü'r-Rüesâ ise bir Yahudi'nin önünde eşeğe bindirilerek o Yahudi tarafından suratına vurulup sakalı yolunarak hakarete uğramış ve götürülerek hapse atılmıştır. Sonra Besâsîrî'nin isteğiyle hapsedildiği el-Harîm et-Tâhirî'den idam edilmek için çıkarılan Reîsü'r-Rüesâ, Kerhli Şiîler tarafından yüzüne tükürülmesi ve öküz derisi giydirilip, öküzün boynuzlarının kafasına geçirilmesi gibi hakaretlere uğrayarak Besâsîrî tarafından idam edilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987; C. 8, s. 344; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 42; el-Hüseynî, 1943, s. 14). Tuğrul Bey'in iç isyanları bastırıp Bağdat'a doğru hareket ettiğini duyan Besâsîrî, ailesini de alarak Bağdat'tan

²³ Tuğrul Bey'in Hemedân'da İbrahim Yınal tarafından muhasara altında olduğu öğrenilince Bağdat'taki ordu, vezir Kündürî ve Sultan'ın hatunu şehirden ayrılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 31; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 342).

²⁴ Tuğrul Bey daha sonra Kureyş b. Bedrân'a halife ve Arslan Hatun'u Besâsîrî'ye teslim etmediği için teşekkür edecektir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 343).

kaçmıştır (6 Zilkâde 451/ 14 Aralık 1059) (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 345). Böylece tam bir sene Besâsîrî'nin işgali altında kalan Bağdat (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 6, s. 48) bu sefer de Sünnîlerin Şiîlere karşı kötü muamelesine şahit olmuş, Hâşimîler ve Bâbü'l-Basra ehli daha önce kendilerinden zulüm gördüğü Kerh halkına saldırmış, mahallelerini yakıp yıkmışlardır. Bu arada çıkan yangınla Bağdat'ın en zengin kütüphanelerinden birisi olan Sâbur b. Erdeşîr'in kütüphanesi de yanmış, o vakit orada olan Vezir el-Kündürî kitapların bir kısmını seçerek kurtarmıştır (1992, C. 8, s. 345; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 350).

Tuğrul Bey, daha önce Kureyş b. Bedrân'dan Bağdat'a getirilmesini istediği halife tarafından Zilhicce 451/ Ocak 1060 Bağdat girişinde karşılanmıştır. O, Halifenin önünde yedi defa yeri öpmüş, halifeye 12 büyük inci ve yakutla süslenmiş bir ip vermiş, Arslan Hatun'a halifeye hizmet etmesini söylemiştir. Sonra halifeye, İbrahim Yınal'ın isyanı ve kardeşi Çağrı Bey'in ölümü sebebiyle geciktiğini söyleyerek özür beyan etmiş, Mehâriş'e, halifeye bu tutsaklık arındaki hizmetinden dolayı teşekkür etmiş, tekrar halifeye dönerek kendisinin Besâsîrî'nin peşinden gidip onu öldüreceğini ve sonra Mısır'ın sahibinin yaptırdığı bu kötü muameleye karşı gerekli cezayı vermek için Şam'a gireceğini söylemiştir. Halife de ona dua edip elindeki kılıcını vermiştir. Tuğrul Bey, halifeye hizmet etmeleri için onun yanında biraz asker bırakmış ve yürüyerek Bâbü'l- Hücre'ye kadar ona eşlik etmiştir²⁵ (İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 82-83; el-Hüseyî, 1943, s. 15). Bağdat'ta bozulan asayîşi düzeltip nizâmı kurduktan sonra yanına bazı komutanlarını alarak Besâsîrî'nin peşinden gitmiş ve Selçuklu askerinin hezimete uğrattığı Besâsîrî'nin ordusu dağılmış, onun da kesilen kellesi Bağdat'a getirilmiş, daha önce vezir Reîsü'r-Rüesa'yı astırdığı meydana ibret için onun kellesi de asılmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 54-55 ; el-Hüseyî, 1943, s. 15; er-Râvendî, 2005, s. 175). Böylece İslâm halifeliğini tehlikeye sokan ve halife için büyük bir tehdit olan Besâsîrî hadisesi de Selçukluların vasıtasıyla son bulmuştur.

Halifeliği önce Büveyhoğullarının hâkimiyetinden, sonra Besâsîrî'nin elinden kurtarmakla siyasî olarak daha da güçlenen Selçuklular, halifeyle akrabalık bağı kurup sıhriyet yoluyla da bir bağ oluşturmuşlardır. 8 Muharrem 448/ 28 Mart 1056 yılında halifenin Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la 100000 dinar mehirle nikâh akdi gerçekleşmiştir. Bu akit için oluşturulan meclise Tuğrul Bey'in veziri el-Kündürî, Kâdî'l-Kudât ed-Dâmeğânî, el-Mâverdî, Reîsü'r-Rüesa İbnü'l- Müslime

²⁵ Râvendî (2005, s. 175), Yanında yürüyen Tuğrul Bey'e, halifenin "İrkeb Yâ Rukneddîn" diyerek bineğe binmesini istediğini söylerken "Ruknü'd-Devle" (Devletin direği) yerine burada "Rükneddîn" (Dinin direği) şeklinde hitap ettiğine dikkat çekmiştir. Yani o, bu unvanı alarak dini ve halifeyi de ayakta tutacak tek hükümdar olmuş ve onun makamı en yüksek makama getirilmiştir. Aynı bilgileri Reşîdüddin de aktarmaktadır bkz. (2010, s. 104).

gibi ileri gelen devlet adamları katılmıştır. Nikâh akdini Reîsü'r-Rüesâ İbnü'l-Müslime, Nakîbü'n-Nükebâ Ali b. Ebî Tamâm, Alevîlerin nakîbi Adnan b. eş-Şerif Rıza ve Akdâl-Kudât (Kaduların başkanı) el-Mâverdî'nin huzurunda gerçekleştirmiştir. Ancak nedenini kaynakların söylemediği bir durumdan dolayı Hatice Hatun'un halifenin evine geçmesi 8 ay gecikmiştir. Bu hal üzerine halife, Şaban ayında veziri Reîsü'r-Rüesâ'yı Tuğrul Bey'e göndermiş, o da Tuğrul Bey'e hitâben "*İnnallâhe ye'murukum en tüeddü'l-Emânâti ila ehliha*" (Şüphesiz Allah emanetleri ehline teslim etmenizi emreder) ayetini okuyarak ondan Hatice Hatun'un halifenin yanına gelmesi gerektiğini söylemiştir. Tuğrul Bey de bu isteğe olumlu cevap verdikten sonra halifenin annesi Tuğrul Bey'in köşküne (Dârü'l-Memleke) gelerek gelin hazırlığına katılmıştır. Hazırlıklardan sonra halifenin yanına giden Hatice Arslan Hatun, onun önünde birkaç defa yeri öpmüş, ona doğru eğilmiş ve yanına oturmuştur. Halife, ona güzel bir hil'at giydirmiş, başına da çok değerli bir taç takmış; ertesi gün de yüz ipek elbise, altından simler, içi altın, mücevher ve firuzeyle dolu bir tas ve yıllığı 12000 dinara karşılık gelen ıktalarla bazı hediyeler vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 5; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 327; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 67-68).

Tuğrul Bey'in Zilkade 452/Kasım 1060'ta²⁶ Zencân'da vefat eden eşi Altuncan Hatun (İbnü'l-Esîr, 1987, C.8, s. 353), ölmeden önce ona, halifenin kızıyla evlenip, devletin izzet ve şerefini artırmasını vasiyet etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 65; Köymen, 1976, s. 43). Tuğrul Bey de bu vasiyeti yerine getirmek için 453/1061 yılında Rey kadısı Ebû Said'i halifeye elçi olarak göndermiş ve kızını kendisi için istetmiştir. Bu isteğe soğuk bakan halife, Tuğrul Bey'e Ebû Muhammed ibni't-Temîmî'yi göndererek halifeliğin daha önce hiç böyle bir uygulamasının olmadığını, yani Abbâsîler dışına kız vermediklerini söyleyerek af dilemiştir. Daha sonra Ebû Said'in ısrar ve tehditleri üzerine halife, kızını ağır şartlar öne sürerek vereceğini bildirmiştir. Bu şartlar; vefat eden sultanın eşine ait olan başta Vâsıt ıktası olmak üzere ona ait diğer tüm vergi, ıkta ve emlakları kızının olacak, mehir karşılığında 300000 dinar verilecek, Sultan tamamen Bağdat'a yerleşecek ve kesinlikle buradan başka bir yere taşınmayacaktır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 65; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, 357). Halife bu şartları öne sürerken Selçuklu tarafının bunları kabul etmeyip bu ısrardan vaz geçeceklerini düşünmüş olmalıdır. Tuğrul Bey halifenin bu isteklerini veziri el-Kündürî'yle istişare ederek halifeye bir mektup göndermiştir. Ağustos 1061 tarihli "Büyük Şahinşâh, Şarkın ve Garbın Sultanı ve İslâm'ın Dirilticisi" unvanlarıyla başlayan bu mektupta halifeyi tehdit

²⁶ Ebu'l-Ferec'e göre 455/1063 yılında vefat etmiştir (Abu'l-Farac, 1999, C. 1, s. 315). Ama bu tarih diğer bütün kaynakların verdiği tarihle ve sultanın halifenin kızıyla evlendiği tarihle uyuşmamaktadır.

eden ifadeler kullanmış ve onun bazı şart ve isteklerini kabul ettiğini söyleyerek onu kabule zorlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 357; Turan, 2008, s. 140). Buna ek olarak Sultan, halifenin eşi, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la birlikte 100000 dinar, 150000 dirhem, 4000 elbise mehir, sayısız altın, gümüş, mücevher ve değerli pek çok eşya göndermiştir. Bu son gelişmede halife, kızını vermeme ısrarını sürdürüp Bağdat'tan ayrılmaya bile yeltenmiş ancak halkın bu durumdan çok rahatsız olması, Tuğrul Bey'in halifenin eşi Hatice Arslan Hatun'u geri istemesiyle ve bazı ileri gelen devlet adamlarının da etkisiyle iki tarafın arasındaki gerginlik sona ermiş, halife kızının nikâhının kıyılması için vekaletini Kündürî'ye vermek zorunda kalmıştır. Nikâh, Şaban 454 / Ağustos 1062 yılında Tebriz'de gerçekleşmiştir (İbnü'l-Cevzî, C. 16, s. 67; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 357, 358; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 56). Tuğrul Bey Kutalmış isyanından dolayı düğününü ancak 4,5 ay sonra gerçekleştirebilmiştir. Muharrem 455 / Ocak 1063 tarihinde gerçekleşen bu düğün Bağdat'ta bir hafta sürmüştür (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 80; Turan, 2008, s. 141;). Bu evlilik Selçukluların Abbâsî halifelerinin daha önce göstermedikleri teâmülü Selçuklulara göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu gelişmeyi Süyûtî (2018, s. 497), "Halifelere tahakküm etmelerine ve onları ezmelerine rağmen daha önce Büveyhoğulları sultanlarından hiç biri böyle bir şeye nail olmamıştı" şeklinde dile getirerek hayretini gizleyememiştir.

Bu evlilikten sonra Tuğrul Bey, Rey ve çevresinde hakkında öldüğüne dair yalan haberler yayıldığı için hemen Rey'e gitme kararı almıştır. Halife onun Bağdat'tan ayrılmamasını şart koşmasına rağmen, eşi Hatice Arslan Hatun hariç gitmelerine izin vermiştir. Ama Tuğrul Bey 11 Rabiülevvel 455/ 14 Mart 1063 tarihinde halifenin kızıyla birlikte Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'u da yanına alarak Rey'e dönmüştür. Sultan Rey'e ulaştığında hastalanmış, altı ay kadar hasta kaldıktan sonra 8 Ramazan 455/ 4 Eylül 1063 yılında vefat etmiş, Çağrı Bey'in eski eşi olan Tuğrul Bey'in diğer eşi Süleyman'ın annesi²⁷ ve Hizmetçi Ferruh tarafından yıkayıp, kefenlenmiş, bazı kaynaklara göre taşınarak kardeşi Çağrı Bey'in yanına gömülmüş, bazılarına göre de Rey'de defnedilmiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 86; Sibt İbni'l-Cevzî, 2013, C. 19, s. 147; el-Hüseynî, 1943, s. 15-16).

²⁷ Tuğrul Bey hastalanınca İsfahandaki Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'la Çağrı Bey'in ölümünden sonra Tuğrul Bey'le evlenen annesini Rey'e çağırması, burada Süleyman'ın veliahtlığını ilan etmiştir (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 174).

2. Sultan Alparslan'ın Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri

Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 yılında vefat etmesinin ardından Selçuklu Devleti'nin başına Tuğrul Bey'in vasiyetiyle²⁸ vezir Kündürî tarafından Çağrı Bey'in büyük oğlu Süleyman geçmişti. Ama Horasan ve çevresinde bazı emirler Alparslan'ın yanında yer alıp onu melik ilan etmişlerdi. Kündürî önce Süleyman tarafında yer alıp Alparslan'a mektup göndererek onun boyun eğmesini istemiş, ama bu isteğine Alparslan razı gelmemiştir. Halk da Alparslan'ın yanında yer alınca vezir Kündürî, başkentte hutbelerde onun adını okutmaya başlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 362-363; Sibt İbni'l-Cevzî, 2013, C. 19, s. 159). Önemli bir engelin kalkmasından sonra Alparslan, Kutalmış gibi isyancıları da bastırarak devletin tek ve en güçlü hükümdarı olmuştur (29 Aralık 1063) (Turan, 2008, s. 148-149; Piyadeoğlu, 2020, s. 137-138).

Tuğrul Bey'in ölüm haberini duyan halife onun adını hutbelere kaldırmış, Selçukluların siyasî işlerine el atmıştır. Selçukluların Bağdat'taki temsilcisi Amîd Ebû Said el- Kâinî halifenin bu tutumuna karşı gelse de halifenin aldığı fetvayla bir şey yapamamıştır (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 157; Adaloğlu, 1996, s. 44-47). Halifenin bu hareketiyle onun Tuğrul Bey'in ölmesini fırsat bilerek hâkimiyetini güçlendirmek suretiyle müstakil bir halifelik oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ama Sultan Alparslan'ın girişimleri ve sultanlığını Bağdat'ta kabul ettirmesiyle halifenin hemen bu niyetinden uzaklaştığı görülmektedir.

Alparslan sultan olur olmaz Seyyide Hatun'u Bağdat'a babasının yanına göndererek halife ile ilişkileri daha olumlu hale getirmek istemiştir. Çünkü Tuğrul Bey'e gönülsüz verdiği kızının yanında olmasını isteyen halife için yeni sultanın yaptığı bu davranış önemli bir hareket olacaktır. Ayrıca bu yöntemle yeni sultan Bağdat'ta adına hutbe okutabilecek, halife tarafından da sultanlığını teyit ettirecektir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 86). Gerçekten de Alparslan'ın bu hareketinden memnun kalan halife, 18 Rabiulahir 456/ 9 Nisan 1064 Cuma günü Bağdat camilerinde adına hutbe okutmuştur. Hutbede onun için dualar okutturup "Şahişâhü'l-Âzâm" (Padişahların en yücesi), "Melikü'l-Arabî ve'l-Acem" (Arap ve Acemin hükümdârı), "Seyyidü'l-Mulûki'l-Ümem" (Milletlerin hükümdarlarının efendisi), "Diyâüddin" (Dinin ışığı), "Giyâsü'l-Müslimîn" (Müslümanların yardımcısı), "Zahîrü'l-İmâm" (Halifenin yardımcısı), "Kehfe'l-Enâm" (İnsanların huzur bulacağı sığınak), "Adudüdevleti" (Devletin kuvveti), "Tâcü'l-Milleti" (Ümmetin Tâcı), "Ebû Şucâiddin" (Dinin yiğidinin babası), "Bürhânü Emîri'l-Mü'minîn" (Halifenin delili) gibi unvanlar kullanmıştır.

²⁸ İbn Kesîr (1991, C. 12, s. 89), Tuğrul Bey'in Süleyman'ı veliaht seçmesinin nedeni olarak annesiyle evlenmiş olduğunu göstermiştir.

(1992, C. 16, s. 87). Halifenin daha yeni tahta geçen sultan için bu kadar çok unvanla hutbe okutması dikkat çekicidir.

Halife daha sonra Nahcivan civarında fetih hareketlerinde bulunan Alparslan'a iletmek üzere Tırât b. Muhammed, Ebû Muhammed et-Temîmî, Muvaffak el-Hâdim gibi eşrafiyla hil'at ve hediyeler göndermiş, mektubunda ona, Seyyide Hatun'u iade ettiği ve yolculuğunun kolay geçmesi için yaptığı hazırlıkları için teşekkür etmiştir. Sultan da hil'ati giyip halifeye elçileri vasıtasıyla biat etmiştir. Sultan Alparslan Bağdat'tan gelen bu habere çok sevinmiş ve şükür secdesi yapmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 87; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 366-367; Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 163; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 91). Ayrıca halifeye teslim edilmek üzere bir mektup, 10000 dinar, 200 ipek elbise; Bağdat nâzırına verilmek üzere 10000 dinar, 10 at, 10 katır hazırlatarak Amîd Ebû'l-Hasan Ali b. İsa ile Bağdat'a göndermiştir. 9 Cemâziyelevvel 456/ 29 Nisan 1064 yılında Bağdat'a ulaşan bu elçiyi vezir İbn Cehîr karşılamıştır. Elçi yanında getirdiği mektubu halifeye vermiştir. Bu mektubun yanındaki bir mektupta Alparslan'ın eşi Seferiye hatunun imzasıyla Tuğrul Bey'in eşi, halifenin kızına ait iktaların iadesi istenmiştir. Bu isteği gören halife, *"Bu öneri çirkin ve küçük düşürücüdür, çünkü bunlar Tuğrul Bey'in geride bıraktığı (terekesi) olup kızımın üzerinde hakkı olması mümkündür"* diyerek kabul etmemiştir. Elçi, Alparslan adına para bastırılmasını ve sultanlık hil'atini istemiş, para bastırılmış ama hazinenin boş olduğu, gerekli sanat ve aletlerinin bulunmadığı sebep gösterilerek hil'at için uzun bir süre beklenilmesi gerektiği söylenmiştir. Ancak acil olmasında ısrar ediliyorsa Feraciyye denilen hil'at, sarık ve sancağın hazırlanabileceği bildirilmiştir (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 163; Piyadeoğlu, Alparslan, 2020, 72). Bu hil'atin hazırlanmasıyla birlikte 5 Camâziyelahir 456/ 25 Mayıs 1064 tarihinde halifenin Dicle Nehri'nin kenarındaki Taç Sarayında vezir Fahrüddeve, Nakîb Ebû'l-Hasan Ali b. İsa ve Kadî Ebû Amr Muhammed çağrılarak halktan her kesimin bulunduğu bir ortamda, Alparslan'ın gıyabında adet üzere bir hil'at töreni düzenlenmiş, hazırlanan hilât de gelen elçilere teslim edilmiş ve siyasî işler Sultan Alparslan'a verilerek Bağdat melikliği teyit edilmiştir. Törenden sonra halife Abbâsîlerin nakîbleri Tırât ez-zeynebî, Ebû Muhammed et-Temîmî ve Muvaffak el-Hâdim'i bir mektupla Alparslan'a göndermiştir. Mektupta halife, yukarıda verilen unvanlara *"el-Velîdü'l-Müeyyed"* (Allah'ın teyidine mazhar olmuş genç) ve *"Sultânü Diyârî'l-Müslimîn"* (Müslüman ülkelerinin Sultanı) unvanlarını da ekleyerek şöyle demiştir, *"Allah ömrünü uzatsın. İzzetini, teyidini ve nimetini daim etsin. Elinin altındaki himaye ettiklerine güzel davrandırsın. Müminlerin emiri senden memnundur. Senin yaptıklarından haberdardır. Müminlerin emiri Allah'ın kendisine verdiği kulları ve memleketlerdeki genel işler için seni vekil tayin etmiştir. Ülkenin bütün işlerinin*

yürütülmesinde, Allah'ın kendisini vekil yapması, emir ve karar vermede yetkili kılması ve düzenin korunmasını, onun (Alparslan) uhdesine vermesi dolayısıyla yeryüzünde kendisine naiplik yapacak ve otoriteyi elinde bulunduracak birisini seçmek için elinden gelen çabayı göstermektedir. Şeref ve yüceliğe nail olan kimsede mükemmellik işaretleri parıldayınca, halife de ona iltifat eder, hedefe nişan alıp isabet ettirir. Önderliği elde etmen nedeniyle Emîri'l-Mü'minîn, işleri kesinleştirme ve çözümleme yetkisini sana havale etmiş ve seni şeref ve yüceliğin en yüksek yerine oturtmuştur. Savaşta ve barışta düşmanın elindeki bölgelere hâkim olacak yetkiyi sana vermiş ve böylece seni onurlandırmış, son derece ikram ve ihsanda bulunmuş, sana olan sevgisini gösterebilecek en büyük ihtimamı göstermiştir. Hiçbir nimetin eşit olamayacağı bu bağış ve ihsanla Allah seni mutlu kılsın." (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 87; Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 165 ; Piyadeoğlu, 2020 s. 73-74). Kısaltılmış olan bu mektubun içeriğine bakıldığında halifenin zoraki bir lütuf olarak görevini Sultan Alparslan'a verdiğini ama gizli uyarılarda da bulunduğunu görmek mümkündür. Halife bu mektupla birlikte Nizamülmülk'e " Kıvâmüddîn-i ve'd-Devle, Radiyyü Emîri'l-Mü'minîn" (Din ve Devletin Doğrultucusu, Halifeni Razi Olduğu Kişi); Amîd'e de "Şeyhüddeve" (Devletin Bilgini) unvanlarını vermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 88).

Özelde Selçuklu Devleti'ne genelde de İslâm dünyasına yeni topraklar kazandırmak ve Mısır Fâtîmî Devleti'ne son verip orada da hem kendisi hem de halife adına hutbe okutmak gayesiyle sürekli sefer²⁹ düzenleyen Alparslan'ın Bağdat'ı görme fırsatı olmamıştır. Ama halifeyle irtibatı koparmayıp ona fetihnâmeler ve zaman zaman da hediyeler göndermiştir. Örneğin 18 Safer 459/ 8 Ocak 1067 tarihinde Sultan tarafından gönderilen Amîd Ebû Sa'd el-Müstevfî, beraberinde halifeye hediye olarak verilmek üzere atlar, elbiseler, mücevherler, bir mushaf ve kitaplarla birlikte Bağdat'a gelmiş, Bağdat'taki olumlu yöneticiliğini daha önce görmüş olan halk sevinçle onu karşılamıştır (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 193). Ebû Sa'd el-Müstevfî bu gelişinde İmâm-ı Âzâm Ebû Hanîfe'nin kabrine güzel bir türbe, meşhet ve yanına da bir Hanefî Medresesi yaptırmış ve burası için vakıflar ihdas etmiştir (2013, C. 19, s. 194).

Sultan Alparslan'ın göstermiş olduğu askerî başarılar, özellikle Malazgirt'teki başarısı Bağdat'ta ve hilâfet sarayında onu İslâm devletlerinin en önemli hükümdarı yapmıştır. Savaşta sonra halifenin sultana hil'at gönderip torunu

²⁹ Sultan Alparslan Gürcistan ve çevresindeki fetih hareketlerinden sonra Mısır'ı hedef alarak Urfa ve Halep üzerine hareket etmiş ve buralarda hutbeler okutmuştur. Ancak Halep muhasarasının uzaması ve Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in büyük bir orduyla harekete geçtiğinin haberi gelince Sultan, ordusuyla hemen kuzeye geçmek zorunda kalmış, böylece Mısır seferi askıya alınmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 387; İbnü'l-Adîm, ty., C. 4, s. 1973-1979; Piyadeoğlu, 2020, s. 165-171).

Muktedî-Biemrillâh ile Alparslan'ın Seferiyye hatundan olma kızıyla evlendirme isteğinin 464/1072 yılında Nişabur'da yerine getirilmesi neticesinde halifelikle üçüncü kez akrabalık bağı oluşmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 140; el-Hüseynî, 1943, s. 35-37). Diğer taraftan Sultan'ın Bağdat şahneliğine tüm yetkilerle Aytakin es-Süleymânî'yi, ardından da Sâdüddevele Gevherâyin'i ataması ve bu şahnelerin halkın önemli işlerinde idarî işlerde yar almalarıyla Selçuklular daha üstün hale gelmiş, halife ikinci plana düşmüştür³⁰. Selçuklular, Bağdat'ta başta Nizâmiye Medresesi'nin açılması olmak üzere ilim ve kültür hizmetleri için de önemli çalışmalar yapmıştır (Sıbt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 177-178). Nizâmiye Medresesi ilmî faaliyetinin yanında Sünnî halifeliği de korumayı hedefleyen bir eğitim müessesesi olmuştur (Ocak, 2017, s. 77-78). Selçuklular böylece Alparslan döneminde Şîilere karşı rol oynadıkları siyasî mücadelelerini bir de ilmî ve kültürel faaliyetlerle desteklemişlerdir.

Kaynakların aktardığı bilgilere genel olarak bakıldığında Sultan Alparslan'ın Bağdat'a ve hilâfete sahip olma düşüncesini gösteren bir girişimde bulunmadığı, halifeyle dengeli bir ilişki kurduğu, hatta onun adını fethettiği her yerde okutturup bu gelişmeleri de halifeye gönderdiği fetihnâmelerle müjdelediği görülmektedir (Özdemir, 2008, s. 328).

3. Sultan Melikşah'ın Abbâsî Halifeleriyle İlişkileri ve Halifelik Girişimi

Sultan Alparslan'ın Mâverâünnehir seferi sırasında 465/1072 yılında Harezmi Yusuf adında bir muhafız tarafından yaralanıp kısa süre sonra da ölümüyle (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 393; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 145; el-Hüseynî, 1943, s. 54) daha önce bizzat kendisi tarafından veliaht tayin edilen³¹ Melikşah devletin başına geçmiştir. 1071 yılında dönemin halifesi Kâim-Biemrillâh'tan da Melikşah'ın veliahtlığı için tasdik istenilmiş, o da veziri Amîddevele İbn Cehîr'i Nişabur'a göndererek hem Melikşah'ın veliahtlık tasdikini hem de ona giydirilmek üzere hil'atini sunmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 391).

Sultan Melikşah'ın halife ile ilk siyasî münasebeti tahta geçtikten sonra hilâfet sarayına Selçukluların Bağdat şahnesi Gevherâyin'le bir mektup gönderip adına hutbe okutma ve sultanlığının tasdik talebi olmuştur. O vakit hilâfetin başında bulunan Kâim-Biemrillâh, 3 Safer 466/8 Ekim 1073 Salı günü Gevherâyin'i hilâfet sarayında halkın da bulunduğu bir mecliste ağırlayıp ona menşur ve sancağı teslim etmekle Melikşah'ın sultanlığını tasdik etmiştir. Ayrıca Melikşah'a "Kâsimü

³⁰ Sultan Alparslan, 456/1064 yılında halifenin kızı Seyyide Hatun'u Bağdat'a gönderdiğinde Aytakin es-Süleymânî'yi de Bağdat Şahnesi yapmıştı. O, bu görevinden 464/1072 yılında azledilince yerine Sâdüddevele Gevherâyin Bağdat şahnesi olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 86; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 366, 391).

³¹ Melikşah'ın veliaht tayiniyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. (Kafesoğlu, 2019, s. 41).

Emiri'l-Mü'minin" (Halifenin Ortağı), "Müizzüddin" (Dinin Yücelticisi) ve "Celâlüddeve" (Devletin Ulusu, Haşmetlisi) gibi unvanlar vererek onu İslâm dünyasının hükümdarı yapmıştır (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 275; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 403; Turan, 2008, s. 198).

Sibt İbni'l-Cevzî'nin, 466/1074 yılı olaylarından bahsederken Nizâmülmülk'ün halifeye karşı niyetinin değiştiğini, onun bazı arazilerini ikta olarak Oğuzlara verdiğini ayrıca halifenin veziri Fahrüddeve b. Cehir'le Nizâmülmülk arasındaki ilişkilerin bozulduğunu söylemesi aslında Selçuklu ile halifelik arasında sonradan bir husumet oluştuğuna işaret etmektedir. Bu husumetin büyümemesinin arkasında Fahrüddeve'nin oğlu, Nizamülmülk'ün damadı Amîdüddeve'nin Rey'e gelip özür dilemesi (2013, C. 19, s. 275; Adaloğlu, 1996, s. 50) hem de halifenin ölmüş olması etkili olmuştur.

Halife, 13 Şaban 467/3 Nisan 1075'te vefat edince yerine torunu Muktedî-Biemrillâh (hlf.1075-1094) geçmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 165). Onun döneminde de vezirlik yapan Fahrüddeve'nin Bağdat'ta asayişini sağlayamaması, Şafiîlere karşı Hanbelîlerin yanında yer alarak mezhep çatışmalarına yol açmasıyla Şafiîler, Hanbelîlerin yoğun baskısına maruz kalmışlardır. Şafiî âlim ve taraftarlarının bu olayla ilgili şikâyetleri İsfahan'a kadar gelince³² Sultan, Gevherâyin'i şahne olarak Bağdat'a göndermiş ve halifelige bir nevi nota verilerek ilgili vezir ve çevresindekilerin görevlerinden azli istenmiştir. Halifenin bu olaydan sonra Fahrüddeve'yi görevinden alıp ev hapsine aldırması halifelik makamının sultanlığa bağlı bir makam olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 338-339; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 417-418; Adaloğlu, 1996, s. 63-64; Kafesoğlu, 2019, s. 75). Halife, Fahrüddeve'yi görevden aldıktan sonra Ebû Şüca Muhammed b. el-Hüseyn'i vezir tayin etmiş, İsfahan'dan dönen Amîdüddeve'yi babasıyla birlikte eve hapsedirmişti. Bunun üzerine vezir Nizâmülmülk halifeye bir mektup yazıp Fahrüddeve'nin tekrar vezirliğe getirilmesini istemiş ama halife onun yerine oğlu Amîdüddeve'yi vezir yapmış, Fahrüddeve'nin de ev hapsini kaldırmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 418).

³² Olayların ortaya çıkmasındaki sebep, Nizâmülmülk'ün, Nizâmiye Medresesi'ne vaiz olarak görevlendirdiği İbnü'l-Kuşeyri'nin Nizâmiye Medresesi'ndeki vaaz meclisinde Hanbelîler hakkında onları tekfir edip kötüleyen bir vaazı olmuştur. Bunun üzerine şehirde azınlıkta olan Şafiîler, Hanbelîler tarafından şiddet görmüştür. Olayların büyümesiyle başta Ebû İshak eş-Şirâzî olmak üzere pek çok Şafiî âlimi durumu Nizâmülmülk'e bildirmişlerdir. Hatta o dönemin şairlerinden İbnü Ebi's-Sagar bir şiirle Nizâmülmülk'ten yardım istemiştir. Selçuklular Hanefî olmasına rağmen Nizâmülmülk'ün hem Şafiî olması hem de olayların merkezinde onun medresesinin bulunması, hatta Hanbelîlerin medreseyi bile halifenin önemli devlet adamlarına bir illet gibi göstermeleri, Selçukluların bu olaya siyasi olarak müdahale etmelerini gerektirmiştir (Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 326-330).

Selçukluların Bağdat'taki üst düzey atama ve görevden el çekirme ile ilgili yukarıdakilerle buna benzer daha pek çok olayların³³ kaynaklarda geçiyor olması onların halifelik üzerindeki yürütme yetkisini kullandığını gösteren açık delillerdir. Sultanın halife üzerindeki güç ve yetkisi hem ileri gelen devlet adamlarının dikkatini çekmekte hem de başta Sünnî İslâm başkenti Bağdat olmak üzere diğer merkezlerde de kendisini hissettirmiştir.

Sultan Melikşah 1077 yılında hem halifelik hem de Selçuklular için tehdit unsuru olarak görülen ve aynı zamanda Selçukluların topraklarına toprak katacak bir gelişme olacak olan Doğu Arabistan'daki Şii Karmafililer üzerine Artuk Bey'i göndermiş, o da buradaki kaleleri Karmafililerin elinden alarak bu bölgelerde de hem halife hem de sultan adına hutbeler okutmuştur. Bu olumlu gelişmeler neticesinde halife, Artuk Bey'e bir tevkii ile teşekkür edip, ona altın eyerli bir at, hil'at ve çeşitli hediyeler vermiştir (Sıbt İbni'l-Cevzî, 2013, C. 19, s. 321-322, 334; Kafesoğlu, 2019, s. 68-69).

467/1075 yılı Kurban Bayramında Mekke emiri Ebû Haşim, Sultan Alparslan'la halife Kâim- Biemrillâh'ın ölümleri ve Mısır'ın siyasi olarak güçlenmeye başlamasını sebep göstererek Mısır halifesi adına hutbe okutmaya başlamıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s.167)³⁴. Melikşah bazı iç meselelerle Suriye ve çevresindeki fetihleri gerçekleştirdikten sonra bu olaya el atmış, Mekke Emiri Ebû Haşim'e hem kız kardeşini nikâhlanmış hem de ona on bin dinarı mehir sayılıp kalan on bin dinarın verilmesi suretiyle toplamda yirmi bin dinar karşılığında tekrar hutbenin kendisi ve halife adına okunmasını sağlamıştır. (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 171-172; Sıbt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 311-312; Turan, 2008, s. 201).

Zilhicce 475/ Mayıs 1083 yılında halife, Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'yi Nişabur'da bulunan Sultan Melikşah'a elçi olarak göndermiştir. Bunun sebebi Irak Amîdi Ebû'l-Fetih b. Ebû'l-Leys'i yaptıklarından dolayı şikâyet edip görevden alınmasını talep ettiği bir mektubu ulaştırmaktı. Sultan tarafından

³³ Ebû Şüca'nın 484/1091 yılı başlarında Yahudilere karşı takındığı olumsuz tutumu Gevherâyin'e şikâyet edilince o, vaziyeti sultana iletmıştır. Bunun üzerine Melikşah ve Nizâmülmülk halifeden Ebû Şüca'nın hallini istemiş o da Ebû Şüca'yı görevden alıp önce vekâleten Ebû Sa'd b. Mavsala'yı vezirliğe getirmiş, daha sonra da Melikşah'ın da muvafakatiyle Nizâmülmülk'ün damadı Diyarbakır Emiri Amîdüdevle b. Fahrüdevle'yi vezir olarak atamıştır. Bunun yanında o, Selçukluların Semerkant seferinden sonra hil'at almalarını " sanki bir küfür beldesi aldılar" diye eleştirmiştir. Bu eleştirisi de Sultan'ın onun görevden el çekirilme isteğinin başka bir sebebi olmalıdır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 292-293; İbnü'l-Esir, 1987, C. 8, s. 466-467; Kafesoğlu, 2019, s. 135).

³⁴ İbnü'l-Esir'e göre (1987, C. 8, s. 408), Mısır hâkimi el-Mustansır Billah, Mekke Emirine bir mektup ve çeşitli hediyeler gönderip, mektubunda, dayanıp güvendiği Sultan Alparslan'la el-Kâim Biemrillâh'ın öldüklerini, artık kendisi adına hutbe okutmasını istemiştir. Mekke emiri de bunu kabul edip onun adına hutbe okutmaya başlamıştır.

hürmet ve tazimle karşılanan Ebû İshak'ın getirdiği mektuba olumlu cevap verilmiş ve Irak Amîdi Ebû'l- Fetih görevinden alınmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 428). Gerçekleşen bu olay da halifenin bir devlet adamını tek başına görevden alamadığını, yukarda da belirtildiği gibi yürütme işlerinin tamamen sultana bırakıldığını teyit etmektedir.

Sultan Melikşah dönemindeki fetih hareketlerine genel bir çerçevede bakıldığında Müslümanlar için kutsal sayılan yerler ile (Hicaz, Kudüs); siyasî İslâm bakımından da önemsenen Şam, Mısır gibi yerleri ele geçirmesi/geçirmek istemesi³⁵ ve buralarda kendi adına hutbeler okutması onun ileride düşündüğü daha büyük bir mefkûreye hazırlık olarak görülmektedir. Sultanın belki de halifeliği de ele geçirerek hem İslâm birliğini hem de Türk siyasî birliğini oluşturacağı bir hedefi olduğu değerlendirilebilir³⁶.

Bağdat'a gelmeyi planlayan ama Tuğrul Bey gibi öncelikle fetih hareketlerine önem verdiğinden bir türlü gelemeyen Melikşah, hem bu planını gerçekleştirmek hem de daha önce halife tarafından kendisine eş olması için istediği³⁷ kızı Mahmelek'i halife ile evlendirmek için 480/1087 'de gelebilmiştir. Sultan, ileri gelen eşraf ve devlet adamlarıyla bütün Bağdat halkının karşıladığı görkemli bir karşılama töreniyle ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretinde halife, sultana

³⁵ Emir Atsız 469/1076 yılında Mısır'ı ele geçirmek için Sefere çıkmış, ancak Kahire'de başarısız olmuş, burada askerleri neredeyse yok olmuş, pek çok ganimet bırakmış, onun bu başarısızlığı Şam ve çevresinde insanların yemek bulamayıp köpek yemelerine bile sebep olmuştur. Atsız bu vahim olayları halifeden Mısır'a tekrar gitmek için destek isterken yazarak anlattığı görülmektedir. (Sibt İbnü'l- Cevzî, 2013, C. 19, s. 322-326).

³⁶ Kafesoğlu'nun Sultan'ın Mısır'a sefer düzenlemesi, Mağrib'i almayı kararlaştırması ve Yemen ve Aden'e kadar olan yerleri ele geçirmesinin altında onun İslâm âlemini bir bayrak altında toplamayı, belki de dünyaya hâkim olmayı tasavvur ettiğini ama ömrünün yetmemesinin buna engel olduğunu söylemesi de bu düşüncüyü desteklemektedir (2019, s. 117). Melikşah'ın Avrupa'yı da içeren mefkûresi için ayrıca bkz. (Turan, 2008, s. 211-213).

³⁷ İbnü'l-Cevzî'nin verdiği bilgilere göre, halife, Fahrülmülk'ü 20000 dinar ve hediyelerle birlikte Melikşah'ın kızını istemesi için Isfahan'a göndermiş, ama Melikşah'ın oğlunun ölümü sebebiyle o bu isteme işini bir ay sonra gerçekleştirebilmiştir. Fahrülmülk bu talebi ilk olarak Nizâmülmülk'e danıştığında o da bu işi kızın annesiyle konuşması gerektiğini söylemiştir. Fahrülmülk Melikşah'ın eşi Terken Hatun'dan kızını istediğinde o, Gazne ve bazı devletlerin hükümdarlarının kızını istediği ve 40000 dinar verdiklerini, bunu halife karşılarsa olabileceğini söylemiştir. Fahrüddöve, "sanırım halife bunu kabul etmez" demiş, ama daha sonraki gelişmelerle 50000 dinar süt parası ve 100000 dinar mehirle olumlu sonuca varılmıştır. Süt parası peşin istenildiğinden ve hazır olmadığından Sultan hazır oluncaya kadar da akdi bekletmiştir. Öte yandan Terken Hatun nikâh akdi için kendisinin Bağdat'a gelerek halifenin annesi, halası ve babaannesini ve diğer aile efradını göreceğini, Gazne, Semerkant, Horasan ve civar beldelerin kadınlarının huzurunda akdin gerçekleşeceğini; halifenin evinde Seriyye ve Kahramâne'nin kalmayacağı, halifenin yeri kızının yanı sıra olacağı şeklinde şartlar sunmuş ve bu şartlar üzerine sözleşilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 222-223).

hediyeler sunmuş, taç giydirip doğu ve batının hâkimi anlamına gelen çift kılıç³⁸ kuşattırmıştır. Bağdat'ın ileri gelenleri, devlet ricali ve emirleri yanında onu bizzat taltifleyerek İslâm dünyasının siyasî lideri olarak gösteren halifeye, Nizâmülmülk Selçuklu emirlerini sırayla tanıtmıştır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 267-268; el-Bundârî, 1900, s. 74-75; Turan, 2008, s. 206-207).

Sultanın bu ziyareti esnasında Alevîlerin nakîbi³⁹ Seyfûddeve'nin davetine icabet ederek onun ziyafetine katılması, onların da gönlünü fethetmesi, ayrıca nakîbin sultanın önünde yerleri öperek ona bağlılığını göstermesi (Turan, 2008, s. 206) Melikşah'ın bu çevrelerce de hâkimiyet gücünü göstermesi bakımından dikkat çekici olarak görülmelidir. Ayrıca bu ziyaretinde sultanın İmâm-ı Âzam türbesini elden geçirtip yanına bir medrese yaptırması, diğer imar faaliyetleriyle önemli türbe ziyaretlerinde bulunması (2008, s. 206) da onun Bağdat'a yönelik ileriye dönük planlarının bir hazırlığı gibi görülmektedir. Bu ziyarette gerçekleşen halife ile Mahmelek hatunun düğününde Bağdat'ın süslendiği, önünde davul, zurna ve hizmetçilerin bulunduğu 30000 atıyla 120 devenin çeyiz taşıdığı, üzerinde emirler ve hizmetkârların bulunduğu 33 atın arkasında hazineler ve gümüşten sandıklar taşıyan 74 katırın geldiği şaşaalı bir evlilik gerçekleşmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 269). Bu düğünde gelen çeyizler ve hazinelerle Selçuklu devleti sanki halifelige ve Bağdat halkına maddi olarak da ne kadar zengin olduğunu göstermek istemiştir. Ayrıca evlilikle hilâfet ve sultanlık arasında akrabalık bağı da sağlanmış, belki bu bağ aynı mefkûrenin gerçekleşmesi için gereken planlardan birisi olarak düşünülmüştür. Bu düşünceyi teyit eden husus, evlilikten sonra doğacak olan halife ve Mahmelek Hatun'un oğulları Ca'fer'in Sultan tarafından veliahtlığa zorlanmasıdır. Hem Ca'fer üzerinden bir Selçuklu halifeliği olursa Hz. Peygamberin hadisine de aykırı bir durum söz konusu olmayacaktır⁴⁰. Ancak bu düğün her iki taraf için de hayırlı olmamış, kısa bir zaman sonra halifenin Terken Hatun'un şartlarına uymayıp, eşini ihmal etmesi, isteklerini reddetmesi ve

³⁸ Vezir Ebû Şüca bu esnada Sultana dönerek: *Ya Celâlî'd-Devele, Allah'ın kendisine imamlık izzeti, ümmetin kollayıcılığını verdiği müminlerin emiri halife efendimiz, kendi konumunu bırakarak size vermiş ve Allah düşmanlarına karşı güçlü olsun diye iki kılıç kuşandırmıştır*" demiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 268; el-Bundârî, 1900, s. 74).

³⁹ Hz. Ali ve Fatma'nın soyundan gelen Seyit ve Şeriflerin (Ehli Beyt) işleriyle meşgul olan ve onların meseleleriyle ilgilenen ve halife tarafından tayin edilen memura nakîb denirdi. Abbâsîlerde Hz. Ali ve Fatma'nın soyundan gelenlerin meseleleriyle ilgilenen nakîbe "Nakîbü't-Tâlibiyyin (Nakîbü'l-Aleviyyin), Abdullah b. Abbas'ın soyundan gelenlere de "Nakîbü'l-Hâşimiyyin" denirdi (Özaydın, 2014, s. 101). Ayrıca bkz. (Uyar, 2006, C. 32, s. 321-322).

⁴⁰ Hilâfet şartları ve halifenin Kureyş'ten olacağıyla ilgili hadis ve Cüveynî'nin bu şartla ilgili yorumları için bkz. (Kavak, 2011, s. 35-66).

aralarında geçimsizlik baş göstermesi sebebiyle⁴¹ Mahmelek Hatun Bağdat'ta kalmak istemeyerek durumu Isfahan'a bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan, halifeden kızını geri istemiş, halife de buna razı olarak Mahmelek Hatun'u Rabiülevvel 482/ Haziran 1089 yılında oğlu Ca'fer'le birlikte Isfahan'a göndermiştir. Mahmelek Hatun Isfahan'da fazla kalmadan çiçek hastalığı sebebiyle Zilkade 482/ Ocak 1090 tarihinde vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 281; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 460). Bu hayırla başlayan gelişme daha sonra Melikşah'ın halifeliği ele geçirme girişiminin en önemli sebeplerinden birisi olacaktır.

Aynı yılın başlarında Sultan Melikşah'ın veliaht ilan ettiği oğlu Ahmet 11 yaşında Merv'de vefat etmiştir. Bu haberi duyan Bağdatlılar hilâfet sarayında 7 gün taziye yapmış, Bağdat'ta hiç kimse bir bineğe binmemiş, kadınlar dışarı çıkmış ve ölü için dövünmüş, ağıtlar yakmışlardır. Alevîlerin yoğun olarak yaşadığı Kerh mahallesinde de halk ağıtlar yakıp kapılarının kollarını üzüntülerinin alameti olarak siyaha boyamışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 456). Yaşanan bu gelişme, her ne kadar Sultan Melikşah'la halife arasında husumet olsa da halkın sultana olan sevgisinin azalmadığını göstermektedir.

Sultan Melikşah 484/1091 yılı Ramazan ayında farklı hedeflerle Bağdat'a ikinci kez gelmiş, bu ziyaretinde Tutuş, Aksungur ve Bozan gibi önemli emirlerini de Bağdat'a çağırarak büyük mefkûresini gerçekleştirmek amacıyla onlara bazı talimatlar vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 474-475)⁴². Bu görüşmelerde onlardan Mısır/Fâtımîlere son verilmesi, bütün Şam sahillerinin alınması hatta Mağrib'in de ülkeye katılması istenilmiştir. Osman Turan'ın (2008, s. 211) İbn Kalânisi'den alıntılanarak "*Bizanslıların topraklarını da alarak dünyayı fethetmeyi kararlaştırmıştır*" şeklindeki ifadesi, sultanın hâkimiyet düşüncesinin sadece İslâm beldeleriyle sınırlı olmayıp daha geniş bir mefkûreye sahip olduğunu da göstermektedir. Sultan bu ziyaretinde oğulları ve torunu Ca'fer'i de getirerek âdeta Bağdat'a saltanat çıkarması yapmıştır. Melikşah'ın, Dicle Nehri'nin kenarında bütün Bağdat halkının sabahladığı, ışıkları, eğlenceleri ve görkemiyle şiirlere konu olan büyük bir şenlik düzenlemesi (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 294) de buranın hâkimiyetini elinde bulundurduğunu gösteren bir etkinlik gibi görülmektedir.

⁴¹ Halife 481/1088 yılı ortalarında seyyar satıcıyla arasında kavga olan bir Türk'ün çıkardığı kargaşayı bahane ederek Mahmelek Hatun'un yanındaki bütün Türkleri sarayından kovdurmuş (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 481; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 454), böylece hatun sarayda yalnız ve güçsüz kalmıştı.

⁴² Tutuş, Aksungur ve Bozan'ı Fâtimî halifesinin elinde bulunan Suriye sahilleriyle Mısır'a; Gevherâyin'le Emir Çubuk'u Hicaz'ın kontrolü ve henüz fethedilmemiş olan Yemen ve Aden'in fethine göndermiştir (Kafesoğlu, 2019, s. 136).

Sultanın bu ikinci ziyaretinde dikkat çeken önemli bir husus da onun Bağdat'taki inşaat girişimleridir. O daha evvel Tuğrul Bey'in Bağdat'taki Türk Mahallesi olarak kurduğu *Medinetü Tuğrul*'da onarım ve eklentilerin yanında kendisine bir kasr ve yanına bir cami (Sultan Camii), çarşı (Sûku's-Sultân), hanlar, caddeler, kanallar ve bu mahallenin etrafına da daha sonra adıyla anılacak olan Melikşah surunu yaptırmıştır. Ancak kaynakların verdiği bilgiye göre Sultan Camii'nin tamamlanmasına Melikşah'ın ömrü yetmeyecek ve bu camii daha sonra Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle 524/1129 yılında Bihruz el-Hadim⁴³ tarafından tamamlattırılacaktır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 298; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 475; Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 20, s. 27 ; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 138,139). Melikşah'ın Bağdat'a yaptırdığı inşa faaliyetleri ve bu ziyaretinde Bağdat'ta uzun süre kalması, emirleriyle burada buluşup onlara fetih talimatları vermesi onun Bağdat'ı ikinci bir başkent⁴⁴ gibi kullandığı ve ileride de kendisine saltanat merkezi olarak hazırladığı görülmektedir (Adaloğlu, 1996, s. 72).

Sultan Melikşah'ın açık açık hilâfet merkezini gözüne kestirmesinin nedeni halife ile Melikşah'ın kızı Mahmelek arasında geçimsizliğin artması neticesinde kızı ile torunu Ca'fer'in Isfahan'a dönmesi ve Melikşah çok istemesine rağmen halifenin, veliahtlığı Ca'fer yerine diğer oğluna bırakmasıdır. Sultanın o kadar ısrarına rağmen torununun veliaht olmaması, öte yandan Sultanla halife arasındaki olumsuzlukları her daim yumuşatan vezir Nizamülmük'ün de (Sübkî, 1992, C. 4, s. 324) Bâtınî birisi tarafından öldürülmesiyle Melikşah 24 Ramazan 485/29 Ekim 1092'de Bağdat'ı almak için sur önlerinde görünmüştür. Onu karşılamaya gelen halifenin veziri Amîdüddevle'ye, halifenin derhal Bağdat'ı terk edip dilediği bir yere gitmesini söylemiş, daha sonra halife, Melikşah'ın yeni veziri Tâcüddevle vasıtasıyla on günlük bir mühlet alabilmiştir. Bu arada bayram namazını Eski Musallâ'da kılan Melikşah ava gitmiş, kimilerine göre av etinden zehirlenerek, kimilerine göre hummaya yakalanarak hastalanıp vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 16, s. 299-300; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 479-482; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 139). Sultanın ölümüyle ilgili başka bir rivayet ise ona zehir verilerek öldürüldüğüdür.⁴⁵

⁴³ Sultan Muhammed Tapar döneminde 502/1108 yılında Bağdat Şahnesi olmuştur. Bkz. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 574).

⁴⁴ İbnü'l-Kesîr (1991, C. 12, s. 139), "*Istavtanû Bağdâd*" (Bağdat'ı kendilerine vatan yaptılar) diyerek bu düşünceyi desteklemektedir.

⁴⁵ Kafesoğlu'nun verdiği bilgilere göre (2019, s. 208), Bizans, Ermeni ve Süryanî kaynaklar Melikşah'ın zehir verilmek suretiyle öldürüldüğünü yazmaktadırlar. Beyhakî, " Hadiminin eliyle zehir verilmiştir" demektedir. Kaynaklar failleriyle ilgili Terken Hatun, Nizâmülmülk'ün adamları, Tutuş gibi farklı kişilerden bahsetmektedir. Sultan'ın ölüm nedenleri ile ilgili daha geniş bilgiler için bkz. (Kafesoğlu, 2019, s. 207-208).

4. Sultan Melikşah'tan Sonra Selçukluların Halifelerle İlişkileri ve Sencer Dönemindeki Halifelik Girişimi

Sultan Melikşah'ın ölümüyle Terken Hatun'un halifeye olan tutumu değişmiş, Ca'fer'i kendisine iade etmiştir. Hükümranlığın kendi oğluna geçmesi için Melikşah'ın ölümünü gizleyen, cenaze namazının bile kılınmasına izin vermeyen Terken Hatun, Gazâlî'nin olumsuz fetvasına rağmen halifeye oğlunun hükümdarlığını kabul ettirip adına hutbe okutturmuştur (22 Şevval 485/ 25 Kasım 1092) (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 484; İbn Kesîr, 1991, C. 12, s. 139). Terken Hatun bu engeli aştıktan sonra en önemli engel olan Melikşah'ın velihtı Berkyaruk'u hemen tutuklatmıştı. Ancak Nizâmülmülk'ün adamları onu tutuklu olduğu yerden kurtararak İsfahan'da Sultan ilan etmişlerdir. 2000000 dinar gibi muazzam bir parayı askerlere dağıtarak yanına çeken Terken Hatun hemen İsfahan'a hareket edince Berkyaruk Rey'e çekilmiş, burada biraz kuvvet toplayarak Terken Hatun'un ordusuyla Burucerd'te karşı karşıya gelmiştir. Yapılan savaşta bazı askerlerin de Berkyaruk tarafına geçmesiyle savaşın galibi Berkyaruk olmuştur. İsfahan'a çekilen Terken Hatun Tutuş'tan yardım istemişti. Tutuş'un asıl amacı Selçuklu Devleti'nin başına geçmektir. Hatta bu amaçla halifeden kendi adına hutbe okunmasını istemiş ama halife onun talebini reddetmiştir. Tutuş yardıma gelmeden bir suikastla Terken Hatun öldürülünce o, Berkyaruk üzerine Rey'e doğru hareket etmiştir. Rey'deki savaşta Tutuş yenilerek öldürülmüştür. Berkyaruk, İsfahan'a geldikten bir müddet sonra humma hastalığından kardeşi Mahmut da ölünce devletin başına geçmiştir (Sıbt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 450, 451; el-Bundârî, 1900, s. 76; Turan, 2008, s. 227-228).

Berkyaruk sultanlığını halifeye de teyit ettirmek için Bağdat'a hareket etmiştir. O, 487/1094 yılının başında Bağdat'a gelmiş ve 14 Muharrem 487/3 Şubat 1094 tarihinde "Ruknüddin" (Dinin direği) unvanıyla adına hutbe okutturmuştur. (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 393; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 10). Burada dikkat çeken husus halifenin Berkyaruk'tan biat karşılığında mal istemesi ve hala babası Melikşah'tan sonra onun ismini hutbede zikrettirmesidir (1992, C. 17, s. 10).

467-487 yılları arasında halifelik yapan el-Muktedî-Billâh 15 Muharrem 487/ 4 Şubat 1094 yılında daha hil'at ve ahit merasimini bitirir bitirmez sarayına geçip yemek yemiş ve aniden vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 8, s. 393; Süyûtî, 2018, s. 503). Onun vefatıyla yerine 16 yaşındaki el-Mustazhir-Billâh (hlf. 487-512/1094-1118) geçmiştir. O görevinin başına geçer geçmez Ebû Mansûr ibn Cehîr'i kendisine vezir tayin etmiş ve ona, "Devlet işleri sana bırakılmıştır. Bu işte sana itimatımız tamdır. Gördüğün işlerde gerekli tedbirleri alınız. Zor bir zamandayız. Sultanla birlikte askerleri Bağdat'ta, yanımızda toplanmıştır. Onların güven ve

taatini elde etmek için onlara bol mal vermek gerekir.” Demiştir. Vezir de, “Hazine senin elindedir. Oradan hesapsız süalsiz dilediğin kadar dağıtabilirsin” diye cevap vermiştir. Halife bu görüşmeden sonra İbnü'l-Mavsala dışında bu konuşulanlardan kimsenin haberinin olmamasını tenbihlemiş ve hazinenin kapılarını açarak askerlere pek çok mal dağıtmıştır. Daha sonra Sultan Berkyaruk'u yanına çağırarak ona saltanat hil'ati giydirmiş ve karşılıklı biatleşmişlerdir (İbnü'l-Cevzi, 1992, C. 10, s. 12; Sıbt İbnü'l-Cevzi, 2013, C. 19, s. 456). Halifenin veziriyle bu konuşması ve hazineyi askerlere dağıtması onun Selçuklularla denge siyaseti güdeceği ve onları güvenilir bir hâkim olarak kendi tarafında görmek istediği, ayrıca kendi halifeliğinin biatı konusunda sultan tarafından bir sorun çıkmasından korktuğu düşünülmektedir.

Halife el-Mustazhir döneminde (487-512/1094-1118) Selçuklular bir taraftan kendi aralarındaki taht kavgalarıyla⁴⁶, diğer taraftan Bâtınîler ve Haçlılarla uğraşmak zorunda kalmışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 36-42). Bu olaylar onları zayıflatmış ve Abbâsîler üzerindeki hâkimiyetleri de gün geçtikçe geriye gitmiştir. 492/1098 yılında Muhammed Tapar kardeşine isyan etmiş ve sultanlığı ondan alarak halifeden “Gıyâsü'd-Dünya ve'd-Dîn”, (Din ve Dünyanın yardımcısı), “Ebû Şüca Muhammed Sultan” unvanını alarak adına hutbe okutmuştur (Abu'l-Farac, 1999, C. 2, s. 341; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 22). Ama bu sultanlık fazla sürmemiş, bir yıl sonra Berkyaruk tekrar kendi adına 14 Safer 493/30 Aralık 1099 Cuma günü Bağdat'ta hutbe okutarak tahtı geri almıştır. 16 Safer 493/1 Ocak 1100 tarihinde de Bağdat'a gelen Berkyaruk'u vezir İbn Cehîr karşılamış, bir gün sonra Berkyaruk Selçukluların idârî sarayı olan Dârü'l-Memleke'ye konaklamıştır. Halife de kendisine binak ve silahlardan oluşan bir hediye göndermiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 53; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 25). Daha sonraki gelişmelerde Ahmed Sencer de abisi Tapar'la bir olup Berkyaruk'u hezimete uğratmış, Berkyaruk topladığı askerlerle birlikte Zilkâde 494/ Eylül 1101 tarihinde Bağdat'a gelerek halifeden maddi yardım istemiştir. Halife ona 50000 dinar yardımda bulunmuş, ancak bu da askerlerin ihtiyacını gidermeyince askerler, Bağdat halkının mallarını talan etmişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 33). Halifenin Berkyaruk'a yardım etmesinin sebebi askerinin fazlalığından korkması, yardım etmemesi halinde onların kendisine ve Bağdat halkına zarar vermesi düşüncesinin yanında Selçukluların iç isyanını desteklemek de olabilir.

Berkyaruk'la Muhammed Tapar arasındaki bu taht kavgaları 497/1104 yılına kadar böyle devam etmiş, aynı yıl iki kardeşin anlaşmasıyla devlet ikiye bölünmüştür. Ama anlaşmadan kısa bir süre sonra Berkyaruk verem ve bâsur

⁴⁶ Taht kavgaları için bkz. (el-Bundârî, 1900, s. 77-81; el-Hüseynî, 1943, s. 53).

hastalığına yakalanmış, hayatından ümidini kesince oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmiştir. Gerçekten de Berkyaruk fazla yaşamayarak 2 Rabiülevvel 498/ 22 Aralık 1104 tarihinde vefat etmiş, cenazesi Isfahan'a götürülerek babasının yanına defnedilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 90; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 77; Özgüdenli, 2020, s. 217). Babasının ölümünden sonra her ne kadar 4 yaşındaki Melikşah adına Bağdat'ta hutbeler okunsa da o, amcası Tapar'ın Bağdat'a doğru geldiğini duyunca karşılamaya çıkarak sultanlığı sulh yoluyla ona bırakmıştır. Böylece Bağdat'ta Tapar'ın adına hutbe okunarak Selçuklu Devleti'nin tek sultanı o olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 90-92; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 80). Sultan Muhammed Tapar'ın döneminde (498-511/1104-1118) daha çok Bâtınîler ile Haçlılarla uğraşıldığından Selçukluların halifelik üzerindeki hâkimiyet düşüncelerinin askıya alındığı görülmekte olup o dönem kaynaklarında onların halifeye olan ilişkilerinden bahsedilmemektedir.

Sultan Sencer döneminde Halife Müsterşid-Billâh (hlf.512-529/1118-1135) Selçuklu Devleti'nin parçalanmasını ve eski gücünün kalmamasını fırsat bilerek Büveyhîlerden önceki siyâsî gücü elde etmek için girişimlerde bulunmuştur (Süyûtî, 2018, s. 510-512; Özgüdenli, 2020, s. 230-242). Sultan Sencer, Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud'u hem kendisine damat yapmış, oğlu olmadığı için onu veliahdı olarak ilan etmiş ve Irak Selçuklu Sultanı yapmıştır. Bağdat'ta Mahmud'un adına 23 Muharrem 512/16 Mayıs 1118 Cuma günü hutbe okunmuştur Aynı ayda vefat eden halife el-Mustazhir'in bu sultanlık hutbesini okutması son görevi olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 161; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 182-183). Böylece Mahmud Sultan olarak hem Irak Selçuklu Sultanlığında hem de hilafet merkezinde söz sahibi olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Mahmud'un kardeşi Mesud ona isyan etmiştir. Yeni Halife el-Müsterşid-Billâh bu çatışmalardan kendi siyâsî hâkimiyetini elde etmek ve güçlendirmek için fırsatlar oluşturmaya çalışmıştır. Her ne kadar Sencer bunun farkında olup Mahmud'a halifeyi dizginlemesi için Ahmed b. Nizâmülmülk'ü vezir tayin ettirmesini söyleyip onun vezir olmasıyla halifenin bu girişimi engellenmeye çalışılsa da halife durmamıştır. O, Selçukluların anlaşmasını ihlal ederek Selçukluların Bağdat'taki hâkimiyetlerinin sembollerinden birisi olan şehrin güvenliğini ve asayişini sağlama görevini almak amacıyla kendisi için bir ordu ihdas etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 186; Abu'l-Farac, 1999, C. 2, s. 356; Özgüdenli, 2020, s. 239).

Her ne kadar halife, kendi makamını yüceltmeye yönelik çalışmalar yapsa da çoğu zaman Selçuklu sultanlarından habersiz işler yapamıyordu. Bunlardan birisi de el-Porsukî'nin Irak şahneliğinin kaldırılması olayıdır. Porsukî'den rahatsız olan halife 518/1124 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a mektup göndererek

Porsukî'nin görevden azlını istemiş, Sultan da bu isteği olumlu karşılayarak onu bu görevden alıp Musul'a göndermiş, yerine de Barankuş'u görevlendirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 229).

Halife 24 Şaban 515/7 Kasım 1121 tarihinde Sultan Mahmud'a hil'atler giydirmiş, halkına iyi davranmasını öğütlemiş, ona iki kılıç kuşandırıp, kâfirleri ve inkârcıları bu iki kılıçla zapt etmesini istemiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 196). Bu tarihten önce halife, hutbe dışında Sultan Mahmud için bu sultanlık merasimini yapmamıştır. Bunu geciktirmesinin sebebi onun kardeşiyle yaptığı taht kavgalarında hangisinde karar kılınacağını kestirememiş olması ya da bu fırsattan kendi hâkimiyeti lehine yararlanma isteği olabilir.

Hutbelerde Irak Sultanlarının da adının okunması suretiyle Sultan Sencer'in Bağdat hâkimiyetini dolaylı olarak onlara bıraktığı, Halife el-Müsterşid ile aralarındaki ilişkilerin Irak sultanları üzerinden yürüdüğü anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sencer, halife ile ilişkiyi tamamen bırakmamış halifenin 518/1124 yılında onun kızıyla evlenmesi neticesinde aralarında akrabalık dahi söz konusu olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 225).

520/1126 yılında halife Selçukluların hâkim olduğu Irak ve çevresine sahip olmak ve Selçukluların hâkimiyetinden kurtulmak gibi gayelerle ordusunu güçlendirmeye ve bu amaçla çalışmalar yapmaya başlamıştır. Öte yandan Bağdat şahnesi Barankuş halifenin naipleri tarafından istenmez olmuş ve aralarında husumet baş göstermiştir. Bu olaylardan haberdar olan Sultan Sencer, yeğeni Sultan Mahmud'a halifeye olan yakınlığını bırakmasını ve ona karşı bir orduyla Bağdat'a girmesini emretmiştir. Halife bu durumu öğrenince Bağdat'taki kılığı ve halkın sıkıntısını sebep göstererek Sultan Mahmud'u bu girişiminden caydırmaya çalışmış ama başarılı olamamıştır. Sultan Mahmud'un ordusuyla karşılaşan halifenin ordusu yenilmiş, Selçuklu askerleri şehre girerek Bağdat'ın bir kısmını yağmalamışlardır. Bu arada halifenin Bağdat'tan ayrılma kararı alması halkı çok üzmüştür. Halife hem bayram namazında etkili bir hutbe okuyarak⁴⁷ hem de halka karşı duygusal hareketler yaparak Selçukluları halkın nazarında haksız göstermeye çalışmıştır. Gerçekten de halkın bir kısmı Selçuklu askerlerine lanet okumuş ve onlara kötü sözler söylemiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen Sultan Mahmud kararını değiştirmemiş, bir de Vâsıt'ta bulunan İmadeddin Zengî'den takviye istemiştir. Halife, gelen askerî takviyeyi de görünce sulh yapmak zorunda kalmıştır. Sulhtan sonra Bağdat'ta bir süre kalan Sultan Mahmud hastalanınca şehirden ayrılarak Hemedan'a geçmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 231-244;

⁴⁷ Hutbe için bkz. (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 234-235).

İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 237-239; Özgüdenli, 2020, s. 239). Bu olay Selçukluların halifeye karşı şimdiye kadar en etkili girişimlerinden birisi olmuştur.

Sultan Mahmud'un 525/1131 yılındaki ölümüyle yerine oğlu Davud geçmiş, ama öte yandan Mesud ve Tuğrul saltanat mücadelesine girerek tekrar taht kavgaları başlatmışlardır (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 264; Turan, 2008, s. 249; Özgüdenli, 2020, s. 240-241). Halife bu gelişmeleri kendi lehine kullanmaya başlamış, hatta Sultan Sencer'i bile karşısına alarak 526/1132 yılında hutbelerden Sencer'in adını kaldırmış, Mesud'u sultan, Selçukşah'ı da veliaht ilan etmiştir. Bunun üzerine Sencer ordusuyla Bağdat'a doğru hareket etmiştir. Bu gelişmeyi duyan Mesud, Selçukşah ve halife, Sencer'e karşı üçlü ittifak kurup Sencer'in ordusuna doğru Bağdat'tan çıkmışlardır. Halife ordusunu biraz geciktirerek çıkmış, sonra da Bağdat'ın savunmasız olacağını⁴⁸ öne sürerek geri dönmüştür. Dinever yakınlarında Sencer'in ordusuyla karşılaşan Mesud ve Selçukşah'ın ordusu tutunamamış, Selçukşah kaçmış, Mesud da af dileyerek kurtulmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 270-271; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 263-265; Özgüdenli, 2020, s. 242-243). Mesud her ne kadar af dileyerek tekrar isyana kalkışmayacağına dair Sencer'e söz vermiş olsa da gelişen olaylarla birlikte sultana tekrar baş kaldırmış ve bir yıl sonra 527/1133'te Bağdat'a gelerek adına hutbe okutturmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 275; İbnü'l-Esîr, 1987, C. 9, s. 269). Halifenin tekrar Mesud için hutbe okutması ve sultanlığını kabul etmesi onun Sultan Sencer'i dinlemediği ve şartların durumuna ve kendi lehine değerlendirmeler yaparak karar verdiğini göstermektedir. Kaynakların bu hususlarla ilgili Sencer'in tepkisinden söz etmemelerinin sebebi onun hilafet başkentinden uzakta bulunduğundan olmalıdır.

Sultan Mesud'la halife arasındaki bu yakın ilişkiler fazla sürmemiş, halifenin aleyhine çalışan bazı emirlerinin cezalandırılması söz konusu olmuştur. Bunun üzerine o emirler de Mesud'a sığınunca o da halifeye bunları teslim etmemiştir. Halife de Mesud'un bu tutumuna kızarak onu Bağdat'tan kovmuştur. Mesud da vefat haberini duyduğu Tuğrul'un şehrine, Hemedan'a giderek orada tahta oturmuştur (Özgüdenli, 2020, s. 246). Halife Selçuklular'a tamamen baş kaldırmanın vaktinin geldiğini düşünmüş ve bu düşüncesini de hutbelerde⁴⁹ dile getirerek bir ordu hazırlayıp Mesud'un üzerine yürümüştür. Halifenin bu cüretini

⁴⁸ Sencer bu sefer esnasında Zengî'yi de Bağdat'a göndermiştir. Halife bunu duymuş olmalı ki geri dönerek Bağdat'ta savunma hazırlıkları yapmış ve Bağdat üzerine gelen Zengî'nin ordusunu geri püskürtmüştür (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 265).

⁴⁹ Halife Kirmanşah'a vardığı zaman bir hutbe okumuş, hutbede Selçuklulardan duyduğu can sıkıntısı ve ümitsizliğinden şikayet etmiş, Selçuklular hakkında kalplerinin bunadığını, çoğunun fâsık olduğunu, din ve Müslümanlığa karşı baş kaldırdıklarını söylemiştir (Özgüdenli, 2020, s. 252).

almasındaki başka bir sebep de Sultan Sencer'in Mesud'a bir mektup göndererek Mesud'un yanında bulunan bazı Türk emirler için Tuğrul'un aleyhine çalışan hainler olduğunu, onların kellelerinin alınıp kendisine gönderilmesini istediğinde o emirlerin bunu duyup kaçarak halifeyi Selçuklulara karşı harekete geçirmesi olmuştur (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, 293). Emirler halifeye mektupta şöyle demişlerdir, "Biz Mesud'dan ayrıldık. Şimdi Porsuk'un beldesindeyiz. Sefere çıkma niyetin varsa şimdi çık. Biz senin yanındayız. Yoksa Selçuklu evlatlarına hutbe okutur durursun". Halife onlara, "Düşündüğünüz fikirde kalın, ben gelip bu işi yapacağım" diye cevap göndermiştir (1992, C. 17, s. 293). Halife, ordusunu hazırlayıp 12 Recep 529/ 28 Nisan 1135 Cumartesi günü Bağdat'tan çıkarmıştır. Gelen Cuma günü de hutbe Sencer ve Davud adına okunmuş, Mesud'un adı hutbeden kesilmiş, ayrıca Mesud'un azline ve katline yönelik fetva çıkmıştır (1992, C. 17, s. 294). Halife 7 Şaban 529/ 23 Mayıs 1135 tarihinde Bağdat'tan hareket etmiştir. 10 Ramazan 529/ 24 Haziran 1135 tarihinde Hemedan yakınlarında Daymerc'te yapılan savaşta halifenin ordusu yenilmiş ve halife beraberindeki önemli devlet adamlarıyla birlikte Mesud tarafından esir alınmıştır. Bu esaret sırasında Bağdat halkının üzüntüsü ve bazı doğa olaylarının yaşanması Sultan Sencer'i harekete geçirmiş, o, Mesud'a bir mektup göndererek halifenin salıverilmesini, kendisine hürmet edilmesini istemiştir. Halife bu esareten Sultan Sencer'in Mesud'a gönderdiği bu mektup sayesinde kurtulabilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 17, s. 295-296; Suyûtî, 2018, s. 511; Özgüdenli, 2020, s. 252-253). Ancak daha sonra halife Bağdat'a ulaşmadan Bâtınîler tarafından öldürülmüş yerine oğlu Râşid geçmiştir. O da Selçuklular'a karşı benzer tutum sergilemiş ama Sultan Mesud onu 16 Zilkade 530/ 16 Ağustos 1116 tarihinde müftülerden aldığı fetva ile azlettirmiştir. Mesud, Mustazhir Billah'ın oğlu Müktefî-Liemrillâh'ı (hlf. 1136-1160), Selçukluların lehine bir anlaşma imzalatarak Raşid'in yerine halife olarak getirtmiş ve ona biat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, c. 9, s. 292-293; Özgüdenli, 2020, s. 257). Mesud halifelik üzerinde tam hakimiyet sağlamak için halifeye ait her şeye de el koymuştur. Süyûtî'ye göre hilafet sarayında hazine tamamen boşaltılmış, hilafet makamında 4 at, 8 katır bırakılmıştır (2008, s. 517). Halifenin Selçuklu boyunduruğu altında kalması 1148 yılına kadar devam etmiştir. Bu yıl Mesud'a isyan eden bazı emirlerin Bağdat'a yürümesi neticesinde halifenin ondan yardım isteğine cevap veremeyip daha önceki anlaşmanın bozulduğunu ve kendisine asker toplayabileceğini söylemiştir. Halife bu anlaşmanın bozulmasıyla güçlenecek ve 1152 yılında son Selçuklu müfrezesini Bağdat'tan tamamen çıkaracaktır (Özgüdenli, 2020, s. 259).

Sultan Sencer'in Karahitaylar ve ardından Oğuzlara yenilip onlara esir düşmesiyle Selçuklular dağılma sürecine girmiştir (el-Hüseynî, 1943, s. 86-87).

Bağdat'taki siyasî hâkimiyetlerini kaldırmak, bu hâkimiyeti hilâfete ilhak etmek düşüncesini açık ve etkin bir şekilde ortaya koyan halife, Nâsır-Lidînillâh (hlf. 1180-1225) olmuştur. Onu bu cürete sokan da Selçukluların eski gücünü ve hâkimiyetini tamamen yitirmesinden kaynaklanmaktadır. Halife, bu amaçla önce dinî gücünü kullanarak fütüvvet teşkilatında düzenlemeler yapıp kendisini merkeze alarak farklı girişimlerde bulunmuş, bu amaçla sadece Bağdat'ta yedi tane tekke kurmuştur (Hartman, 2006, C. 32, s. 401). Diğer taraftan Oğuz İva boyu Türkmenlerini hizmetine alarak ordusunu güçlendirmiştir. Öte yandan Selçuklu taht kavgalarında zincirin hafif tarafını tutup siyaseten Selçukluyu güçsüz bırakıp çökertmeye yönelik faaliyetlerden geri durmamıştır (Turan, 2008, s. 252). Halife Nâsır, Selçukluların Bağdat'taki tesir ve izini tamamen silmek için Selçuklu mahallesini bile yıktırıp, onların Bağdat'taki eserlerini tamamen kaldırmak istemiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. 10, s. 164; Sibt İbni'l-Cevzi, 2013, C. 21, s. 345).

SONUÇ

Tuğrul Bey'in öncülüğünde kurulan Selçuklu Devleti, gün geçtikçe sınırlarını ve hâkimiyet alanlarını genişleterek halife Kâim-Biemrillâh tarafından hem onaylanmış hem de sultana verilen unvanlar ve yetkilerle İslâm dünyasının siyasî hâkimi rolünü üstlenmiştir. Bu hâkimiyetle birlikte Alparslan'ın başarıları ve ardından gelen oğlu Melikşah'ın bunu daha da ileriye götürmesi yeni bir mefkûreyi doğurmuştur. Bu mefkûre bütün İslâm ve Türk dünyasının hem dinî hem de siyasî tek hâkimi olmaktır.

Bu hedefin dinî merkezi Bağdat olmasından dolayı daha Selçukluların kuruluş döneminden itibaren buraya siyasî atamalar yapılmış, burada ilim ve kültür merkezleri kurulmuş, kapsamlı imar faaliyetleriyle Selçuklulara ait yeni bir mahalle oluşturulmuştur. Tüm bu gelişmelerin yanında Sünnî İslâm'ın liderliğini üstlenmiş bulunan Abbâsî ailesiyle evlilikler yapılmak suretiyle sosyal bağlar oluşturulmuştur. Öte yandan diğer İslâm şehirleriyle siyasî ilişkilere girilmiş, bunların bir kısmıyla anlaşma yoluyla, bir kısmıyla da fetih yoluyla devlete dâhil edilmesi sağlanmış, böylece Mısır hariç olmak üzere neredeyse tüm İslâm beldelerinde Selçuklu sultanları ve Abbâsî halifeleri adına hutbeler okunmuştur.

Tuğrul Bey ve halefi Sultan Alparslan Abbâsî halifelerine daha önce halifelik üzerinde hâkimiyet kuran Büveyhîlerin aksine daha adil, hürmetkâr ve koruyucu bir tutum sergilemişlerdir. Sultan Melikşah da saltanatının ilk dönemlerinde halifeyle olumlu siyasî ilişkiler kurmuştur. Ama daha sonra halifenin atadığı devlet adamları ile başta Nizâmülmülk olmak üzere ileri gelen devlet adamları arasındaki bazı anlaşmazlıklar, buna eklenen halifenin kötü damat rolü sultanla halifenin arasının bozulmasına sebep olmuştur. Halifenin Melikşah'ın torunu Ca'fer yerine

diğer oğlunu veliaht yapması Melikşah'ın sabrını taşırmış ve halifeliği almak için harekete geçmiştir. Ancak ömrü yetmediğinden bu girişim Selçuklular adına askıda kalmıştır. Melikşah'ın ardından devletin başına geçen oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer dönemlerinde kardeşler ve diğer Selçuklu beyleri arasında çıkan anlaşmazlıklar, Bâtınîler ve Haçlılar'ın saldırıları onları halifeye karşı zayıf düşürmüştür. Halife onların iç isyanlarını kendi lehine çevirmiştir. Özellikle Sencer döneminde parçalanan devletin diğer kolu olan Irak Selçuklularının sultanları Mahmud ve Mesud'un birbirleriyle yaptıkları taht mücadelesinde halifelik kazanan taraf olmuş, halife daha önce Selçukluların şart koştuğu kendisine ait asker oluşturmama gibi engeli kaldırtarak büyük bir ordu kurmuştur. Bu ordunun gücüyle birlikte Bağdat halkını da Selçuklulara karşı kışkırtarak zeminini güçlü tutmaya çalışmıştır. Ne var ki halifelik kurumu Mesud döneminde tehlikeye girmiş, halife, Mesud tarafından esir alınmış, Sultan Sencer'in sayesinde bu esarettten kurtulabilmiştir.

Sultan Sencer'in başkenti daha doğuya, Merv'e taşıması, Irak bölgesi ve Bağdat'ı Mahmud ve ardından Mesud'un elinde bırakması onun halifelik üzerinde bir mefkûresi olmadığını göstermektedir. Sultan Mesud, dedesi Melikşah gibi halifeye yönelik girişimlerde bulunarak Bağdat'a hâkim olmak istemiş ama Sultan Sencer buna izin vermemiştir. Genelde Selçukluları özelde de Sencer'i halifelik makamını tamamen ele geçirme düşüncesinden uzaklaştıran en önemli husus Müslüman halkların tepkisi olmuş görünmektedir. Sonuç itibariyle Selçuklular her ne kadar zaman zaman halife ile olumsuz ilişkiler yaşamışsa da tamamen halifeliği Abbâsîlerin elinden alma gibi bir düşüncelerinin olmadığı ama Abbâsîleri gölge gibi kullanıp kendilerinin İslâm dünyasına hâkim olmak istedikleri görölmektedir.

EXTENDED SUMMARY

This study, which discussed to reveal the relationships between the Seljuks and the Abbasid caliphs and the activities they carried out to achieve the caliphate, includes the activities they carried out to achieve their goals and was prepared by applying the method of comparison and analysis between data/sources from qualitative research patterns. In the study, we elaborated to study the works of the authors who lived in that period or more recently. The study examined the issue that emerged as to whether the Seljuks attempted to capture the caliphate. From this point of view, the main subject of the study is the political and social relations between the Seljuks and the caliphs.

The Seljuks, who started to get famous in the first quarter of the XI century, formally established their state after the Battle of Dandanakan with the Ghaznavids in 1040. The active conquest movements of the Seljuks in and around Khorasan before this battle and the looting attempts of the Turkmens who joined them called

the attention of the caliph. In 1038, the messengers came to Nishapur and gave the letter of the caliph to Tughril Bey, the first sultan of the Seljuk Empire. Thus, the first relations between Seljuk and Caliphate started. The Seljuks, who gained strength day by day and saved the caliphate from the domination of the Buyids by coming to Baghdad in the following period, appointed civilian governors and commanders to Baghdad, in which they built a government palace called Dârü'l-Memleke, mosques, bazaars, and houses and surrounded them with walls, and created a Seljuk neighborhood called Medinetü Tughril (the city of Tughril). They showed that they had political power in Baghdad. On the other hand, Seljuk Sultan Tughril Bey, who broke the tradition of not marrying a girl to a foreigner, which was not present in the Abbasids, married the daughter of the caliph. The main purpose of this marriage is to increase the honour and dignity of the Seljuks by creating a social bond through kinship with the caliph, who had spiritual leadership for the Muslim.

After Tughril Bey, as soon as becoming sultan, Sultan Alp Arslan had a sermon for al-Qâ'im bi-Amr Allâh read and had his sultanate confirmed by the caliph. In this sermon, he took the titles such as "Şahinşâhü'l-Âzâm" (the highest of the Sultans), "Melikü'l-Arabi ve'l-Acem" (Arab and Persian ruler), "Sayyidü'l-Mülûki'l-Ümem"(Lord of the rulers of nations)," Dıyâüddin "(the light of religion)," Gıyâsü'l-Muslimîn "(supporter of Muslims)," Zahîrü'l-İmâm "(supported of the caliph)," Kehfe'l-Enâm "(Shelter where people can find peace), "Adudüddeveti" (Power of the State), "Tâcü'l-Nation" (Ummah Crown), "Ebu Şucâiddin" (father of the brave of religion), "Bürhânü Emîri'l-Mu'minîn" (evidence of the Caliph) and he became a respected sultan in the eyes of Muslims. The Caliph organized a caliphate ceremony in Baghdad in the absence of Alparslan. After the ceremony, he sent a letter saying that he left all the work to him. This letter shows that Alparslan is the only political representative of Islamic countries. After these authorizations, Alparslan first narrowed the political space of the Fatimid Caliphate of Egypt, which he saw as the biggest obstacle, and then made conquest movements in and around Syria to move to Egypt. In the meantime, the Byzantines, who considered his expansion to the west as a threat, moved to the east with a large army. As soon as Alparslan heard this movement, he left his Egyptian policy halfway and marched to the north and Eastern Anatolia with his soldiers. His success in the Battle of Manzikert against the Byzantines over there further raised Alparslan's position on the side of the Muslims, and he received the praise and blessing of the caliph. The Nizâmiye Madrasa, opened by his vizier Nizâmülmülk (order of the realm) in the period of Alparslan, and the Hanafi Madrasah, opened next to the

Imam, Azam Ebu Hanife, was a Seljuk policy aimed at spreading and strengthening Sunni thought as a scientific activity as well as political activities.

The relations of his son Malik Shah, who came to the throne after Alparslan, with the caliphate, started with a request for mansur and sermon from the caliph. Upon his request, the caliph confirmed his sultanate by giving the messenger of Malik Shah a mansur and sanjak (banner) in front of the council he formed on Tuesday, 3 Safar 466/8 October 1073. He also gave him titles such as "Kâsimü Emîri'l-Mü'minin" (Partner of the Caliph), "Müizzüddin" (Exalter of the Religion) and "Celâlü'd-Devle" (Supreme and Majesty of the State) and made him the most important ruler of the Islamic world.

With the death of the Caliph al-Qā'im bi-Amr Allāh in 1075, Al-Muqtati- bi-Amr Allāh replaced him. He also recognized the sultanate of Sultan Malik Shah and, this caliph made applications towards his statesmen due to his requests or orders from time to time. Because of this attitude, he showed his loyalty to Malik Shah. In the meantime, Malik Shah put an end to the Karmatīs with the Eastern Arabia expeditions he had made and made the name of himself and the caliph respectable in these places. On the other hand, the sovereignty in Mecca, which was interrupted by the death of Alparslan, was achieved. He made plans for the Fatimid Dynasty of Egypt, the most powerful and dangerous rival of the Caliphate, and commissioned his emirs to conquer the places which they dominated. By marrying her daughter Mah-i-mulk Khatun to the caliph, he also established relationship by affinity. Then, it has caused hostility between the two sides due to reasons such as the pressure exerted on the caliph to make Jafar heir to the throne, who was born of this daughter, the caliph's neglect of his wife, the daughter of Malik Shah, and the high conflicts between them. When Malik Shah's plan to make the Seljuk rule stronger with the caliphate of his grandson Jafar failed, he also marched on Baghdad, the caliph, and gave him 10 days to leave Baghdad. Meanwhile, Malik Shah, who went hunting, got sick and died, his plans and dreams did not come true .

The fights for the throne between the sons who succeeded Malik Shah, served the caliphs more than them, and the caliphs became the validators of the sultanate in their time. During the Caliph al-Mustazhir period (487-512 / 1094-1118), the Seljuks had to deal with throne fights among themselves on the one hand, and with the Batinies and Crusaders on the other (Ibn al-Esir, 1987, Vol. 9, p. 36-42) . These events weakened them and they gradually moved away from their dominance over the Abbasids. During the reign of Sultan Sanjar, Caliph Al-Mustarshid-Billah, taking advantage of the disintegration of the Seljuk State and the absence of its old power, made attempts to gain its political power before the Buyids. Sultan Sanjar

moved the Seljuk capital to the city of Merv, which is farther from Baghdad, and made Mahmud, who was his nephew and son-in-law, the sultan responsible for all Iraq and Baghdad since he had no son. After this event, the names of the Iraqi sultans were also read after the name of Sanjar in the sermons in Baghdad. The fights for throne between Mahmud and his brother Masud caused them to request property from the caliph while he was dominant.

Taking this opportunity well, Caliph Al-Mustarshid created an army for himself and even embarked on conquest movements by removing the condition that the Seljuks would not have an army. On the other hand, to make his position more effective in the eyes of people, he denigrated the Seljuks and read sermons that they were *zendiq* (unbelieving). Together with all these developments, he mobilized to get rid of the Seljuks completely. However, he was defeated and taken prisoner by his brother Sultan Masud, who succeeded Mahmud in that movement. Sultan Sanjar's letter to Mahmud was able to save him from this captivity. However, afterward, the caliph was killed by the Batinies and his son Rashid replaced him. He had a similar attitude towards the Seljuks, but Sultan Masud had him dismissed with a fatwa he received from the muftis on 16 Zilkade 530/16 August 1116. Masud had Mustazhir Billah 's son el-Muqtafi appointed as caliph to replace Rashid by signing an agreement in favor of the Seljuks and obeyed him. Masud also seized everything belonging to the caliph to gain all control over the caliphate. According to Suyutî, the treasury completely emptied of the caliphate palace, and only four horses and eight mules were left there. Seljuk domination of the caliph continued until 1148. This year, as a result of the march of some of the emirs that rebelled against Mesud to Baghdad, he could not answer the request of the caliph from him and said that the previous agreement was broken and that he could recruit soldiers for him. The Caliph got more strength with the breakdown of this agreement and removed the last Seljuk battalion from Baghdad wholly in 1152. As Sanjar was defeated by the Qara Khitais and then captured by the Oghuzs, the Seljuks entered the process of dissolution. The caliph, who clearly and effectively suggested the idea of removing their political domination in Baghdad and annexing this sovereignty to the caliphate, was Caliph Nasir-Lidinillah (1180-1225). This audacity of him stems from the Seljuks' complete loss of their former power and dominance. For this purpose, the Caliph first made arrangements in the futuwwah organization by using his religious power and made different initiatives by putting himself in the center, and for this purpose, he established seven dervish lodges in Baghdad. On the other hand, the Seljuks did not refrain from activities aimed at politically weakening the Seljuks and bringing them down in the fights

for the throne. Caliph Nasir wanted to destroy even the Seljuk district and remove their works in Baghdad to completely erase the influence and trace of the Seljuks in Baghdad.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac, Gregory. (1999). *Abu'l-Farac tarihi* (C. I). (Doğrul, Ö. R. Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Adalıoğlu, H. H. (1996). Büyük Selçuklu devleti ile Abbasi münasebetleri (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Altınsoy, N. (2013). Büyük Selçuklu devleti ile Abbasi halifeleriyle ilişkileri ve iki hanedan arasındaki evlilikler (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkclareli.
- Bakkal, A. (2005). Hz. Ebubekir'in halife seçilmesinde "İmamlar Kureyştendir" hadisinin rolü üzerine. *İstem*, 6, 87-103.
- Beyhakî, Ebû'l-Fadl. (1999). *Târîhu'l-Beyhakî*. (el-Haşab, Y. & Neş'et, S. Dü) Mısır: Dârü't-Tibâati'l-Hadîse.
- el-Bağdâdî, el-Hâfız, el-Hatîb. (2001). *Târîhü'l-Bağdâdî* (C. 1). (Mâ'rûf, B. A. Dü.) Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-Bundârî, el-Fetih b. Ali. (1900). *Devletü Âli Selcûk*. Mısır: Matbaa' el-Mevsûât.
- el-Hamevî, Yâkût. (1995). *Mû'cemü'l-büldân* (C. 3). Beyrut: Dârü Sâdr. (2 bs.)
- el-Hüseynî, Sadrüddîn Ebû'l-Hasan. (1943). *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*. (Lügal, N. Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali (2005). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. (eş-Şevâribî, İ. E., Hasaneyn, A.-N. M., es-Sayyad, F. & M. Bedî Çev.) Kahire: el-Meşrûu'l-Kavmî Li't-Terceme.
- Fazlullah, Reşîdüddîn. (2010). *Câmi'üt-tevârih*. (Göksu, E. & Güneş, H. H. Çev.) İstanbul: Selenge Yay.
- Hartman, A. (2006). Nâsır-Lidînillâh. *İslâm ansiklopedisi* (C. 32, s. 399-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. (1991). *el-Bidâye ve'n-nihâye* (C. 12). Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. (ty.). *Buğyetü't-taleb fi târihi'l-Haleb* (C. 4). (Zekkâr, S. Düz.) Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman. (1992). *el-Muntazâm fi Târîhi'l-Mülûki ve'l-Ümem* (C. 15). (Ata, M. A. & Ata, M. A. Düz.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali. (1987). *el-Kâmil fi't-târih* (C. 8). (ed-Dakkâk, M. Y. Dü.) Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Sultan Melikşah döneminde Büyük Selçuklu imparatorluğu*. İstanbul: Ötüken Yay. (3. bs.)
- Kavak, Ö. (2011). İki âlim, iki halife adayı: Cüveynî'nin Nizâmülmülk'ü, Gazzâlî'nin Müstazhir'i. *Divân*, 16/(31), 35-66. Erişim Adresi: <https://www.divandergisi.com/tr/Dergi/Makale/32/315>. Erişim Tarihi: 06.11.2020.
- Koca, S. (2007). Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır politikası ve Türkmen beyi Atsız. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*,(22), 1-37. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26269/276762>. Erişim Tarihi: 02.11.2020.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul bey ve zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ocak, A. (2017). *Nizâmiye medreseleri*. İstanbul: Semerkant Yay. (2. b.)

- Özaydın, A. (2014). Selçuklular döneminde Nakîbün-Nukebâların siyasi, idârî ve içtimâî hayattaki rolleri: Tîrâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tîrâd El-Kureşî El-Hâşimî ez-Zeynebî örneği. *TYB Akademi*, (12), 101-114.
- Özdemir, M. N. (2008). Abbasi halifeleri ile Büyük Selçuklu sultanları arasındaki münasebetler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*,(24), 315-367. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26266/276707>. Erişim Tarihi: 04.12.2020.
- Özgüdenli, O. (2020). *Selçuklular* (C. 1). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. (6. bs.)
- Piyadeoğlu, C. (2020). *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2020). *Sultan Alparslan* (10 b.). İstanbul: Kronik Yay.
- Sallâbî, Ali Muhammed. (2006). *Abbâsiler dönemi ve murâbitlar devleti*. İstanbul: Ravza Yay.
- Sibt İbni'l-Cevzi, Şemseddîn. (2013). *Mirâtü'z-zamân fi tevârîhi'l-âyân* (C. 19). (Muhammed Enes, & K. M. el-Harrût, Dü) Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvahhab. (1992). *Tabakâtü'ş-şâfiyyeti'l-Kübra* (C. 4). (et-Tannâhî, M. M. & el-Hulv, A. M. Dü) Mısır: el-Hicr. (2. bs.)
- Süyûtî, İmâm Celâlüddîn Abdurrahman. (2018). *Halifeler tarihi*. (Mustafa, C. M. Dü., Gündüz, A. Çev.) İstanbul: Asalet Yay.
- Turan, O. (2008). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken. (10. bs.)
- Uyar, G. (2006). Nakîb. *İslâm ansiklopedisi*, (C. 32, s. 399-402). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

SELÇUKLU MİMARİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ABOUT THE SELJUK ARCHITECTURE

Abdolvahid SOOFIZADEH *

Öz

X. yüzyılın sonlarında ve XI. yüzyılların başlarında Oğuzlar önce eski Horasan bölgesine oradan da İran'ın merkezine doğru ilerlemişlerdir. Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Türkmenler, hâkim oldukları bölgelerde siyasi ve ekonomi açıdan güven ve başarı sağladıkları için İslam din, ilim, mimari, sanat gibi konularda zirveye ulaşmıştır.

Selçuklu Devleti döneminde camiler, medreseler, kütüphaneler, darü's-şifa ve kervansaraylar gibi çok sayıda mimari eser inşa edilmiştir. İslam öncesi İran sanatı ve İslam sanatının birleşmesiyle Selçuklu Devleti döneminde farklı özelliklere sahip bir mimari tarz ortaya çıkmıştır. Geniş bir coğrafyaya sahip olan Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu topraklarında da benzer mimari eserler ortaya koymuştur. Selçuklu Devleti döneminde var olan ve daha sonra da Osmanlı Devleti'ne geçen mimari yapılardan birisi eyvandır. Genelde avlu ve bina içinin dış kısmının yarı kapalı olarak görüldüğü yerler bu dönem özelliklerinden sayılmaktadır. İklim şartları doğrultusunda eyvan her zaman binanın dış kısmında bulunur ve aoluya göre yılın farklı mevsimlerinde daha çok kullanışlıdır.

Bu döneme ait bir diğer özellik ise dönemin mimari eserlerinde taş yapılan tuğlaların bulunmasıdır. Özellikle Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin kurulduğu topraklar deprem alanları olduğu için yapılan mimari eserlerde kullanılan malzemeler ona göre ayarlanmıştır. Oğuzların, Horasan bölgelerine gelmeden önce yarı göçebe hayat tarzında yaşamalarından dolayı şekil ve iç mimari olarak çadır içerisinde kullanılan malzemelerden etkilendiğini söylemek

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/ Türkiye, Vahid.soofizadeh@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8973-3144>

mümkündür. Selçuklu dönemi mimari eserlerinin bir diğer özelliği ise minare kullanımudur. Selçuklu Devleti döneminde yapılan camilerde çok sayıda minare bulunmaktadır. Farklı mezhep çekişmelerine sahne olan bu dönemde cami ve medrese yapımı daha fazladır. Nedeni ise halk arasında diğer ideolojilere göre daha çok göze gelme çabasıdır. Selçuklu Devleti'nin yarattığı güven ortamı neticesinde ticari yolların daha güvenli hale gelmesi ve bunun neticesinde inşa edilen kervansaraylar, bu dönemin mimari eserlerinde ortaya çıkaran bir özelliktir.

•
Anahtar Kelimeler

Mimari, Selçuklular, Sanat, Kültür, İran

•

Abstract

At the end of the X. century and the beginning of the XI. century, the Oghuzes first moved to the former Khorasan region and then to the center of Iran. Turkmens, who were the founders of the Seljuk dynasty, reached the pinnacle in subjects such as Islam, science, architecture, and art because they ensured political and economic confidence and success in the regions they dominated.

Many architectural works such as mosques, madrasas, libraries, cottage houses, and caravanserais were built during the Seljuk period. With the combination of pre-Islamic Iranian art and Islamic art, an architectural style with different features emerged during the Seljuk dynasty period. The Great Seljuk dynasty, which spread over a wide geography, had produced similar architectural works in Anatolian lands, too. Iwan is one of the architectural structures that existed during the Seljuk dynasty and later passed to the Ottoman dynasty. Generally, the courtyard and the places where the outer part of the building is seen as semi-closed are considered features of this period. Due to the climate conditions, the iwan is always located on the outside of the building and is more useful in different seasons of the year compared to the atrium.

Another feature of this period is the presence of buffed bricks in the architectural works of the period. Since the lands where the Great Seljuk and Anatolian Seljuk dynasty were established are earthquake areas, the materials used in the architectural works were adjusted accordingly. It is possible to say that Oghuzes were influenced by the materials used inside the tents in terms of shape and interior design since they lived in a semi-nomadic lifestyle before they came to the Khorasan regions. Another feature of the Seljuk period architectural works is the use of minarets. Many minarets were used in the architecture of mosques in the Seljuk dynasty period. In this period, which witnessed different sect conflicts, the construction of mosques and madrasas were more. The reason was the effort to come in contact with the people more than other ideologies. Commercial roads became safer as a result of the trust environment created by the Seljuk dynasty and the caravanserais built as a result of this are a feature that emerges in the architectural works of this period.

•
Keywords

Architecture, Seljuks, Art, Culture, Iran

مقدمه:

تاریخ دوره زمامداری سلجوقیان، یکی از پر دامنه ترین ادوار بحث برانگیز تاریخ تمدن اسلام در جغرافیای ایران را داراست. طایفه ترکمان سلجوقی که در مواقعی با سبک کوچ نشینی و بعضاً نیمه کوچ نشینی زندگی میکردند. هنگامی که مسلمان شدند و بر سریر امارت اسلامی تکیه زدند، به نحو شگفت انگیزی به حامیان دانش و فرهنگ و هنر تبدیل شدند. در روزگار سروری ایشان بر ممالک اسلامی، وزیران و دانشوران کوشنده و فرهیخته مجال یافتند تا بر میزان حمایت از رشد علوم و معارف و ترویج ادب و هنر بیافزایند. نه تنها دولتمردانی مانند: کندی، نظام الملک و درگزینی، که بزرگانی چون: سنائی، ناصر خسرو، غزالی و... در این زمانه به پویش و نگارش میادرت کردند. سلجوقیان زبان فارسی را زبان رسمی قرار دادند و بنیادگذاری مدارس علمی در شهرهای مختلف، به ایجاد کتابخانه ها، خانقاه ها منجر شد، همان گونه که توسعه راهها و ارتباط بین شهرها به ساخت سازه های متعددی چون کاروانسراها و بناهای عام المنفعه منتهی گردید. دوره سلجوقی از نظر پیشرفت صنعت و هنر نیز دوره ای مهم به شمار می رود. معماری، گچبری، سفالگری، کاشی کاری، پارچه بافی، فلزکاری و دیگر صنایع احیاء شد و فرآورده های آنها تا دورترین نقاط و سرزمین های قلمروی پنهاور آل سلجوق رفت.

درباره موضوع این پژوهش، یک کتاب مستقل از غلامعلی حاتم (1379) به نام «معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان» موجود است که به بررسی خصوصیات عمده معماری دوره سلجوقی و توصیف بناهای مهم این دوره پرداخته است. اما این اثر با کاستی هایی روبرو است. از جمله تکیه بر مقبره های عهد سلجوقی و غفلت از انواع متعدد سازه های معمارانه این عصر. مقاله شرودر (1378) در کتاب «سیری در تاریخ هنر ایران» هرچند کارشناسانه است، اما از تحلیل درباره کلیت معماری این عهد تهی است. مقاله علی مازندرانی (1394) با عنوان «معماری مستحکم سلجوقی» نیز در بخشهایی مانند تحلیل کالبدی مساجد، بسیار مختصر است و صرفاً به ارائه کلیات بسنده کرده است. مقاله یوسف زمانی و همکارانش (1396) با عنوان «واکاوی آثار معماری و اقدامات عمرانی نخستین حکمرانان سلجوقی براساس منابع مکتوب از سال 429 تا 465 ه.ق.» هم، صرفاً دوره میانی قرن یازدهم (5 ه.ق) را بررسی کرده و تمام دوره زمانی سلاجقه را در بر نمی گیرد.

فرهنگ و هنر در عهد سلجوقیان

دوره سلجوقی یکی از ادوار درخشان هنر ترک-اسلامی و ایرانی است. از آن جا که جغرافیای ایران زمین مرکز اصلی استقرار دولت بزرگ سلجوقی بود، وجه فرهنگ و ذوق ایرانی در هنر این عهد بیش از جوهر اسلامی و دینی آن هویدا است. این امر را می توان از مقایسه هنرهای موجود در مناطق تابعه سلاجقه، چون آنتولی و عراق با هنر عهد سلاجقه بزرگ دریافت. ضمن این که هنرهای دیداری مناطق عربی غرب ایران دارای مؤلفه های خاص خود بوده و در آنها سنتهای محلی نقش بایسته ای داشتند.

نکته مهم آن است که هنر عهد سلجوقی که از سفالگری تا فلزکاری و کتاب آرایی تا معماری تنوع و جریان داشت، دوره اش پیش از ظهور سلاجقه شروع شد و در نتیجه، باید همچون تفاوت سالشمار سبکهای هنری با دوره بندی تاریخ سیاسی (هامبلی و همکاران، 1383، ص 158) آن را تنها در چهارچوب تاریخ عهد سلجوقی نگاه و بررسی نکنیم. بلکه توجه داشته باشیم که این هنر یا سبکهای هنری دوره های قبل و بعد از خود، در پیوست قرار دارد. چنان که فی المثل کارشناسان، معماری سلجوقی را بخشی از سبک و دوره رازی می دانند و بر معماری سلجوقی به طور اخص تأکید ندارند. در سبک رازی یا به تعبیری چهارمین شیوه معماری ایران که تمامی ویژگیهای خوب شیوه های قبلی را به بهترین صورت دارا بوده است «تأثیر پذیری از شیوه پارسی و شکوه شیوه پارتی و دقت شیوه خراسانی دیده میشود. آغاز شیوه رازی هر چند مربوط به شمال ایران است، اما در ری رواج می یابد و بهترین

آثار در آنجا ساخته میشود (پیرنیا، 1387، ص 157). افزون بر این، برای بررسی بهتر هنر عصر سلجوقی، نیازمند آنیم که از روند حاکم بر فضای فرهنگی تمدن اسلامی و فراز و فرود جریان علمی در قرون دهم و یازدهم میلادی (چهارم و پنجم ه.ق)، مطلع باشیم. می دانیم که بعد از اوج گیری نهضت علمی و فرهنگی تمدن اسلامی در قرون نهم و دهم (سوم و چهارم ه.ق)، ستیز با خردگرائی و استیلائی تفکر مذهبی، موجب شد تا جریانهای عقل ستیز، فضای تسامح گرایانه جهان اسلام را به سمت تعصب و تصلب پیش ببرند و علوم محض و فلسفی به بهانه به چالش کشیدن ایمان دینی، با مخالفت متعصبان و قشریون روبرو شود. از همین رو، یکی از مسایل مهم قرن یازدهم (پنجم ه.ق)، توقف رشد و حرکت علوم عقلی به ویژه فلسفه و منطق و رکود خردگرایی است که زمینه های این ایستائی فرهنگی از زمان غزنویان فراهم شده بود (سلیم، 1383، ص 12).

در قرون دهم و یازدهم (5 و 6 ه.ق) و مقارن با استیلائی سلاجقه بر نواحی اصلی جهان اسلام، علی چون: جهت گیری های مذهبی سلاجقه، سیاست حکومتی خلفای عباسی بعد از متوکل، محافظه کاری رجالی مثل خواجه نظام الملک، سرکوب معتزله، تسلط کلام اشعری، مخالفت علما و فقها و حتی ادیبان با فلسفه و علوم عقلی موجد تشدید رکود و فترت جریان خلاق فرهنگ ایرانی-اسلامی شد. بالتبع، هنر نیز باید از این جریان تأثیر می پذیرفت. اما نکته ای که کمتر بدان توجه شده است، این که با وجود چنین فضای متشنجی، حتی در دوره نخستین سلاجقه و در شرائط پویای سلاطین اولیه برای استقرار و ثبات حاکمیتشان، باز هم، دودمان سلجوقی به هنر و معماری و علم عنایت داشتند. چنان که بر اثر مطالعه مستندات تاریخی، محققان دریافته اند که «سلاجقه در دوران آغاز حکمرانی، برخلاف ماهیت نظامی خود و حتی پیش از عصر طلائئی ساخت مدارس و مساجد در انتهای قرن پنجم و آغاز سده ششم ه.ق، در اکثر شهرهای مهم ایران و عراق، ...، انبیه متعدد و بالاخص مدارس و مساجدی برپا نموده اند که میتوان به عنوان سندی بر تثبیت حاکمیت سلجوقی و اعلان برآمدن قدرتی جدید و همچنین اثبات اخلاص ایمان دینی سلاجقه و...تفسیر شود؛ هر چند که عمده این آثار، بر اثر تخریبهای طبیعی و انسانی در دوره های بعد از میان رفته اند» (زمانی و همکاران، 1396، ص 240).

در دوران سلاجقه، صنایع و معماری نه تنها در داخل ایران، بلکه به خاطر فتوحات سلجوقیان، تا سواحل مدیترانه و حتی شمال افریقا بسط داده شد. از جمله نمونه های معماری سلاجقه روم، که سرمشقی شدند برای معماران عثمانی (هوک و همکار، 1375، ص 88-87) و توسعه این سبک تا حوالی اروپا نیز پیشرفت داشت. در نتیجه، ایجاد یک امپراتوری گسترده و وحدت سیاسی باعث شکوفایی علوم دینی و فنون و هنرها شد. از این روست که این عصر را می توان دوره درخشان تلفیق معماری ترک و ایرانی دانست، زیرا هنر معماری شکوفا شد و به درجه کمال رسید و هنرمندان و معماران چیره دست آثار فراوانی به وجود آوردند.

معماری عهد سلاجقه

به نظر می رسد که سهم چشمگیر سلجوقیان در معماری ایران، بیشتر در استقرار نهایی شماری از قالبهای کهن معماری ایرانی و نیز در شایستگی هنرمندانی است که تنوع دل انگیزی به معماری این عهد داده اند. از جمله تأثیر پذیری از معماری باستانی و سبک پارتی که به بارزترین وجهی خود را در اقتباس از گنبد عهد ساسانی برای جلوه دادن مساجد عهد سلجوقی بروز داده است. با توجه به فراهم آوری عرصه ارائه نمادین اعتقادات و فرهنگ اسلامی توسط عناصر معمارانه در مسجد، نظیر: محراب، گنبد، مناره و...، هر کدام از اشکال بصری و سمبلیک مساجد، می تواند به عنوان بیان کننده هویت قدسی خانه خدا در نظر گرفته شوند. در کنار این بخشها و عناصر، آرایه های تزئینی هم برای تکمیل روند هویت بخشی و جلوه گری، به کمک اجزای کالبدی مساجد می آیند. حقیقتی که در مساجد عهد سلجوقی، از جهت پردازش توأمان اجزا و آرایه ها قابل تأمل می باشد.

در نگاه اول، هنر عهد سلجوقی در به کارگیری گنبد دوپوسته، فضای داخلی و قالب خارجی قابل تعمق است. گنبد داخلی نیمکره ای ساخته شده، ولی گنبد بیرونی به شکل بیضی نسبتاً نوک تیزی اجرا می شد. هر چند برخی

کارشناسان فرضیه ای را مبنی بر انطباق شماری از مساجد این دوران با آتشکده های باستانی و در امتداد قیله و مرکب از یک گنبد یا ایوان واحد ارائه داده اند (گذار، 1367، ص 78)، اما گروهی دیگر بر آنند که این فرضیه را نمی توان دلیلی بر وجود پیوند میان کاربرد گنبد و ایوان در روزگار باستان و دوره سلجوقیان دانست (انتیگهاوزن و همکار، 1384، ص 80).

عناصر عمده معماری شامل گنبد، طاق و طاق نما، گلدسته، ایوان، رواق، مقصوره، محراب، گوشواره، قوس و... بودند، عناصری که بسیاری از آنها در هنر مساجد عصر سلجوقی نمایان است. نه تنها در استفاده از فرم گوشواره و گنبد برای مساجد (رکوعی، ص 169)؛ بلکه در رویکرد به مساجد چهار ایوانه، به جای دو ایوانه که تا آن زمان مرسوم بود، اندیشه این نکته که معماران سلجوقی از معماری قبل از اسلام ایران زمین تأثیر گرفتند نیز به نوعی صادق است. استفاده از ایوان در مساجد سلجوقی تداعی کننده محوطه بناهای سبک پارتی بود که بعدها به ساختن شبستان گنبد دار منتهی شد و بر شکوه بنا افزود (ورجاوند، 1356، ص 16). پس، در روزگار سلطنت سلجوقیان بود که سبک ساختمان مساجد با ایوان های چهارگانه در ایران مرسوم شد. قدیمی ترین مسجد چهار ایوانه ایران، یعنی مسجد جامع زواره در سال 1135 (530 ه.ق) مربوط به همین دوران است (گذار، 1367، ص 117). لازم به ذکر است که برخی مساجد دو ایوانه هم در این دوره ساخته شدند که قابلیت تبدیل به چهار ایوانه داشتند؛ مانند مسجد جامع اردستان که هفت عنصر ساختمانی یا در واقع، هفت شاخصه اصلی شهر سنتی، یعنی مسجد جامع، مدرسه، حمام، حسینیه، کاروانسرا، راسته بازار و آب انبار را یکجا در خود دارد (عسگری، ص 54-55). معماران سلجوقی، به واسطه دانش تجربی خود، با تجربه جسورانه و مشاهده هوشیارانه شکستها، «در سده ششم هجری، آنچه را که میتوان گنبد دلخواه خواند، در عمل ساختند، که با پیشرفت علم ریاضیات در قرن هیجدهم در غرب نیز ساخت آن ممکن شد» (شرودر، 1387، ص 1216). معماران سلجوقی با حذف چند ردیف از ستونهای شبستان و ایجاد چهارتاقی گنبدداری که جهت محراب را نیز نشان می داد، جهت قیله را مشخص کردند. بدین ترتیب این مرکز عبادی همراه با ایوان جلوی آن مجموعه کاملی را در مساجد ایجاد نمود. که بعدها در سایر کاربریها چون: مدارس، کاروانسراها و... نیز مورد استفاده قرار گرفت.

طرح چهار ایوانی، ویژگیهای ارزنده ای را وارد معماری ایرانی کرد. نخست ایوان را به عنوان فضایی نیمه باز و حد واسط بین فضای بسته داخل و باز حیاط قرار داد که باعث شد اصل سلسله مراتب دسترسی از فضای باز به بسته رعایت شود، ضمناً مانع از تبادل شدید حرارتی به فضای باز و بسته گردید. ویژگیهای اقلیمی مناطق مختلف تحت سلطه دولت سلجوقیان به گونه ای بود که بسیاری از ماههای سال زندگی و کار در ایوان دلچسبتر از فضای باز یا بسته می باشد. قرارگیری ایوان در جوانب مختلف حیاط کاربرد آن را برای اوقات مختلف روز و سال مناسب می کند. بسیاری از طرحها به همین دلیل با ویژگیهای اقلیمی ایران همساز شد و برای سالها اساس نقشه معماری ایران قرار گرفت (متدین، 1378، ص 87). از جهت تاریخی اولین مسجد از نوع چهار ایوانی که در دوره سلجوقی بنا شد مسجد جامع زواره را میتوان نام برد که در کتیبه این مسجد سال بنای مسجد به تاریخ 1135 (530 ه.ق) دوره سلطان سنجدانست. (متدین، 1378، ص 85) البته ارنست دایز (Diez) معتقد است چنین فرمی اولین بار در مدرسه ظهور پیدا می کند. مدرسه ماهبتاً نمی تواند ریشه ایرانی داشته باشد بلکه اصل آن ترکی است. به نظر وی مسجد ایرانی در پذیرش این الگو مقلد مدارس ترکهای سلجوقی بوده است. (متدین، 1378، ص 85). از جمله کاربرد وسیع آجر در بناهایی چون مسجد جامع اصفهان، پوشاندن دیوارها با گچبری های منقوش در سازه هایی نظیر؛ مساجد جامع اردستان، نائین و زواره و نیز نقوش مندرج بر گنبدخانه هایی چون: گنبد مسجد جامع قزوین، که همگی متأثر و ملهم از آرایه بندی معماری دوران اشکانی و ساسانی بوده اند. البته، در جزئیات، برخی کارشناسان معاصر، این فرضیه را هم مطرح کرده اند که به نظر می آید آجرچینی های پیچیده در دوره سلجوقی به ایران مرکزی آورده باشند. (شرودر، 1387، ص 1244). این گونه به نظر می آید که بیشترین کاربرد آجر های تراش خورده، به صورت

گره سازی آجری در محرابها و مناره های عهد سلجوقی بوده است. هم چنان که، بیشترین کاربرد آجرهای مُهری، در طرجهایی است که چند شکل مکرراً در یک طرح تزئینی مانند نقوش گره هندسی، وجود دارند (شکفته و همکاران، 1394، ص 88).

از اواسط قرن سوم، روش ساخت بنا با آجر تحت تأثیر هنر بین النهرینی در بغداد و سامرا به اوج خود رسیده بود و معماران عهد عباسی، که این سنت را از ساسانیان و معماری قصرهای آنان، خصوصاً قصر تیسفون اخذ کرده بودند و شاید الهاماتی هم از آثاری قدیمی تر، مثل زیگورات چغازنبیل داشتند، این سبک را به معماران سلجوقی وام دادند. هر چند، باید به این نکته نیز عنایت داشت که استفاده از آجر در ایران به دلیل جغرافیای زلزله خیز منطقه، ضرورت داشت زیرا سازه های انعطاف پذیر آجری و قوس های مهندسی و مقاوم در برابر لرزه ها، سازگاری بیشتری با اقلیم ایران داشتند. افزون بر این، خاک مناسب در همه جا یافته می شد و در قیاس با سنگ، قیمت ارزان آجر و شکل گیری راحت بناهای آجری یک ارجحیت به شمار می رفت.

همانند جریان علمی، معماری سلجوقی را هم باید ادامه دهنده سبک و سیاق معماری دوره های قبل و سبک رازی دانست. با این حال، به نظر می رسد که برخی شاخصه های سنن عشایری سلجوقیان ترک زبان در معماری این عهد نمود و بازتاب یافته است. از جمله، برج های خرقان که گزینش محل آنها به عنوان مراتع و چراگاههای عالی به عنوان زمین های اردوگاه مورد توجه قبایل ترک به شمار میرفته (افشار، 1397، ص 145) و نیز، به کار گیری مصالح تهیه شده در ساخت بنا و حتی تزئینات آجرکاری برج ها که شباهت به چارچوبه های سقف نمذین چادرنشینان دارد، نشان از تأثیر پذیری فرهنگ ترکمن های سلجوقی در معماری ایرانی دارد (عطار زاده و همکاران، 1394، ص 6993). شایان ذکر است که برجهای خرقان که اولین نمونه های گنبدهای گسسته نار بودند، بر اثر انتقال فرم گنبد گسسته از مناطق شمالی ایران پدید آمدند. فرمی که بارزترین نمونه آن گنبد قابوس بود (پیرنیا، 1387، ص 159-160).

هم چنین، دوران سلجوقی را می توان دوره درخشان در احداث مناره به حساب آورد. نه تنها دامغان، اصفهان و سمنان از این دوران، آثار گرانبهایی در خود دارند، بلکه نمونه های مناره های منفرد در: سبزوار، کلات، تایباد، قم، ساوه، کاشان، کرمان، نائین، گلپایگان، بسطام و بسیاری از شهرها و قصبه های بزرگ قابل مشاهده اند. از جمله مناره مسجد سرخ ساوه به تاریخ 1061 (453 ه.ق) که کهن ترین مناره تاریخ دار کشور می باشد و مناره مسجد علی اصفهان، مناره ساریان اصفهان، مناره مسجد جامع سمنان و ... (ملازاده و همکار، 1378). اما شاید بارزترین نمود تأثیر پذیری معماری این عصر از نظام تمدنی سلجوقیان را در تعدد ساخت مدارس و مساجد بتوان دید. زیرا دوران سلجوقی، یکی از ادوار مهم تشدید منازعات فرقه ای و اعتقادی است. شاید بر اثر تأثیر فضای شدیداً مذهبی دوره سلجوقی باشد که گفته شده: «در بناهای مذهبی سلجوقی ایران گونه ای تدین غریب مشهود است که بنظر می رسد آینه عصری مذهبی باشد» (شرودر 1387، ص 1250). در این دوران، پیروان هر فرقه و گروه تلاش داشتند تا با ساخت مسجد و مدرسه ویژه خویش، خود را از فرق رقیب متمایز کرده و امتیازاتی برای خویش تحصیل کنند. به خصوص که دولتمردان سلجوقی هم به این تنش ها دامن می زدند. اگر خواجه نظام الملک توسی با پشتیبانی از شافعیان، مدارس نظامیه را پایه ریزی نمی کرد، مدرسه های متعدد با بخشهای مختلف کالبدی چون: حجره ها، کتابخانه، حمام، مطبخ و... ساخته نمی شد. هر چند قبل از نظام الملک نیز مدارسی غیر دولتی در دوره طغرل سلجوقی ساخته شده بود. به همین جهت با استقبال عظیم مشتاقان دانش به این مدارس، لزوم پذیرانی از طلاب، توسعه فضای مدرسه را اجتناب ناپذیر می کرد (کسانی، 1363، ص 112).

توسعه راه ها و تضمین امنیت تبادل کالا در سایه اقتدار سلجوقیان بزرگ، باعث تأسیس و ترمیم کاروانسراها شد. رونق جاده ابریشم و شوارع تجاری سبب شدند تا کاروانسراها و بناهای وابسته به آن، مانند، آب انبارها، یخچالها و بناهای عام المنفعه مورد توجه حکومت قرار گیرند. ساخت این کاروانسراها که ریشه در دوره های گذشته داشتند،

به صورت محوطه هایی با چهار ایوان در دور تا دور حیاط باز مرکزی و به شکلی ساده و بی پیرایه در این عصر هم ادامه یافت و همراه با برج ها، حجره ها، اصطبل ها، آب انبارها و سایر بخشهای آن، پذیرای مسافران و سوداگران شد. در حقیقت، استقرار شحنة های حکومت سلجوقی و تأکید دیوانسالاری بر لزوم حفظ ثبات سیاسی و اجتماعی، منجر به توسعه خطوط ارتباطی و در نتیجه، ایجاد بناها و مؤسسات خدمات رسانی، امنیت و گسترش نظام بازار در قلمرو پهناور ایران شد (یوسفی فر، 1390، ص 60).

در مورد کاروانسراها باید گفت: همان گونه که سبک چهارایوانی از سبکهای غالب عصر سلجوقی در انواع گوناگونی از بناها نمود یافته بود، کاروانسراها نیز از این قاعده مستثنی نبوده و اکثراً بدین سبک بر پا می گردیدند. هر چند، گاه سبکهای متفرقه دیگری نیز به کار بسته می شد. این امر نیز مدیون خصوصیت دوگانه یا چندگانه کارکرد کاروانسراها بود که گاهی در نقش های نظامی و دفاعی و گاهی هم، در کارکردهای حکومتی جلوه می کردند (کیانی و همکار، 1362). ویژگیهای شاخص برخی از این کاروانسراها، که در نوع پلان و تزئینات بسیار پرکاربرد تجسم یافته اند، برای همیشه خاص این دوره باقی ماند و با وجود ساخت نمونه های باشکوه در ادوار بعد، همچنان بی بدیل مانده اند. از میان کاروانسراهای برجسته دوران سلجوقی می توان به اینها اشاره داشت:

1- **رباط شرف**: در شمال شرقی توس یا مشهد کنونی و بر سر شاهراه کهن خراسان به ماوراءالنهر قرار داشت و بانی آن، ابوطاهر قمی وزیر سلطان سنجر سلجوقی بود. این بنای زیبایی آجری از دو حیاط چهارایوانی تشکیل شده که هرکدام از حیاط ها دارای سردرهای ورودی تزئینی پرکار می باشند. دور تا دور دو حیاط رواقهایی وجود داشته و در پشت آن، اتاقها و تالارهایی قرار گرفته اند. ساختمانهای اصلی و شاخص تر در طرفین ایوان بزرگ شمالی واقع شده و در چهار گوشه آن دو تالار گنبد دار و دو تالار ستوندار ساخته شده است (سیرو، 1349، 97 و 193). کاروانسرای شرف از لحاظ نوع و چگونگی تزئینات و ترکیب بی بدیل انواع طرحهای آجرکاری، گچبری و تلفیقی، در زمره یکی از شاخص ترین آثار دوره سلجوقی و از زیباترین بناهای ایران اسلامی به شمار می آید.

2- **رباط زعفرانیه**: در سمت شرقی سبزوار و در مسیر به سمت نیشابور قرار داشته، اما امروزه اثری از آن باقی نمانده است. مانند رباط شرف، از دو حیاط تشکیل شده و دارای تزئینات بی شماری بود. نیز، همراه بناهایی چون: بازار، مسجد، حمام و... مجموعه ای بی مانند را تشکیل می داد. وجود تأسیسات متعدد پیرامون بنا، حجم گسترده تزئینات و ابعاد وسیع و نوع پلان کاروانسرا، این احتمال را ایجاد کرده که رباط زعفرانیه هم مانند رباط شرف، کارکردی فراتر از یک کاروانسرا معمولی داشته است.

3- **رباط ماهی**: کاروانسرای مذکور در شرق مشهد قرار داشته و از تأسیسات راه نیشابور به مرو می باشد. اکثر بخشهای این کاروانسرا فرو ریخته است. اما بر اساس مطالعات و بازسازی های گرافیکی، مشخص شده که فضای معماری رباط ماهی مشتمل بر شاه نشینی بر فراز ورودی، چهار ایوان در چهار ضلع بنا، حجره هایی در اطراف حیاط مرکزی و اصطبل هایی در پشت حجره ها بوده است (لباف خانیکی و همکاران، 1392، ص 283). علاوه بر این رباطها، مجموعه های کاروانی دیگری چون: رباط انوشیروان، رباط دیرکاج، رباط سنگی علی آباد و... در بخشهایی از مناطق مرکزی ایران و در مسیر شوارع تجاری قابل ذکر و توجه اند. اهمیت این کاروانسراها از آن جهت است که هنوز از جاذبه گردشگری و تغییر کاربری برای اهداف توریستی را دارا هستند.

تزئینات و آرایه های معمارانه

تردیدی نیست که هنر ایران غالباً دارای ویژگی اصلی تزئینی بوده است؛ ویژگی که در معماری، بیشتر خود را نشان می دهد. پس، در این جا هم علاقه به سطوح تزئینی با علاقه به اشکال ساختمانی برابر بوده و تزئینات در ارتباط اجزاء با کل ساخته می شدند. به علاوه، زیبایی شناسی هنر و معماری ایران بر اصل تزئین استوار است، از این روست که کارشناسان معتقدند، معماری اسلامی «معماری فرم» نیست و درنمایه های آن بیشتر در قالب تزئینات مطرح می شود (ادریسی خسروشاهی، 1386، ص 44). بزرگترین نوآوری موجود در بناهای سلجوقی

تزئین دیوارها با لوح و کاشیکاری می باشد. در واقع، این دوره را می توان سر آغاز استفاده از کاشی های رنگارنگ در معماری و زمینه ای برای رونق و پیشرفته تزئینات در دوره های بعدی خواند و صاحب نظران هنر معماری معتقدند؛ اوج معماری سلجوقی بیش از آن که در تزئینات ظاهر شود، در تناسب و شکل ساختمانها نمود پیدا کرد (حلمی، 1383، ص 187).

شایان ذکر است که این نظام تزئینات تا روزگار سلجوقیان تک رنگ بود و تنها نقطه اتکای آن، سایه روشن های ناشی از تابش آفتاب بر پستی و بلندی نمای بنا بود. به تدریج، استفاده از آجرهای لعاب دار رواج یافت و نقوش رنگی پدید آمدند. در نتیجه، نمای ابنیه مسطح و یکنواخت شد و نقوش، دیگر برای خودنمایی به تابش خورشید و سایه روشن حاصل از برجستگی ها نبودند. در آجرهای لعابی، نقش مایه های زیبا به فرم های چهارگوش و چند وجهی و ستاره ای و شبکه های به هم تابیده و پیوسته در متن و حاشیه تزئینی پدید آمدند. لعاب آبی و سیاه در تمام سطوح تخت و مقعر به کار رفت و معماری را از حصار آجرهای تک رنگ رها کرد (شکفته و همکاران، 1394، ص 99). برخی از بزرگترین شاهکارهای آجرکاری معماری ایران، مثل آجرکاری حصیری یا بادبزی بر روی برجهای خرقان (عسگری، ص 45) و نیز آجر کاریهای شگفت انگیز و مستحکم مسجد جامع اصفهان، گواه شکوه هنر آجرکاری در معماری دوره سلجوقی هستند.

اما این تازه شروع ماجرا بود. اندکی نگذشت که در روند تحول معماری سلجوقی، عناصر رنگین گسترش یافتند و نه تنها در قاب های بزرگ پیرامون ایوانها، بلکه در آرایه های مبتنی بر نوشتار انتزاعی نیز ظاهر شدند. این نوشتارها در ابتدا تجسمی از نامهای الله، محمد و علی بودند؛ ولی آیات قرآنی نیز در این فرم ظاهر شده و روی دیوارها و قابهای زینتی و پیرامون ایوان و تنه مناره ها نقش بستند. این نوشته ها، نه تنها نقش زینتی بودند، که وجهی نمادین به مسجد می بخشیدند و آن را از یک مکان صرفاً عبادی به نمایشگاهی آکنده از مظاهر دینی بدل می ساختند. به دلیل اهمیت قرآن و شاید هم استیلای تفکر مذهبی و مقبولیت قرآن در نزد همه گروههای مسلمان، رشته نوشتارهای قرآنی به خط کوفی بر لبه قوسها و کتیبه های بناهای دوره سلجوقی ظاهر شدند. متونی که هم نقش زینتی داشتند و هم پیام الهی را به مؤمنین متذکر می شدند. هرچند، گاهی اوقات، اطلاعاتی از قبیل تاریخ برپایی بنا و نام سلطان با کارفرمای اثر نیز در این کتیبه ها درج می شد. نقوش به کار رفته در گچبری ها یا به صورت دستی و یا قالبی شکل می گرفت. نقوش تزئینی مشابه آن چه در مسجد نائین به چشم می خورد. اما لازم به ذکر است که گچبری ها برگرفته از نقش مایه های بناهای سامرا و آن نیز، ملهم از نمونه های ساسانی، نظیر طاق بستان هستند.

در مجموع، از دیدگاه برخی نویسندگان، شاخصه های عمده تزئینات معماری سلجوقی بدین قرارند:

- سعی در حفظ ارتباط بین بنا و اشکال تزئینی و ایجاد وحدت واقعی میان مصالح و سبک ساختمان سازی.
- بکارگیری تزئینات در فضای داخلی و خارجی به روش و شکلهای مختلف.
- بهره مندی از اصول معنوی زمان خود.
- مهارت و تنوع در تزئینات آجری از لحاظ گون؛ چیدمان و ایجاد قرنیهای آجری و کتیبه های زیبا.
- ابداع مهرهای تزئینی بین آجرها «توپی گچی ته آجری» بعنوان تزئین خاص این دوره.
- کاربرد روشهای متنوع گچبری در تزئین نماهای داخلی بناها (گچبری مسطح، توپر و توخالی، برجسته و...).
- بکارگیری تزئینات گچبری روی نمای ساختمانی و طاقها، دیوارهای مناره ها و صحن ها.
- بکارگیری گسترده از گچ در فضای درونی و تزئینات مقرنس.
- کاربرد نقش مایه های مختلف در تزئینات گچبری، نقوش هندسی، اسلیمی و گل و بوته، کتیبه ایی و نقوش لانه زنبوری.

- استفاده از رنگ در تزئینات گچبری (رنگ لاجوردی سفید نخودی و قرمز)

- بکارگیری کاشی در تزئینات بیرونی ابنیه (علی پور، 1394، ص 131).

این نکته را نیز بیافزاییم که معماری سلجوقی چه در ساختار کالبدی و چه در آرایه های بیرونی، از نقش مایه ها و مصالحی استفاده کرد که متناسب با شرائط زمان بود. از جمله نقوشی که بر اساس معتقدات اهل سنت، جنبه انسانی یا حیوانی نداشت و یا از گچ و ساروج و سنگ، که ارزان تر از کاشی بود، بهره گرفت.

نتیجه:

حائز اهمیت است که با وجود مشکلات عدیده ای که در دهه های نخست سده یازدهم (5 ه.ق) در زمان ورود اغزها و سلاجقه به خراسان و ایران رخ نمود و منابع تاریخی از آن به عنوان دوران محنت و ترکنازی یاد کرده اند، اما به دلیل تعهدی که سلجوقیان به تأمین امنیت قلمروی تازه تأسیس خود و جلب رضایت همه گروههای اجتماعی برای کسب مشروعیت توأمان سیاسی و مذهبی احساس کردند، شرائط برای عمران و آبادانی و نیز هنرپروری و ساخت و ساز مهیا شد. حتی با وجود تنشهای فرقه ای، وزیران و امیران سلجوقی، هم به جهت ابراز دینداری و هم برای جلب نظر نحله های مختلف، به احداث ابنیه هایی چون مدارس و مساجد و مرمت آثار کهن مبادرت کردند. با یک بررسی اولیه هم می توان فهمید که معماری عهد سلجوقیان از استحکام و زیبایی خاصی برخوردار بوده است. گرچه حدود یک هزار سال از این دوران می گذرد، اما یادمانهای باقیمانده آن عهد، نشان دهنده مهارت و استادی هنرمندان و استادکاران و آگاهی آنان از شیوه های گوناگون معماری است. علاوه بر نقش آفرینی هنر و ذوق سلجوقیان، باید اذعان کرد که شکوفایی هنر و معماری قرون یازدهم و دوازدهم (5 و 6 ه.ق)، مدیون آرامش و ثبات سیاسی در قلمرو سلجوقیان هم بوده است که فضای مساعد و حمایت مالی و معنوی را برای تردستی هنرمندان فراهم آورد. نیز تردید نیست که این هنر و معماری از آبخشور میراث هنری و فرهنگی مکاتب و سبکهای پیشین بهره ها گرفته است و در امتداد خط سیر تحول و تطور هنر ایران قبل از اسلام و دوره اسلامی گام برداشته است. از جهت تحولات معماری، دوره سلجوقی را می توان اوج هنر آجرکاری دانست. همان طور که از جهت درج آرایه های شکیل و هندسی بر روی مناره ها و آجرها، این دوره شاخص است. معماری سلجوقی با الهام از سبکهای دوره گذشته، به نوآوریهای دست زد و باعث شد تا نقوش و تکنیکهای تزئینی به سمت تکامل تدریجی تا قرون هفتم و دهم پیش روند.

جای بسی خوشوقتی است که شمار زیادی از بناهای دوره سلجوقی برجای مانده اند. این سازه ها که بیشتر جنبه مذهبی دارند و اکثراً شامل مساجد، مقبره ها، مناره ها و کاروانسراها می باشند؛ ظاهراً بدین علت از گزند ایمن مانده اند که جنبه عام المنفعه داشته و یا معمولاً به صورت وقف در می آمدند و بانایانی و وقفنامه های مدون داشته اند. به این علت از گزند روزگار در امان مانده اند. همان گونه که کارشناسان معتقدند، معماری ایرانی قبل از اسلام با دوره اسلامی تمام مدت و به طور خستگی ناپذیر، درگیر تجربه آموزی با فرمهای جدید نبود، بلکه به بهسازی فرمهای موجود و تکمیل آرایه های بیشتر همت می گماشت. در نتیجه، برآمدن و درخشش معماری سلجوقی ناگهانی و تصادفی نبود، بلکه تلفیقی از تجلی رستاخیز هنر ایرانی قبل از اسلام و دوره اسلامی بود که در زمان سلجوقیان به اوج رسید. و شوربختانه، با وجود ادامه روند ساخت آثار هنری عالی در قرن دوازدهم (6 ه.ق) دچار انحطاطی زودرس شد، با آمدن مغولان به یکباره فرو ریخت و تا روزگار تأمین امنیت و گسترش ثبات، از خلاقیت واماند.

EXTENDED SUMMARY

At the end of the X. century and the beginning of the XI. century, the Oghuzes first moved to the former Khorasan region and then to the center of Iran. Turkmens, who were the founders of the Seljuk dynasty, reached the pinnacle in subjects such as Islam, science, architecture, and art because they ensured political and economic confidence and success in the regions they dominated.

Many architectural works such as mosques, madrasas, libraries, cottage houses, and caravanserais were built during the Seljuk period. With the combination of pre-Islamic Iranian art and Islamic art, an architectural style with different features emerged during the Seljuk dynasty period. The Great Seljuk dynasty, which spread over a wide geography, had produced similar architectural works in Anatolian lands, too. Iwan is one of the architectural structures that existed during the Seljuk dynasty and later passed to the Ottoman dynasty. Generally, the courtyard and the places where the outer part of the building is seen as semi-closed are considered features of this period. Due to the climate conditions, the iwan is always located on the outside of the building and is more useful in different seasons of the year compared to the atrium.

The Seljuk period is one of the brilliant periods of Turkish-Islamic and Iranian art. The formation of the Great Seljuk and Anatolian Seljuk dynasty by the Turkmen led to the creation of almost similar architectures in the geography of the two governments. Many architectural works such as mosques, madrasas, libraries, cottage houses, and caravanserais were built during the Seljuk period. With the combination of pre-Islamic Iranian art and Islamic art, an architectural style with different features emerged during the Seljuk dynasty period. The Great Seljuk dynasty, which spread over a wide geography, had produced similar architectural works in Anatolian lands, too. Iwan is one of the architectural structures that existed during the Seljuk dynasty and later passed to the Ottoman dynasty. Generally, the courtyard and the places where the outer part of the building is seen as semi-closed are considered features of this period. Due to the climate conditions, the iwan is always located on the outside of the building and is more useful in different seasons of the year compared to the atrium. Four-iwan mosques became popular during the Seljuk period. Zavareh Mosque is the first mosque with four-iwan, which according to the inscription of the mosque itself was built in 1135, during the reign of Sultan Sanjar. Another feature of this period is the presence of buffed bricks in the architectural works of the period. Glazed stones, especially with special colors, were used in the Seljuk period. Since the lands where the Great Seljuk and Anatolian Seljuk dynasty were established are earthquake areas, the materials used in the architectural works were adjusted accordingly. It is possible to say that Oghuzes were influenced by the materials used inside the tents in terms of shape and interior design since they lived in a semi-nomadic lifestyle before they came to the Khorasan regions. Another feature of the Seljuk period architectural works is the use of minarets. Many minarets were used in the architecture of mosques in the Seljuk dynasty period. In this period, which witnessed different

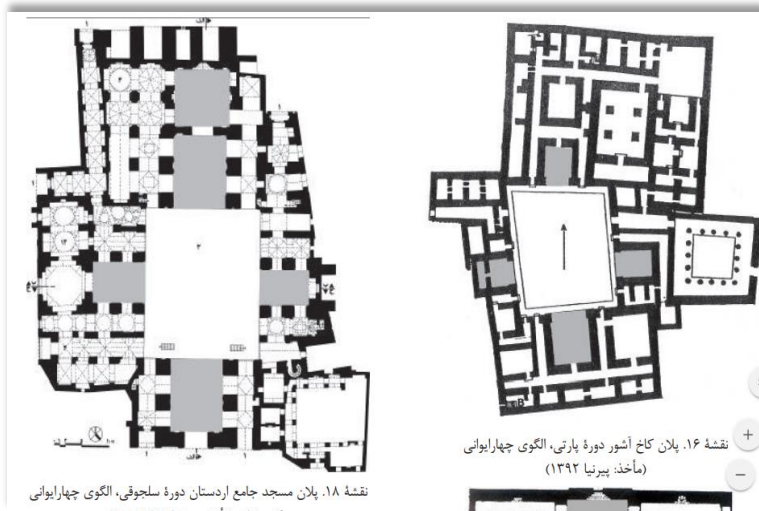
sect conflicts, the construction of mosques and madrasas were more. The reason was the effort to come in contact with the people more than other ideologies. Commercial roads became safer as a result of the trust environment created by the Seljuk dynasty and the caravanserais built as a result of this are a feature That emerges in the architectural works of this period. The rise of the Silk Road and commercial streets caused caravanserais and related buildings, such as water reservoirs, glaciers, and public utilities were considered by the government. Among the prominent caravanserais of the Seljuk period, we can name the caravanserais of Robat Sharaf, Robat Zafaranih and Robat Mahi.

KAYNAKÇA

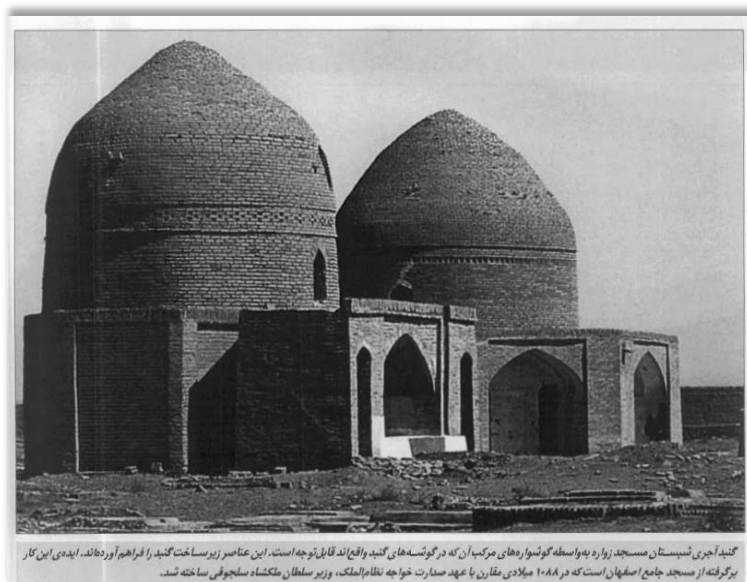
- Afşar, H. (2018). Sahtarhaye ictima'ı, mühimterin amil şeklgiri borchaye Harakan. *Pejuheşhaye bastanşinasi İnan*, 18, 141-156.
- Âlipur, M. (1395). Şivehaye ecraye arayehaye taz'ini mimari İnan der devreye Selcuki. *Feslnameye mutaliat-i İnanşinasi*, 4, 109-135.
- Asğeri, N. (t.y.). *Cozvehye mimari İnan ve cahan beraye karşenasi erşed*. Tahran: Danişkedeye Hünerhaye Ziba Yayınevi.
- Attarzadeh, K. (1394). Harkan Borcha, Adil, G. H., *Danişnamehaye cahan-ı İslam* (C. 15). Tahran: Bunyad-ı Dyıretul Muaref İslami Yayınevi.
- Edrisi Hosrevşahi, N. (1386). Hikmet-ı tez'inyat der hüner ve mimari İslami. *Neşriye-yi mimari ve shtiman*, 14, 43-46.
- Ettinghausen, R-Grabar, O, (1384). *Hüner ve mimari İslami* (Ajeng, Y. Çev.). Tahran: Semt Yayınevi.
- Godard, A. (1367). *Asar-ı İnan* (C. IV) (Servkadmukaddam A. Çev.). Meşhed: Bunyad-ı Pejuheşhaye İslami Yayınevi.
- Hambis, L., Margarita C. (1383). *Hüner-ı Selcuki ve Harezmi* (Ajand, Y. Çev.). Tahran: Moli Yayınevi.
- Haniki, R. (1392). *Karvansarahaye Horasan*. Tahran: Pejuheşgah Miras-ı Ferhengi Yayınevi.
- Hilmi, A. (1383). *Devlet-i Selcukiyan* (Tahiri A. N. Çev.). Tahran: Pejuheşgah-ı Hoze ve Danişgah Yayınevi.
- Hoag, Henry, M. (1375). *Sebşinasi hüner-ı mimari der serzeminhaye İslami* (Vercavend, P. Çev.). Tahran: İlmi ve Ferhengi Yayınevi.
- Kesayi, N. (1363). *Medaris-ı Nizamiye ve tesirat-ı ilmi ve ictimayi anha*. Tahran: Emir Kebir Yayınevi.
- Kiyani, M. Y., Kalis V. (1362). *Fihrest-i karvanserahaye İnan*. Tahran: Sazman-ı Hifazet-i Asar-ı Tarihi İnan Yayınevi.
- Maxime, S. (1349). *Karvanserahaye İnan sahtimanhaye küçek-ı miane rahha* (Behnam İ. Çev.). Tahran: Saziman-ı Milli Hefazet az Asar-ı Bastani İnan Yayınevi.
- Mazenderani, G. (1394). Mimari müstehkem-ı Selcuki. *Domahnameye tefekkür mimari*, 42, 82-95.
- Mollazadeh, K. (1378). Mescid-i kırmız-ı saveh. *Dairetul muarif binahaye tarihi İnan der doran-ı İslami*, Pejuheşgah-ı Ferheng ve Hüner-ı İslami, Tahran .
- Motadeyyen, H. (1378). Mescid Çahar İvani. *Mecelleye hünerhaye ziba*, (C. 6), 84-89.
- Pirniya, M. (1384). *Sebşinasi mimari İrani*. Tahran: Suruş-ı Daniş Yayınevi.
- Ruku'i, İ. (t.y.), *Serzemin-ı ma (murur-i be tarih ve mimari İnan)*. Tahran: Keyvan Yayınevi.
- Schroeder, E. (1387). Devrey-ı Selcuki, çev: Bakır Ayetullahzadeh şirazi, Der: Arthur Pope ve Ackerman Philis, Seyri Der Hüner-i İnan Ez Devran-ı Piş Ez

- İslam ta Emrooz, çev: Mustafa Zakiri-Sadık Melek Şehmirzadı, Zirenezer-1 Siroos-e Perham, C. 3, Tahran: İلمي ve Ferhengi Yayınevi.
- Şekofte, A., Ahmedî, H. & Udbaşı, Ü. (1394). Tezinat-ı acorkari Selcukiyan ve tedavom-ı an der teziynat-ı doran-ı Harezmsahi ve İlhani. *Feslnamehye pejuheşhaye mimari İslami*, 6, 84-104.
- Selim, G. (1383). *Mahmud-ı Gaznevi serağaz-ı vapesgerayi der İran*. Tahran: Belh Yayınevi.
- Vercavend, P. (1356). İstimrar-ı hüner-ı mimari ve şehirsazi İran pesez İslam der devran-ı İslami. *Mahname hüner ve mardom*, 180, 2-19.
- Yusefifar, Ş. (1390). Cestarhayı der munasebat-ı şehro şehrneşini der devreye Selcukiyan. *Pejuheşgah-ı ulum insani ve motaleat-ı ferhengi*, Tahran.
- Zamani, Y. & Abkenari, A. (1396). Vakavi asar-ı mimari ve ikdamat-ı umrani nohostin hükümranan-ı Selcuki ber asas-ı menabe' mektub ez sal-ı 429 ta 465 H.k. *Feslnamehye pejuheşhaye bastanşinasi İran*, 12, 227-244.

EKLER:

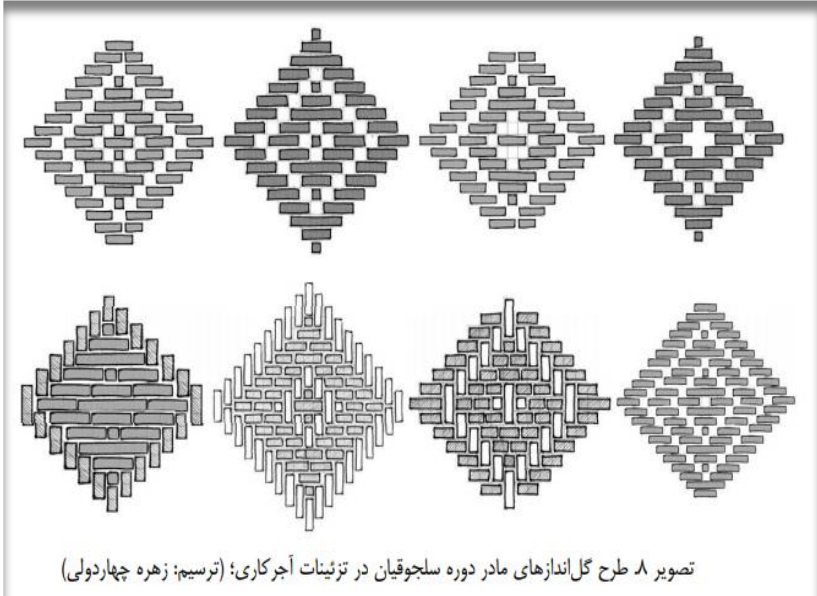

مقایسه پلان کاخ دوره اشکانی با پلان مسجد دوره سلجوقی (از کتاب سبک شناسی معماری ایرانی: پیرنیا)

گنبد آجری شمسستان مسجد زواره به واسطه گوشواره‌های مرکب آن که در گوشه‌های گنبد واقعند قابل توجه است. این عناصر زیرساخت گنبد را فراهم آورده‌اند. ابدی این کار برگرفته از مسجد جامع اسفهان است که در ۱۰۸۸ میلادی مقارن با عهد صدارت خواجه نظام الملک، وزیر سلطان ملکشاه سلجوقی ساخته شد.

(گنبد آجری مسجد جامع زواره) (از مقاله معماری مستحکم سلجوقی: علی مازندرانی)

(برگرفته از مقاله تزئینات آجرکاری سلجوقیان: شکفته و دیگران)

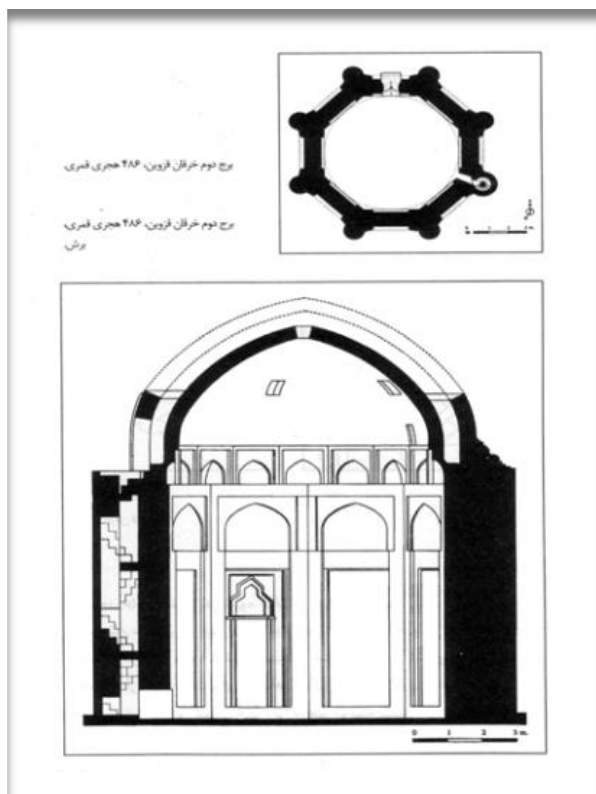

تصویر ۴. ایوان جنوبی و آبانبار حیاط دوم رباط شرف (عکس از: بهمن سلطان احمدی).

تصویر ۳. حیاط اول رباط شرف (عکس از: بهمن سلطان احمدی).

تصاویر کاروانسرای رباط شرف (از اینترنت)

پلان برج های خرقان (از کتاب سبک شناسی معماری ایرانی: پیرنیا)

ŞEBÂNKÂRELER VE SELÇUKLULAR ZAMANINDA FARS BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ

THE SHABANKARA AND THEIR ACTIVITIES IN THE PERSIAN REGION DURING THE SELJUK ERA

Türker UYGUR *

Öz

Fars Eyaleti'nin kuzey kısımlarında ve Kürt asıllı oldukları düşünülen Şebânkâreler, İran coğrafyasının en köklü topluluklarından biridir. Siyasi olarak varlıklarını ilk kez Deylemliler zamanında hissettirmeye başlayan bu kabile Büveyhîler ve Selçuklular zamanında Fars bölgesinde etkinliklerini arttırmışlardır. Özellikle bölgedeki iktidar sahiplerinin taht kavgaları ile meşgul olduğu kargaşa dönemlerinde bölge hâkimiyetini ele geçirmek için mücadele etmekten geri kalmamışlardır. Fakat bir süre sonra bölgede istikrarın tahsis edilmesiyle birlikte kendi merkezlerine çekilerek Fars bölgesindeki mutlak güce itaat etme yoluna gitmişlerdir. Bu da Şebânkârelerin Fars bölgesindeki mutlak iktidarının toplamda birkaç yıldan uzun sürmemesine yol açmıştır. Bu çalışmada ilk olarak Şebânkârelerin soyu ve yaşadığı bölgeleri tespiti üzerinde durulacaktır. Ardında da Şebânkârelerin Fars bölgesine göç etmeleri ve yerleşmeleri ele alınacaktır. Son olarak da Şebânkârelerin Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemlerinde Fars bölgesindeki faaliyetleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Şebânkâre, Büveyhî, Büyük Selçuklu, Irak Selçuklu, Fars, Şîrâz

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Şanlıurfa/Türkiye, turkeruygur@harran.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5345-7168>

•
Abstract

Living on the north parts of the Persian State and considered as of Kurdish origin, the Shabankara is one of the most deep-rooted communities of the Iranian geography. Becoming influential politically for the first time during the Daylamite era, this tribe increased their influence in the Persian region during the Buyid and Seljuk eras. Especially during the periods of turmoil when the ones in power in the region were busy with throne struggles, they did not refrain themselves from fighting to seize the dominance in the region. However, after a while, they chose to submit to the absolute power in the Persian region by retreating to their own center when stability was established. That led the absolute power of the Shabankara in the Persian region last not more than a few years in total. In this study, the ancestry of the Shabankara and the regions they lived in are determined first. Then, the Shabankara's immigration to and settlement in the Persian region is dealt with. Finally, the activities of the Shabankara in the Persian region during the periods of Great Seljuks and Iranian Seljuks are discussed.

•
Keywords

Shabankara, Buyid, Great Seljuk, Iranian Seljuk, Persia, Shiraz

GİRİŞ

Şebânkâreler, İran'ın kuzey kesimlerinde yaşadıkları tahmin edilen ve bazı görüşlere göre Kürt asıllı bir hanedan oldukları düşünülen topluluktur. Araştırmamızın konusu da ilk olarak kendi yaşam bölgelerinde çobanlık, odunculuk ve işçilik yaparak hayatını sürdüren bu kavmin zaman zaman içerisinde kendi arasında birliklerini sağlayarak bölgede siyasi bir güç haline geliş süreci ve Selçuklular zamanında ki faaliyetleri olmuştur. Araştırmamızın zaman sınırı olarak belirlediğimiz Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları dönemi, Şebânkârelerin Fars bölgesine yerleşme süreci bakımından oldukça önemli bir zaman dilimine denk gelmektedir. Amacımız şimdiye kadar haklarında müstakil bir çalışma yapılmayan bu hanedan hakkında Orta çağ ana kaynaklarında yer alan bilgileri bir araya getirerek incelemektir. Bunun için de çalışma konumuz ile alakalı bilgilerin yer aldığı orta çağ ana kaynakları ve batılı yazarlar tarafından kaleme alınmış eserler incelenerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak araştırma konumuz ile alakalı Arapça ve Farsça eserler, orijinalinden neşredilen nüshaları ya da bu nüshalardan yapılan çevirilerden yararlanılarak incelenmiş ve konumuz ile ilgili değerlendirmesi yapılmıştır. Buna ek olarak yine konumuzla alakalı olarak kaleme alınmış yerli ve yabancı araştırma eserleri, süreli yayınlar ve ansiklopedi maddeleri incelenerek Şebânkâreler'in Fars bölgesindeki faaliyetleri ve bölgedeki mutlak güçler ile olan mücadeleleri hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Bu incelemeler sonucunda da araştırmamız üç bölüme ayırmayı uygun gördük. İlk bölümde Şebânkârelerin soyu ve onlar hakkında ki en eski kayıtlardan yola çıkarak yaşadıkları bölgeleri ele aldık. Şebânkârelerin Fars bölgesine gelişi ve bölgeye yerleşmesi adlı ikinci bölümümüzde ise çok uzun bir süre boyunca dağınık halde yaşayan bu hanedanın Gazneliler döneminde İran'da siyasi manada isimlerinin anılmaya başlanması ve Gazneliler ile olan mücadeleleri sonucunda Fars bölgesine göç etmeleri ele alınmıştır. Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise ilk olarak Fars eyaletine geldikten bir süre sonra idari manada söz sahibi olan Şebânkârelerin bölgeyi kendi hakimiyetine almaya çalışan Büyük Selçuklular ile olan mücadeleleri ele alınmıştır. Devamında ise Büyük Selçukluların inkırazından sonra Fars idaresini elinde bulunduran Irak Selçuklu Devleti zamanında Şebânkârelerin durumu incelenmiştir.

1. Şebânkârelerin Soy ve Yaşadığı Bölgeler

Şebânkâre ismi, Orta çağ tarihi kaynaklarında İran'ın Fars bölgesinin kuzey ve doğu kesimlerinde yaşayan Kürt asıllı olduğu düşünülen bir kabilenin ismini ve bu kabilenin yaşadığı bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktadır (Bundârî, 1999, s. 118; Strange, 2015, s. 358; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369). Bu bölgeye ve kabileye dair

en eski bilgiler İbnü'l Belhî'nin Farsnâme adlı eserinde yer almaktadır (1921, s.164). Çok eski zamanlardan beri Fars bölgesinde yaşayan bu kavim, Belhî'ye göre uzun bir süre çobanlık, odunculuk ve işçilik ile uğraşmış ve Deylemlilerin bölgeyi ele geçireceği döneme kadar siyasi güç olarak herhangi bir varlık göstermemiştir (1921, s. 164). İbnü'l Belhî, kendi zamanında genel manada Şebânkâreler olarak bilinen bu Kürt topluluğunu beş kabileye ayırmış ve bu kabilelerin birbiri ile akraba olduğunu söylemiştir. Bu kabileler İsmâîliler¹, Râmâniler², Karzuvîler³, Mesûdîler⁴ ve Şekânîler⁵ adlarıyla kayıtlara geçmiştir. Şebânkârelerin aslının da bu kabilelerden İsmâîliler olduğunu söyleyen İbnü'l Belhî ve onu kaynak gösteren Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şebânkâreî⁶ gibi müellifler, onların soylarının Sâsânî krallarına kadar uzandığını nakletmiştir (İbnü'l Belhî, 1921, s. 164; Şebânkâreî, 1363, s. 151; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370). İsmaili reislerinden bazıları kendi soylarını Sâsânî hanedanının ilk kralı olan Erdeşîr b. Babek'e⁷ dayandırırken

¹ Şebânkâre kabilelerinin en köklü olanıdır. İbnü'l Belhî'ye göre soyları Sâsânîlerin efsanevi krallarından Menüçehr'in çocuklarına ait bir kabileye kadar dayanmaktadır (İbnü'l Belhî, 1921, s. 166; Şebânkâreî, 1363, s. 151). Bu kabileyi Bâtınîye adıyla ortaya çıkan fakat sonraları İsmâilliye olarak anılan grup ile karıştırmamak gerekir. Ebü'l-Hattâb'ın ölümünden sonra bâtınî te'villere dayanılarak üretilen aşırı görüşler Hattâbiyye'ye mensup olanlarca İsmâilliyye'ye taşınmış ve artık İsmâilliyye Bâtınîyye'den ayırt edilemeyen bir mezhep halini almıştır (İlhan, 1992, C. 5, s. 192). Şebânkârelerin en önemli kollarından biri olan bu kabile hakkındaki detaylar konu içerisinde anlatılacaktır.

² Tarihi bakımdan Şebânkârelerin en önemli kavmidir. Liderleri ise Ali b. Hasan b. Eyüp'tür. İlk zamanlarında kabilenin neredeyse tamamı çobanlık yapan bu kabile esas önemi Hasan b. Eyüp'ün oğlu Fazlûye zamanında kazanmıştır. Bu kabile hakkındaki detaylar konu içerisinde anlatılacaktır (İbnü'l Belhî, 1921, s. 166; Şebânkâreî, 1363, s. 151; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369).

³ Ebu Sa'd'ın mensubu olduğu kavimdir. Onlarda genel olarak çobanlık ile uğraşırlardı. Başlarında ise Ebu Sa'd'ın babası Muhammed b. Memâ bulunuyordu. Bir süre Râmânilerin ordusunda sipahi olarak görev yapan Ebu Sa'd, sonradan beraberindekiler ile Fars bölgesine giderek Amidüddevlé'nin hizmetine girdi. Ebu Sa'd, Atabeg Çavlı Fars bölgesine gelene kadar Kâzerûn ve ona bağlı kasabaları kendi hâkimiyetinde tuttu (İbnü'l Belhî, 1921, s. 166; Şebânkâreî, 1363, s. 151; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369).

⁴ Liderleri ve ataları hakkında bilgi bulunmayan bu kavim, Râmâniler tarafından kendilerine tahsis edilen Sühare Kalesi'nde yaşamaktaydılar. Selçukluların Fars Atabeglerinden Rüknüddevlé Humar Tegin'in de bu kavme bir miktar ikta verdiği düşünülmektedir (İbnü'l Belhî, 1921, s. 167; Şebânkâreî, 1363, s. 151; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

⁵ Şebânkârelere bağlı olarak Fars'ın sıcak ve dağlık bölgelerinde yaşayan bir kavimdir. Yol kesici ve haydut olarak bilinirler. Atabeg Çavlı elebaşlarını öldürerek Fars bölgesindeki onların bu faaliyetlerine son vermiştir.

⁶ Şebânkâreî, "il olmayan Şebânkâre padişahları" başlığıyla kaleme aldığı kısımda onların soy ağacını Hz. Âdem'den başlayarak detaylı olarak yazılmıştır (1363, s. 151).

⁷ Eski Farsçada "Rtaşîra Artaherhes", Orta Farsçada Artâşîr ya da Ardaşîr şeklinde telaffuz edilen ve "Kutsal Padişah" manasına gelen bu isim, üçü Ahamenîşler (M.Ö. 559-330), üçü de Sâsânîler (226/651) döneminde olmak üzere İran'da hüküm sürmüş altı hükümdarın adıdır. İslâm dünyasında bu hükümdarlardan sadece Sâsânîler devletinin kurucusu olan Erdeşîr, Erdeşîr-i Bâbekân ya da Erdeşîr b. Babek adıyla tanınmaktadır (Beyhakî, 2019, s. 84-85; Naskali, 2009, C. 36,

bazıları ise daha da eskiye giderek soylarını Sâsânîlerin efsanevi kralı Menuçehr b. Mişhuryar⁸ dayandırmış ve kendilerini Afridun b. Asfiyân⁹'ın torunları olarak görmüşlerdir. Esasen bir padişah soyuna mensup olmayan Afridun ve onun kabilesine dâhil olan çoğu kişi Sâsânîler zamanında komutanlık seviyesinde askerlik yapan kişilerdi. Şebânkâre kabilelerinden asili olarak tanımlanan İsmâîlîler de diğer Şebânkâre kabilelerinde olduğu gibi İslam fetihlerinin başladığı dönemden itibaren hâkimiyet bölgelerini önce Araplara sonra da Büveyhîler'e ve Türklere terk etmek zorunda kalmışlardır (İbnü'l Belhî, 1922, s. 164; Şebânkâreî, 1363, s. 151; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369).

Şebânkârelerin yaşadığı bölge hakkında kesin bir bilgi vermeyerek sadece Fars'ın doğu kısımları olduğunu söyleyen İbnü'l Belhî, onların Deylemlilerin son zamanlarında güç kaybetmesini fırsat bilerek yaşadıkları dağlık bölgeden ayrıldığını ve Darebcird¹⁰ şehrini kendi kontrolleri altına aldığını belirtmiştir. Fakat

s. 174; Yazıcı, 1995, C. 11, s. 284; Büchner, 1979b, C. 10, s.244-245). İbnü'l Belhî'nin oldukça akıllı, cesur ve yiğit birisi olarak tarif ettiği Erdeşir'in saltanat süresi hakkında iki farklı kaydı vardır (1921, s. 19-20, 60). Bu kayıtların ilkinde Fars hükümdarlarının nesebi hakkında bilgi verdiği kısımda onun on dört yıl iki ayı bütün dünyaya hükmetmekle birlikte toplamda kırk dört yıl on ay hükümdarlık yaptığını söyler (1921, s. 19-20). Onun hayatının detaylı olarak anlatıldığı bölümde ise Erdeşir'in Fars'ta isyan ederek ortaya çıktığı dönem de dâhil olarak otuz iki yıl hüküm sürdüğünü söylemiştir (1921, s. 60).

⁸ İbnü'l Belhî'ye göre Menuçehr, Pişdadiler diye adlandırılan birinci tabaka Fars Meliklerinin yedinci hükümdarıdır. Belhî, Mişhuryar'ın oğlu olan Menuçehr'in birçok ortak görüşe göre İran'da ve Turan'da kendisinden sonra gelen bütün padişahların atası olduğu söyler. Onun huyu ilmi ve adalet anlayışı kendisinden önceki Afridun b. Asfiyân'ın benzemektedir. Bütün sohbetlerini bilginler ile yapar ve onların tavsiyelerine büyük önem verir. Büyük Fırat'ın suyunu Irak topraklarına getiren ilk hükümdar olduğu söylenir. Hatta bu nehrin hafriyatını dahi kendisi yapmıştır. İbnü'l Belhî'ye göre Hz. Musa (AS), onun zamanında Mısır'dan çıkarak İsrail oğullarını Tih şehrine getirmiştir. Hz. Musa (AS)'nın halefi olan Yuşa b. Nün ise İsrail oğullarını Tih'den çıkararak Filistin'e sevk etmiştir. Menuçehr'in yüz yirmi yıllık hükümlüğünden sonra öldüğü ve ondan sonra başa geçen Afrasiyab'ın bütün dünyayı ele geçirdiği söylenmektedir (1921, s. 12,36-37).

⁹ İbnü'l Belhî'ye göre onun nesebi İran topraklarında hüküm süren padişahlar arasında en karışık olanlarından biridir. Öyle ki birçok Ensap âlimi ve tarih ashâbı tarafından da tam olarak anlaşılamamıştır. Birkaç kol üzerinden Cemşid'e kadar uzanan bir soy ağacı bulunmaktadır. Fars'ın efsanevi kralı Cemşid'in hükümdarlığı zamanında kendisine "Dehhâk" da denilen Beyurasf isimli biri isyan ederek Cemşid ile savaştı ve onu öldürdü. Bunun üzerine Cemşid'in çocukları Fars'ın çeşitli bölgelerine dağılarak yaklaşık 1.000 yıl çobanlık yaparak gizlendi. Daha sonra Cemşid'in soyundan olduğuna inanılan Afridun b. Asfiyân'ın ortaya çıkarak Dehhâk'ı öldürdü ve tahtı ondan geri aldı. Dehhâk'ın öldürdüğü günü bayram ilan eden Afridun'un Tur ve Selem adında iki oğlu olduğu ve Fars'ta beş yüz sene padişahlık yaptığını söylenir. (1921, s. 11-12,29-30,36).

¹⁰ Darebcird şehri, ismini kurucusu Dârâ b. Behmân Şâh b. İsfendiyâr'dan almıştır. Fars bölgesinin üçüncü büyük şehridir. Büyük bir daire şeklinde ve etrafına hendek kazılarak inşa edilmiştir. Ayrıca Donbe Vadisi'nin ortasında şu an yıkılmış ve harabe şeklinde bulunmasına rağmen, dönemin şartlarına göre sağlam ve bakımlı olan bir de kalesi bulunmaktaydı. Etrafında ise Husye,

buna rağmen onların yaşadığını bölgenin kesin olarak Darebcird şehri olup olmadığı hakkında bir bilgi vermemiştir (1922, s. 164; Strange, 2015, s. 359). Hamdullah Müstevfî ise Nuzhetü'l-Kulûb adlı eserinde Şebânkârelerin yaşadığı yeri ve dolayısıyla Şebânkâre olarak adlandırılan bölgeyi, üçüncü iklim kuşağında, İran'ın *germsir*¹¹ olarak adlandırılan Fars ve Kirmân¹² eyaletleri ile Fars Denizinin¹³ kenarları olarak tarif etmiştir. Ayrıca bu kavmin merkezi olarak da Îg Kalesi¹⁴ ve ona bağlı olan Zerkân¹⁵ Kasabasını göstermiştir (1915, s. 138-139). Strange'e göre

Cuyem ve Fesa kasabaları yer almaktadır. Darebcird şehri sınırları içerisinde yer alan Mişkanat Nahiyesi bu bölgenin en güzel yerlerinden biridir. Şehrin zenginleri, şehir eşrafı ve emîrlere, ürünleri ucuz ve bol olan bu nahiyede yaşayabilmek için izin almak zorundaydı. Bu izinler de sürekli değil belirli bir süreliğine verilir (İbnü'l Belhî, 1922, s. 129; Müstevfî, 1915, s. 138; Şîrâzî, 1310-1350, s. 17-18; İstahrî, 2015, s. 125; İbn Havkal, 2014, s. 216; el-Mukaddesi, 2015, s. 440; Ebü'l-Fida, 2017, s. 271; Strange, 2015, s. 359).

¹¹ Sıcak yer, sıcak bölge manasına gelen bu terim daha çok kışın tercih edilen alçak ve sıcak iklime sahip bölgeleri tanımlamak için kullanılır (Kanar, 1998, s. 515)

¹² İran'ın güneyinde bulunan bir eyalet ve bu eyaletin bugün de merkezi olan şehirdir. İsminin doğru şekli Kermân olmakla beraber sonradan telaffuz edilen şekliyle Kirmân denilmiştir. Eyaletin büyük bir bölümü sıcak iklim bölgesinde olup, memleketin sadece dörtte birlik kısmı dağlıktır. İran'ın ortasındaki Deşt-i Lût çölünün güneybatısını kuşatan dağlık kesimde, 240 yılına doğru Sâsânî İmparatoru I. Erdeşîr'in emriyle ileri bir savunma merkezi olarak kurulmuştur. Kirmân'ın doğusu Mukrân ve Bulûs tarafında deniz ile Mukrân tarafındaki çöl, batısı Fars, kuzeyi Horasan Çölü ve Sistân ve güneyi Fars denizi ile çevrilidir. Kirmân eyaleti, doğuda Bem ve Nermaşîr, batıda Sircan, kuzeyde Kirmân ve güneyde Ciruft olmak üzere kurre ya da hurre de denilen beş idari bölgeye ayrılır (Müstevfî, 1915, s. 139; İstahrî, 2015, s. 160-161; el-Mukaddesi, 2015, s. 468-469; İbn Havkal, 2014, s. 243; Ebü'l-Fida, 2017 s. 272; Strange, 2015, s. 371-372).

¹³ Bu deniz doğuda merkezi 93'üncü boylam, enlemi 25°45'teki Tiz şehri olan Mekrân ile batıda boylamı 74°, enlemi 19° 45' olan Oman arasında kuzey istikametinde Hind denizinden ayrılır. Kirmân bölgesinden Fars bölgesine uzanan bu deniz, Çin ve Vak (Japonya) tarafındaki okyanusun bir uzantısıdır. İstahrî'nin tabiri ile bu deniz Arap yurdu ile diğer İslam ülkelerini birbirine birleştirir. En doğuda Kulzum şehrinde başlayarak batıda Mısır'daki çölleri takip ederek Ayzan denilen şehirde son bulur. İbnü'l Belhî, bu büyük denizin *Bahr-ı Ehzer* yani "Yeşil Deniz" ve *Bahr-ı Muhit* olarak da adlandırılabileceğini söyler. Çin, Sind, Hint, Umman, Aden, Zencibâr, Basra beldeleri ve diğer yöreler bu denizin kıyısında bulunmaktadır. Bu vilayetlerin hepsi de komşusu oldukları bu denize bu isimleri vermişlerdir. Ayrıca bu denizin uzantıları, komşusu olduğu beldelerin ismiyle de anılmaktadır. Fars Denizi, Umman Denizi, Basra Denizi gibi isimler de kullanılmıştır. Fars'ın bu denize olan kıyıları da Fars Denizi olarak adlandırılmıştır (İbnü'l Belhî, 1922, s. 153; Ebü'l-Fida, 2017, s. 35-36; İstahrî, 2015, s. 33; İbn Havkal, 2014, s. 222).

¹⁴ Darebcird'in kuzeyinde Îg veya Evîg adıyla bilinen kaledir. İbnü'l Belhî (1922, s.131) ve Müstevfî 'ye (1915, s. 138) göre bu surların içerisi çok eski zamanlarda bir köy halindeydi. Fakat Selçuklular zamanında Hasûye burayı şehir haline getirdi ve aşireti için önemli bir yaşam merkezine dönüştürdü. Son olarak da başta üzüm olmak üzere birçok meyve ağacına sahip olmasına rağmen tatsız bir suyu olduğunu ve cami ve minberinin olduğu söylenmektedir (İbnü'l Belhî, 1922, s. 131; Müstevfî, 1915, s. 138; Strange, 2015, s. 359).

¹⁵ Îg kalesinin yakınlarında bulunan bu yerleşim birimi Orta çağ kayıtlarında Dârân ya da Zârân şeklinde geçmektedir. X. Yüzyıl Arap coğrafyacıları daha çok Dârân veya Dârâkan şeklinde zikredilir (Müstevfî, 1915, s. 138; Strange, 2015, s. 359). İbnü'l Belhî de bu bölgeyi Hasûye'nin

ise Şebânkâre bölgesi Fars'ın beş bölgesinden en doğuda olanıdır. Strange, İbnü'l Belhî ve Müstevfî'nin kesin bir şekilde belirtmemesine rağmen, Şebânkârelerin merkezinin Darebcird şehri olduğunu düşünmektedir. Bu görüşünü de muhtemelen İbnü'l Belhî'nin Şebânkârelerin Darebcird şehrini ele geçirdiği kayıtlarına dayanarak "*kendi isimlerini verdikleri Fars'ın doğu bölgesine Şebânkâreler hâkim olmuştur.*" sözleri ile ifade etmektedir (2015, s. 359-360).

Marco Polo'nun yapmış olduğu idari taksimata göre İran, sekiz hükümdarlık bölgesinden oluşmaktaydı. Bu hükümdarlık bölgelerinden yedincisinin sınırları içerisinde yer alan "Soncara" bölgesi Şebânkârelerin yurdu olarak gösterilmiştir (1903, p. 86). Strange, Marco Polo'nun Soncara diye adlandırdığı bölgenin aslında Darebcird olduğunu ve Soncara adının sonraki dönemlerde hiç kullanılmadığını söyler. Bununla birlikte Darebcird eyaletinin Moğol hamiyetinden ayrıldıktan sonra kendi idari teşkilatını kurarak Fars'tan ayrılan sınırlarının neredeyse tamamen Şebânkâre sınırlarıyla örtüştüğünü ileri sürmektedir (2015, s. 358). Bütün bu bilgilerden yola çıkarak Şebânkârelerin merkezi konumunda olan İg Kalesi ve Zerkân dışında İstahbânân veya İstahbânât¹⁶, Tarum, Darebcird, Burk, Hîre veya Hayre, Niriz, Runiz, Lar, Burk ve Kurm gibi şehirlere kadar yayıldığını söylemek mümkündür (İbnü'l Belhî, 1922, s. 129-130; Müstevfî, 1915, s. 138-139; İstahrî, 2015, s. 160; Şîrâzî, 1310-150, s. 17-18; İbn Havkal, 2014, s. 216; el-Mukaddesi, 2015, s. 440; Ebü'l-Fida, 2017, s. 271; Strange, 2015, s. 358-359). Şebânkâre bölgesinin iklimi için Müstevfî (1915, s. 138-139), Fars'ın sıcak bölgelerinde yer almalarına rağmen oldukça ılıman bir karaktere sahip olduğunu söyler. Bununla birlikte iklimin etkisiyle buğday, pamuk, hurma, üzüm ve birçok meyvenin üretiminin yapıldığından bahseder. Burk ve Zerkân şehirleri zirai faaliyetler bakımından en verimli arazilerin bulunduğu şehirler olarak kayıtlara geçmiştir.

2. Şebânkârelerin Fars Bölgesine Gelişi ve Bölgeye Yerleşmesi

Şebânkârelerin siyasi manada tarih sahnesine çıkışının Gazneliler zamanında Sultan Mesud döneminde (421-431/1030-1040) olduğu düşünülmektedir. Onların isimlerinin duyulmaya başlamasını sağlayan olaylar zinciri ise Gazneli Sultan Mahmud'un ölümü ve oğlu Mesud'un kardeşi Muhammed ile girdiği iktidar

hâkimiyeti altında olan yerler arasında olduğunu söylerken (1922, s. 134) İstahrî de kendi zamanında bir camisi olduğunu söyler (2015, s. 128).

¹⁶ Hayre ve İg arasında Arap coğrafyacıları tarafından bazen İstahbânân bazen de İstahbânât şeklinde ifade ettikleri ve İranlıların İstâhbân şeklinde kısalttıkları bir kasaba bulunmaktaydı. Genel itibarıyla ağaçlarla kaplı olan bu kasabada her türlü meyvenin yetiştiği söylenir. Bunun yanı sıra sınırları içerisinde suyu oldukça tatlı olan bir de akarsuyu olan bu kasabanın oldukça muhkem bir de kalesi mevcuttur. Vaktiyle Hasûye tarafından zapt edilen bu kale daha sonradan Atabeğ Çavlı tarafından yıkılarak harabeye çevrilmiştir (Müstevfî, 1915, s. 138; İbnü'l Belhî, 1922, s. 134; Strange, 2015, s. 360).

mücadelesi için kendi hâkimiyet bölgesi olan İsfahân'dan ayrılması ile başlamıştır. Mesud'un 421/130 yılında İsfahân'dan ayrılışını fırsat bilen Kâkûyîler'den¹⁷ sabık İsfahân hâkimi Alâüddeve Muhammed b. Rüstem Düşmenziyâr¹⁸, yaklaşık bir yıl önce ellerinden alınan İsfahân'ı geri almak için hazırlıklara başladı. Deylemlilerden Burucird hâkimi Ferhad b. Merdavic ed-Deylemî'yi de kendi tarafına çekerek ordusunu daha da güçlendiren Alâüddeve vakit kaybetmeden İsfahân üzerine yürüdü ve bu şehri kendi idaresine aldı. Ardından da bölgenin diğer önemli şehirleri olan Hemedân ve Rey şehrini ele geçirdi. Hatta Enuşîrvân b. Menuçehr b. Kâbus'un idaresinde olan Hüvarü'r-Rey ve Dünbâved şehirlerini de kendi hâkimiyetine alarak sınırlarını Yezd'e kadar genişletti. Rey şehrini de ele geçirmek isteyen Alâüddeve, Enuşîrvân'ın askerleri karşısında yenilince kaçmak zorunda kaldı. Sultan Mesud iktidar mücadelesi içerisinde olduğu için geri dönemeyeceği için Abbasi Halifesi Kâdir-Billâh'ın iki tarafı uzlaştırma girişimlerini kabul etmek zorunda kaldı. Yapılan antlaşmaya göre Alâüddeve yıllık 20.000 dinar vergi ve 10.000 takım elbise karşılığında İsfahân'da Mesud'un valisi olarak kalmaya devam etti (İbnü'l Esir, 1985, C. 9, s. 310-311; Beyhakî, 2019, s. 14-15, 246; Özaydın, 2001, C. 20, s. 567; Güner, 2001b, C. 24, s. 220). Aynı tarihlerde bölgede siyasi birlik olarak kendini yeni yeni göstermeye başlayan Şebânkârelerin İsmaili kolu da Alâüddeve

¹⁷ 1007-1119 yılları arasında Cibâl (Irak-ı Acem) bölgesinde İsfahan merkezli olarak hüküm süren bir hanedandır. Kurucusu olan Alâüddeve Muhammed'in babası Rüstem Düşmenziyâr, Büveyhî ordusunda kumandandı. Büveyhî Emîri Mecdüddeve tarafından kendisine "İşpehbed" unvanı verilmiş ve Elburz dağlarında bulunan Şehriyârkûh iktâ edilmişti. Alâüddeve Muhammed b. Rüstem'e kaynaklarda "İbn Kâkûye" veya "Püser-i Kâkû" (dayıoğlu) diye atıfta bulunmaktadır. Farsçada "küçük dayı" anlamına gelen Kâkûye kelimesi, Büveyhîler ile Kâkûyîler arasındaki akrabalık ilişkisine işaret etmektedir. Alâüddeve'nin babası Rüstem Düşmenziyâr, Büveyhî Emîri Mecdüddeve'nin annesi Seyyide'nin dayısıdır. Bundan dolayı Kâkûyî hanedanının temelleri, Alâüddeve'nin 1398/1007 önceki bir tarihte Seyyide tarafından İsfahan'a vali olarak tayin edilmesiyle atılmıştır. Büveyhîler'den sonra ise önce Gazneliler ardından da Selçuklulara tabi olan bu hanedanlık 447-448/1051 yılında Selçuklular'ın İsfahan'ı kesin olarak fethetmelerinin ve Kâkûyîlerin lideri olan Ebu Mansur Ferâmürz'un şehri Selçuklulara teslim etmesinin ardından bölgedeki hâkimiyetleri sonra ermiştir. Bu tarihten itibaren Selçuklular bu aileye mensup kişileri genelde Yezd bölgesinin valileri olarak atamışlardır. Selçuklulara bağlı mahallî yöneticiler olarak iş başında bulunan Yezd Kâkûyîleri Selçuklu sarayında itibar gördüler ve Selçuklu ailesiyle akrabalık kurdular. Yezd'in bir ilim ve kültür merkezi olması için çalıştılar; imar faaliyetlerine önem verdiler. (Güner, 2001b, C. 24, s. 219-221).

¹⁸ Kâkûyîler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Büveyhî Devleti hizmetinde vali, emîr ve başkumandan olarak görev yapan Rüstem Düşmenziyâr'ın oğludur. Babası, Büveyhî Emîri Mecdüddeve'nin annesi Seyyide'nin dayısı olduğu için kendisinden Arapça kaynaklarda İbn Kâkûye, Farsça kaynaklarda Püser-i Kâkû (dayıoğlu) diye bahsedilir. Büveyhîlerin Rey ve Cibâl kolu hükümdarı olan Mecdüddeve'nin zaafından faydalanarak hâkimiyet alanlarını genişlettiyse de onu metbû tanımaya devam etti. Gazneli Sultan Mahmud, 420'de (1029) Rey ve Cibâl'deki bazı şehirleri ele geçirip Büveyhîler'den Mecdüddeve ve oğlu Düle'î esir alınca Muhammed b. Rüstem de İsfahan'da hutbeyi onun adına okuttu (Özaydın, 2001, C. 20, s. 567-568).

ve Gazneliler arasındaki bu iktidar mücadelesinden yararlanarak serbest hareket imkânı bulmuş ve Rey'de eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştı. İbnü'l-Esir'in Fazlûn el-Kürdî liderliğindeki bir grubun Azerbaycan'ın bir parçasını istila ederek sahip olduğuna dair kayıtları bu grubun Şebânkâreler olduğu düşüncesini akllara getirmektedir. (İbnü'l Esir, 1985, C. 9, s. 315; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369).

Sultan Mesud, kardeşi ile olan mücadelesini sonlandırıp tahtı ele geçirdikten sonra Isfahân bölgesini tekrar kendi kontrolüne almak ve bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerine son vermek adına harekete geçti¹⁹. Bunun için de en yakın adamlarından biri olan ve aynı zamanda Horasan ordularının da komutanlığını yapan Tâş-Ferrâş'ı 423/1031-1032 yılında Rey, Hemedân ve el-Cibâl bölgelerinin valiliğine tayin etti (Beyhakî, 2019, s. 247-248; İbnü'l Esir, 1985, C. 9, s. 323). Tâş-Ferrâş, bölgeye gelir gelmez ilk iş olarak o güne kadar sürekli yol kesip bozgunculuk yapan Şebânkârelerin üzerine yürüyerek onların birçoğunu öldürdü. Tâş-Ferrâş'ın elinden kaçmayı başaranlar ise Kema ve Faruk bölgelerine çekildiler (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166-165; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369). Şebânkârelerin hayatta kalanları bu bölgede buldukları süre içerisinde sürekli yer değiştirmek zorunda kalmıştı. İbnü'l Belhî'nin ifadesine göre (1922, s. 165) "*durmadan bir dağdan başka bir dağa geçen*" Şebânkâreler, bölgedeki idarecilerin varlıklarına daha fazla müsaade etmemesi üzerine Büveyhî hükümdarı Ebu Kâlicâr²⁰ döneminin sonlarına denk gelen bir zamanda Darebcird tarafına göç etmiş ve bu şehri ele geçirmişlerdir (İbnü'l Belhî, 1922, s. 165; Strange, 2015, s. 358-359; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369-370).

Şebânkâreler, ilk olarak Büveyhîlerin zor zamanlar geçirmesi ve kendilerine karşı koyacak ciddi bir askeri gücünün olmamasından faydalanarak Darebcird'e bağlı diğer yerleşim birimlerini kendi hâkimiyetlerine alarak İğ Kalesi ve Zerkân'ı kendilerine merkez yaptı. Ardından da Büveyhîler tarafından savunmasız bırakılan Deylem topraklarını ele geçirerek sınırlarını genişletmiştir. Böylelikle önceleri dağınık ve birbirinden bağımsız kabileler şeklinde yaşam tarzı süren bu topluluk yerleşik ve teşkilatlı bir kavme dönüşmeye başlamıştır.

¹⁹ Gazneli-Kâkûyî mücadelesinin detayları ve sonuçları için bkz. Beyhakî, 2019, s. 14-15,246vd; İbnü'l-Esir, 1985, C. 9, s. 323; Özeydın, 2001, C. 20, s. 567; Güner, 2001b, C. 24, s. 220.

²⁰ Emîrül-Ümerâ Muhyiddîn Ebu Kâlicâr Merzubân b. Sultânüddevele b. Bahâüddevele (ö. 440/1048), Babası Sultânüddevele'nin ölümünün ardından Büveyhî hanedanının Fars kolunun başına geçti. Kirmân Emîri olan amcası Ebu'l Fevaris Kıvâmüddevele ile Fars hâkimiyeti için birkaç yıl mücadele ettikten sonra 417/1026 yılında Fars'ı tamamen kendi hâkimiyetine aldı. Daha sonra Kirmân ve Irak Büveyhî kollarını da kendi hâkimiyetine almak için mücadele etti fakat başarılı olamadı. 440/1048 yılında Kirmân'da çıkan bir isyanı bastırmak için bölgeye giden Ebu Kâlicâr burada vefat etti. (İbnü'l-Esir, 1985, C.9, s. 251vd; Busse, 2008. C. 4, s. 297; Güner, 1994, C. 10, s. 171-172; Huart, 1979, C. 4, s. 32-33).

Şebânkârelerin asli unsurunu oluşturan İsmaili kolu İbnü'l Belhî'ye göre esasen Muhammed b. Yahya ve Nemrud b. Yahya adında iki kardeşe dayanmaktaydı (İbnü'l Belhî, 1922, s. 165; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370). Bu iki kardeşten yaşça daha büyük olan Muhammed b. Yahya, Şebânkârelerin Darebcird'e gelip yerleştikleri sırada liderleri konumundaydı. Muhammed b. Yahya'nın Beyân ve Selek adında iki oğlu vardı. Bir süre sonra Muhammed b. Yahya'nın ölümüyle İsmailîlerin liderliği ve Darebcird'in hâkimiyeti büyük oğlu Beyân'ın eline geçti. Fakat Beyân'ın amcası ve aynı zamanda Şebânkârelerin Kerzubî kolunun da atası sayılan Nemrud b. Yahya, bu durumu kabullenmeyerek kendi safına çektiği askerlerin desteğiyle yeğenini öldürdü ve Darebcird'i kendi hâkimiyetine aldı (İbnü'l Belhî, 1922, s. 165). Beyan'ın ölümünden sonra sıranın kendisine gelmesinden endişe eden Selek ise Darebcird'den kaçarak Şebânkârelerin diğer bir kolu olan Ramânîler'e sığındı ve lideri Fazlûye²¹'den kardeşinin intikamını almak için yardım istedi. Fazlûye'nin yardımlarıyla amcası tarafından ellerinden alınan yerleri geri alan Selek bir süre sonra da bölgedeki konumunu daha da güçlendirmiş fakat Karzuvîler ile aralarında olan çekişme de bir süre daha devam etmiştir. İbnü'l Belhî, kendi zamanında hüküm süren Hasûye'nin sahip olduğu İsec, Festecân, Istahbânât, Derekân ve Darebcird'in babası Selek zamanında Fazlûye tarafından kendilerine verildiğini söyler. Ayrıca Selek zamanında başlayan İsmaili-Kerzubî çatışmalarının da oğlu Hasûye ya da Hüsrev²² zamanında da devam ettiğini nakletmiştir (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166-167). Büchner ve Bowen ise Selek'in Ramânîler'e sığınmasını ve yardım istemesini Şebânkâreler tarihi açısından bir dönüm noktası olduğunu ve bu tarihten itibaren Râmânîlerin Şebânkâre siyasi hayatına yön veren kabile olması sebebiyle onların Şebânkârelerin en önemli kabilesi olduğunu söyler. İlerleyen süreçte yaşananlar da onun bu görüşünü destekler niteliktedir (Büchner, 1979a, C. 11, s. 369-370; Bowen, 1929, p. 240).

Fazlûye, gençlik yıllarında babası Hasan b. Eyüb'ün yanında çobanlık yapan kendi halinde biriydi (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166). Onun hayatındaki dönüm noktası

²¹ Şebânkârelerin Râmânîler koluna mensuptur. Bu kolun atası sayılan Ali b. Hasan b. Eyüb'ün oğludur. Şebânkârelerin bölgedeki varlığı ve faaliyetleri konusunda en önemli şahsiyetlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma konumuz açısından da son derece önemli olan Fazlûye hakkındaki diğer bilgiler detaylı olarak ele alınacaktır (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; Büchner, 1979a, C. 11, s. 369-370).

²² Bu isim Şîrâzî tarafından Hasûye olarak kaydedilmiştir. Zerkûb'un aktardığına göre Hasûye, özellikle Darebcird bölgesinde sürekli fitne çıkmasına ve halkın huzurunun bozulmasına sebep oluyordu. Bir süre sonra bu şehirlerde çıkan olayların Fars'ın diğer bölgelerine yayılmaya başlaması ve düzenin her geçen gün daha da bozulması Atabeg Celâleddîn Çavlı'yı Şebânkâreler için bir tedbir almaya mecbur bırakmıştı (Şîrâzî, 1310-1350, s. 42-43). Hasûye ismi İbnü'l Esir'in kayıtlarında "Hüsrev" olarak geçmektedir. (İbnü'l-Esir,1985, C. 10, s. 411). Yine aynı şekilde Abdülkerim Özeydin (1990, s. 55) ve Erdoğan Merçil (1991, s. 11) de Hüsrev ismini kullanmayı tercih etmişlerdir.

ise Şîrâz'a²³ giderek Büveyhî hükümdarı Ebu Kâlicâr'ın en yakınlarından ve dönemin meşhur komutanlarından olan Ebu Mansur Behram b. Mafinne'nin²⁴ yanına gitmesi olmuştur. Ebu Mansur iyi bir komutan olmasının yanı sıra iyi de bir idareci olduğu için *Sâhib-i Adl* ünvanıyla Ebu Kâlicâr'ın vezirliğini de yapmaktaydı. Fazlûye de bir süre sonra Sâhib-i Adl Ebu Mansur Behram'ın gözüne girerek *Sipehsâlâr*²⁵ yani başkomutanlık rütbesine kadar yükseldi (İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 279; Mneymneh, 2021, s. 139; Güner, 2001a, s. 55). Hatta İbnü'l Belhî'ye göre Sâhib-i Adl Fazlûye'yi bu makama getirebilmek için çok uğraşmış ve kendisinin de hakkında iyi görüş sahibi olduğu gözde askerlerinden Cabî isimli komutanı devre dışı bırakarak bu göreve getirmiştir (1922, s. 166).

²³ İran platosunun güneyinde Fars idarî bölgesinin ortasında İran körfezini kuzeyde İsfahan, Kum, Hemedân ve Rey, doğuda Yezd ve Kirman gibi şehirlere bağlayan tarihî ticaret yolu üzerinde ve Zağros dağları arasındaki bir düzlükte yer almaktadır. Birçok müverrihin Farsnâme'den rivayet ettiğine göre Halife Abdülmelik b. Mervan zamanında Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, kardeşi Muhammed b. Yusuf es-Sekafî'yi 74/693 yılında Fars'a göndererek orada yeni bir şehir kurmasını ve bu yeni şehrin valisi olarak oraya yerleşmesini emrettiği söylenir. Yeni kurulacak olan şehrin yeri için bölgede araştırma ve incelemelerde bulunan Muhammed b. Yusuf'un önceliği su kaynaklarına yakınlık ve ulaşım rahatlığı olmuştur. Muhammed b. Yusuf, bu şartlara uyan en uygun yerin İstahr yakınlarındaki antik kalıntıların bulunduğu bölgenin olduğundan emin olduktan sonra mühendislerini de buraya çağırarak planını önceden rüyasında gördüğü şehrin inşa edilmesi için hazırlıklara başlanması emrini vermiştir. İbnü'l Belhî, bu şehrin büyüklüğünün birkaç tane İsfahan kadar olduğunu ve 1.000 adımdan daha uzun ve geniş olduğunu yazmıştır. Fehender Kalesi, antik Persapolis şehri kalıntıları ve Ebu Nasr sarayının bulunduğu yerde inşa edilen Şiraz şehri, ilk etapta Araplar tarafından bir ordugâh olarak kullanılmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda bölgeye göç eden Araplar ve yerli halktan İslamiyet'i kabul edenlerin de buraya yerleşmesi ile her geçen gelişerek büyümesiyle birlikte İstahr şehrinde bulunan hükümet merkezi Şiraz'a taşınmış ve Fars illerinin idare merkezi haline gelmiştir (İbnü'l Belhî, 1922, s. 132; Şîrâzî, *Şirazname*, s. 20 vd.; Müstevfî, 1915, s. 114; Efser, 1353, s. 37; Hekikat, 1376, s. 351; Lambert, 2004, p. 4; Strange, 2015, s. 314; Özgüdenli, 2010, C. 39, s. 182; Uygur, 2019, C. 5, S. 1, s. 131-133).

²⁴ El-Adil Ebu Mansur Behrâm b. Mâfîne 360/970-971 yılında Kazerûn'da dünyaya gelmiştir. İyi bir komutan ve idareci olması sebebiyle Büveyhîler devletinde çeşitli devlet görevlerinde yer almıştır. Son Büveyhî hükümdarlarından Ebu Kâlicâr'a uzun süre vezirlik yaparak onun en yakın adamı olmuştur. İbnü'l Belhî, onu Sâhib-i Adl ünvanına uygun olacak şekilde zamanında güçlü bir konuma sahip, çok tedbirli ve güçlü bir vezir olarak tanımlar (1922, s. 166). Fars devlet adamlarının en önde gelen kişilerinden biri olmasının yanı sıra ilmi ve kültürel faaliyetlere de önem veren kültürlü bir kişiliktir. Bazı kaynaklarda Fars bölgesinde Firûzâbâd şehrinde Medrese öğrencilerinin yararlanması için tahsis edilmiş bir vakıf kütüphanesi kurdurduğu bilgisi de yer almaktadır. (Esir, 1985, C. 9, s. 263,284,357,383-384; Mneymneh, 2021, s. 139; Bowen, 1929, p. 239-240; Güner, 2001a, s. 52). İbnü'l-Esir'in kayıtlarına göre de 433/1041-1042 yılında vefat etmiştir (1985, s. 383).

²⁵ Orta çağ İslam devletlerinde başkumandanlık görevini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Farsça sipeh (ordu) ve sâlâr (kumandan) kelimelerinden oluşan Sipehsâlâr (İspehsâlâr) Arapça'ya İspehsâlâr (İspehsâlâr) şeklinde geçmiştir. Arapçada aynı ifade etmek üzere Sâhibü'l-Ceyş tabiri de kullanılmaktadır. Bu teriminin kullanımı IV. /X. yüzyılda Deylemlî ve diğer İran toplulukları arasında yayılmıştır (Merçil, 2009, C. 37, s. 259).

Ebu Kâlicâr'ın 440/1048 ölümünün ardından büyük oğlu Ebu Nasr Hüsrev Firuz, Bağdad'ta *el-Melikü'r-Rahîm* lakabıyla babasının yerine Büveyhî Sultanı oldu. Fars toprakları ise Ebu Kâlicâr'ın diğer oğulları arasındaki yoğun çatışmalar sonucunda küçük oğlu Ebu Mansur Fülâd Sütûn²⁶ tarafından ele geçirildi. Fakat ağabeyi Melikü'r-Rahîm²⁷ ile sürekli çatışma halinde olan Fülâd Sütûn, mücadelesinde başarısız olunca 443/1051-1052 yılında annesi Herasûye'yi²⁸ de yanına alarak Fehender Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 416; Mneymneh, 2021, s. 139; Güner, 2001a, s. 55). Fülâd Sütûn, 445/1054 yılının ocak ya da şubat ayında yaklaşık olarak iki yıl kaldığı Fehender Kalesinden çıkarak Deylemlî askerlerin de yardımıyla Şîrâz'ı zapt etti. Bir süre sonra da hutbeyi sırasıyla Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Melikü'r-Rahim ve kendi adına okutmasından da Selçuklu Sultanı Tuğrul Beyin üstünlüğünü kabul ettiği ve ağabeyi Melikü'r-Rahim ile de Fars hâkimiyeti üzerine anlaşmaya vardığını söyleyebiliriz (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 451; Mneymneh, 2021, s. 139; Göksu, 2019, s. 77).

Fülâd Sütûn, Fars hâkimiyetinin ikinci yılında babası Ebu Kâlicâr'ın veziri ve önemli komutanlarından olan Ebu Mansur Behram b. Mâfinne ile ters düştü. Çıkan olaylar neticesinde de onu idam ettirerek mallarını da askerlerine yağmalattı (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 383; Mneymneh, 2021, s. 139; Bowen, 1929, p. 240). Bu duruma tepki gösteren ilk kişi ise onun sayesinde önemli mevkilere gelen ve beraberindeki Şebânkâre halkının lideri konumunda olan Fazlûye olmuştur. Fazlûye, etrafına topladığı askerler ile Fülâd Sütûn'a karşı isyan etmiş ve Fülâd Sütûn'a karşı galip gelerek onu tekrar Fehender Kalesine hapsedmiştir. Ayrıca Ebu Mansur Behram'ın öldürülmesinde Fülâd Sütûn'un annesinin de kendisi kadar dahil olduğunu düşünen Fazlûye, onu da tutuklayarak hapsedmiştir. Bir süre sonra da önce annesini sonrasında ise Fülâd Sütûn'u da hapis

²⁶ Tam adı Ebu Mansur b. İmad Lidînillâh b. Sultânüddeve b. Bahâüddeve b. Azidüddeve olan Fülâd Sütûn, Müstevfî' ye göre babasının vasiyeti üzerine Fars'ta hükümdar oldu ve yaklaşık sekiz yıl hüküm sürmüştür (Şebânkâreî, 1363, s. 94; Müstevfî, 1339, s. 425; İbnü'l Esir, C. 9, s. 415-416).

²⁷ Melikü'r-Rahîm olarak bilinen Ebu Nasr b. İmad Lidinillâh b. Sultânüddeve b. Bahâüddeve b. Azidüddeve, babasının vasiyeti gereğince Büveyhîlerin Bağdat Emîrliği vazifesini üstlenmiştir. Yedi yıllık bir hükümlürlüğün ardından Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdat'a girmesiyle son buldu. Sultan Tuğrul onu ölünceye kadar kalacağı Rey şehrindeki Tabrek Kalesi'ne hapsedti. (Müstevfî, 1339, s. 425; İbnü'l Esir, 1985, C. 9, s. 425; İbnü'l Cevzî, 2011, s. 18).

²⁸ İbnü'l Belhî'nin kayıtlarına göre dağınık bir yaşantısı olduğu söylenen ve çalgıcılık yapan bu kadın, Fars bölgesinde çıkan karışıklıklar neticesinde Büveyhî hanedanının kargaşa ortamına sürüklenmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Taht mücadelesi neticesinde oğlu Melikü'r-Rahim ile birlikte sığındığı Fehender kalesinde Şebânkâre Emîri Fazlûye tarafından işkence edilerek öldürtülmüştür (1922, s. 166; İbnü'l-Esir, 1985, C. 9, s. 416.). İbnü'l Belhî onun ölümünü "*Fazlûye, onu yakalattı ve bir hamamı susuz bir şekilde ısıtarak içerisine hapsedip öldürttü.*" şeklinde nakletmiştir (1922, s. 166).

tutulduğu Fehender Kalesi'nde idam etmiştir (448/1056-1057) (Şebânkâreî, 1363, s. 94; İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; Şîrâzî, 1310-1350, s. 38-39; Bosworth, 1968, Vol. 5, p. 46-47; Merçil, 1991, s. 3-4; Mneymneh, 2021, s. 139; Bowen, 1929, p. 240). Fazlûye, Fülâd Sütun ve annesinden kurtulduktan sonra Fars tahtına Fülâd Sütûn'un küçük yaştaki kardeşi İsfendiyar'ı getirdi. İsfendiyar'ın ülkeyi yönetecek durumu olmadığından Fazlûye, bu tarihten itibaren Fars'ın yeni hâkimi oldu. Bir süre sonra Fars'ın idaresini tamamen kendi kontrolüne alan Fazlûye, hâkimiyetini pekiştirmek için çalışmalara başladı. Bunun için de Fars'taki bazı kale ve surları bölgedeki diğer aşiretlere kendisine biat etmeleri karşılığında hediye olarak verdi (İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 451; Mneymneh, 2021, s. 139; Bowen, 1929, p. 240).

3. Fars Bölgesinde Selçuklu-Şebânkâre Mücadelesi

Fazlûye, Ebu Mansur Fülâd Sütûn'u öldürdükten sonra kısa sürede başta Şîrâz olmak üzere bütün Fars bölgesini kendi hâkimiyetine alarak hüküm sürmeye başladı. Diğer taraftan Türk-İslam coğrafyasında gücü her geçen gün artan Büyük Selçuklular, Bağdat'ı Büveyhî tahakkümünden kurtardıktan sonra bu devletin hüküm sürdüğü diğer topraklarında kendi kontrolleri altında olmasını istemişlerdir. Bu doğrultuda hareket eden Büyük Selçuklular, Tuğrul Bey zamanında Ebu Kâlicâr ile yapılan bir antlaşma ile Fars bölgesini kendilerine bağlamış, okutulan hutbelerde önceliği Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Beyin adının zikredilmesi sağlanmıştır. Ayrıca Çağrı Bey'in kızı Ebu Kâlicâr'ın oğlu ve Büveyhî hanedanında son Fars hâkimi olan Fülâd Sütûn ile evlendirilmesi kararlaştırılarak akrabalık tahsis edilmiş ve böylelikle iki taraf arasındaki ilişkilerin daha da sağlamlaştırılması amaçlanmıştır. Hatta bu akrabalık bağının kurulmasından dolayı İran'ın fethi için görevlendirilen İbrahim Yınal'a gönderilen bir mektupla Büveyhî topraklarından uzak durması emredilmiştir. Bu antlaşma Ebu Kâlicâr'dan sonra tahta geçen oğlu Melikü'r-Rahim ve ona bağlı olarak Fars idaresini ele geçiren kardeşi Fülâd Sütûn'un kısa hükümdarlık zamanında da geçerliliğini devam ettirmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz olaylar neticesinde Fazlûye'nin Fülâd Sütûn'u öldürmesi bir bakıma Büyük Selçuklular'ın ailesinden birinin isyancı bir grup tarafından öldürülmesi anlamına da geliyordu ve Büyük Selçuklular da bu duruma kayıtsız kalamazlardı. Bunun için de Çağrı Bey'in oğlu ve aynı zamanda dönemin Kirmân hâkimi olan Kavurd Bey'in çıktığı Umman seferi dönüşünde hâkimiyet alanını genişletmek adına Fars seferine çıkmasına müsaade edilmiştir (İbnü'l Esir, 1958, C. 9, s. 400; Hâfız Ebrû, 1375/1999, C. 2, s. 166; Köymen, 1976, s. 33; Özgüdenli, 2015, s. 101; Busse, 2008, C. 4, s. 300).

Fazlûye'nin Fülâd Sütûn ve annesine yaptıklarından sonra Büveyhî tahtını işgal etmesi gerek sivil halk gerekse askeri zümre tarafından hoş karşılanmamıştı. Hatta dönemim kaynaklarındaki yaygın görüşe göre Fazlûye hem Deylemlî hem de Türk askerleri arasında nefret edilen bir kişi durumuna düşmüştü. Bu nedenle de başta Şîrâz olmak üzere Fars bölgesindeki birçok şehrin ileri gelenleri Kirmân hâkimi Kavurd Bey'e mektup yazarak onu Şîrâz'a davet ettiler. Cevzî (2008, s. 106) bu mektupta Şîrâz halkının Kavurd Bey'e "*seninle savaşacak değiliz, bu hususta hiç şüphelen olmasın*" dediklerini nakleder. Bunun üzerine Kavurd Bey'de vakit kaybetmeden Şîrâz'a hareket etmek için hazırlıklara başladı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 106; İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; Merçil, 1989, s. 20; Merçil, 1991, s. 4; Kafesoğlu, 1988, C. 6, s. 456-457; Özaydın, 2002, C. 25, s. 73; Mneymneh, 2021, s. 139; Bowen, 1929, p. 241). Böyle bir ortamda Kirmân hâkimi Kavurd Bey'in 454/1062 yılında Fars üzerine yürüdüğünü haber alan Fazlûye, bölge halkından ve askerlerinden gerekli desteği alamayacağını anladı ve önce Şîrâz'ın beş fersah²⁹ uzağındaki Kefire denilen yere ardından da yine Şîrâz'a on beş fersah mesafede bulunan dağlık bir bölgeye kaçmayı tercih etmiştir. Fazlûye'yi takip eden Kavurd, askerlerinden yaklaşık altı yüz kadarını öldürmesine rağmen onu yakalamayı başaramadı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 106; Merçil, 1989, s. 20-21; Müstevfî, 1339, s. 433; Bosworth, 1968, Vol. 5, p. 47; Merçil, 1991, s. 4). Kavurd'un elinden kaçmayı başaran Fazlûye ise Şîrâz'a yaklaşık kırk fersah uzaklıkta olan ve Fesa³⁰ şehrine bağlı olan Cehrem Kalesi'ne çekilerek savunmaya geçti. Bu kaleye ulaşımın sadece dar ve engebeli yollar üzerinden olması sebebiyle Fazlûye'ye karşı etkili bir saldırı yapamayacağını anlayan Kavurd, Şîrâz'a geri dönmeyi tercih etmiştir (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 106; Merçil, 1989, s. 20-21; Müstevfî, 1339, s. 433; Bosworth, 1968, Vol. 5, p. 47; Merçil, 1991, s. 4; Mneymneh, 2021, s. 140; Bowen, 1929, p. 241). Şîrâz'a dönen Kavurd üç günlük bir kuşatmanın ardından Şîrâz'a girmiş ve Fars'ın kontrolünü Büyük Selçuklular adına ele geçirmiştir. Bazı kaynaklar Şîrâz halkının üç gün boyunca Kavurd'a direndiğini söylese de Cevzî, bu direnişin sembolik olduğunu ve usulen şehri doğrudan Selçuklulara devretmediklerini göstermek için yapılan bir direniş olduğunu nakleder (2008, s. 106).

²⁹ Kuzey İran lehçelerindeki bir şekilden Arapça'ya geçmiş bir tabir olup, genelde İran'da kullanılan bir uzunluk ölçüsüdür. 1 Fersah İran'da atın normal yürüyüşle 1 saatte gittiği mesafenin karşılığı yani 6,23 km yapmaktadır. Arap fersahı ise "fersah-ı tûlî", "fersah-ı sathî ve fersah-ı cismi" olmak üzere üçe ayrılır. Bunlardan fersah-ı tûlî, 3 mile yani 5,985 km'ye denk gelmektedir (Halaçoğlu, 1995, C. 12, s. 412; Huart, 1988, C. 4, s. 574).

³⁰ Şîrâznâme'nin kayıtlarına göre (1310-1350, s. 42-43) Fesa, Behrâm b. Dara'nın kurduğu şehirlerden biridir ve bu şehir, Şebânkârelerin zulmünden sonra sadece hayvanların yaşayabileceği bir harabe haline gelmişti. Celâleddin Çavlı burayı Şebânkârelerin elinden aldıktan sonra tekrar mamur ve güzel bir şehir haline getirmek için çok uğraştı. Bunu başardıktan sonra da buraya yerleşen halkın güvenliğini sağlamak için adamlarını yerleştirdi ve şehirden ayırdı.

Kavurd Şîrâz'a döndükten sonra önce hutbenin tekrardan Tuğrul Bey adına okutulmasını sağlamış ardından da Tuğrul Bey'e çeşitli hediyelerle birlikte Fars'ın artık Selçuklular hâkimiyeti altında olduğunu gösteren bir Fetihname göndermiştir. Böylelikle Şîrâz'da ve bütün Fars vilayetlerinde Büyük Selçuklu hâkimiyeti de resmen başlamış oluyordu. Savunmaya çekildiği Cehrem Kalesi'nde Fars'ı Selçuklulardan geri almak için vakit kaybetmeden hazırlıklara başlayan Fazlûye, bir yıl içerisinde çoğunluğu Deylemlilerden oluşan yirmi bin kadar asker toplamayı başarmıştı. Askerlerinin başında Şîrâz üzerine yürüyen Fazlûye, Kavurd'un dört bin kişilik ordusu karşısında büyük bir bozguna uğrayınca Fesa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 114; Merçil, 1989, s. 20-21; Müstevfî, 1339, s. 433; Bosworth, 1968, Vol. 5, p. 47; Merçil, 1991, s. 4). Onun askerlerinden büyük bir kısmını öldüren Kavurd Bey, bu askerlerin mallarını da ganimet olarak aldı. Kavurd Bey, önceleri kendisine bağlılık yemini etmelerine rağmen tekrar Fazlûye'nin safına geçerek ve kendisi ile savaşan Deylemlileri de çok ağır bir şekilde cezalandırdı. Kadı ve Fakihlerden aldığı fetva ile savışta esir aldığı yedi yüz kadar Deylemlî askeri kendisine ihanet ettikleri gerekçesi ile idam etti. Böylelikle Fars ülkesi hem isyancı olabilecek Deylemlî gruplardan temizlendi hem de bu durum diğer Deylemlî halklara da ibret olarak Kavurd Bey'e koşulsuz itaat edilmesi sağlandı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 114; Merçil, 1989, s. 20-21; Müstevfî, 1339, s. 433; Bosworth, 1968, Vol. 5, p. 47; Merçil, 1991, s. 4).

Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında ölümünün ardından ardında veliaht olacak erkek çocuk bırakmamıştı. Dolayısıyla Selçuklu tahtına Çağrı Bey'in oğullarından biri geçecekti. Sultanlık için hak iddia edenlerden isimler Kirmân ve Fars hâkimi olan Kavurd ve Alparslan ön plana çıkan isimler olmuştur. Tuğrul Bey'in ölüm haberinin gelmesinin ardından Şîrâz'dan yola çıkarak Isfahân'a kadar ilerleyen Kavurd, burada kardeşi Alparslan'ın Rey şehrine gelerek tahta çıktığını öğrenince Şîrâz'a geri dönmüş ve buradaki hutbelerde o tarihten itibaren önce kardeşi Alparslan'ın sonra da kendi adını okutmuştur. Bir süre sonra da esas hâkimiyet bölgesi olan Kirmân'a gitmiştir (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 136; Köymen, 2001, s. 46; Merçil, 1989, s. 20; Merçil, 1991, s. 4; Kafesoğlu, 1988, C. 6, s. 457; Özaydın, 2002, C. 25, s. 73).

Fazlûye, Kavurd'un Şîrâz'dan ayrılarak Kirmân'a gitmesinin ardından iki kardeş arasındaki soğukluğu fırsata çevirmek adına kendince bir plan yaptı ve bunun ilk adımı olarak da Sultan Alparslan'a bir mektup gönderdi. Mektubunda ilk olarak Fesa şehrinde onun adına hutbe okuttuğunu söyleyerek itaatini bildiren Fazlûye, sonrasında ise Sultan Alparslan'dan Fars bölgesini onun adına ele geçirmek için yardım istediğini ilettili. Diğer taraftan Fazlûye aynı şekilde bir

mektup da dönemin Basra ve Hûzistan hâkimi Hezâresb³¹ b. Bengir'e yazmış ve ondan da Şîrâz'ı Kavurd'un elinden geri almak için yardım talebinde bulundu. Hem Sultan Alparslan'dan hem de Basra hâkimi Hezâresb'den taleplerine olumlu yanıt alan Fazlûye, 456/1064 yılında çoğunluğu Deylemlilerden ve bir kısmı da Türkerlerden oluşan askerleriyle birlikte önce Şîrâz'a doğru ilerledi. İlk olarak Şîrâz'a bağlı küçük yerleşim birimlerine saldırarak buraları yağmalamış ve ardından da Şîrâz'ı ele geçirmek için ilerleyişine devam etti. Kavurd ise Sultan Alparslan'ın gaza için Anadolu topraklarına gittiğini ve Fazlûye'nin tekrar Şîrâz'a yürüdüğünü haber alınca vakit kaybetmeden karşı harekâta başlamış ve bir süre sonra da Şîrâz kapısı önlerine gelerek bir kez daha Fazlûye ile savaşmıştır. İki taraf arasındaki savaşta Fazlûye'nin ordusunu bir kez daha yenilgiye uğratan Kavurd, askerlerinin büyük bölümünü de öldürmüştür. Fazlûye de Kavurd'a karşı aldığı bu ağır yenilginin ardından yine Fesa'ya geri dönmüştü. Şîrâz'ın Fazlûye tarafından ele geçirilmesine engel olan Kavurd, bu sayede Kirmân'ın yanı sıra Fars hâkimiyetini de devam ettirmiştir. Esasen Sultan Alparslan'ın kardeşine karşılık onunla bölge hâkimiyeti için savaşan başka bir şahsı desteklemesi iki kardeş arasındaki iktidar mücadelesinin boyutunu da gözler önüne sermektedir. Bu durumu Sultan Alparslan'ın kardeşinin hâkimiyet alanını sınırlayarak daha fazla güçlenmesine ve olası bir isyan durumuna karşılık fazladan asker toplamasına engel olmak istemesi şeklinde de yorumlamak daha doğru olacaktır. Ayrıca Fazlûye'nin Kavurd'a karşı giriştiği savaşı kaybetmesi ve Fars bölgesini ele geçirme konusunda başarısız olması bir bakımdan iki kardeş arasındaki mücadelenin bir süre daha devam edeceğinin de göstergesi olmuştur (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 136-137; Köymen, 2001, s. 46; Merçil, 1989, s. 22-23; Merçil, 1991, s. 4; Kafesoğlu, 1988, C. 6, s. 457; Tokuş, 2020, C. 22, s. 207; Yazar, 2011, C. 10, s. 223).

Fazlûye, Kavurd karşısında aldığı yenilginin ardından 456/1064 yılının sonlarına doğru Anadolu gazasından dönüp Hemedân civarına gelen Sultan Alparslan'ın yanına giderek ona itaatini bildirmiş ve çeşitli hediyeler sunmuştur. Alparslan da Fazlûye'nin itaatine karşılık ona hilatler ve çeşitli hâkimiyet alametleri vermiştir. Bununla birlikte Hemedân'dan ayrılmadan önce Kavurd ve askerlerini Fars'tan uzaklaştırması için askeri bir birliği de onun emrine vererek Şîrâz'a gönderdi. Hemedân'dan ayrılarak İsfahan'a giden Alparslan, bir süre sonra Fazlûye'nin Kavurd karşısında olası bir yenilgi ihtimaline karşı kırk gün kaldığı İsfahan'dan ayrılarak beraberindeki büyük ordu ile Şîrâz'a gitmeye karar vermiş

³¹ Selçukluların İran ve Irak hâkimiyetlerinden önce de Hûzistân1, Basra, Vâsıt ve Ahvâz gibi şehirlerin yönetimini uhdesinde bulunduran adına kaynaklarda değişik şekillerde tesadüf edilen *Ebu Kâlicâr Tâcûlmülûk Hezâresb b. Bengîr b. İyâd* tâbi bir hükümdar olarak hâkimiyetini sürdürmeyi başarmıştır (Tokuş, 2020, C. 22, s. 199-213).

ve 24 Muharrem 457/5 Ocak 1065 tarihinde Şîrâz'a vardı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 138; Ayetî, 1346, s. 85; Köymen, 2001, s. 46; Merçil, 1989, s. 23; Merçil, 1991, s. 4; Yazar, 2011, C. 10, s. 224). Alparslan'ın gelişini haber alan Kavurd ise büyük bir endişeye kapılarak ailesini ve Şîrâz'daki bütün mal varlığını Kirmân'a göndermiş kendisi de deniz kenarında Bîr adında küçük bir kaleye sığınmıştı. Kavurd'un kaçmasına engel olmak için isteyen Alparslan, Kirmân'a giden bütün yolları tutmak için askeri birlikler görevlendirmiş ve bu sayede Kavurd'un kaçırmak istediği hazineleri de ele geçirmiştir. Kavurd bir süre sonra kendisine bağlı bütün askerlerin Sultan Alparslan'a itaat etmeleriyle birlikte çekildiği kaleden çıkarak teslim olmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Alparslan, kardeşi Kavurd'u Şîrâz'ın ve bütün Fars bölgesinin idaresini Fazlûye'ye teslim etmesi şartıyla serbest bırakmıştır. Kavurt Bey'in Kirmân'a dönerek orada hüküm sürmesine izin veren Sultan Alparslan Fars bölgesini 27.000.000 dirheme mukataa suretiyle tekrar Fazlûye'ye iade ettikten sonra kendisi de Isfahân'da bulunan Nizam'ül-Mülk'ün yanına gitti (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 136; İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; Köymen, 2001, s. 46-47,62-63; Merçil, 1989, s. 23-24; Merçil, 1991, s. 4-5; Özgüdenli, 2015, s. 143).

Sultan'ın canını bağışlaması üzerine Kirmân'a dönebilen Kavurd, bir süre sonra vezirlerinin tahrikiyle önce hutbeden ardında da bastırılan paraların üzerinden Sultan Alparslan'ın ismini çıkartmıştı. Doğal olarak bu durum devlete karşı açık bir isyan anlamına geliyordu ve kayıtsız kalınamazdı. Sultan Alparslan da vakit kaybetmeden Hacib Altuntaş ve Hacib Çavlı komutasındaki bir orduyu öncü birlik olarak Kirmân'a göndermiş kendisi de büyük ordu ile yola çıkmıştır. İki taraf arasında 459/1067 yılında meydana gelen savaşı kaybeden Kavurd, ordusunun büyük bir bölümünün yok edilmesi üzerine çareyi Ciruft şehrine kaçmakta bulmuştur. Bir süre sonra da yolladığı elçiler vasıtasıyla kardeşinden eman dilemiş ve kendisini affetmesini istemiştir. Kardeşini bir kez daha affeden Sultan Alparslan, Fars bölgesinde daha önceden fethetmediği birkaç kaleyi alarak geri dönmüştür (el-Hüseynî, 1999, s. 28; İbnü'l Cevzî, 2008, s. 152; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 62; Merçil, 1989, s. 25-26; Köymen, 2001, s. 47; Turan, 1980, s. 160; Merçil, 1991, s. 4-5; Özgüdenli, 2015, s. 144-145; Bosworth, 1968, Vol. 5, s. 59; Kafesoğlu, 1988, C. 6, s. 457; Yazar, 2011, C. 10, s. 225-226).

Kavurd, kardeşi tarafından ikinci kez affedilmesinin üzerinden daha iki sene bile geçmeden ikinci bir isyan girişiminde daha bulunmuştur. Büyük Selçuklu ordusuna karşı tek başına karşı koyamayacağını düşünen Kavurd, eski düşmanı olan Şebânkâre Emîri Fazlûye'yi kendi tarafına çekerek Sultan Alparslan'a karşı birlikte hareket etme konusunda ikna etmeyi başarmıştı. Böylelikle Fars ve Kirmân ordularını birleştirerek Alparslan'ın ordusuna karşı üstünlük kurmayı planlamıştı. Bu ittifakı haber alan Sultan Alparslan ise hazırladığı büyük ordu ile Isfahan'dan

yola çıkarak önce Fars'ı sonrasında ise Kirmân'ı kesin olarak kendi hâkimiyetine almayı planlıyordu. Hazırladığı plan doğrultusunda hareket eden Sultan Alparslan, 461/1068 yılının sonlarına doğru Şîrâz'a vardı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 159; el-Hüseynî, 1999, s. 29; Köymen, 2001, s. 47; Merçil, 1989, s. 26; Bosworth, 1968, Vol. 5, s. 59-60; Merçil, 1991, s. 5; Özgüdenli, 2015, s. 145; Yazar, 2011, C. 10, s. 226). Onun gelişinden büyük endişeye kapılan Fazlûye ise Hurşeh adındaki küçük ama çok müstahkem bir kaleye sığındı. Bir süre sonra da kendi adına af dilemesi için kardeşi Hasnûye'yi Sultan'ın huzuruna yolladı. Sultan Alparslan ile Hasnûye ile arasındaki görüşmeleri aktaran İbnü'l-Cevzî, Hasnûye'nin Sultan Alparslan'dan Fazlûye için af diledikten sonra ağabeyinin isyancı olduğunu öğrendikten sonra onun yanından ayrıldığını ve eğer izin verilirse Sultan Alparslan adına onun kontrolü altındaki kaleleri ve malları elinden alabileceğini söylediğini nakleder (2008, s. 159). Hasnûye'nin bu teklifine olumlu yaklaşan Alparslan, Hasnûye'nin bu dediklerini yerine getirdiği takdirde kendisine iyi muamele edilmesini ve ihsanda bulunulmayı vadetti. Ardından da Fazlûye ile ilgilenmesi için veziri Nizamü'l-Mülk'ü görevlendirerek Kirmân seferi için Şîrâz'dan ayrıldı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 159; el-Hüseynî, 1999, s. 29; Köymen, 2001, s. 47; Merçil, 1989, s. 26; Bosworth, 1968, Vol. 5, s. 59-60; Merçil, 1991, s. 5; Özgüdenli, 2015, s. 145).

İbnü'l Cevzî'nin naklettiklerine göre (2008, s. 159) Sultan Alparslan, kardeşi Kavurd'un üzerine sefere çıkmadan önce Hasnûye'nin Fazlûye tarafından kendisine gönderilen bir casus olduğunu öğrendi ve onu sarhoş bir halde iken yakalatıp huzuruna getirtti. Sultan Hasnûye'ye *"bize vadettiğin halde ne para ne mal verdin, kardeşine ait kaleleri de fethetmedin; nerde kaldı senin vaatlerin?"* dedi. Bunun üzerine Hasnûye, *"kardeşime ait kale ve paraları almayı çok istedim, fakat o bunları başkasına verdi."* diyerek kendisini savunmaya çalışmıştı. Sultan da onun bu sözlerine karşılık *"yalan söylüyorsun; esasında sen kardeşin Fazlûye'nin casususun"* dedi, Sonrasında ise yanında hazır bulunan Ebu Ali b. Ebu Kâlicâr'a *"al bunu ve öldür! Çünkü o ve kardeşi Fazlûye, senin kardeşin Ebu Mansur Fülâd Sütûn'u öldürülen kişilerdir"* diyerek Ebu Ali'den kardeşinin intikamını almasını istemiştir. Canını kurtarmak isteyen Hasnûye kardeşi Fazlûye'nin oğlunun da kendisi ile birlikte olduğunu ve onun intikam almak için daha doğru kişi olduğunu ikna etmeye çalışmışsa da bu çabaları sonuçsuz kalmış ve Ebu Ali tarafından sultanın huzurunda başı kesilerek idam edilmiştir. Daha sonra Sultan Alparslan kardeşi Kavurd bulunduğu Berdesîr şehrine doğru yola çıktı (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 159; Köymen, 2001, s. 63; Merçil, 1989, s. 26).

Sultan Alparslan Kirmân'da bulunduğu sırada Nizamü'l-Mülk, başta İstahr kalesi olmak üzere Fars'ta bulunan bütün kaleleri ya savaş yoluyla ya da halkın teslim olarak itaat bildirmesiyle fethediyordu. Son olarak Fazlûye'yi sığındığı

Hurşeh kalesinde muhasara altına alan Nizamü'l-Mülk, Fazlûye'nin kendisiyle alaya edercesine meyve ve güzel kokulu çiçekler göndermesi üzerine ümitsizliğe düşmüştü. Muhasaranın çok uzun ve sıkıntılı geçtiği bu dönemde, hatta kuşatmayı kaldırmayı bile düşündüğü bir sırada, Fazlûye'nin adamıyla birlikte kale dışına çıkarak kendisine bağlı diğer Şebânkâre aşiretlerinden asker ve gıda maddesi toplamak için başka bir kaleye gideceği haberi gelmesi üzerine bu kararından vaz geçti. Gece olunca kaleden çıkan Fazlûye, önce Selçuklu ordusunun dikkatini dağıtmış ardından da yaklaşık otuz kadar adamını yanına alarak kaçmıştı. Fakat bir süre sonra Fazlûye'nin kaleden uzaklaşan askerlerle birlikte olduğu fark edildi ve Selçuklu ordusunun bir kısmı Fazlûye ve adamlarını takip etmeye başladı. Fazlûye, bu kez de Selçuklu askerlerinden bir kurtulmak için bir mağaraya sığınmak istemiş fakat yakalanan askerlerinin arasında bulunan bir Türk, canının başışlanması şartıyla onun yerini söyledi. Böylece Fazlûye'nin saklandığı mağaraya giren askerler savunmasız bir şekilde buldukları Fazlûye'yi yakalayarak esir aldı ve Nizamü'l-Mülk'e götürdüler (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 159-160; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 76-77; İbnü'l Belhî, 1922, s. 166; el-Hüseynî, 1999, s. 29-30; Köymen, 2001, s. 63; Merçil, 1989, s. 26-27; Merçil, 1991, s. 5; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370). İbnü'l-Cevzî'ye göre (2008, s. 160) Fazlûye, Nizamü'l-Mülk'e kendisini öldürmemesi ve ailesinin güvenliğinin sağlanması konusunda teminat verilmesi karşılığında Hurşeh Kalesi'ni kendisine teslim edebileceğini söyledi. Hatta Sultan ile görüşmesini sağlarsa kendisine önemli bir miktarda para da verebileceğini söylemiştir. Bu paranın miktarının da kayıtlara göre 500 bin dinar olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Onun bu şartlarını kabul ettiğini söyleyen Nizamü'l-Mülk, Fazlûye'nin ailesinin kaleden güvenli bir şekilde çıkmasını sağladıktan sonra Hurşeh Kalesi'ni teslim almış ve Fazlûye'yi de Kirmân'a Sultan Alparslan'ın yanına göndermiştir (İbnü'l Cevzî, 2008, s. 160; Köymen, 2001, s. 63; Merçil, 1991, s. 5; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

Sultan Alparslan, huzuruna getirttiği Fazlûye'ye şimdiye kadar yaptığı bütün iyilikleri teker teker yüzüne sayarak söyledi ve buna karşılık kendisinin isyan ettiğini söyleyerek idam edilmesini emretti. Bunun üzerine Fazlûye *"Ey Sultan! Beni kalemden kimse çıkaramazdı. Ben kendim istediğim için kaleden çıktım çünkü ben, ancak size hizmette bulunduğum zaman ikbal ve mutluluk sahibi olurum. Eğer ben, sana muhalefet edip kardeşin Kavurd'a meyledersem işte o zaman kötülük ve güç durumlar benimle birlikte olur."* dedi. Onun bu sözlerinden etkilenen Sultan, gülererek bağlarının çözülmesini ve kendisine yaklaştırılmasını emretti. Ardından da onu bütün suçlarına rağmen affedildiği söyleyerek eman isteğinin kabul edildiğinin

nişanesi başına bir börk³² taktı ve şu sözleri söyledi: “işlediğin suçlara rağmen seni affettim. Senin şu duruma gelmen, yani serbest bırakıp hizmetime almam nedeniyle sarf ettiğim parayı ver.” Fazlûye ise sultana cevap olarak “baş üstüne diyerek” sultan tarafından kesilen cezayı kabul etti (İbnü’l Cevzî, 2008, s. 160; Köymen, 2001, s. 63; Merçil, 1991, s. 5-6; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370). Bu durum Fazlûye’nin serbest kalması anlamına gelmiyordu. Sadece Sultan Alparslan’ın kardeşi ile olan mücadelesinde bir zamanlar kendi yanında yer alması için kendisine ödenen paraların ve askerler için harcanan masrafların geri alınması demektir. Kaldı ki Sultan Alparslan tekrar kardeşinin üzerine yürümek için Kirmân’dan ayrılınca Fazlûye, hapsedilmesi için Nizamü’l-mülk tarafından önce Isfahân kalesine götürülmesi önerilmiş fakat Fazlûye’nin “benim yönetimdeki yerlere yakın olmaya ihtiyacım var” demesi üzerine İstahr Kalesi’ne hapsedilmesine karar verilmişti (İbnü’l Cevzî, 2008, s. 161; Köymen, 2001, s. 64). Bir süre sonra da İstahr Kalesi’ne götürülen Fazlûye, burada açılan geniş bir kuyuda tek başına hapsedildi ve başına muhafızlar görevlendirildi. Bu kaleye daha sonradan Şebânkârelerden ve Fazlûye’ye yakın olan askerlerden yaklaşık altmış kadar kişi daha hapsedilmişti. Bunun için de Nizamü’l-Mülk, kale muhafız komutanına ve diğer askerlere Fazlûye de dâhil olmak üzere Şebânkârelerden herhangi birinin en ufak bir taşkınlığında tereddüt edilmeden öldürülmesi konusunda kesin emir verdi. Bir süre sonra da tıpkı Nizamü’l-Mülkü tahmin ettiği gibi gelişen süreçte Fazlûye, kalede bulunan diğer Şebânkâreleri kale muhafız komutanını öldürüp kendisinin kaleden çıkarırlarsa büyük bir servete sahip olabilecekleri söyleyerek isyana teşvik etti. Fakat kale muhafız komutanının ve Fazlûye’nin başında bekleyen askerlerin öldürüldüğü fark eden diğer askerler, Nizamü’l-Mülk’ün emirlerini tereddüt etmeden yerine getirerek önce Fazlûye’yi ardından sayıları altmış kadar olan diğer Şebânkâreleri idam etmiştir (464/1071)³³.

Zambaur’un kayıtlarına göre Fazlûye’nin ölümünden sonra Şebânkârelerin idaresi kardeşi Fulân’ın oğlu Nizameddin Mahmud’a geçmiştir. Şebânkâreler Onun liderliğinde bir süre dağınık bir görüntü sergilemişlerse de uzun yıllar Kirmân ve Fars eyaletinde özellikle de Şîrâz ve çevresinde şikâyet konusu olmaya devam etmişlerdir (1927, s. 233). Fars bölgesi, Sultan Alparslan tarafından fethedildikten sonra diğer eyaletler gibi bölgeye gönderilen valiler veya Atabegler

³² Kadife, çuha, keçe ve özellikle hayvan postundan yapılmış kürksüz başlık

³³ Esasen Nizamü’l-Mülk, daha en baştan askerlerine “kaleden ne zaman bir ses çıkarsa derhal Fazlûye’yi öldürün çünkü bu Şebânkârelerin bize ne zaman ve ne şekilde saldırıya geçeceğiinden emin olamayız” tavsiyesinde bulunmuştu. Bunun içinde Selçuklu askerleri kale içinde bağırarak kim olursa olsun derhal idam ediyordu. Bir süre sonra Şebânkârelerin harekete geçerek kale muhafız komutanını ve Fazlûye’nin başında bekleyen diğer muhafızları öldürmesi hepsinin sonun getirmiştir (İbnü’l Cevzî, 2008, s. 162; Köymen, 2001, s. 64; Merçil, 1991, s. 6; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

aracılığıyla idare edilmeye devam etmiştir. Sultan Alparslan'ın 465/1072 yılında ölümünün ardından başa geçen oğlu Melikşah, bir süre tıpkı babasının döneminde olduğu gibi taht iddiasında bulunan amcası Kavurd'un isyanı ile ilgilenmek zorunda kalmıştı. Melikşah, Amcası Kavurd'un isyanını bastırıp İsfahan'a döndükten sonra da Fars eyaletinin idaresini Emîr Rüknüddeve Humar Tegin³⁴e vererek Şîrâz'a göndermiştir. Fakat Humar Tegin ileri görüşlü olmayan, zayıf karakterli ve bölgede devlet otoritesini sağlayacak iradeye sahip bir yönetici olmadığından Fars bölgesinde nizam ve adaleti tesis edecek gücü hiçbir zaman olmamıştı. Bunun için de Fars bölgesi, onun döneminde asayişin sağlanamadığı ve her yıl düzenli olarak yağmaların yapıldığı bir bölge olmuştur (İbnü'l Belhî, 1922, s. 136; Şîrâzî, 1310-1350, s. 41-42, Ayetî, 1346, s. 85; Merçil, 1989, s. 49; Merçil, 1991, s. 6).

Şîrâz ve çevresi hedef alınarak yapılan bu yağmalar yılda iki defa olmakla beraber biri Şebânkâreler diğeri ise bölgede yaşayan Türkmenler tarafından yapılıyordu. Fars'ın içinde bulunduğu bu karışıklık ortamından yararlanmak isteyen Kirmân hâkimi Turanşah da iki defa bölgeyi ele geçirme girişiminde bulunmuştu. İlkinde amacına ulaşamayan Turanşah, 479/1086-1087 yılında yaptığı ikinci seferinde daha büyük ve daha düzenli bir ordu ile Şîrâz'a gelerek Fars Bölgesi tamamen kendi kontrolüne aldı. Selçuklu Sultanı Melikşah da onun Fars hâkimiyetini onaylayarak bölgedeki idarenin Kirmân Selçuklularında kalmasına müsaade etmek zorunda kaldı. Bir süre sonra Fars'tan ayrılan Turanşah, bölgenin idaresini kendilerine bağlı kalmaları şartıyla yeniden Şebânkârelere bırakmış ve onların ileri gelen aşiret reislerinden her birini farklı nahiyelere idareci olarak görevlendirdi (Merçil, 1989, s. 49; Merçil, 1991, s. 6-7).

Sultan Melikşah'ın 485/1092 yılında ölümünün ardından oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına oturtmak için birtakım mücadelelere girişen Terken Hatun, ilk olarak Fars'a hâkim olmayı planlamıştı. Bunun için de Melikşah'ın sadık komutanlarından biri olan Emîr Üner'i hazırlattığı orduyla birlikte 487/1094 yılında Fars'a yolladı. Bunu haber alan Kirmân hâkimi Turanşah ise bölgedeki hâkimiyetini sürdürmek adına Şebânkâre Emîrlerinden aldığı destek kuvvetlerle Emîr Üner'in karşısına çıktı ve onu mağlup etti. Turanşah Fars'tan ayrılırken bölgenin idaresini de tekrardan Şebânkâre Emîrlilerine bıraktı (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 202; Merçil, 1989, s. 49; Merçil, 1991, s. 7; Piyadeoğlu, 2003, s. 40).

Fars bölgesini yaklaşık beş yıl daha kendi hâkimiyetinde tutacak olan Şebânkâreler, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un 492/1098-1099 yılında Emîr Üner'i bu defa Selçuklu valisi olarak bölgeye göndermesi üzerine Selçuklular ile

³⁴ Şîrâzî, Humar Tegin'in Büyük Selçuklular tarafından görevlendirilen ve sayıları yedi olan Fars temsilcilerinin ilki olduğunu söyler (Şîrâzî, 1310-1350, s. 41-42).

bir kez daha karşı karşıya geldiler. Ayrıca Selçuklu ordusuna karşı tek başlarına mücadele edemeyeceklerini bilen Şebânkâre Emîrleri Turanşah'ın sonra Kirmân tahtına oturan oğlu İrañşah'tan yardım istediler. Bunun üzerine İrañşah, askerleri ile bizzat Fars'a gelerek yine müttefiki olan Şebânkâre Emîrleriyle birlikte karşılaşmış ve onu ikinci defa mağlup etmeyi başarmıştır. Bunun üzerine Emîr Üner kaçarak İsfahan'a gitmek zorunda kalmıştır (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 234; Merçil, 1989, s. 49; Merçil, 1991, s. 7-8; Bosworth, 1968, Vol.5, p. 89-90, Piyadeoğlu, 2003, s. 40; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

Sultan Melikşah'ın oğullarından Berkayaruk, Muhammed Tapar ve Sencer arasındaki taht mücadelesi Selçukluların Fars bölgesiyle yeterince ilgilenememesine sebep oluyordu. Bu durum en net göstergesi ise Kirmân Selçuklularının beş yıl arayla iki defa bölgede Büyük Selçuklu hâkimiyetine engel olması ve bağımsız bir devlet gibi hareket ederek kendi adına bölgede Şebânkâre idaresini meşru kılması olmuştur. Diğer taraftan Kirmân'da Turanşah'ın ölümüyle birlikte yerine oğullarından İrañşah başa geçmiş fakat bir süre sonra Bâtınlığe meyletmesinden dolayı öldürülmüş ve kardeşi Arslanşah Kirmân tahtına oturtulmuştu. Arslanşah'ın Şebânkâreler ile akrabalık kurarak bölgenin idaresini onlara bırakmasıyla Fars bölgesi neredeyse tamamen Şebânkârelerin hâkimiyetine girdi. Merçil'e göre bu sayede Sultan Melikşah zamanında her birine farklı şehirlerde idarecilik verilen Şebânkâre Emîrleri, zamanla kendi idari bölgelerinde bağımsız birer beylik gibi hareket ederek Selçukluların Kirmân kolunu da bölgeden uzak tutmayı başardılar (Merçil, 1991, s. 7; Merçil, 1989, s. 56-57).

Selçuklu otoritesinin Fars bölgesinde yeniden tahsis edilerek bölgeye adalet ve düzenin getirilmesi, Muhammed Tapar'ın Selçuklu sultanı olmasıyla mümkün olacaktı. Muhammed Tapar'ın iki yaşındaki oğlu Şehzade Çağrı'ya Atabeg olarak görevlendirdiği Emîr Çavlı'nın³⁵ Fars topraklarına vali olarak atanmasıyla bölgedeki güç dengelerinin yeniden Selçuklular lehine değişmesini sağlayacaktı (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 410-411; Ayetü, 1346, s. 85; Merçil, 1991, s. 10; Merçil, 1989, s. 57; Özaydın, 1990, s. 54-55; Piyadeoğlu, 2003, s. 53; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

³⁵ Atabeg Celâleddin Çavlı, Harran Emîri Karaca'nın kölesi iken gösterdiği başarılarından dolayı önce Musul valiliğine ardından da Ramhürmüz ve Errecan valiliği yaparak Hûzistan ve Fars arasındaki şehirlerin hâkimi olmuştur. Gücünü ve hâkimiyet bölgesini her geçen gün arttıran Emîr Çavlı, bir süre sonra bağımsızlık hevesine kapılmışsa da Muhammed Tapar'ın Selçuklu Sultanı olmasıyla birlikte ondan çekindiği için bu isteğini gerçekleştirememiştir. Önceleri Muhammed Tapar'a itaat etmeyen Çavlı, Musul'un idaresini bırakmak istememiş fakat Sultan'ın büyük bir orduyu yeni vali ile birlikte Musul'a göndermesinin ardından Sultan'ın huzuruna çıkarak af dilemiştir. Onu affeden Muhammed Tapar yeni görev yeri olan Fars bölgesinde düzeni sağlaması için Şîrâz'a göndermiştir. (İbnü'l Esir, 1985, C. 10 s. 303vd.,410-411; Merçil, 1991, s. 8-10; Özaydın, 1990, s. 54-55; Piyadeoğlu, 2003, s. 41,53).

502/1108-1109 yılında beraberindeki Şehzade Çağrı ve büyük ordu ile Şîrâz'a gelen Atabeg Çavlı'nın ilk işi Selçuklular adına bölgede bulunan fakat vasıfsız bir yöneticilik yapan Emîr Buldacı'yı öldürmek olmuştur³⁶. Ardından da esas görevi olan Şebânkâreler ile mücadeleye başladı. Şebânkâreler, Şîrâz ve neredeyse bütün Fars bölgesinde Büyük Selçuklu ve Kirmân Selçuklularının denetimlerinin azalmasını fırsata çevirerek kısa sürede bölgedeki etkin güç haline gelmiş ve on yıl boyunca da bu durumu devam ettirmiştir. Fars bölgesindeki yerleşim birimlerini buldukları her fırsatta yağmalamaktan çekinmeyen Şebânkâreler, Hüsrev ya da Hasûye³⁷ namıyla bilinen el-Hasan b. Mübariz liderliğinde Fesa şehrini kendilerine merkez yapmıştı. Şîrâz'da idareyi eline alan Atabeg Çavlı, bir süre sonra Hasûye'yi itaatini sunması için Şehzade Çağrı'nın huzuruna davet etti. Fakat Emîr Buldacı'nın başına gelenlerden haberdar olan Hasûye, bu daveti kabul etmeyip İbnü'l Esir (1985, C. 10, s. 411) tarafından aktarılan şu sözleri söylemiştir: *"Ben sultanın kölesiyim ve itaatkârım, fakat Çağrı'nın huzuruna gelmem mümkün değil; çünkü senin Emîr Buldacı ve diğerlerine neler yaptığını öğrendim. Ancak sultanın emirlerine amadeyim"*. Bu cevabı alan Atabeg Çavlı, onunla bir arada bulunamayacaklarını anladı ve ondan kurtulmak için kendince bir plan yaptı. Bu plana göre Çavlı, Şîrâz'da bir söylenti yayarak Hasûye ile aynı bölgede yaşayamayacağı için Isfahan'a sultanın yanına dönmeye karar verdiği söylentisini yaydı. Hatta inandırıcı olmak için de bütün eşyasını da binek hayvanlarına yükleyerek yola çıkacakmış hareket etti (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 411; Şîrâzî, 1310-1350, s. 42; Hâfız Ebrû, 1375/1999, C. 2, s. 167; Özaydın, 1990, s. 55; Merçil, 1991, s. 11; Piyadeoğlu, 2003, s. 55). Bütün hazırlıklarını Hasûye'nin elçileri ve diğer adamlarının da görebileceği şekilde yapan Çavlı, bir süre sonra da yanına aldığı az sayıdaki asker ve eşyalarıyla Isfahân'a doğru yola çıktı. Bir süre sonra Çavlı'nın Fars'ı terk ettiği haberinin kendisine gelmesi üzerine ondan kurtulduğunu düşünen Hasûye,

³⁶ Melikşah'ın önde gelen komutanlarından biri olan Emîr Buldacı, Emîr Çavlı'nın Musul'da bulunduğu sırada Fars bölgesini idare etmesi ve çıkan karışıklıkları sonlandırması için görevlendirilmişti. Fakat hem yaşının ilerlemiş olması hem de Fars'ta istenilen düzeni sağlayamaması ve Selçuklu otoritesinin bölgede tahsis edilememesi Muhammed Tapar'ın onu gözden çıkarmasına yol açmıştır. Fars'a Atabeg unvanıyla atanan Celâleddîn Çavlı'nın Fars'taki ilk işi ise kendisine rakip olabilecek biri olarak gördüğü Emîr Buldacı'yı Şehzadenin huzuruna çağırıp öldürerek olmuştur (İbnü'l-Esir, 1985, C. 10, s. 411; Özaydın, 1990, s. 55; Merçil, 1991, s. 9-10; Piyadeoğlu, 2003, s. 54).

³⁷ Şîrâzî'nin aktardığına göre Hasûye, özellikle Darebird bölgesinde sürekli fitne çıkmasına ve halkın huzurunun bozulmasına sebep oluyordu. Bir süre sonra bu şehirlerde çıkan olayların Fars'ın diğer bölgelerine yayılmaya başlaması ve düzenin her geçen gün daha da bozulması Atabeg Celâleddîn Çavlı'yı Şebânkâreler için bir tedbir almaya mecbur bırakmıştı Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, s. 42-43. Hasûye ismi İbnü'l Esir'in kayıtlarında "Hüsrev" olarak geçmektedir. Yine aynı şekilde Abdülkerim Özaydın, Erdoğan Merçil ve Cihan Piyadeoğlu da İbnü'l-Esir'in kullandığı şekilde Hüsrev ismini kullanmayı tercih etmişlerdir (İbnü'l-Esir, 1985, C. 10, s. 411; Özaydın, 1990, s. 55; Merçil, 1991, s. 11; Piyadeoğlu, 2003, s. 55).

büyük bir eğlence tertip etti ve kendisi de sarhoş olup sızana kadar bu eğlenceye dâhil oldu. Hazırladığı planın kusursuz işlediğini gören Çavlı ise ağırlıklarını bırakıp yanındaki az sayıdaki süvari birlikte Hasûye'nin sarayına ani bir baskın yaptı. Bu baskından kardeşi Fazlûn'un yardımları ile güçlkle kurtulmayı başaran Hasûye'nin neredeyse bütün askerleri öldürüldü ve bütün malları da yağmalandı. Hasûye'nin kaçmasının ardından Çavlı, Fesa'da Şebânkâre kontrolü altındaki yerleşim birimlerini ve aralarında Ceherem'in de bulunduğu bütün kaleleri teker teker ele geçirdi. Son olarak Hasûye'nin Üncü dağı yakınlarında sığındığı İğ Kalesi'ni muhasara altına alan Çavlı, muhasaranın uzun ve zahmetli olacağını anlayınca Hasûye ile bir antlaşma yaparak Fars'ın diğer şehirleri ile ilgilenmek üzere Şîrâz'a döndü (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 411-412; Şîrâzî, 1310-1350, s. 42; Özeydin, 1990, s. 56; Merçil, 1991, s. 11; Piyadeoğlu, 2003, s. 55; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

Fars eyaletinde Fesa'dan sonra Şebânkâre hâkimiyetinin en yoğun şekilde görüldüğü diğer bir şehir ise Kâzerûn idi. Şebânkârelerin Karzuvî koluna mensup olan ve Sa'd b. Muhammed b. Memâ liderliğinde Kâzerûn'a bağlı olan Nevbendecân ve Şapur şehirlerinde sürekli yağmalar yaparak bölgeye büyük zarar veriyorlardı. Hatta bazı kayıtlara göre Şapur şehri bu yağmalardan sonra kimsenin yaşamadığı bir harabeye dönmüştü. Karzûvilerin bu zulmüne son vermek isteyen Celâleddîn Çavlı, Şebânkâreler üzerine yapacağı seferlerin ikinci durağı olarak Kâzerûn şehrini belirledi. Şîrâz'dan yanına aldığı asker ile yola çıkan Çavlı, ciddi bir mukavemet ile karşılaşmadan şehri ele geçirmiş ve Ebu Sa'd'ı da çekildiği kalesinde muhasara altına aldı. Yaklaşık iki yıl süren bu muhasara ile daha fazla vakit kaybetmek istemeyen Çavlı, tıpkı Hasûye'de olduğu gibi anlaşma yoluna gitmeyi denemiş fakat Ebu Sa'd, Çavlı'nın elçilerini ve sufilerden oluşan arabulucu bir grubu işkence ederek öldürünce bu ihtimal ortadan kalkmıştır. Bir süre sonra kalede erzak kalmayınca bu kez de Ebu Sa'd önce barış teklif etmiş ardından da askerleriyle teslim olmak zorunda kalmıştır. Ebu Sa'd, teslim olduktan sonra fırsatını bulduğu bir anda kaçmayı başarsa da bir süre saklandığı mağarada yakalanarak Çavlı'nın yanına götürüldü. Çavlı da onu elçilerine ve sufi grubuna yaptıklarından dolayı ölüme mahkûm etti ve hemen idam etti. Böylelikle Çavlı Fars bölgesinde sükûneti ve istikrarı sağlamak adına bir düşmanını daha etkisiz hale getirmeyi başardı (İbnü'l Belhî, 1922, s. 145-146,167; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 412; Şîrâzî, 1310-1350, s. 42-43; Merçil, 1991, s. 12; Piyadeoğlu, 2003, s. 55-56).

Şebânkâreler hanedanını meydana getiren kabilelerin Fars bölgesindeki hâkimiyetine son vermekte kararlı olan Atabeg Çavlı, Râmâniler ve Karzûviler şubelerinin mağlup etkisiz hale getirmeyi başarmıştı. Bu doğrultuda mücadelesine devam eden Çavlı'nın sonraki hedefi Şebânkârelerin diğer iki şubesi olan Şekâniler

ve Mesûdîler olmuştur. Fars eyaletinin farklı yerlerinde hüküm süren bu şubelerden Şekânîler sahil bölgesindeki dağları kendilerine mesken tutarak yol kesme ve yağmacılık yapıyorlardı. Atabeg Çavlı bu kabilerin reisini öldürerek faaliyetlerine son vermiş ve itaat altına almayı başarmıştır. Ardından yine Şebânkârelerin Mesûdî şubesinin Firuzabad'daki hâkimiyetlerine son vererek bölgenin kontrolünü eline almıştır (İbnü'l Belhî, 1922, s. 67; Özaydın, 1990, s. 56; Merçil, 1991, s. 12; Piyadeoğlu, 2003, s. 56).

İbnü'l Esir, Atabeg Çavlı'nın bir süre önce Kâzerûn'daki hâkimiyetin son verdiği Sa'd b. Muhammed b. Memâ'nın amcası olduğunu tahmin ettiğimiz İbrahim b. Memâ'nın Darebcird'de hüküm sürdüğünü ve Çavlı'nın onun hâkimiyetine de son vermek için 506/1112-1113 yılında Darebcird'e sefer düzenlediğini aktarmıştır (1985, C. 10, s. 412-413). Çavlı'nın üzerine yürüdüğünü haber alan İbrahim ise onunla mücadele edemeyeceğinin anlamış ve daha önceden evlilik yolu ile akrabalık kurduğu Kirmân Hâkimi Arslanşah b. Kirmânşâh'ın yanına kaçmıştır. Onun kaçmasıyla birlikte zorlanmadan Darebcird'e giren Çavlı, Şebânkâre halkının ve askerlerinin sığındığı Teng-i Renbe³⁸ geçidinde bulunan hisarı muhasara altına almak için hazırlıklara başladı. Fakat bu hisar çok yüksek bir dağın zirvesinde bulunduğu için zor kullanılarak ele geçirilebilecek bir yer değildi. Bu durumun farkına varan çavlı tıpkı daha önce Hasûye olayında yaptığı gibi bir hile ile bu hisarı ele geçirmeye çalıştı. Bir taraftan hisarın muhasarasını kaldırmış gibi görünmek için geri çekilerek çöl yolu üzerinden Kirmân'a gidiyormuş gibi yapan Çavlı, diğer taraftan da Kirmân Meliki Arslanşah'tan kuşatma için asker yardımı istedi. Kirmân'dan gelen askerlerle birlikte planının ikinci aşamasını uygulamaya başlayan Çavlı, Kirmân'dan gelen askerleri Hisar'ın önüne yollayarak onları Kirmân'dan Şebânkârelere destek için gelen askerler gibi gösterdi. Buna inan Şebânkâreler hisarın kapılarını açınca da Kirmân askerlerinin arkasından içeri Çavlı, hisarı ele geçirdi. Ardından da Darebcird'in içlerine kadar ilerleyen Çavlı ve askerleri Şebânkâre mensubu birçok kişiyi öldürdü. Kurtulabilenler ise liderleri İbrahim b. Memâ'nın arkasından giderek Kirmân'a kaçmak zorunda kalmıştır (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 412-413; Şebânkâreî, 1363, s. 152; Özaydın, 1990, s. 56-57; Merçil, 1991, s. 12-13; Merçil, 1989, s. 57; Piyadeoğlu, 2003, s. 56).

Darebcird'i tamamen ele geçirdikten sonra Şîrâz'a dönen Atabeg Çavlı, Kirmân'a kaçan İbrahim b. Memâ ve diğer Şebânkâre ümerasını geri almak için

³⁸ İbnü'l Esir'in kayıtlarında (1985, C. 10, s. 412) Retil-i Renene yani "Renene Boğazı" olarak geçen bu geçit Dârâb şehrinin 3 fersah daha doğusundadır ve sahip olduğu coğrafik şartlardan dolayı zor kullanılarak alınabilecek bir yer değildir. Çünkü 2 fersah uzağında yüksek bir dağ ve üzerinde çok muhkem bir kale bulunmaktaydı (İbnü'l-Esir, 1985, C. 10, s. 412; Merçil, 1991, s. 12).

sefer hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıklar çerçevesinde Şebânkârelerin Karzuvî Emîri Hasan b. Mübariz Hasûye'ye bir mektup yazarak Kirmân seferi için kendisine destek olmasını istedi. Çavlı'nın bu isteğini bir anlamda mecburen kabul eden Hasûye, bir süre sonra askerleriyle birlikte Kirmân yolunda Çavlı'ya katıldı ve birlikte Kirmân'a hareket etti (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 413; Özeydin, 1990, s. 57; Merçil, 1991, s. 13; Merçil, 1989, s. 57; Piyadeoğlu, 2003, s. 56; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370). Çavlı bir süre sonra Şîrâz kadısı Abdullah b. Tahir'i Arslanşah'a elçi olarak gönderdi ve ondan Kirmân'a sığınan İbrahim b. Memâ ve diğer Şebânkârelerin Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed'in tebaası olduğunu, bu sebeple kendisine iade edilmesi gerektiğini, eğer onlar geri verilirse seferden vaz geçeceği Arslanşah'a iletmesini istedi. Arslanşah da Çavlı'ya cevaben onların kendisine sığındığı için affedilmesini istediğini söyledi. Atabeg Çavlı, Arslanşah'ın bu cevabını getiren elçiye ihsanda bulunarak bolca altın vererek onu kendi safına geçmeye ikna etti. Bir süre sonra geri dönen Kirmân elçisi, Arslanşah'ın vezirinin idaresindeki Kirmân ordusunun geri çekilmesini ve Çavlı'nın Kirmân'a rahat bir şekilde girmesini sağladı. Bunun üzerine herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Kirmân'a giren Çavlı Fars ve Kirmân'ın sınır kalesi konumunda olan Furg Kalesi'ni muhasara etti. Ayrıca Kirmân'dan buraya gelebilecek destek kuvvetlerine engel olmak için de askerlerinin bir kısmını Kirmân yolu üzerine konuşlandırdı. Bu gelişmeler üzerine Arslanşah, Çavlı'nın Kirmân sınırına gönderdiği askerleri ile karşılaşmadan Furg Kalesi'ne ulaşmasından şüphelendi ve bunun sorumlusu olabilecek kişi olarak düşündüğü elçisini sorguladı. Çavlı ile olan işbirliğini inkâr eden elçi her ne kadar bir süreliğine canını kurtarmışsa da Çavlı ile görüşmeleri sırasında yanında bulunan hizmetkârının idam edilme korkusuyla her şeyi anlatması üzerine bütün gerçek ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine derhal elçi ile hizmetkârının idam edilmesi için emir veren Arslanşah, Furg Kalesi'ni Çavlı'ya bırakmamak harekete geçti ve büyük bir askeri birlik oluşturdu. Furg Kalesi komutanı olan Musa ile haberleşen Arslanşah, onun tavsiyesi üzerine askerlerini ana yoldan değil Furg Kalesi'ne çıkan dağlık ve çok işlek olmayan bir yoldan gönderdi. Kaleye varan Kirmân ordusu burada Musa'nın askerleri ile birleşerek Çavlı'nın ordusuna ani bir gece baskını düzenledi. Bu baskına hazırlıksız ve sarhoş bir haldeyken yakalanan Çavlı için de kaçıktan başka çare kalmamıştı. Hasûye ise vaktiyle Çavlı tarafından öldürülen Sa'd b. Muhammed b. Memâ'nın oğlu Fazlûye b. Sa'd'ı da yanına alarak Çavlı'yı takip etti ve onu yakalamayı başardı. Etrafında hiçbir Türk askeri kalmadığından canı için endişeye kapılan Çavlı, Fazlûye ile Hasûye'nin kendisine sadık olduklarını onu öldürmek gibi bir niyetlerinin olmadığını söylemesi üzerine rahat bir nefes almış ve iki Şebânkâre emirini de yanına alarak Fesa'ya döndü. Diğer taraftan Kirmân askerlerinin

baskınından kurtulanlar da Fesa'ya giderek Çavlı'ya katıldılar. Kanaatimizce bu iki Şebânkâre Emîrinin Çavlı'yı böyle savunmasız bir halde yakalamışken öldürmek yerine ona bağlılıklarını bildirmesi tamamen onun idari ve askeri kimliğiyle alakalıdır. Çünkü her iki emîrinde de onu öldürmek için geçerli birçok sebeplerinin olduğu bir dönemde böylesine bir davranış sergilemeleri aslında ondan ne kadar çekindiklerinin apaçık göstergesidir. Bunun için de Celâleddin Çavlı gibi bir şahsiyeti gerek idari konumundan ve gerekse askeri gücünden dolayı öldürmeyi göze alamamışlardır (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 413-414; Özaydın, 1990, s. 57; Merçil, 1991, s. 13-14; Merçil, 1989, s. 57; Piyadeoğlu, 2003, s. 56-57).

509/1106 yılında Atabeg Çavlı, Kirmân'da aldığı yenilginin intikamını almak için Kirmân'a yapacağı ikinci bir seferin hazırlıklarına başladığı sırada himayesi altında olan Şehzade Çağrı'nın ölüm haberi geldi. Şehzadenin ölümü, hiç şüphesiz Çavlı'nın bölgedeki gücünün ve itibarının azalmasına hatta kendisini büyük bir tehdit olarak gören bölgedeki rakiplerinin bir nevi kendisinden kurtulma fırsatı olarak görmesine imkân sağlayacaktı. Çünkü Atabeg Çavlı bölgede Selçuklular adına görev yapan en üst düzeydeki devlet görevlisi olarak bulunuyordu ve bölgedeki eylemlerinin hukuki dayanağını Şehzade Çağrı'nın Atabegliği görevinden alıyordu. Çavlı'nın sefer hazırlıkları yaptığını öğrenen Arslanşah da Bağdad'ta bulunan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tamar'a elçi göndererek ondan Çavlı'yı Kirmân üzerine yapmayı planladığı seferden vazgeçirmesini istemiştir. Arslanşah'ın isteğini olumlu karşılayan Sultan Muhammed Tapar ise İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre cevaben elçiye, "bu hususta Çavlı'yı razı etmekten ve Furg Kalesi'ni ona teslim etmekten başka çare yoktur." diyerek onu gönderdi. Bunun üzerine Arslanşah'ın elçisi 509/1116 yılının Rebiyülevvel/Temmuz-Ağustos ayında Kirmân'a geri döndü. Fakat birkaç gün sonra Atabeg Çavlı'nın ölümü haberinin gelmesi (5 Rebiyülevvel/10 Temmuz 1116) Arslanşah'ın endişelerinin de son bulmasını sağladı (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 414; Özaydın, 1990, s. 58; Merçil, 1991, s. 14; Merçil, 1989, s. 58; Piyadeoğlu, 2003, s. 57).

Merçil, Vassâf'ın kayıtlarında Atabeg Çavlı'nın ölümüne Şebânkârelere karşı çıktığı bir seferin sebep olduğu fakat Vassâf'ın verdiği tarihlerin Çavlı'nın hayatı bakımından yer ve zaman olgularına uyuşmadığını bunun için de Vassâf'ın kayıtlarının çok sağlıklı olmadığını söyler (1991, s. 14-15). Yine aynı kayıtlara göre Atabeg Çavlı'nın ölümüne Şebânkâreler'in İlg Emîrllerinden Mâhûye adıyla anılan Nizameddin Mahmud b. Yahya ile Mahlûye-i Servistân'da yapmış olduğu savaş sebep olmuştu. Bu savaşta mağlup olan Nizameddin Mahmut kaçınca onu takip eden Çavlı ona Mişkanat'da ona yetmiş ve onunla tekrar savaşmıştı. Bu

mücadeleler sırasında burnundan kan gelmesi sebebiyle mücadeleyi yarıda bırakmak zorunda kalan Çavlı'nın dönüş yolunda öldüğü nakledilir³⁹.

Fars bölgesine geldiği günden itibaren devlet otoritesini ve adaleti tahsis etmek için yoğun uğraşlar veren Atabeg Çavlı, Büveyhîler zamanından itibaren Fars'ın çeşitli yerlerinde inşa edilen 70 civarındaki kaleyi fethederek Selçuklu idaresine almıştır. Diğer taraftan İbnü'l Belhî ve Zerkûb-i Şîrâzî gibi kaynaklarda Atabeg Çavlı'nın Fars bölgesi ve Şîrâz'ın kalkınması için birçok imaret yaptırdığı kaydedilmiştir. Ayrıca ziraatın gelişmesine ve sulama ihtiyaçlarının giderilmesine de büyük önem veren Çavlı, zarar gören su kemerleri ve su bentlerini yeniden tamir ettirerek Şâpûr, Darebcird ve Nevbendecân gibi Şebânkârelerin tahribatına uğramış birçok şehrin canlanarak tekrar eski günlerine dönmesine önemli katkılar yapmıştır (Şîrâzî, 1310-1350, s. 43; İbnü'l Belhî, 1922, s. 128-130,151,157; Merçil, 1991, s. 15; Piyadeoğlu, 2003, s. 57-58).

Büchner'e göre Atabeg Çavlı'nın uzun uğraşları sonucunda kısmen de olsa denetim altına alınan ve Fars Bölgesindeki etkileri kırılan Şebânkâreler, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın iktidarı boyunca rahat durdular ve kayıtlara geçen ciddi bir olaya sebep olmamışlardı. Bu durum bölgede siyasi dengelerin değişmesi ve Büyük Selçukluların kolu olan Irak Selçuklu Devletinin kurulması ile adeta yeniden şekillenmeye başladı (Büchner, 1979a, C. 11, s. 370).

Büyük Selçuklularda Muhammed Tapar'ın 511/1118 yılında ölümünün ardından hanedanlık içerisinde ortaya çıkan taht mücadeleleri sonucunda yeğeni Mahmud'a karşı galip gelmeyi başaran Sencer, Selçuklu coğrafyasını belirlediği idari taksimata göre yeniden şekillendirdi. Bu taksimata göre İmparatorluğun batı toprakları yani Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Mezopotamya yeğeni Mahmud'un idaresine verildi. Böylelikle Sultan Sencer'in izni ve düzenlemesiyle bölgede Irak Selçukluları adında yeni bir devletin kurulmuş oldu (Râvendî, 1999, C. 1, s. 165-166; el-Hüseynî, 1999, s. 61-62; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 435-437; Bundârî, 1999, s. 121vd; Şîrâzî, 1310-1350, s. 43-44; Turan, 1980, s. 236-237; Köymen, 2017, s. 8-14; Göksu, 2019, s. 201-203; Merçil, 1991, s. 16; Öngül, 2018, s. 1-2; Özaydın, 2009, C. 36, s. 508-509; Köymen, 1979a, C. 10, s. 487-488). Diğer yeğenlerine de bu taksimattan

³⁹ Merçil'e göre (1991, s. 14-15) bu kayıtlar, Çavlı'nın yanı sıra aynı kayıtlarda Şebânkârelerin emiri olarak gösterilen Nizameddin Mahmud açısından da gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü Nizameddin Mahmud, Atabeg Çavlı gelmeden çok önce Fars'ta bulunmuş ve Fazlûye'den sonra Şebânkâre Emîrliği yapmıştır. Dolayısıyla birçok kaynakta belirtilen Atabeg Çavlı'nın ölüm tarihi ve Kirmân seferinin tarihleri dikkate alındığı zaman Atabeg Çavlı'nın Şebânkârelere karşı çıktığı bir sefer sırasında ölmüş olsa dahi bu seferin tarihinin en erken 505/1111-1112 yıllarında Şebânkârelerin başına geçen Hasanûye b. Hezârseb ya da ondan sonra başa geçen oğlu Muzafferüddin b. Hasanûye zamanında olması gerekmektedir (Zambaur, 1927, s. 233; Merçil, 1991, s. 14-15).

iktalar dağıtan Sultan Sencer, Fars bölgesini de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a bağlı kalmak şartıyla, Muhammed Tapar'ın en küçük oğlu Selçukşâh'a iktâ etti. Sultan Mahmud da kardeşi Selçukşâh'ın yanına Atabeg olarak Karaca es-Sakî'yi⁴⁰ görevlendirerek onu Fars Meliki ilan etti (Şîrâzî, 1310-1350, s. 43-44; Bundârî, 1999, s. 121; el-Hüseynî, 1999, s. 63; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 437; Köymen, 2017, s. 14; Merçil, 1991, s. 16-17; Öztürk, 2019, s. 24,28).

Selçuklu coğrafyasındaki bu yeni idari düzen karşısında herhangi bir tepki ya da isyan girişiminde bulunmayan Şebânkâreler, bir süre sonra Sultan Sencer tarafından yaşî küçük olduğu için yeğeni Mahmud'a Emîr-i Hâcib (Büyük Hâcib) olarak görevlendirilen Ali Bar b. Ömer'in veziri Ebu'l-Kâsım Dergüzînî⁴¹'nin uygulamaları karşısında tekrardan isyan etme noktasına geldiler (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 534; Köymen, 2017, s. 17; Büchner, 1979a, C. 11, s. 370; Öngül, 2018, s. 3). Bundârî, Ali Bar ve Dergüzînî'nin Şebânkâreler üzerindeki baskısını şu sözlerle anlatmaktadır:

Mâzenderan ümerasından bir cemaatle, Fars diyarı cihetindeki Kürtler cinsinden bir kavim olan Şebânkâreîye ümerasından bir taife, sultanın hizmetinde idiler. (Yahut: Mâzenderan ümerası ile Şebânkâreîye ümerasından bir taife sultanın hizmetinde bulunuyorlardı. Bunlar Fars diyarı cihetindeki Kürtler cinsinden bir kavim idiler). Sabık sultan ihsanı ile bu kavimlerin gönüllerini almış ve silah kullanmadan bunları idaresi altına

⁴⁰ Atabeg Karaca Şîrâznâme'de Atabeg Karaca Erzanî olarak kaydetmişken Merçil (1991, s. 16-17) tarafından aynı isim Zübdetü't-Tevârih, Tarih-i Vassâf'a ve el-Hüseynî'ye dayandırılarak Karaca Sakî olarak kullanılmıştır. Karaca, Şîrâzî'nin kayıtlarına göre (1310-1350, s. 43-44) cesur, adaletli, iyiliksever ve cömert bir yönetim tarzı ile bölgeyi idare etmeyi seçmiştir. Bu doğrultuda yaptığı işlerle kısa sürede halkın da güvenini kazanarak bölgede huzur ortamının tekrar tahsis edilmesini ve önceki dönemlere nispeten daha sakin bir hayat sürdürülmesini sağlamıştı (İbnü'l-Esir, 1985, C. 10, s. 437; el-Hüseynî, 1999, s. 63; Öztürk, 2019, s. 24-25).

⁴¹ Kıvâmeddin Ebu'l-Kasım Nasır b. Ali ed-Dergüzînî el-Enesâbâdî olarak kayıtlarda geçen bu şahıs, esasen Enesâbâd vilayetine mensup olmasına rağmen kendisini bu vilayetin yakınlarındaki ve aynı zamandan en büyük kariyesi konumunda olan Dergüzîn'e nispetle Dergüzînî olarak bilinmektedir. Bundârî'nin (1999, s. 120-121) tecrübesiz, cahil ve kindar olarak tanımladığı Dergüzînî, çiftçilik ile uğraşan babası tarafından küçük yaşlarda İsfahan'a getirildiğini ve başta hırsızlık olmak üzere diğer bazı kötü işlere alıştırıldığını söylenir. Bu yüzden onun fenalıkta bir tane olup kendisine iyilik yapanları dahi öldürebilecek kadar da kindar bir karaktere sahip olduğu söylenmektedir. Efendisi Ali Bar b. Ömer'e de devlet içerisinde kendisine yer edinebilmek için yaşamış ve bunda da başarılı olmuştur. Ali Bar b. Ömer sayesinde uzun yıllar başta Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları devletinde uzun süre vezirlik yapmıştır. Hatta bir dönem hem büyük Selçuklu hem de Irak Selçuklularında aynı anda vezirlik görevinde bulunduğu dönem olmuştur. Büyük Selçuklu sarayında yerine vekil bırakarak kendisi Irak Selçuklu sarayındaki görevine devam etmiştir. 527/1133 yılında Irak Selçuklularında Sultan Tuğrul ve kardeşi Mesud'un arasındaki savaşta etkin rol oynayan Dergüzînî, bu savaş sonucunda Sultan Tuğrul tarafından savaşı meydanında idam edilmiştir (Bundârî, 1999, s. 120-121; İbnü'l-Esir, 1985, C. 10, s. 541; Tokan, 2018, s. 158-159; Öngül, 2018, s. 4,28-29; Sümer, 2012, C. 41, s. 341-342).

almıştı. Zira bunlar yüzünden vaktiyle yollarda emniyet kalmamıştı. Bunlar fenalık yapmaya alışık bir kavimdi. Dergüzînî, efendisi Ali Bar ve onların yordakçıları (yardımcıları) bu cemaate fena muamele ve zulmettiler. Bunun üzerine bunlar, ürktüler ve kalelerine geri dönerek o zamana kadar gizledikleri fenalıklarını tekrar ortaya çıkardılar. Böylelikle sakin olan fitneliği tekrardan harekete geçirdiler (1999, s. 118).

Bundârî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre Dergüzînî ve Ali Bar'ın bölgedeki baskıcı tavrı Şebânkâreler ve diğer yerel hanedanlar üzerine değil bölgedeki devlet otoritesini de etkilediği görülmektedir (1999, s. 118). Bu durumu;

Fars diyarı en güzel nizam üzere olup her şey istenildiği gibiydi. Ahalisi muti olup, herkes, itaat üzere idi. Hasılatı, mebzul (bol) olup, her vakit oradan hamule (yükklü) gelmekteydi. Tesadüf olarak Fars Amili, o günlerde Isfahân'da bulunuyordu. Dergüzînî Fars Amilini, tevkif edip vergi hasılatını talep etmesini efendisi Ali Bar'a tavsiye etti. Bunun üzerine Ali Bar, Fars Amilini, tevkif edip işkence etti. Fars Amilinin Vergi hasılatı Fars'ta hazırdır sözlerine inanmayan Ali Bar, onu yalancılıkla suçladı. Bu durumu haber alan dönemin Fars Emîri, sıranın kendisine geleceğinden endişe ederek toplanan büyük miktardaki vergi hasılatına el koyarak açıktan açığa isyan etti. Ayrıca Sultanın o memleketin çayırlarında otlayan iki sürü halindeki hayvanları da kendisine alarak onları sultanın mülkünden çıkardı. Bütün bu olaylar neticesinde Fars vilayetinin nizamı bozuldu sözleriyle aktaran Bundârî, özetle Fars bölgesindeki düzenin ve otoritenin bozulmasının sorumluları olarak Dergüzînî ve Ali Bar'ı işaret etmiştir (1999, s. 118).

513/119-1120 yılında Ali Bar'ın devlet içerisinde bu kadar etkin olmasını kabullenmek istemeyen diğer devlet adamları buldukları ilk fırsatta Ali Bar ile Sultan Mahmud'un arasını açtılar ve sultanı onu öldürmeye teşvik ettiler. Bu durumu anlayan Ali Bar da Berûcird ile Kerec arasındaki Bercin Kalesine kaçtı. Bir süre sonra da ailesi, toplayabildiği kadar mal ve yaklaşık iki yüz kadar askeriyle birlikte daha önceden kendisini himaye etmesi için ahitname aldığı Hûzistan Emîrinin yanına gitti. Fakat verdiği söze sadık kalmayan Hûzistan Emîri Akbörü b. Porsuk şehir girişinde onu tuzağa düşürerek esir aldı. Ardından da Sultan Mahmud'tan gelen emir üzerine idam ederek başını sultana gönderdi (İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 442; Bundârî, 1999, s. 125-126; Öngül, 2018, s. 4). Dergüzînî ise yaklaşık 13 yıl daha devlet içerisindeki etkinliğini devam ettirdi. Sultan Mahmud ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde vezirlik yapan Dergüzînî, bir dönem azledilip onun yerine kardeşi Nasreddin getirilmişse de bir süre sonra Sultan Sencer'in emri ile vezirlik görevine tekrar getirilmiştir. Fakat 527/1133 yılında Sultan II. Tuğrul'u Sultan Sencer'e karşı kışkırtarak isyana teşvik etmesi onun bütün olayların sorumlusu olarak gösterilmesine ve idam edilmesine sebep oldu (Bundârî, 1999, s. 157-158; İbnü'l Esir, 1985, C. 10, s. 534,540-541; Köymen, 2017, s. 198,238; Tokan, 2018, s. 159; Öngül, 2018, s. 29-30; Sümer, 2012, C. 41, s. 341-342).

Önce Ali Bar b. Ömer'in ardından da Dergüzî'nin ölümü Fars bölgesinde yaşayan yerel halkın rahat bir nefes almasını sağlamıştır. Şebânkârelerin bu tarihlerden itibaren Fars bölgesine Irak Selçuklu hükümdarı tarafından bölgeyi idare etmesi için gönderilen şehzade ve atabeglere itaat ettiği tahmin edilmektedir. Selçukluların Fars Atabegleri için daha çok orduya destek kuvvet sağlanması amacıyla paralı askerlik yaptıkları zamanlar da olmuştur. Fars bölgesi Büyük Selçuklu İmparatorluğunun 552/1157 yılında inkırazının ardından Oğuzların Salur ya da Salgur⁴² adıyla bilinen boyunun hâkimiyetine geçti. Salgurlular her ne kadar Irak Selçuklu devletine bağlı görünse de bu bağlılığı sadece bölgedeki otoritelerine siyasi meşruiyet kazandırmak içindi. Zira Irak Selçukluları bölgeyi Salgurluların elinden almak için defalarca girişimde bulunmuş fakat bunu başaramamıştır. Şebânkâreler ise önceki dönemlerde olduğu gibi mevcut siyasi otoriteye itaat etmiş fakat olası bir iktidar boşluğunda bölge hâkimiyeti için mücadele etmekten çekinmemişlerdir. Bölgenin Salgurlu egemenliğine geçmesinin ardından da Salgurlu hükümdarlarına gerek iç savaşlarda gerekse Kirmân ve Hûzistan gibi komşu bölgelerle olan mücadelelerde askeri bakımdan destek sağlamaya devam etmişlerdir. Şebânkâreler Fars'ın daha çok kuzey kesimlerinde ve dağlık sağlam kalelerinde yaşadıkları için Şîrâz'da olası bir isyan ya da istila durumunda mevcut siyasi gücün savunma ya da saklanma amacıyla sığındıkları en önemli bölge olmuştur (Büchner, 1979a, C. 11, s. 370; Merçil, 1991, s. 30-31,45-46,57; Merçil, 2012, C. 36, s. 29-31).

SONUÇ

Ortaçağ tarihi kaynaklarının birçoğuna göre İran'ın Fars bölgesinin kuzey kesimlerinde yaşayan ve Kürt asıllı olduğu düşünülen Şebânkâreler, uzun bir süre çobanlık ve odunculuk gibi işlerle uğraşmış Deylemlilerin bölgelerini ele geçirdiği döneme kadar herhangi bir siyasi varlık gösterememiştir. Siyasi olarak varlıklarını ilk kez Deylemliler zamanında hissettirmeye başlayan bu kabile, özellikle bölgedeki iktidar sahiplerinin taht kavgaları ile meşgul olduğu kargaşa dönemlerinde bölge hâkimiyetini ele geçirmeye çalışmıştır. Bu durum Fars bölgesi ve özellikle Şîrâz'da Büveyhîler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Irak Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti süresince de aynı şekilde devam etmiştir. Fars bölgesindeki olası bir iktidar boşluğunu veya kargaşa ortamını fırsata çevirmek isteyen

⁴² Salgurlular, adını Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Üçoklar'a mensup olan Salgur ya da Salur ailesinden almıştır. Salgurluların atalarının Selçukluların kuruluş döneminde Amû nehri civarında yaşadıkları ve Cend Emîri ve Hârezm hâkimi Şâh Melik'e tabi oldukları rivayet edilmektedir. Salgurluların ilk atası olarak kabul edilen Salur yâda Salvur Tekele ve ona bağlı yaklaşık bin kadar aile Mangışlak'tan ayrılarak Horasan'a gelmiş ve Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hizmetine girmişlerdir. Müstevfi, 1339, s. 501; Sümer, 1999, s. 150-151; Merçil, 2012, C. 36, s. 29; Merçil, 1991, s. 30-31).

Şebânkâreler bölgeyi hâkimiyetini ele geçirme arzularından hiçbir zaman vaz geçmemişlerdir. Özellikle bölgedeki hâkimiyetin büyük devletlerce el değiştirdiği dönemleri değerlendirme yoluna giden Şebânkârelerin Fars bölgesinde en etkili olduğu ve bölgeyi en uzun süre hâkimiyetleri altında tuttukları dönem ise bölgenin Büveyhîler'den Büyük Selçuklu İmparatorluğuna geçtiği dönem olmuştur. Sultan Alparslan'ın kardeşi Kavurd Bey ile olan mücadelesini fırsata çevirmek isteyen Şebânkâreler her iki tarafında siyaseten idare etmeye çalışmış ve her iki tarafı da bölgeden uzak tutmak adına girişimlerde bulunmuşlardır. Bir süre sonra bu durumu fark eden Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, veziri Nizamü'l-Mülk vasıtasıyla Şebânkârelerin lideri Fazlûye'yi yakalatarak hapsedmiştir. Hapis bulunduğu kaleden kaçmaya çalışan Fazlûye bunu başaramayınca kalede görevli askerler tarafından idam edilmiştir. Fazlûye'den sonra da bölgedeki faaliyetlerine devam eden Şebânkâreler, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Selçuklu iktidar mücadeleleri süresince bölgede yine kısa süreli hâkimiyet kurmuştur. Büyük Selçuklularda bu mücadelelerden galip çıkan Muhammed Tapar, ülke sınırlarında otoritenin ve istikrarın sağlanması adına bir takım düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemelerin en önemli parçalarından birini de dönemin en meşhur kumandanlarından biri olan Celâleddîn Çavlı'yı küçük oğlu Çağrı'ya Atabeg olarak Fars bölgesine görevlendirmekle yapmıştır. Fars'a gelir gelmez devlet otoritesini sağlamak için sıkı tedbirler alan Çavlı kısa sürede bunu başarmış bölgede kendi hâkimiyetini kurmaya çalışan başta Şebânkâreler olmak üzere devlet otoritesine karşı çıkan bütün güçleri etkisiz hale getirmeyi başarmıştır. Hatta İbnü'l Belhî'nin kayıtlara göre Çavlı, sayısı 70 e varan kaleyi fethederek Selçuklu hâkimiyetine almıştır. Çavlı'nın sağlamış olduğu bu düzen uzun süre devam etmekle birlikte bölgeye gelen bazı hırslı ve bencil idarecilerin uygulamaları dönem dönem Şebânkâreleri isyanın eşiğine getirse de çok etkili olmamışlardır. Bununla birlikte Şebânkâreler mevcut idarenin olası savaş durumlarında bölgedeki askeri güce destek olmak için paralı asker olarak değerlendirildiği zamanlar da olmuştur.

EXTENDED SUMMARY

Iranian land has been a place that incorporated various ethnic communities since the ancient times. The Persian region that was situated in the middle and south parts of Iran surpassed the other regions due to its geographic, economic, and social opportunities. Thus, Persian region and the living centers which it included managed to attract the attention of humankind throughout all the periods of history and caused power struggles for the domination in the region. Although it seems that these struggles occurred between great states and empires, several large or small dynasties that were either local or immigrated from other regions

also got involved in these struggles. According to the results of our study, the Shabankara was one of the dynasties that took part in these struggles and tried to take advantage of the political vacuums in the region during the different stages of the middle ages. It is considered as a gap that there has not been an independent study on this dynasty up to now. Therefore, native and foreign works, particularly middle age primary sources related to our topic, mentioning the Shabankara were examined and evaluated. According to our findings, the Shabankara who had lived as small scattered tribes for many years started to increase their effect in the region after the Buyids lost their supremacy in the Persian state. Gathering around their legendary leader Fazluye, the Shabankara managed to take control over the state for a while; however, they could not stand against the Great Seljuk and had to retreat. During the following eras, this dynasty which aimed to take advantage of the throne struggles occurred in the Seljuk dynasty fought for years to take over the Persia completely; however, they never really managed to achieve that. The Shabankara who continued their lives having short and regional supremacy whenever there was political vacuum in the Persian state kept living as subjected to the Seljuks during the eras when there was political stability in the region. It continued both during the Great Seljuk era and during the İraqi Seljuks which was founded with the consent of Sultan Sencer and included the Persian state into its borders. The Great Seljuk era and the İraqi Seljuk era were determined as the timeframe for our study correspond to a very significant period of time regarding the settlement process of the Shabankara in the Persian region. By all means, the existence of the Shabankara in the Persian region continued in the following periods as well. However, we felt the need to limit the timeframe of our study in this way as we think that a comprehensive study should be done that will include especially the Salgur dynasty and the İlkhânid periods.

KAYNAKÇA

- Ayetî, A. M. (1346). *Tahrir-i tarih-i Vassâf* Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i.
- Beyhakî, E. M. (2019). *Tarih-i Beyhakî* (Lugal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bosworth, C. E. (1968). the political and dynastic history of Iran World (A.D. 1000-1217). Boyle. J. A. (Ed.), *The Cambridge History of Iran Volume 5 The Saljuq And Mongol Periods* (p.1-203). Cambridge: United Kingdom at the University Press.
- Bowen, H. (1929). The last buwayhids. *Journal Of The Royal Asiatic Society Of Great Britain And Ireland*, 2, 225-245.
- Bundârî, (1999). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Ustra* (Burslan K. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Busse, H. (2008). Iran under the Buyids. Frye, R. N. (Ed.), *The Cambridge history of Iran volume IV the period from the Arab invasion to Saljuqs* (p. 250-304). Cambridge: United Kingdom at the University Press.
- Büchner, V. F. Sâsânîler. (1979a). *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 244-248). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Büchner, V. F. Şebânkâre. (1979b). *İslam ansiklopedisi* (C. 11, s. 369-371). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ebü'l-Fida, (2017). M. İ. İ. *Ebü'l-Fida coğrafyası (Takvimü'l-büldan)* (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Eser, K. (1353) *Tarih-i baft-ı kadim-i Şiraz*, Tahran: İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi Yay.
- Göksu, E. (2019). *Selçuklular muhteşem çağın mütevazı çocukları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Güner, A. (2001a). Büveyhî devlet adamlarının kitaba ilgileri ve kütüphaneleri. *D.E. Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII-XIV, 35-63.
- Güner, A. (2001b). Kâkûyîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 24, s. 219-221). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Güner, A. (1994). Ebu Kâlicâr. *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 171-172). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hâfız Ebrû, Ş. A. (1375/1999). *Cografyâ-yı Hâfız-ı Ebrû* (C. 1-3). Tahran: Ayine-i Miras Yay.
- Halaçoğlu, Y. (1995). Fersah. *İslam ansiklopedisi* (C. 12, s. 412). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hekikat, A. R. (1376). *Ferheng-i tarih ve coğrafya-yı şehristanha-yı İnan*, Tahran.
- Huart, Cl. (1988b). Fersah. *İslam ansiklopedisi* (C. 4, s. 574). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Huart, Cl. (1988a). Ebu Kâlicâr. *İslam ansiklopedisi* (C. 4, s. 32-33). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Hüseynî, S. E.H.A. (1999). *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye* (Lugal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbnü'l Belhî, (1921). *Farsnâme*, Strange, G. Le & Nicholson, R. A. (Ed.), London: Cambridge University Press.
- İbnü'l-Esir, (1985). *el-Kâmil fi't-tarih* (C. 1-12). (Özaydın A. Çev. vd.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbn Havkal, (2014). *10. asırda islam coğrafyası* (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- İstahrî, E.İ.İ. (2015). *Mesâlikü'l-memalik ülkelerin yolları değerlendirme-metin* (Ağarı, M. Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.

- Kafesoğlu, İ. (1988). Kavurd. *İslam ansiklopedisi* (C. 6, s. 456-459). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kanar, M. (1998). *Büyük-Farsça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Birim Yay.
- Köymen, M. A. (2017). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, Cilt II: ikinci imparatorluk devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Köymen, M. A. (2001). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi, Cilt III: Alparslan ve zamanı*. Türk Ankara: Tarih Kurumu Yay.
- Köymen, M. A. (1979). Sencer. *İslam ansiklopedisi* (C. 10, s. 487-493). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köymen, M. A. (1976). *Tuğrul bey ve zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Limbert, J. (2004). *Shiraz in the age of Hafez the glory of a medieval Persian city*. Seattle: University of Washington Press.
- Merçil, E. (1991). *Fars Atabegleri Salgurlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Merçil, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Merçil, E. (2012). Salgurlular. *İslam ansiklopedisi* (C. 36, s. 29-31). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Merçil, E. (2009). Sipehsâlâr. *İslam ansiklopedisi* (C. 37, s. 259-260). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mneymneh, H. (2021). *Büveyhîler devleti tarihi*. (Akarsu T. Arapçadan Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Mukaddesi, M. A. (2015). *İslam coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Müstevfî H. K. (1915). *Nuzhetü'l-kulûb*, Strange G. L. (Ed.), London: Cambridge University Press.
- Müstevfî H. K. (1339). *Tarih-i Güzîde*, (Nevâî, A. H. Neşr.). Tahran: Emîr-i Kebir Yay.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *İslam ansiklopedisi* (C. 36, s. 174-176). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öngül, A. (2018). *Irak Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca Yay.
- Özaydın, A. (2002). Kavurd Bey. *İslam ansiklopedisi* (C. 25, s. 73-74). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2001). Muhammed b. Rüstem. *İslam ansiklopedisi* (C. 20, s. 567-568). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2009). Sencer. *İslam ansiklopedisi* (C. 36, s. 507-511). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar devri Selçuklu tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2015a). *Selçuklular tarihi 1 Büyük Selçuklu tarihi (1040-1157)*, İstanbul: İsam Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2015b). Şiraz. *İslam ansiklopedisi* (C. 39, s. 182-184.) İstanbul: : Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öztürk, M. (2019). *Irak Selçukluları devleti Atabegleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Piyadeoğlu, C. (2003). Büyük Selçuklu emîri Atabeg Çavlı Sakavu. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 38, 37-59.

- Polo, M. (1903), *The book of Sir Marco Polo the venetian concerning the kingdoms and marvels of the east*, (Yule, S. H. & Yule, A. F. Trans. and Ed.) London: AMS Press.
- Râvendî, M.A.S. (1999). *Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr* (Ateş A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Mir'atü'z-zamân fi târihi'l-âyân*. (Sevim A. Terc. ve Değ.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Şebânkâreî, M. A. M. (1363). *Mecmau'l-ensâb*. Tahran: Müessesesi-i İntişarat-ı Emîr-i Kebir Sipihr Matbaası.
- Strange, G. L. (2015). *Doğu hilafetinin memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (Eskikurt, A. & Tomar, C. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yay. (Original work, published in 1995).
- Sümer, F. (1999). *Oğuzlar (Türkmenler): tarihleri, boy teşkilatı, destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Sümer, F. (2012). Tuğrul I. *İslam ansiklopedisi* (C. 41, s. 341-342). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şîrâzî, Z. E. A. (1310-1350). *Şîrâznâme* (Kerîmî, B. Neşr). Tahran: Ruşen Matbaası.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Tokan, Ö. (2018). Sultan Sencer dönemi (1118-1157) Selçuklu vezirleri. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1, 1-9.
- Tokuş, Ö. (2020). Selçuklu damadı Ebu Kâlicâr Tâcûlmülûk Hezâresb ve faaliyetleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXII/(1), 199-213.
- Uygur, T. (2019). Emeviler döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz şehri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, V/(1), 131-133.
- Yazar, N. (2011). Kirmân Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu tahtını ele geçirme teşebbüsleri. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/(19), 221-237.
- Yazıcı, T. (1995). Erdeşîr. *İslam ansiklopedisi* (C. 11, s. 284-285). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zambaur, E. R. V. (1927). *Manuel de Glenealogie Et De Chronologie Pour L'Histoire De L'Islam*. Hanovre: Librairie Orientaliste Heinz Lafaie.

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ZEREDHÂNE KURUMUNUN ÖZELLİĞİ VE İŞLEYİŞİ

CHARACTER AND OPERATION OF ZEREDHÂNE IN SALDJUKS SULTANATE OF RUM

Murat Kaan YILDIZ *

Öz

Türkler, tarihte demirci bir millet olarak bilinmektedirler. Demiri ve doğal hammaddeleri kullanarak ok-yay, mızrak, kılıç, balta, gürz, kalkan, zırh ve daha birçok silah üretmişlerdir. Türkiye Selçuklu Devleti, silah üretiminde ticaret ve çarşı-pazar üretiminden ziyade, Türk halkının üretiminden faydalanmıştır. Üretilen silahlar, başkentte, önemli şehirlerde ve kalelerde bulunan, zeredhâne adı verilen yerlerde muhafaza edilmişlerdir. Türkiye Selçuklu Devleti sultanı, Ücretli Askerlere ve İktâ Birliklerine silah dağıtımında bulunmak sorumluluğuna sahip olmadığından, bu müessese öncelikli olarak Gulâm Birlikleri'ne hizmet etmektedir. Silah dağıtımını sultanın emriyle bürokratik bir düzen içinde gerçekleştiren ve taşıma işleminde de hayvanlar kullanılırdı.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Selçuklu Devleti, Zeredhâne, Zırh, Gulâm, İktâ, Türkmen, Ücretli Asker

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, mkaany@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8148-9121>.

•
Abstract

Turks, known as forger folk in history were producing bows-arrows, spears and lances, axes, maces, shields, armors, and many other weapons by using iron and natural materials. Saldjuks of Rum, rather than trading and craftsmanship, they were using the productions of Turkish people of Anatolia. The weapons were kept in the arsenals called "zeredhâne", in the capital, major cities, and castles. Sultans were not responsible for arming the mercenaries and timariots, so "raison d'être" of this government agency, zeredhâne, primarily, was arming the "gulams". Weapons were distributed by a bureaucratic order, for shipment they were using animals.

•
Keywords

Saldjuks of Rum, Zeredhane, Armor, Gulam, Timariot, Turcoman, Mercenary

GİRİŞ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin askerî teşkilâtı, siyâsî tarihi adına büyük ehemmiyet arz etmektedir. Bu bağlamda savaşlarda ve çarpışmalarda kullanılan silâhların depolandığı ve muhafaza edildiği zeredhânelerin mühim bir yeri vardır. Türkçe literatürde konuyla alâkalı müstakil bir çalışma bulunmadığından zeredhânenin hüviyetini, nasıl işlediğini ve hizmet verdiğini açıklayarak ordudaki yerini tayin etmek elzemdir. Zeredhâne ve zeredhâne ile ilgili hususları bir düzen içinde anlatarak bütün oluşturmayı ve zeredhâneye Türkçe literatürde öz bir yer kazandırmayı amaçlayan bu çalışma İbn Bîbî tarafından kaleme alınan “*El Evamirü'l Ala'îye, fi'l-Umuri'l-Ala'îye*” isimli eser başta olmak üzere dönemin diğer ana kaynaklarından ve Türk askerî tarihi hakkında bilgiler veren araştırma eserlerinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

ZEREDHÂNE

Zeredhâne¹, Ortaçağ'da Türk-İslâm devletlerinde asker tarafından kullanılan hafif silahların, savunma silahlarının, kuşatma silahlarına ait parça ve aksamın, gulâmhânedede eğitim için kullanılan silahların, av ve oyunlarda kullanılan silahların, diplomatik vesilelerle gelen veya sanat değeri taşıyan veyahut yadigâr olarak kabul edilen silahların, muhafaza edilmesi gerekli görülen her türlü askerî teçhizatın, silah yapımında kullanılan ve de değerli olan muhtelif maden, materyal, eşya ve aletin yağmur-kar gibi doğal şartlar ile hırsızlığa ve sabotaja karşı korunduğu, askerî nizam dâhilinde bir düzen içinde tutulduğu, kapalı ve muhkem yapılar, bölümler, odalardır. Ekseriyetle askerî mevkilerde, hisarlarda, kulelerde, kalelerde veya askerî kimlik taşıyan saraylarda-konaklarda bulunmaktadırlar. Sivil değil, askerî kültür kümesindedirler.

Zeredhânenin, Türkiye Selçuklu Devleti'nde nasıl bir vazifeye sahip olduğunu ve de önemini anlayabilmek için devrin silah türlerini, zeredhânedede tutulan silahları, zeredhânelerin Anadolu'da nerelerde bulunduğunu, buradan hangi askerlere silah temin edildiğini, temindeki dağıtım ve lojistiğin işleyişini bilmek gerekmektedir. Bununla beraber, Türkiye Selçuklu Devleti ile Yakın-Doğu'daki diğer devletlerde zeredhânenin benzer bir biçimde işleyip işlemediğini de görmek elzemdir.

¹ “Zerd, zered” kelimeleri anlam itibarıyla, “halka veya halkalarla örülmüş zırh” anlamındadır. Dolayısıyla kelime de zırhların tutulduğu yer anlamına gelmektedir. (Devellioğlu, 2007, s. 1180)

1. Türkiye Selçuklu Devleti Zeredhânesi'nde Muhafaza Edilen Silahlar

Selçuklu zeredhânesinde sayı olarak en çok muhafaza edilen silahın ok olduğu, Sultan Alp Arslan'ın Halep Seferi için İbnü'l-Adîm (2018, s. 47) tarafından yazılan "...silah deposuna ait 80 bin ok atıldı" cümlesiyle anlaşılabilir. Ok, Haçın ve Alanya kuşatmalarında en etkin güç olmuştur (İbni Bibi, 1941, s. 67, 95; 1996, C. 1, s. 185, 260). Kesin bir sayı verilemese de Rükneddin Süleyman Şâh'ın Konya Kuşatması'nda 60.000 okçuya sahip olduğu, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in de yanında mücadeleye müteakip şehirden 3000 okçu ile ayrıldığı bilinmektedir (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 52-53). İyi bir okçu, dakikada 9-10 ok atabildiği için, ok-yay üretiminin yüksek miktarda olması ve zeredhânelerde saklanmaları gerekmektedir (Uyar & Erickson, 2014, s. 76).

Ok-yay ile beraber kılıç da esas bir silahtı. Selçuklu kılıçları, uçta kısmî bir eğriliğe sahipti (Karaman, 2018; Kesik, 2017, s. 83) Antalya (1207), Çiçin, Suğdak, Gürcü kalelerine olan kuşatmalarda; Harezmsahlara ve Laskaris'e karşı verilen mücadelede asker kılıç taşımıştı (İbni Bibi, 1941, s. 45, 47, 58-60, 67-68, 120 124, 154-156, 166; 1996, C. 1, s. 119, 126-128, 185, 336, 405, 422.). I. Alâeddin Keykubad'ın "ellerinde işlemeli kılıçlar taşıyan, arslan kılıklı candarlar'ı" vardı (İbni Bibi, 1941, s. 89; 1996, C. 1, s. 234). Türkiye Selçuklu sultanlarının kılıçları, hükümdarın özel mülkü olarak zeredhâne veya taşhâne'de korunurdu (Uzunçarşılı, 1984, s. 84; 1996, C. 1, s. 129). I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ufak taneli mücevherlerle bezeli kılıcı vardı (İbni Bibi, 1941, s. 47; 1996, C. 1, 129). İbn Bîbî'ye (1941, s. 47; 1996, C. 1, s. 129) göre Laskaris'e olan hücumunda bizzat bu kılıcı kullanmıştı. II. Kılıç Arslan, Myriokephalon sonrasında Manuel Komnenos'a diplomatik bir nezaket adına uzun ve iki yanı keskin bir kılıç göndermişti (Niketas, 1995, s. 131; Uyumaz, 2011, s. 38). Suğdak Seferi'nden sonra, Rus elçisine de altın kınlı bir Hint kılıcı hediye edilmişti (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 336). Halife Nasırüddinullah ise I. Alâeddin Keykubad'a, "Rum ülkesi hükümdarlığı ve padişahlık alâmeti" olarak kılıç göndermişti (İbni Bibi, 1941, s. 92; 1996, C. 1, s. 248; Uyumaz, 2011, s. 51). Türkiye Selçuklu sultanlarına, Moğollar tarafından gönderilmiş değerli silahlar arasında kılıç da vardı (İbni Bibi 1941, s. 226; 1996, C. 2, s. 128; Uyumaz, 2011, s. 99). Selçuklular tarafından, Harezmlî Türkmen emîrlere altın kınlı kılıçlar da hediye olarak gönderilmişti (Uyumaz, 2011, s. 107). Savaşlarda askerlerce kullanılan veya sanatsal kimliğe sahip ve maddî değeri yüksek bu gibi kılıçlar zeredhâne korunmaktaydı. Türkiye Selçukluları kendi kılıçlarını üretebilmekteydi. Bununla beraber Hint ve Yemen kılıçlarını da kullanıyorlardı (Kesik, 2017, s. 82-83). Nitekim Yemen kılıçlarına sahip olmak bir övünçtü (Howorth, 1876, s. 207). İbni Bibî'ye (1941, s. 122; 1996, C. 1, s. 331) göre, "Rum leşkəri", yani Türkiye Selçuklu Devleti askeri, "Acem kılıcı" taşımaktaydı. Üretiminde çeliklerinin türü dahi önemliydi.

Örneğin kılıç ustaları Kırgız çeliğine ayrı bir değer vermekteydiler (Göksu, 2008, s. 315). Dimaşk kılıçları ise, muhtelif türlerde olmak üzere, Orta Çağ'da en özel bir yere sahip olan silahlardı (Fathalizade, 2010, s. 34-43).

Kılıçla beraber hançer de kullanılırdı (Köymen, 1967, s. 39-44). Çiçin Kalesi Kuşatması'nda ve Yassıçimen Savaşı'nda, Türkiye Selçuklu askerleri hançer taşıyorlardı (Kesik, 2017, s. 87). Sarayda vazifeli Çavuşlar hançerlere sahiplerdi (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 194; Kesik, 2017, s. 87). Bizzat I. Alâeddin Keykubad, bıçakçılıkta yetenekli bir hükümdardı (Merçil, 2000, s. 80). Selçuklular gerektiği takdirde hususi hançerler de kullanıyorlardı: Ahmed bin Mahmud'un (2011, s. 200), "*Sicistan Beyi Emîr Ebu'l-Fazl atından indi. Fili vurmak için bir hançer hazırlamıştı*" ifadesi buna bir delildi.

Balta da savaşta kullanılan bir diğer silahtı. Birebir çatışma haricinde de işlevselliği vardı. I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), Rabban Kuşatması'nda, zeredhânedeki askerlere, ağaç kesimi için balta dağıtmıştı (İbni Bibi, 1941, s. 77; 1996, C. 1, s. 205-206).

Mızrak, Türkler tarafından eski devirlerden beri kullanılıyordu (*Orhun Abideleri*, 2005, 72-73; Çoruhlu, 2005, s. 4-5). Selçuklular bu silahtı hemen her muharebede; Alaşehir Savaşı'nda ve Suğdak Seferi'nde (İbni Bibi, 1941, s. 47, 121, 167; 1996, C. 1, s. 127, 329) kullanmışlardı. Niketas'ın (1995, s. 127) "*Bizanslıların... sivri mızraklar her taraftan vücutlarına gömülüyor*" zikri de bu silahın çokluğu ve işlevselliğini göstermişti.

Gürz, Türk askerleri için çok önemli bir silahtı. Öyle ki İbn Bibî'de (1996, C. 1, s. 299) Türk askeri, "*Süt emmeden kesileliden beri yaptıkları iş, gürz ve ok kullanmaktan başka bir şey değildir*", olarak tanımlanmıştı. Gürze savaşlarda çokça başvurulurdu. I. Gıyâseddin Keyhüsrev, Antalya Kuşatması'nda kesin zafer elde etmek için askerlerine ok-yay'ı bırakarak gürz ve süngü taşımaları emrini vermişti (İbni Bibi, 1941, s. 44; 1996, C. 1, s. 117-118)². Alaşehir Savaşı'nda, Çiçin Kalesi, Gürcü kalelerinin fethinde de kullanılmıştı (İbni Bibi, 1941, s. 47, 129, 166; 1996, C. 1, s. 127, 348, 422). Hükümdarların kendilerine ait gürzleri olurdu. Keyhüsrev'in "*fil ağırlığında*" bir gürzü vardı (İbni Bibi, 1996, C. 1, 129). Hassa askerleri tarafından da kullanılırdı. I. Alâeddin Keykubad'ın "*silahdarları*" da gürz taşıyorlardı (İbni Bibi, 1941, s. 47; 1996, C. 1, s. 233). Myriokephalon'da kazanılan zaferde yine bu silah etkindi (Niketas, 1995, s. 126). Gürzler de zeredhânedeki saklanan önemli silahlardandı.

² Öztürk tarafından yapılan çeviride (s. 117-118) tam tersi yazılıdır, yani "*gürz ve kılıç*" yerine "*ok-yay*" kullanılması gerekliliği ifade edilmiştir. Fakat askerin surlara hücumu düşünüldüğünde "*gürz ve kılıç*" kullanılması gerekeceği açıktır; surlara koşan askerin ok-yay kullanması akılcı değildir.

Zırh, gövdeyi, uzuvları veya vücudu korumak için kullanılan “*Savunma Silahı*” sınıfından bir silahtı. Türkiye Selçuklu askerleri tarafından dönemin diğer askerleri gibi kullanılırdı. Zırhlar, zeredhânenin mevcudiyeti adına esas amillerdendi. Asker diğer tüm silahları taşıyabilecekken, zırh gibi yükte ağır ve su kaynaklarını geçerken askerin hayatını kaybetmesine sebep olabilecek bir savaş teçhizatını üzerlerinde mütemadiyen taşıyamamaktaydı (Sevim, 2008, s. 41). Bu sebeple Osmanlı Devleti’nde dahi silah depoları “*cebehâne*” yani “*zırhhâne*” olarak adlandırılmıştı (Kılıçarslan, 1993, s. 182-183).

Türkiye Selçuklularında zırh kullanımı, ordudaki gulâm sayısının artışıyla yani hafif-atlı Türkmen süvarisinden merkez-hassa ordusuna yaşanan dönüşümle beraber artmıştı. Uluğ Keykubad döneminde hassa sayısı artık 12.000’e kadar ulaştığı için zırh sayısı da en azından hassa sayısı kadar olmalıydı. Çünkü zırh hassa askerin envanterindeydi (Özdal, 2008, s. 58-59). II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrine gelindiğinde bu sayı artık oldukça yükselmişti. Nitekim Köseadağ Savaşı’ndan sonra Moğollar’ın eline kırk araba kadar zırh geçmişti (O. Turan, 2005, s. 547). Hükümdar zırhları ayırt edilebilecek nitelikteydi. Örneğin, Tutuş’un önüne, Süleyman Şâh’a ait zırh getirildiğinde, bunun bir hükümdar zırhı olduğunu kolayca anlamıştı (Sevim, 2005, s. 658).

Türkiye Selçuklu askeri miğfer kullanmaktaydı. Bu miğferlerin bir örneği, XIII. yüzyılda yapılmış bir rölyefe dahi işlenmişti (Avcı, 1984, s. 8). Hükümdarların kendilerine ait hususi miğferleri olurdu. I. Gıyâseddin Keyhüsrev’in, büyüklüğü sebebiyle “*gök kubbeye*” benzetilen bir miğferi vardı (Kesik, 2017, s. 90). Hükümdarlara ait hem zırhlar hem de miğferler kendine ait özel zeredhânelerden tutulurlardı.

Selçuklular farklı türlerde savaş makinaları kullanmaktaydılar. Mancınk bunların başında gelirdi. Sivas mancınk üretiminde öne çıkmış bir kentti (Özdal, 2008, s. 87). Antalya, Alanya, Kâhta, Çemişgezek, Harput ve Diyarbakır kuşatmalarında en etkin bir biçimde kullanılmışlardı (İbni Bibi, 1941, s. 44, 95, 110-113, 182; 1996, C. 1, s. 117, 261, 293, 301, 441, 447). Bu aletler büyük demirden güllerle atıyorlardı. Örneğin Diyarbakır’daki askerî harekâta, 6, 9, 15 ve 30 kg.’lık demir güllerle vardı (İbni Bibi, C. 1, s. 447; Koca, 2005, s. 146). Tek değil, birden fazlası kuşatmalara taşınırdı. Harput’a on sekiz kadar mancınığın taşınması orduda çok sayıda mancınığın olduğunun bir göstergesiydi (İbni Bibi, 1941, s. 178; 1996, C. 1, s. 441). I. İzzeddin Keykavus, Ankara Kuşatması için Konya’da toplandıığında, zeredhânenen bu türden silahların çıkarılması emrini vermişti (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 155). Selçuklu Meliki Rüknüddîn Cihanşâh ise Celâleddin

Hârizmşah'a (1220-1231), "*Karabuğra*" türünde yani büyük bir cins mancınık hediye etmişti (O. Turan, 1958, s. 96). Küçük türden mancınıklara ise "*arrâde*" denirdi. Mancınığa benzer düzenekte olan, "*yanıcı madde*" fırlatan, "*neffate*" adlı savaş makineleri de vardı (Kesik, 2017, s. 93).

Türkiye Selçukluları, sur ve tahkimatın temeline inmek için nakkâb adlı delici aletler kullanıyorlardı (Kesik, 2017, s. 93). Bu aletlerin tahribatta büyük ünleri vardı. Urfalı Matheos (2019, s. 141), "*Sultan (Alp Arslan), şehrin (Halep) surunu delik deşik ettiği halde şehre yine bir şey yapamamıştı*" yazarak esasında nakkâbların başarısını vurgulamıştı. Çokça başvurulan bir silah idi. Nitekim kuşatmalarda ortalama elli kadar "*nakkabân*" kullanabiliyordu (Kesik, 2017, s. 93). Ağır ve demirden aksamı olan bu savaş makinası da yine zeredhâde muhafaza edilirdi. Madenî aksamı olan böyle savaş aletleri, zeredhâdede muhafaza edilmediği takdirde kış şartlarında kısa sürede kullanılmaz hale gelecekti.

Çarh, büyük boyutlu, baş parmak kalınlığında, dirsek uzunluğunda demir oklar atan bir savaş makinasıydı. İki insanı art arda ve hatta duvarları delemek kadar kuvvetliydi (Kesik, 2017, s. 94). Türkiye Selçukluları için oldukça önemli bir silahtı. Öyle ki, Kilikya Ermenileri'nin tâbiyet şartları arasında 500 çarh'çı göndermek vardı (Göksu, 2008, s. 179). Pervâne ile Emîr Kaymaz, Tatvan'da Kır Han ile olan siyâsi görüşmeden dönerken yanlarında çarhçılar da bulunmaktaydı (Göksu). Çarh'ın aksamı da yine zeredhâdede tutulurdu. 1.800 kilogram ağırlığında, "*kuşkencîrler*" ise büyük ve kuvvetli oklar atan, kale kuşatmalarında kullanılan bir diğer savaş aleti türüydü. İsmi de zaten "*kale duvarı delen*" anlamındaydı (Özgüdenli & Duman, 2016, s. 93).

2. Zeredhâne Müessesenin Kimliği ve İşleyişi

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na (1994, s. 269-270), göre, "*Türk Ordusu*" üç esas niteliğe sahipti: Türk Ordusu, ücretli değildir; Türk Ordusu daimîdir, Türk Ordusu temelde süvarilerden kuruludur. Lâkin zaman içinde, İran ve Yakın-Doğu coğrafyalarındaki yönetim geleneğinin tesiri, göçebe-federasyondan bürokratik devlet teşkilatına geçiş ve şehirleşme ordu nizamında kısmî değişiklikler yaşatmıştı (Gordlevski, 1988, s. 291; Gökdemir, 2016, s. 12-13; Göksu, 2019, s. 283-313; Grousset, 1980, s. 153-169; Köymen, 1967, s. 7-8, 37-38; 1983, C. 1, s. 109; Nizamü'l Mülk, 2015). Öyle ki, "*Türkiye Selçuklu Ordusu'na*", artık Frank-Latin Ücretli Askerler dahi katılmışlardı (Kesik, 2017, s. 26, 37; Ş. Turan, 1990, s. 95;) "*Daimî*" yani kadın-erkek, genç-yaşlı her kişi ve meslekten insanın "*daima*" hazır olduğu bir halk ordusu yerine, gulâmların oluşturduğu maaş alan birlikler vardı.

³ "*Kara*", kelime olarak siyah rengini ifade ettiği gibi "*haşinliği, kuvveti*" de ifade etmektedir, "*buğra*" ise "*erkek deve*" anlamına gelmektedir.

Türk Ordusu, Türkiye Selçukluları devrinde yine, çoğunlukla süvarilerden müteşekkilse de savaş makinalarını kullanacak uzmanlar, tabî devletlerden gönderilen mızraklılar, gönüllü askerler ve ağır zırhlı Frank-Latinler'den oluşmak üzere orduda piyadeler de kayda değer bir çoğunluk idi. Örneğin I. Alâeddin Keykubad'ın Gürcistan Seferi'nde, 5000 kadar ücretli piyade ordunun yürüyüşüne katılmıştı (Koca, 2005, s. 115; Göksu, 2019, s. 285). Artık, piyadenin mevcudiyeti devrin Türk Ordusu'nun bir parçası haline gelmişti. Öyle ki Türklerin ilk "*düzenli piyade birliğini*" sahaya sürdükleri Palekanon Savaşı (1329) ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurumsal sonu (1308) arasında sadece 21 yıl kadar kısa bir süre vardı (Emecen, 2010, s. 21-22). Dolayısıyla, Türkiye Selçuklu Ordusu ile "*Geleneksel Türk Ordusu*" arasında artık bir süvari-piyade farklılığı bulunuyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti orduları sefere çıktıkları zaman yanlarında hayvanlar ve arabalarla seyyar silah depoları taşıyorlardı. Yassıçimen Savaşı'nda, maktul düşen Harezm askerlerinin teçhizatı sefer esnasında orada olan cephaneliğe taşınmıştı. Bu tarz cephaneliklerden silah dışında askerin muhtelif ihtiyaçları karşılanırdı (Köymen, 2020, s. 376). Lâkin bu mobilize silah depoları, zeredhâne kimliği taşıyordu. Benzer şekilde Selçuklular, yer altı yerleşimlerini de askerî amaçlarla kullanan bir milleti (*Aksaray İli Merkez Kültür Envanteri*, 2010, s. 284). Ancak böyle seyyar silah depolarında olduğu gibi bu mahaller de birer zeredhâne değildi. Zeredhâne ancak muhkem bir yapı içinde olmak üzere, giren ve çıkan tüm envanerin kayıt altında tutulduğu, askerî yerleşimin bir parçası olan bürokratik-hümayun ve de yerleşik bir düzendi.

Zeredhâne, askerî önem sebebiyle düzenli olarak korunan bir mevki idi. Korunmada ise çoğunluğu Türkler'den müteşekkil özel bir birlik olan "*Gulâmân-ı Silâhdarân*" görevliydi (Ş. Turan, 2009, s. 191-192). Başındaki asker, sultanın silâhlarını taşımakla vazifeli olan "*emîr-i silâh*" namı Selçuklu kumandanıydı (Kesik, 2017, s. 95; Taneri, 1995, s. 145). Bu kişi dikkat sahibi ve buraya düzenlenecek bir sabotajı önlemek için de yakın dövüşte mahir olmalıydı.

Selçuklu sultanlarının silahları da yine zeredhânelerde yani "*zeredhâne-i hâss*" veya "*zeredhâne-i saltanat*'larda" saklanmaktaydı. Zeredhâne için bir "*defter*" mevcuttu. Silahların türleri ve sayısı burada kayıtlı olurdu. Silâhların dağıtımı ve ele geçirilen düşman mühimmatının kaydedilmesi adına kullanılırdı (Kesik, 2017, s. 95; Uzunçarşılı, 1984, s. 84). Kendine ait bir evrakı ve kayıt düzeni mevcuttu: Harran'da Dımaşk ve Taşkent yayları, Frank, Gürcü ve Gil işi kalkanlar bulunmuş ve zeredhâne için defterlere kaydedilmişti (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 444-445). Çiçin Kalesi'nin alınmasından sonra, "*...divan memurları kaleye giderek zahire ve silâhları müsadere*" etmişlerdi (İbni Bibi, 1941, s. 67; 1996, C. 1, s. 185).

Zeredhâne silah deposu olması haricinde siyasî suçluların da tutulduğu bir yerdi, yani güvenliği sayesinde özel bir hapisâne olarak da kullanılmaktaydı (Taneri, 1993, s. 145). İbn Bîbî'de bu uygulama, "...cephanede nezaret altına alınmak suretiyle esir edilmişlerdir" olarak ifade edilmişti (İbni Bibi, 1941, s. 61; 1996, C. 2., s. 170). "Kir Aleksî" ve adamları da yine yakalandıktan sonra zeredhâne-i hâss'ta tutulmuşlardı (İbni Bibi, 1941, s. 61; 1996, C. 1, s. 170). Benzer uygulama, emîrler için inşa edilmek üzere, Kaletulcebel'de, Memlûklar'da da vardı (Kortantamer, 2010, s. 94).

3. Zeredhâne İçin Silah Temini

Prof. Dr. Osman Turan (1980a, s. 175), Türkiye Selçuklularının kendi silahlarını, savaş makinaları da dahil olmak üzere, bizzat kendilerinin ürettiğini beyan etmiştir. Prof. Andrew Peacock (2016, s. 90) ise Selçuklu Türkleri'nin elindeki silahların ganimet olduğunu veya satın alındığını düşünmektedir.

Anadolu'da "Kemanger, Seyyâf, Siperger, Şemşirger, Tirtıraş, Zırhbâf, Zırhger" adlarıyla bir silah esnafı vardı (Merçil, 2000, s. 160, 206). Bu esnaf gerekli malzemeleri elde ederek muhtelif silahlar üretir ve bunları askerlere satarlardı. Türkiye Selçuklu askeri bizzat esnaftan temin ettiği silahla savaşa katılabiliirdi.

Anadolu'ya dışarıdan da silahlar gelirdi. Örneğin, İran'da "pulad" yani paslanmaz çelik işlenmekteydi (Alipour & Rehren, 2014, s. 1-33). Fergana ve İsficab'da silah üretilirdi (Barthold, 1990, s. 254). Kafkaslar'da ve Azerbaycan'da yine Türk silah ustaları bulunuyordu (Barbaro, 1979, s. 543-544; Marenesi, 1865, s. 125; Togan, 1981, s. 31). Dönem itibariyle çelik, en iyi Dımaşk'ta silaha dönüştürülmekteydi. Burada üretilen kılıç, hançer, balta, gürz, kalkan ve daha birçok silah, "Dımaşk Çeliği" olarak tanınmıştı. Yakın-Doğu, Güney Hindistan, Horasan veya Merv'den de gelen madenî materyalin işlenmesiyle yapılırdı. Bunlar hükümdarlar, emîrler ve soylular adına pek değerliydi (Fathalizade, 2010, s. 34-43). Avrupa'dan da zırh, kalkan ve miğfer de yine Anadolu'ya girmektedir (O. Turan, 1980a, s. 176).

Görüldüğü üzere Selçuklu Türkiyesi hem kendi esnafının üretimiyle hem de dünyanın birçok noktasından kendisi için silah ithal ederek ordusunun ihtiyacını karşılayabiliyordu. Lâkin tüm bu üretim ve ticarete rağmen, sayısı sadece sahada bile 100.000 ulaşabilen bir ordunun silah donanımının tamamının esnafla ve ticaretle karşılanabilecek olması akılcı değildi. Arslan Yabgu'nun çağrısına cevap vermeye hazır, Gazneli Mahmûd ile arasındaki konuşmada bahsi geçen yüz binlerce atlının donanımı, Türkmenlerin ne kadar çok sayıda silah üretebileceklerini gösteriyordu (Aksarayî, 2000, s. 7-8; Kazvîni, 2015, s. 18-19). Bu atlılar için bir esnaf grubu ya da ticaret söz konusu değildi. Dolayısıyla Anadolu'daki Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti ordusunun esas silah kaynağı

idi. Silah üretebilen bir millet olarak temel üretim malzemelerine yani ağaç ve hayvansal ürünlere zaten oldukça kolay bir biçimde ulaşabiliyorlardı. Buna madenler de dahildi. Anadolu'da demir, bakır ve pirince ulaşabiliyordu veya ticaretle de temin ediliyordu (Dukas, 2009, s. 124; Fleet, 2009, s. 111-119; İbn Battûta, 2013, 287; İnalçık, 2009, s. 124; Simone de Saint Quentin, 2006, s. 50) Bu sonuç, ordu-millet anlayışının bir ürünüydü.

4. Türkiye Selçuklu Devleti Zeredhânesi ile Yakın-Doğu'daki Zeredhânelerin Farkları

Abbasiler, Eyyûbiler ve Memlûklar gibi Yakın-Doğu devletlerinde zeredhâne, çoğunlukla bir "çarşı-pazar" düzeniydi.

Abbasîler'de, Bağdat'ta bir silâh çarşısı mevcuttu. Bu çarşıdan Abbasî askerleri piyade veya ve süvari olmak üzere ok, yay, mızrak, kılıç, gürz, kalkan vb. muhtelif savaş teçhizatını temin ederlerdi ve ülkelerinde silah satın almak için başka çarşılar da vardı (Çelik & Yıldırım, 2013, s. 247-248). Eyyûbiler'deki silahhâne ise 7000'den fazla dükkân mahiyetinde, bir çarşı içinde bulunmaktaydı (Şeşen, 1995, s. 25); yani zeredhânenin karşılığı büyük bir esnaf topluluğu idi. Memlûklar da yine profesyonel askerler oldukları için silâhlarını satın almak veya bir şekilde temin etmek zorundaydılar. Kahire ve Dımaşk'ta onlar için silâh îmalı ve satışı yapan pazarlar mevcuttu (Lapidus, 1967, s. 19). 1346-1347'de inşa edilmiş Kahire sarayının girişinde, bizzat "silah çarşısına" bakacak şekilde, Vezir Seyfeddin'in damgası olan kılıç-pala motifi bir rölyef olarak görülebilmekteydi (Nicol & Dennis, 1993, s. 19). Mısır'da ayrıca, zengin şahısların, kendilerine ait silah depoları vardı ve devlet yeri gelince bu kişilerden silah kiralardı (Özdal, 2008, 56). Mısır-Suriye ordularında silah satın alınabilen "ordu-pazarlar" da bulunuyordu (Koca, 2019, 257). Bu sebepler ile Mısır'da, askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması için silah zanaatı zamanla gelişmişti (Lapidus, 1967, s. 19)⁴. Görüldüğü üzere ordu ile çarşı arasında bir bağ mevcuttu. Lâkin bu durum Türkiye Selçuklu Devleti'nin düzeninden tamamen farklıydı; orduyu donatmakla sorumlu olan çarşı değil, yukarıda da ifade edildiği üzere bizzat halk idi.

5. Zeredhâneler'in Buldukları Noktalar

Türkiye Selçuklu Devleti'nde zeredhâneler, şehirlerde, kalelerde, hisarlarda, askerî mevkilerde ve hatta muhkem kervansaraylarda bulunmaktaydı. Başkentlerde olanlara, "zeredhâne-i hâss" veya "zeredhâne-i saltanat" adı verilirdi (Kesik, 2015, s. 95; Uzunçarşılı, 1984, s. 34-35).

⁴ Mısır'da ayrıca zeredhâne olarak zikredildiği üzere merkeze bağlı kale ve hisarlarda silah depoları da vardı (Luz, 2014, s. 152). Memlûkların, "zerekâş'ın" denetiminde merkez ordusuna mancınık, top ve muhtelif savaş teçhizatı veren bir zeredhâneleri de bulunuyordu (Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türki, 2018, s. 39; Uzunçarşılı, 1984, s. 337, 419).

Kalelerde cephaneliğin bulunması bir şarttı. Bu düzen, askerlerin kuşatma makinası ile kalelerini savunurlarken yanlarında bir de cephanenin olduğu XIII. yüzyıldan kalma büyük bir seramik tabakta dahi resmedilmişti (Nicolle & McBride, 2020, s. 20). Anadolu'da da Roma ve Bizans'tan kalma birçok silah deposu Selçuklularca kullanılmıştı. Örneğin, Niksar Kalesi'nde Roma İmparatorluğu'ndan kalma bir silah deposu günümüze kadar ulaşabildi (Yurdalan & Sezgin, 2014). Dânişmend Gâzi Destanı'nda (2007, s. 96) "*Mihail'in cephanesine vardılar. Müslümanlar da silahlandı*" cümlesi ile Bizans'tan kalan silah deposundan bahsedilmişti. Destanda Artukî, zindanlarda Müslümanları kurtarma mücadelesi verirken elbise bulması gerektiğinde Meryem Hatun meşhur silahşoru kapısı çok güçlü olan "*zırhhâneye*" götürmüştü. Destanda (2007, s. 186) ayrıca Hatun, "*her ne isterseniz orada vardır*" diyerek burada silahla beraber muhtelif ihtiyaçların da olduğunu bilgisini vermişti. Selçuklu Türkleri, Bizans İmparatorluğu'ndan ele geçirdikleri kaleleri onarıyor, yeni kısımlar ekliyor, mescid, darphâne, hamam, ticarethâne ve konak inşa ediyorlardı (Parlak, 2019, s. 636). Görüldüğü üzere zeredhâneler yine bu yapılar arasındaydı. Yapının denetimini "*kutvâl, dizdâr, kaledâr*" adlı görevliler sahiplenmişti (Kesik, 2017, s. 50).

Kentlerde zeredhâneler mevcuttu. Anonim Selçuknâme'de, Karamanoğulları ve Eşrefoğulları'nın 1285'te Konya'ya girişleri üzerine, "*Konya halkı tepeden tırnağa silahlandı*" bilgisi verilmişti (Anonim Selçuknâme, 2011, s. 53) Bu bilgi Konya'da hali hazırda silah depolandığını ve bunun için de bir zeredhânenin mevcut olduğunun kanıtı idi. Konya'daki saray-yönetim merkezi kuvvetle muhtemel bugünkü "*Alâeddin Köşkü*" kalıntısının bulunduğu tepe dahilinde idi (Küçükdağ & Arabacı, 2016, s. 238-239). Dolayısıyla zeredhâne de köşke çok yakın bir yerde idi.

Sivas, zeredhânenin olduğu bir diğer şehirdi (İbni Bibi, 1941, s. 76). İbni Bîbî'nin eserinde, Babaî İsyancıları'na dair olan anlatıda "*Oranın cephanesinde bulunan (zeredhâne) silahları alıp askere dağıttılar*" bilgisi yazılmıştı (İbni Bibi, 1941, s. 209; 1996, C. 2, s. 52). Burası ayrıca mancınık gibi savaşta kullanılan makinaların üretiminde başarılı bir kentti (Özdal, 2008, s. 87). Mancınıklara ait parçaların korunması bir zaruretti.

Kayseri'de de bir zeredhâne bulunmaktaydı. Kalenin Bizans döneminde inşa edilmiş büyük hisarı Selçuklu devrine de yetişebilmiş ise, burası da bir zeredhâne olarak vazife görmüş olmalı idi. Bununla beraber şehrin Türk devrinde inşa edilmiş burçlarından biri de yine zeredhâne olarak kullanılabilirdi (Akok, 1976, s. 12-15, 29-38). Lâkin zeredhâne kuvvetle muhtemel İç Kale'de olmalıydı. Nitekim burası, Osmanlı Devleti döneminde devlete ait değerli eşyaların muhafaza edildiği ve suçluların hapsedildiği güvenli bir yer idi (İnbaşı, 2000, s. 842).

Erzurum'da da bir zeredhâne vardı. Kentin alınmasından sonra, Uluğ Keykubad burada bir hafta kadar vakit geçirmişti ve kale komutanlarıyla nâiblere emir vererek, zeredhânedeki tüm ihtiyaçların teminini istemişti, (Köymen, 2020, s. 378). Zerdhâne kuvvetle muhtemel, kalenin en güvenli yeri olan İç Kale'de olmalı idi.

Afyonkarahisar Kalesi (Karahisarısâhib, Karahisar) Türkiye Selçuklu Devleti devrinde, sahip olduğu yükseklik ile güçlü kalelerden biriydi. Eflâkî'de kaleye dair verilen "*Bütün kaleyi nefis kumaşlarla ve silâhlarla süslediler...*" bilgisi açık olarak bir zeredhâneyi işaret ediyordu (Eflâkî, 1973, C. 1, s. 314-315). Nitekim Dânişmend Gâzi Destanı'ndaki (2007, s. 186) zeredhânelerde kumaşlar da bulunuyordu. Bu kale, I. Alâeddin Keykubad'ın hazinelerini muhafaza ettiği fevkalade güvenli bir yapı idi. Kalede ayrıca saray, mescid ve zindan da vardı (Eflâkî, 1973, C. 2, s. 268; Parlak, 2019, s. 640-641). Burası, Selçuklu-Bizans savaşlarının gerçekleştiği, çok sayıda Türkmen mezarının bulunduğu ve de I. Alâeddin Keykubad döneminde bir Türkmen ailesinin (İlyas bin Oğuz ve halefi Hacı Mehmed) yönettiği bir şehir idi (Bulduk, 2013, s. 5-7). Yolların birleştiği bir şehir olması sebebiyle de herhangi bir amaçla, ulaşım-ulaştırma için uygundu. Dolayısıyla gerektiği takdirde silah aktarımı ve depolanması için bir kavşak noktasıydı.

Ankara da zeredhânesi olan bir şehirdi. Büyük ve muhkem bir yapı olması sebebiyle bünyesinde çok sayıda depo bulundurabilecek bir teşekküldü (Darkot, 1971, s. 449-450). Nitekim şehir, II. Süleyman Şah'ın yaz ve kış, üç sene boyunca kuşatmasına dayanmıştı (Kesik, 2000, s. 244). Böyle bir kuşatmaya askerin dayanması için, yanında mutlaka fazladan oku, kargısı ve kullanacak ise sapan taşı olması gerekirdi.

Alanya Kalesi'nde Selçuklular'dan önce bir silah deposu mevcut olup fetihten sonra burası bir zeredhâneye çevrilmişti. Bizzat İbn Bîbî, (1941, s. 97; 1996, s. 267) "...içindeki erzak ve teçhizat kıyamet gününe yetiyecek derecede doldurulmuştur", ifadesini kullanarak kalenin kuvvetini göstermişti. Zeredhâne, Kızıl Kule bünyesinde bulunabileceği gibi eski sarnıçlardan biri kireç çekilmek-kurutulmak suretiyle zeredhâneye dönüştürülmüş olmalıydı.

Antalya'da da bir zeredhâne vardır. İbn Bibi'nin eserinde (1996, C. 1, s. 119), I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'yı fethini anlatılırken "...ambarları ve silah depolarını (zeredhâne) her türlü zahire ve silahla doldurdular" bilgisi verilmişti. Şehrin ikinci fethinde, surların güneybatı köşesine bir oldukça muhkem bir yapı inşa edilmişti veya bu kısım kuvvetlendirilmişti (Yılmaz, 2002, s. 115). Zeredhânenin burada bulunması muhtemel idi.

İznik'te de bir zeredhâne mevcuttu. Cenâbî'de "*İznik'e asker ve silâh yığıldılar*" bilgisi ifade edilmişti (Kesik, 2000, s. 234). Bu silah yığılan yer, Bizans'tan

kalabilecek bir silah deposu olduğu gibi zeredhâneye de çevrilmiş bir yapı olabilirdi. Örneğin, kiliseler zeredhâneye dönüştürülmekteydi. İstanbul'un fethine müteakip Türkler, Aya İrini gibi devasa boyuttaki bir yapıyı cephaneye çevirmişlerdi (Amicis, 1997, s. 237; 2010, s. 249). Burada da İznik Gölü'ne sırtını vermiş oldukları için Yenişehir Kapısı ile Güney Göl Kapısı üçgendeki iki kiliseden birinin de zeredhâne olarak kullanımı muhtemeldi (Eyice, 1988, s. 33). İznik'in ayrıca kalede yeterli miktarda ok, temren, sapan taşı ve kargı olmadan, Emîr Porsuk'a (ö. 1097) ve Emîr Bozan'a uzun bir süre dayanabilmiş olmaları makul değildi (Anna Komnena, 1996, s. 197-198; Cahen, 1968, s. 80; Kesik, 2000, s. 232). Şehir ayrıca, Haçlılara da yine bir süre direnebilmişti (Kesik, 2018, s. 24-28). Kent, Türklerin, İstanbul'un Anadolu Yakası'na kadar uzanan askerî harekâtında silâh temin edebilecekleri en uygun karakol konumunda idi (İnalçık, 2009, s. 43). Bu akınları beslemek için de bir zeredhânenin mevcudiyeti şarttı.

Sultan Han'ı, 24 kuleli ve büyük duvarlarıyla bir kale kadar muhkem bir ticaret merkeziydi. Burası kervanlar için bir "sığınak" kimliğine sahip olduğundan handa yiyeceklerle beraber ayrıca mühimmat da depolanmaktaydı (Gordlevski, 1988, s. 217). Nitekim Karatay Kervansarayı, Türkiye Selçuklu ordularının seferleri esnasında kullandığı bir konak noktası idi (O. Turan, 1980a, s. 189). Uzun müddetli kuşatmalara dahi dayanabiliyorlardı.

6. Zeredhâne'den Hangi Birliklere Silah Temin Edildiği

Zeredhâne'den silah dağıtımının olduğu kitle, esas olan Gulâmlar idi. İktâ Birliklerine, Ücretli Askerlere ve tâbi devletlerden gelen askerlere düzenli bir silah dağıtımı yoktu. Gâziler ile Gönüllü Birliklere silah dağıtımı şartlar dahilinde idi. Türkmenler de vazifelerine göre silah almakta veya alamamaktaydılar.

Gulâmlar, Türk-İslâm devletlerinde askeriyede, bürokraside ve sarayda vazifelendirilmiş köleler veya tutsaklar idi (Kesik, 2017, s. 26-27; Koca, 2019, s. 238; Köymen, 1967, s. 9-32; Merçil, 1996, s. 180-184). Savaşta kullandıkları tüm zırh, kalkan, kılıç, pala, hançer, mızrak, gürz, kısacası tüm askerî teçhizat zeredhâne'den karşılanmaktaydı. Evlâ kumaştan işlemeli kıyafetleri, en iyi madenden en başarılı silah ustaları tarafından yapılmış sağlam silahları, altından ve gümüşten kılıç kayışları ve kalkanları zeredhânedan teslim edilirdi (Koca, 2019, s. 243; Özdal, 2008, s. 45). Türkiye Selçuklu Devleti sarayında, sultana refakat eden ve koruma sağlayan "gulâman-ı saray, gulâman-ı dergâh" askerleri mevcuttu. Bunlar, "müfârede, halka-i hâs, mülâzimân-ı yatak" gibi gruplara da ayrılmışlardı. Aralarından kuvvetliler ve yetenekli silahşor olanlar, bilhassa savaşta sultanın yanında olurdu. Sultanın katıldığı divân ve resmî toplantılarda, güvenlik için seçme askerler mevcuttu ve kılıç, mızrak ile gürz kullanmakta ustaydılar (Kesik, 2005, s. 26-34; Koca, 2005, s. 85). Taşıdıkları silahlar da hem kaliteli hem de devlet temsiliyeti

gereği sanatsal değeri olması gerektiğinden, bunlar da zeredhânenin teminindeydi. “*Gulâmhâne, uşakhâne*” adlı bir tür askerî okulları mevcuttu (Koca, 2005, s. 86-87; Rice, 2015, s. 82). Eğitim için kullanılan silahlar da yine zeredhânenin temin edilirdi.

İktâ, devlete ait olan toprakların işletme ve faydalanma hakkının şartlar dahilinde bireylere verilmesi idi. İktâ sahipleri topraklardan kazandıklarıyla askerî seferlere hazır, eğitilmiş ve donanımlı sipahiler yetiştirmekle vazifelidiler. Ordunun büyük bir kısmını bunlar oluşturmaktaydı. Sipahiler orduya katıldıkları esnada askerî teçhizatları zaten beyleri tarafından çoktan tamam edilmiş olduğundan, zeredhânenin silah alımına ihtiyaç duymamaktaydılar (Bombaci, 1978, s. 343, 348; Kesik, 2017, s. 34; Koca, 2019, s. 246-247; Ravendî, 1957, C. 1, s. 117; O. Turan, 1980b, s. 125-160). Ayrıca bunlar zaten ekseriyetle zırhsız idi (Özdam, 2008, s. 58).

Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti ordusunun bir parçasıydılar (Kesik, 2017, s. 41-42). Süleyman Şâh, Anadolu’da iken yanında Yabgulu ve Horasanlı Türkmenler’den büyük bir çoğunluk vardı. Haçlılara karşı mücadele eden Davud ve I. Kılıç Arslan’ın yanında çok sayıda Türkmen vardı (Sevim, 2008, s. 24). Alaşehir Savaşı’nda sağ ve sol beylerine bakıldığında Kayı Aşut Bey, Bayındır İbrahim Bey ile Yakup Kabakulak ve Akçaapa adlı emirler bulunmuştu (Anonim Selçuknâme, 2011, s. 39; Baykara, 1997, 41). “*Türkân-ı Ecrî Hor*” adıyla zikredildiği üzere Köseadağ Savaşı için Kuzey Suriye’den Harezmliler, Yabgulular ve Kıpçaklar toplanmışlardı (Koca, 2005, s. 117). Gerekli görüldüğü takdirde tüm bu askerlere ihtiyaç dahilinde silah verilirdi. Uç Bölgeleri’ndeki Türkmenler, Anadolu’daki Türk yurdunun sınırlarını genişleterek büyük hizmetler ettikleri için, Türkiye Selçuklu Devleti bu kitleye, gaziler ve sâlâr’a silah temininde bulunmakta ve maaş bağlamaktaydı (Koca, 2005, s. 105; Köymen, 1967, s. 5). Uç Teşkilatı’nda, sağ ve sol kol olmak üzere, Kastamonu ve Ankara olarak iki merkeze sahipti. XII. yüzyılda, sağ kol’da Hüsameddin Çoban, sol kol’da ise Seyfeddin Kızıl vardı (Koca, 2005, s. 108). Bu Türkmen reislerine ve silahşorlarına ise zeredhânenin silah desteği kesin olarak yapılmaktaydı.

Türkmenlerin iktisadî ve içtimaî düzenleri devlet politikalarıyla her daim beraberliğe sahip değildi ve büyük isyan hareketleri de gerçekleştiriyorlardı (Ayan, 2013; Ocak, 1980). Sultan Sencer’i tutsak alıp Büyük Selçuklu Devleti’ni toplumsal ve ekonomik açıdan güç bir duruma düşürmüşlerdi (İbnü’l Verdî, 2017, s. 96-99; Kazvînî, 2015, s. 75-79; Reşîdü’l-dîn Fazlullâh, 2018, s. 123-126. Süryani Mihail’in kaydı (Michel le Syrien, 1905, C. 3, s. 370-372; 1944, s. 249-250) dikkate alındığında, II. Kılıç Arslan, Myriokephalon’da Türkmenleri denetim altında tutamamıştı. Türkiye Selçuklu Devleti’nde ise Babaî İsyancıları’nın yine devlete ağır

sonuçları olmuştu (Simone de Saint Quentin, 2006, s. 134-158). Sultanlar, Türkmenlerin savaştaki bağlılıklarına da şüphe ile de yaklaşabiliyorlardı (Bombaci, 1978, s. 348). Kendileri, Ücretli Asker kimliği de taşıyorlardı (Bombaci, 1978, s. 347, 354). Türkmenlere, bu vb. olumsuz özellikleri sebebiyle silah dağıtımını her zaman gerçekleştiriyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti ordusunda ücretli olmak üzere, Frank ve Latin askerler mevcuttu. Ekseriyetle, kendilerine ait silahlarla hizmete giriyorlardı (Nolan, 2017, s. 59). Bu noktada, Ücretli Askerler'in ve zeredhâneyle ilintileri bulunmuyordu. Lâkin hassa olanlar için bu durum geçerli değildi. I. Alâeddin Keykubad'ın, "*Kazvinli, deylimli, frenk olmak üzere... beşyüz çavuş'u*" bulunuyordu (İbni Bibi, 1941, s. 89; 1996, C. 1, s. 234). Hassa olan Frank-Latin, Kazvinli, Deylemli askerlere zeredhânedeki silah dağıtımını yapılacağı kesindi.

Ücretli askerlere çok sayıda silah teminini tehlikeye sebep olmaktadır. Çünkü kendileri her daim aynı beyin hizmetinde kalmıyorlar veya devlet içi çatışmalara müdahil oluyorlardı (Holmila, 2012, s. 45-67; Kesik, 2017, s. 37). Sa'deddin Köpek 1000 kadar Frank'ı kullanarak bir siyasî oyun ile, Sultan Gıyaseddin'i tahta geçirtmişti (Kesik, 2017, s. 37). Bunun haricinde, Frank-Latin birliklerinin çoğunluk teşkil ettiği bir ordu ile, herhangi bir Haçlı birliğini karşılamak da tehlikeli olacaktır. Ücretli Askerlere silah temininin olmadığı, kendileri tarafından kullanılan silahlar vesilesiyle de görülebiliyordu. Öyle ki Frank-Latin askeri, öz donanımını değiştirdiği takdirde kimliğini de değiştirmekteydi. I. Gıyâseddin Keyhusrev'i hileyle şehit eden Frank askerine dair söylenen "*Sonra onun alât ve esvabını devşirüp...*" cümlesi ile Avrupalı askerin kendini gizlemek için hükümdarın "*savaş teçhizatını*" kullandığı açıktı (Baykara, 1969, s. 26). Nitekim Frank-Latinler kendi savaş nizamlarına uygun olacak halde farklı türden, kılıç, balta, kalkan, zırhlara ve en büyük fark olmak üzere arbaletlere sahiplerdi (Gelli, 1900; Edge & Paddock, 1991). Sonuç olarak Avrupalı asker zeredhânedeki, eğer hususen konulmamışsa kendisinin kullanacağı türden silahlara çokça ulaşamıyordu.

Türkiye Selçuklu Devleti ordusuna, devletin yaptığı antlaşmalar neticesinde diğer devletlerden de askerler katılmaktaydı. Bunlar arasında Dânişmendliler, Saltuklular, Mengüçükler, Artuklular, Ermeniler, Eyyûbiler, Trabzon ve İznik Rumları, Gürcüler ve Ruslar mevcuttu (Kesik, 2017, s. 39-41). Simon de Saint Quentin, (2006, s. 51) II. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde orduya gönderilen milletleri ve sayılarını vermişti: Küçük Ermenistan kralı, 300 mızraklı; Lambron Beyi, 29 mızraklı; Vatatzes, 400 mızraklı; Trabzon hâkimi, 200 mızraklı; Halep Beyi, 1000 mızraklı; Malatya, Antep, Mardin, Hama, Humus, Şam, Silvan, Amman beyleri ise yine güçleri yettiği ölçüde mızraklı verme vaadindeydi. Bu askerler de teçhizatla gelecekları için zeredhâne ile yine bir ilintileri bulunmayacaktı.

Türkiye Selçuklu Devleti ordusunda halktan, askerî eğitim almamış, asker statüsünde bulunmayan kitleler de mevcuttu. Bunlar, gaziler, kalenderî dervişleri, fukara ve yaşam alanını koruma arzusunda olan şehir, kasaba veya köy ahalisinden insanlardı (Anonim Selçuknâme, 2011, s. 52; Babinger, 2014, s. 21-84; Göksu, 2008, s. 228-236; Ocak, 1999, s. 89; Saint Simone de Quentin, s. 43-46; Togan, 1981, 370). Halktan muharip bekar gençler de yine ulaşabildikleri kadar silah ile, Osmanlı Devleti'nin erken dönemindeki "Azeb" taifesi gibi "gönüllüler" olarak savaşa katılıyorlardı (Bostan, 1991 s. 312). Alanya'nın fethinde, Uluğ Keykubad savaşa iştirak eden fukara ve gönüllü taifesinden askerlere 1000 koyun ve 100 büyükbaş hayvan dağıttığı gibi 1000 gümüş dirhem vermişti (Göksu, 2008, 230). Savaşta hakikî katkı sağlayacak nitelikte kılıç, mızrak ve kalkan edinemeyecek bu birliklere silah, zeredhânedен veya seyyar silahhânedен sağlanırdı. Nitekim gönüllü taifeler, devlet tarafından silah verilmedikçe en iptidâi veya en kolay erişilebilen silahları kullanıyorlardı: çomak, cirit, pirinç temrenli mızrak, sapan; uzun bıçak, kama, sopa. Dervişler arasında tahta kılıç kullananlar dahi vardı (Dukas, 2012, s. 124; Köymen, 1983, C. 2, s. 255; Tanman, 1988, s. 65; Yıldız, 1991, s. 10).

Tüm bu sınıflandırmalara rağmen, sultan gerekli gördüğü anda, savaşın kaderi veya ordunun geleceği için arzu ettiği takdirde herhangi bir askeri birliğe, sıfatına bakmadan başta ok olmak üzere silah dağıtma kararını alabilmekteydi. I. Alâeddin Keykubad, Moğol tehlikesinin yaklaşmakta olduğunu bildiği için Anadolu'da hazırlıklara başlamıştı (Sümer, 2002, s. 358-359). Bu "hazırlıklar" içinde silah dağıtımları da mevcuttu.

7. Zeredhâne ve Lojistik

Askerî Strateji'nin üç önemli unsuru vardır: "*zaman, mekân, kuvvet*" (Özkaya, 2019, s. 21). Zeredhâne, zaman ve mekân kullanımı adına önemlidir, çünkü Karadeniz kıyılarına gerçekleştirilecek askerî harekatta teçhizat desteği Konya ya da Kayseri'den değil, Sinop gibi kıyıya daha yakın bir noktadan olmalıdır. Kuvvet ise zaten bizzat silah ve teçhizatın kendisidir; zeredhâne silahın yani "*kuvvetin*" toplandığı yerdir. Esas kuvvet asker olsa da silahsız bir askerin manası olmayacaktır.

Türkiye Selçuklu Devleti ordusunun silah ve askerî teçhizat ihtiyacının karşılanması gerektiğinde sultan ferman yazar ve askerî-bürokratik süreç başlatılırdı. Düzeninin işlemlerinden sorumlu bürokratik mevki "*Divân'ül Arz, Divân'ül Ceyş*" idi ve başında "*Emîr-i Arz, Arzu'l-Ceyş, Arız*" adlarını taşıyan kişi bulunmaktaydı. Arız'ın çok sayıda görevleri arasında asker toplamak silah, teçhizat, mühimmat denetiminde bulunmak, askerin her türlü eksikliğini

tamamlamak ve de nakliye işlemlerini gerçekleştirmek vardı (Sevim & Merçil, 1995, s. 509). Bu durumda, zeredhâne ve lojistik noktasında esas sorumlu, Arız idi.

İzzeddîn Keykâvus (1211-1220) Raban ile Telbâşir'i fethine müteakip Elbistan ve Malatya nâiblerine fermân göndererek iki yüz araba aşlık ve teçhizat gönderilmesini emretmişti (İbni Bibi, 1996, C. 1, s. 206). Burada kararın alınması, ferman yazılması, vazifelilerin örgütlenmesi ve sevkiyatın gerçekleşmesi bir düzene bağlıydı. İbni Bîbî'nin Alanya'nın fethi esnasında aktardıklarıyla bu süreç anlaşılabilir: "(Uluğ Keykubad) Uç beylerine asker ve mühimmat tedariki için fermanlar yazılmasını emretti. Heman o anda divan katipleri bu fermanı... kâğıdın beyaz çehresini siyah satırlarla süslemiş ve sultanın mübarek imzasına arzemişlerdir. Fermanlar Ullaklarla acele Uç beylerine ulaştırıldı. On günden az bir müddet içinde... ayın simasını buluttan bir nikapla örten bir ordu, tam tertibat ve teçhizat ile yetiştii" (İbni Bibi, 1941, s. 94-95; 1996, C. 1, s. 257-258). Bir diğer örnek de Moğolların, Sivas'taki tahribatı üzerine I. Alâeddin Keykubâd'ın, Kemaleddin Kâmyar'a, "...saray muhafızını teçhizatıyla birlikte yola çıkarmasını..." emrini fermânla buyurmasında görülebilmektedir (İbni Bibi, 1941, s. 166; 1996, C. 1, s. 420). Gulâmların silahları zaten ellerinin altındayken, sultanın ayrıyeten "teçhizatı" ifadesi yine zeredhânedeki bazı teminlerin ferman vesilesiyle edinileceği fikrini ortaya koymaktadır.

Türkiye Selçukluları, bu ferman usulünü kullanarak, Eyyûbiler'den Sökmen vilayetinin alınması için, Ahlat ile Bitlis'ten Tiflis'e kadar olan coğrafyadaki kalelerin zeredhânelerini silahlarla doldurmuşlardı. Ayrıca, Sultan Kâmil'e karşı hazırlıklarda ve Küçük Ermenistan'ın fethinde Emîr Kâmyar'ın, Diyarbakır'ın alınması için Tâceddin Pervâne'nin, Gürcistan'a olan hücumda Mübârezeddin Çavlı'nın vazifelendirilmesinde, zeredhâne veya zeredhânelerden silah teslimi gerçekleşmişti (Köymen, 2020, s. 376-377).

Türkiye Selçukluları ordugahlarını ilk dönemlerde konaklıklarda kurarlardı. Bu konaklıklar zaman içinde bünyesinde çok sayıda levazımatçının bulunduğu, büyük teşekküllere dönüşmüşlerdi (Özdal, 2008, s. 53-54). Silah depoları da bu teşekkülün birer parçası oldular. Bu depolara silahlar zeredhânelerden sağlanırdı.

Türkler nakliyede deve, öküz, katır, eşek, manda ve at kullanılıyordu. Develer ve katırlara yük konurken, atlara, öküzlere ve mandalara araba çektirilirdi (Köymen, 1983, s. 288). XII-XIII. yüzyıldan kalma, İran'da bulunmuş askerî sınıfa dair olan seramik bir vazoda bir sipahi tarafından çekilmekte olan iki deveden birinin sırtında büyük bir bagaj tasviri buna bir örnekti (Nicol & Hook, 2001, s. 30). Kullanılan hayvanlar gayet hızlı idiler. Bilhassa Türkmenler tarafından yetiştirilen develer uzun mesafeleri kısa bir zamanda hızla kat edebiliyordu (Barbaro, 1979, s. 543-544). İbn Bîbî'ye göre develer "...sayısız levazım, mühimmat ve teçhizatla,

mancınıklar, batmanlık, üç batmanlık ve beş batmanlık yuvarlak demirden taşlar'ı" taşıyabilmekteydi (İbni Bibi, 1941, s. 182; 1996, C. 1, s. 447). Ayrıca ordu, ihtiyaç duyduğunda Türkmenler'den hayvan da satın alırdı (Kuzucu, 2017, s. 53).

Savaşın kazanılması, askerin ve sivillerin can güvenliği söz konusu olduğu için bu süreç bir aciliyet dahilinde idi. Kalelerden uzak noktalara, arabalarla askerî teçhizat ve mancınık parçaları taşımak engembeli ve tehlikeli Anadolu coğrafyasında zordu. Türkler öncelikli olarak coğrafyayı çok iyi tanıyor ve kuvvetle muhtemel zincirvari bir örgütlenmeyle yükleri iletiyorlardı. Önceden mükemmelen tanınamamış coğrafyalarda ise rehberler kullanılıyordu (Kesik, 2017, s. 95-96).

SONUÇ

Türkiye Selçuklu Devleti tarafından kullanılan silahların ve askerî teçhizatın tümü, Türklerce, madenler ve hayvansal ürünlerin kullanımıyla yüzyıllarca yapılagelmiştir. Türk ordusu, Ortaçağ'da bizzat Türk halkı tarafından donatılabilmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti, zaman içinde yaşanan siyasî ve coğrafi sebeplerden ötürü, ordu bünyesine farklı askerî birlikleri de almaya başlamıştır. Bu birliklerden bazıları zeredhâne tarafından teçhiz edilirken, bazıları da savaşa kendi silahlarıyla gelmektedir. Zeredhâne bu noktada "seçici" bir karaktere sahiptir. Silaha erişim devlet iradesinde olduğu için zeredhâne de merkezî-humâyun bir kimliktedir ve seyyar silahhanelerden farklıdırlar. Sadece başkentlerde değil, siyasî-askerî hakimiyetin olduğu her önemli mevkiye bulunup askerî bürokrasinin parçasıdırlar. Silahın erişimi de yine bir devlet düzeni dahilindeki lojistikle gerçekleşmektedir.

Yakın Doğu'daki devletlerde zeredhâne düzeni, asker ile esnaf arasındaki alışveriş ile işlemektedir. Lâkin, Türkler kendi silahlarını kendi üretebildikleri için bir çarşı-pazara tâbi değillerdir. Nitekim Anadolu'da hali hazırda, şehirleşme ile oluşmuş böyle büyük bir askerî çarşı-pazar düzeninin varlığı da şüphelidir. Dolayısıyla Türkiye Selçuklu askeri, çarşı-esnaf düzeninden bağımsız hareket edebilmekte ve ekonomik düzene tâbi olmadan askerî kimliğini koruyabilmektedir.

Zeredhâne, Türk ordusunun en önemli parçalarından biri olup, sağladığı destek ile vazgeçilmez bir müessesedir. Türkiye Selçuklu Devleti devrinde sahip olduğu değer yüksektir.

EXTENDED SUMMARY

Saldjuks of Rum, by founding a stable political will in Asia Minor, they turned it into new a Turkish homeland. Herein, this Turkification was a result of successful uphill battles of Saldjuks against Rums, Europeans, Georgians, and of course other political rivals. In the medieval armies, beside the number of soldiers, condition of offensive weapons (bow, arrows, swords, spears, axes), defense weapons (helmets,

shields) and siege engines (catapult, ballista, etc.) were very much important. In the Saldjuks sultanate, all of these weapons were kept in an arsenal called "zeredhâne" for to be ready to distribute for any command to battle. By keeping the weapons in these edifices, these weapons were to be protected against rain, snow, water, robbery, and sabotage. Saldjuks were also keeping the ancestral weapons and gifts of other rulers, like a sword from a caliph or a spear from a Mongol ruler, and some important prisoners in zeredhanes.

At the time of Saldjuks, there were three ways to obtain weapons in Anatolia. Firstly, Turkmens, who were producing every kind of arm for many centuries by using natural materials and mines; secondly, there was a craftsmen class in Anatolia that specialized in weapon production; thirdly, from other countries, even from European ones, weapons were coming to Anatolia by trade. Nonetheless for the second and third option, obtaining arms from Turkmens was the primary way. The Saldjuk government was collecting or buying the weapons, entering their names and numbers to the imperial archive, and distributing them in the need. However, not all of the Saldjuk soldiers obtaining weapons from the government, gulams, the primary soldiers of Saldjuks, who are always ready to guard the sultan, not just in the battlefield, also in the court and daily life, were the privileged ones because of their duties and responsibilities. Timariots could not get weapons from the government, while they were already got arable lands from the sultanate and thus enough financial possibilities for obtaining arms by themselves. Mercenaries were not obtaining arms by the government, because they were coming into the service by their own arms. Especially the European mercenaries, for it was not easy to find their own type of weapons in these eastern arsenals. Turkmens, who were fighting in the borders of the sultanate and servicing to Islam under the name of Gazi, were obtaining weapons and other needs by the government for free. However, it was also dangerous to give weapons to Turkmens because of their mutinous character.

Zeredhanes were positioned mostly in the major cities of Anatolia, which were well centred and defenced. In these cities, İznik, Sivas, Kayseri, Konya, Antalya and Alanya, the arsenals were built by Turks or they were converted from other types of edifices; like basilicas or churches. Zeredhanes well protected by special soldiers; only authorized officials could enter. These imperial arsenals, zeredhanes, were very much necessary for the operation of Saldjuk army; without a well-planned weapon distribution, the military organization would be out of order indeed.

KAYNAKÇA

- Ahmed bin Mahmud (2011). *Selçuknâme* (Merçil, E. Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Ahmed Eflâkî (1973). *Ariflerin menkıbeleri* (C. I-II), (Yazıcı, T. Çev.). İstanbul 1973, II.
- Akok, M. (1976). Kayseri şehri tarihî İç Kalesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXIII-2, 2-38.
- Amiloğlu, O. (2010), (Ed.). *Aksaray ili merkez kültür envanteri, Ağaçören, Eskil, Gülağaç, Orataköy, Sarıyahşi*. Aksaray: T.C. Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Sevim, A. (2005). İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min tarihi Haleb adlı eserindeki Selçuklularla ilgili bilgiler. *Makaleler*, (C. 1-2), 618-668.
- _____ (2008). İbnü'l Kalânîsî'nin Zeylü Tarih-i Dımaşk adlı eserinde Selçuklularla ilgili bilgiler, (H. 436-500 = 1044/45-1106/07)". *Belgeler*, XXIX / (33), 1-42.
- Alipour, R. & Rehren, T. (2014). Persian Pulād Production: Chāhak tradition. *Journal of Islamic Archaeology*, I / (2), s. 1-33.
- Anonim *Selçuknâme* (2014). (Gök, H. İ. & Coşguner, F. Çev.). Ankara: Atıf Yay.
- Avcı, C. (1984). İstanbul Türk ve İslam eserleri müzesindeki Selçuklu taş eserleri. *Sanat dünyamız*. XXIX, 6-12. Erişim Adresi: earsiv.sehir.edu.tr.
- Ayan, E. (2013). *Büyük Selçuklu imparatorluğu'nda Oğuz isyanı*, İstanbul: Kitabevi.
- Babinger, F. (2014). *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin* (Yazgan, İ. Çev.). Ankara: La Yay.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasma kadar Türkistan* (Yıldız, H. D. Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Baykara, T. (1969). *Denizli tarihi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- _____ (1997). *I. Gıyaseddin Keyhusrev, (1164-1211), Gazi-Şehit*. Ankara: Türk Tarih Yay.
- Bombaci, A. (1978). The Army of the Saljuqs of Rum. *Annali, Istituto Orientale di Napoli*, XXXVIII / (28), 343-369.
- Bostan, İ. (1990). Azeb. *İslam ansiklopedisi*. (C. 4, 212-213). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bulduk, Ü. (2013). *Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar sancağı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Cahen, C. (1968). *Pre-Ottoman Turkey*. New York: Taplinger.
- Michel le Syrien, (1905). *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, (Chabot, J. B. Çev.), (C. 1-3). Paris: Ernest Leroux.
- Dânişmend Gâzi Destanı*, (2007). (Sert, M. & Biçer, B. Haz.). Ankara: Akçağ Yay.
- Çoruhlu, T. (2005). Mızrak. *İslam ansiklopedisi* (C. 30, 4-5). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Darkot, B. (1971). Ankara. *İslam ansiklopedisi* (C. 1, 437-453). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Devellioğlu, F. (2007). Zerd, Zered. *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. (1180). Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dukas, (2013). *İstanbul'un fethi, Dukas kroniği, 1341-1462* (Mirmiroğlu V. Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2013). *İbn Battûta seyahatnâmesi* (Aykut, A. S. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Edge, D. & Paddock, J.M (1991), *Arms and Armors of the Medieval Knight*. Hong Kong: Random House Value Pub.
- De Amicis, E. (1997). *Costantinopoli*. Milano: Touring Club.
- _____ (2010). *İstanbul* (Özdem, F. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Emecen, F. (2010). *Osmanlı klasik çağında savaş*, İstanbul: Timaş.
- Eyice, S. (1998). *İznik (Nicae)*. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi Yayını.

- Fathalizade, A. (2010). Ortaçağda, Yakın-Doğu'da demir-çelik üretimi ve kılıç yapımı. *Türk mühendis ve mimar odaları birliği, metalürji mühendisleri odası*, CLVIII, 34-43.
- Fleet, K. (2009). *Erken Osmanlı döneminde Türk-Ceneviz ticareti* (Akpınar, Ö. Çev.). İstanbul: İş Bankası Yay.
- Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu devleti* (Yaran, A. Çev.). Ankara: Onur Yay.
- Gökdemir, T. (2016). *Türk Kara ordusu lojistik tarihi*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Göksu, E. (2008). Türkiye Selçuklularında ordu (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- _____, (2019). Gelenek ve değişim arasında Türkiye Selçuklu ordusu, *Türk askerî kültürü*, Özkaya, S. (Ed.). (283-314). İstanbul: Kronik.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu* (Uzmen, R. Çev.). İstanbul: Ötüken.
- Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî (2015). *Târîh-i Güzîde* (Göksu, E. Çev. vd.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Howorth, H. H. (1876). *History of Mongols* (C. 1-4). London: Logmans, Green, and Co.
- Iacobo Gelli (1900), *Guida del Raccogliatori e dell'Armatore*. Milano: Ulrico Hoepli.
- Iosofat Barbaro, (1979). Di messer Iosofat Barbaro, gentliuomo veneziano, il viaggio della Tana e Persia. *Navigazioni e Viaggi*, Giovanni Battista Ramuzio (Ed.). (C. 4, 491-574).
- Islamic Swords and Swordsmiths*, (2000). Yücel, Ü. (Ed.). İstanbul 2000.
- İbn Bibi, (1996). *El Evamirü'l Ala'îye, fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk-Name)* (Öztürk, M. Çev.). C. 1-2. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı.
- İbni Bibi (1941). *Anadolu Selçuklu devleti tarihi* (Gencosman, M. N. Çev). Ankara: Uzluk Basımevi.
- İbnü'l-Adîm, (2018). Bugyetü't fi tarih-i Haleb. *İslâm kaynaklarına göre Malazgirt savaşı* (Sümer, F. & Sevim, A.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbnü'l-Verdî (2017). *Selçuklular* (Alican, M. Çev.). İstanbul 2017.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı imparatorluğu üzerine araştırmalar*. İstanbul: İş Bankası Yay.
- İnbaşı, M. (2000). Kayseri kalesi. *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Osmanlı Tarih Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi*, XI, s. 825-548.
- Kafesoğlu, İ. (1994). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Karaman, Y. (2018). Çarşamba'da tarihi Anadolu Selçuklu kılıcı yakalandı. *Arkeolojik Haber*. Erişim Adresi: <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-carsambada-tarihi-anadolu-selcuklu-kilici-yakalandi-17257/>
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kesik, M. (2018). *Selçukluların Haçlılarla imtihanı*. İstanbul: Timaş.
- _____, (2017). *At üstünde Selçuklular*. İstanbul: Timaş.
- _____, (2000). Cenabî'ye göre Türkiye'de Selçuklular. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXVI, 213-259.
- Kılıçarslan, Y. Cebeci, *İslam ansiklopedisi* (C. 7, 182-183). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Koca, S. (2005). *Selçuklular'da ordu ve askerî kültür*, Ankara: Berikan Yay.
- _____, (2019). Büyük Selçuklu devleti'nde ordu. *Türk askerî kültürü*. Özkaya, S. (Ed.). (238-283). İstanbul: Kronik.
- Köymen, M. A. (1967), *Alp Arslan zamanı Selçuklu askerî teşkilatı*. Ankara: Ankara Basımevi.

- _____ (1983). *Alp Arslan ve zamanı* (C. I-II). Ankara: Ankara Üniversitesi D. T. C. Fakültesi Yay.
- _____ (2020). *Büyük Alâeddin Keykubad ve zamanı*. İstanbul: Kronik.
- Kuzucu, S. (2017). *Osmanlı ordusu ve sefer lojistiği*, İstanbul: Kitabevi.
- Küçükdağ, Y. & Arabacı, C. (2016). *Selçuklular ve Konya*, Konya: Çizgi Yay.
- Lapidus, I. (1967). *Muslim cities in the later Middle Ages*, London: Cambridge.
- Luz, N. (2014). *The Mamluk city in the Middle East*, Cambridge: Cambridge Pub.
- Marenesi, E. L. (1865). Kubetsci, Kuvetchi. *I Popoli Antici e Moderni*. Milano.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçukluları'nda meslekler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____ (1996). Gulâm. *İslam ansiklopedisi* (C. 14, s. 180-184). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Muhammed b. Mahmud b. Ecâ et-Türkî (2018). *İbn Ecâ seyahatnamesi* (Şeker, M. Çev.). İstanbul: Ötüken.
- Nicol, D. & Dennis, P. (1993). *Mamluk 'Askari*. Osprey: Cortez.
- Nicolle, D. & Hook, R. (2001). *The Crusades*. Osprey: Cortez.
- Nicolle, D. & McBride, A. (2020). *Haçlılar çağı'nda İslam orduları, 1071-1300* (Şakul, K. Çev.). İstanbul: İş Bankası Yay.
- Niketas Khoniates, (1995). *Historia* (Işıltan, F. Çev.). Ankara 1995.
- Nizamü'l Mülk (2015). *Siyasetname*, (Ayar, M. T. Çev.). İstanbul: İş Bankası Yay.
- Nolan, C. (2017). *The Allure of battle, A history of how wars have been won and lost*. Oxford: Oxford University Press.
- Ocak, A. Y. (1980). *XIII. yüzyılda Anadolu'da Babailer isyanı*. İstanbul: Dergah.
- _____ (1999). *Zındıklar ve mülhidler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Orhun abideleri*, (2005). (Ergin, M., Çev.). İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Özdal, A. N. (2008). *Türklerin savaş sanatı*. İstanbul: Doruk Yay.
- Özgüdenli, O. & Duman, İ. (2016). Ortaçağ İslâm dünyasında bir ok mançınığı: Kuşkençir. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III / (1), 93-108.
- Özkaya, S. (2019), Kültür tasnifi ve Türk askerî kültürüne giriş. *Türk askerî kültürü*, Özkaya, S. (Ed.). (11-141). İstanbul: Kronik.
- Parlak, S. (2019). Türk askerî mimarlığı. *Türk askerî kültürü*, Özkaya, S. (Ed.). (629-663). İstanbul: Kronik.
- Peacock, A. (2016). *Selçuklu devleti'nin kuruluşu* (Rona, Z. Çev.). İstanbul 2016.
- Ravendî (1999). *Râhatü's Sudûr ve Ayetü's-Sürûr* (C. 1-2), (Ateş, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh (2018). *Selçuklular, Câmî'ü't-tevâih* (Göksu, E. & Güneş, H. Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Rice, T.T. (2015). *Anadolu Selçuklu tarihi* (Taştan, T. K. Çev.). Ankara: Nobel Akademik Yay.
- Samira Kortantamer, "Mamlûklarda hapisaneler", *Hapishâne kitabı*, İstanbul: Kitabevi.
- Sevim, A. & Merçil, E. (1995). *Selçuklu devletleri tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Simone de Saint Quentin, (2006). *Bir Keşiş'in anılarında Tatarlar ve Anadolu, 1245-1248*, (Özbayoğlu, E. Çev.) Antalya: Daktav Yay.
- Sümer, F. (2002), Keykubad I. *İslam ansiklopedisi* (C. 25, 258-259). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Süryani Mihail, (1944). *Süryanî Patrik Mihailin vakainâmesi, ikinci kısım, (1042-1195)* (Andreasyan, H. Çev.). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Kütüphanesi, No: 11932.
- Şeşen, R. (1995). Eyyübiler. *İslam ansiklopedisi* (C. 12, 20-31). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Taneri, A. (1993). Candar. *İslam ansiklopedisi*. (C. 7, 145-146). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- _____, Emîr-i Silâh. *İslam ansiklopedisi* (C. 11, 145). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tanman, B. (1988). Abdal Mûsâ tekkesi. *İslam ansiklopedisi* (C. 1, s. 65-66). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Togan, Z.V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş*. İstanbul: Enderun.
- Turan, O. (1958). *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____. (1980a). *Tarihi akışı içinde din ve medeniyet*. İstanbul: Nakışlar Yay.
- _____. (1980b). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Nakışlar Yay.
- _____. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005.
- _____. (1977). İktâ. *İslam ansiklopedisi* (C. 5 / (2), s. 949-952). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Turan, Ş. (1990). *Türkiye – İtalya İlişkileri* (C. 1). İstanbul: Metis Yay.
- _____. (2009). Silâhdar, *İslam ansiklopedisi* (C. 37, 191-193). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Urfalı Matheos (2019). *Urfalı Matheos Vekayi-Nâmesi (952-1136)* (Andreasyan, H. D. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Uyar, M. & Erickson, E. (2014). *Osmanlı askeri tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yay.
- Uyumaz, E. (2011). *Türkiye Selçuklu devleti'ne giden ve gelen elçiler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı devlet teşkilatına medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yıldız, H. (1991). Anadolu beylikleri, teşkilât ve kültür., *İslam ansiklopedisi* (C. 3, s. 139-141). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yılmaz, L. (2002). *Antalya, (16. yüzyılım sonuna kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Yurdalan, Özcan, (2014, Haziran). Niksar: kalenin eteğinde. *Atlas*, 255. Erişim Adresi: <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/kalenin-eteginde.html>

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANI II. GIYÂSEDDİN KEYHUSREV'İN KARAKTER İNCELEMESİ

CHARACTER ANALYSIS OF GIYATH AL-DIN KAY KHUSRAW II, THE SULTAN OF THE TURKEY SELJUK STATE

Zühal ŞEN *

Öz

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'ya, Türk- İslâm nüfus ve nüfuzunun yerleşmesinde büyük pay sahibi olmuş bir devlettir. Yaklaşık bir asır süren tarihlerinde başa geçen sultanlar devleti istikrara kavuşturmak adına büyük mücadeleler vermişlerdir. Ancak buna rağmen çalkantıların olduğu iniş ve çıkışların yaşandığı pek çok dönem yaşanmıştır. Türkiye Selçuklu sultanları önemli kararlarda devlet adamları ile meşverete önem verseler de Türk töresine göre son karar merciinin kendileri olduğu bilinmektedir. Alınan bu kararlar genellikle isabetli olmakla birlikte bazen devleti zor duruma düşürecek mahiyette tezahür ettiği de görülmektedir. Sultanlar devlet yönetimi noktasında iyi birer eğitim almalarına rağmen onlar da zaafı, korkuları, heyecanları, öfkeleri gibi her insanda olan duygulara sahiptirler. II. Gıyâseddin Keyhusrev, siyasi lider olmalarının yanında insanî özellikleri bakımından diğerlerinden ayrılan, farklı yönleri bulunan bir sultan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada; II. Gıyâseddin Keyhusrev'in tarihi süreçteki icraatları ele alınarak kişilik özellikleri incelenmiştir. Kaynaklar ışığında elde edilen bilgiler tenkit süzgecinden geçirilerek

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Konya/
Türkiye, zuhalsen80@icloud.com, [https:// orcid.org/0000-0002-2435-8475](https://orcid.org/0000-0002-2435-8475)

Sultan'ın şahsiyetiyle ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Elde edilen veriler Psikolojik Danışman Alihuseyn Huseynov¹ ile birlikte değerlendirilerek karakter incelemesi gerçekleştirilmiştir.

•
Anahtar Kelimeler

II. Gıyâseddin Keyhusrev, Türkiye Selçuklu Devleti, Karakter, Sâdeddin Köpek, Moğol İstilas, Köseadağ Savaşı

•
Abstract

Sultans who came to power in the nearly a century – long history of the Turkey Seljuk State had great struggles to stabilize the state. However, there were many periods of fluctuations with ups and downs. Although Turkish Sultans had always considered consulting the statesmen before making important decisions, according to Turkish customs the final decisions were to be made by Sultans. Although these decisions were generally correct, it can be seen that they sometimes put the state in difficult situations. Even though Sultans were well educated in the means of state administration; they also have the same feelings as every human being, such as weaknesses, fears, excitement, and anger. In addition to being a political leader, Giyath al-Din Kay Khusraw II emerges as a sultan who differs from others in terms of human characteristics and the different aspects that he had. In this study; personality traits of Giyath al-Din Kay Khusraw II have been analysed by considering his practices in the historical process. The information obtained in the light of the sources was filtered through the criticism and information about the Sultan's personality was determined. A character analysis was carried out by evaluating the obtained data together with the Psychological Counsellor Alihuseyn Huseynov.

•
Keywords

Giyath al-Din Kay Khusraw II, Seljuks of Turkey, character, Sadeddin Kopek, Mongol invasion, Battle of Kosedag.

¹ 1. 10. 2020- 20-01 2021 tarihleri arasında muhtelif zamanlarda kaynaklardan elde edilen ve modern araştırmalardan desteklenen bilgiler ışığında Psikolojik Danışman Alihuseyn Huseynov ile görüşmeler gerçekleştirilerek II. Gıyâseddin Keyhusrev'in karakter incelemesi gerçekleştirilmiştir.

GİRİŞ

Tarihte yaşanan siyasi olaylara etki eden bazı amillerin varlığı bilinmektedir. Bu etkenleri ekonomik, içtimaî, dinî, psikolojik vd. olarak sıralamak mümkündür. Bu anlamda tarih bilimiyle ilgili çalışmalarda sosyoloji, arkeoloji, felsefe, psikoloji gibi yardımcı bilimlerden istifade edilmesi gerekmektedir. Bunlardan bizim çalışmamızın da temelini oluşturan Psicotarih, psikoloji ve tarih bilimlerinin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Psicotarihin amacını psikolojinin bakış açısıyla insanlık tarihini anlamak olarak özetlemek mümkündür (Elban, 2018, s. 227). Psicotarihin bir alt dalı olarak ise psikobiyografi karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz çalışmalar, tarihte iz bırakmış bir şahsiyetin, çocukluğundan başlanarak siyasi hayatı, başarıları, başarısızlıkları, aile ilişkileri ile ilgili birçok bilgi ele alınarak karakter incelemesinin yapılması şeklinde gerçekleşmektedir (Elban, 2018, s. 229).

Elbette böyle bir çalışmayı zor kılan bazı problemler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi her iki disiplin arasındaki metod farkıdır. Ayrıca psikobiyografi çalışmalarında incelenen karakterin klinik gözlem dışında, kaynaklara dayanarak elde edilen verilere göre değerlendirilmesi birtakım tartışmalara neden olmaktadır. Ancak günümüz tarih yazımında bazı aksaklıklara rağmen farklı disiplinlerin bir araya getirilerek, geniş perspektiften tarihi olayların ele alınması gerekliliği de düşünülmektedir. Bu yönüyle yaptığımız çalışma, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in karakter analizi ile Köseadağ Savaşı ve Moğol İstilasına giden süreci değerlendirmede etkili olacaktır.

Türkler tarihin en eski devirlerinden itibaren devlet çatısı altında yaşamayı benimsemişlerdir. İlk dönemlerden başlayarak kendilerine has bir devlet teşkilatı meydana getirmeyi başarmışlardır. Oluşturulan yönetim organizasyonu Türkler tarafından kurulan bütün devletlerde uygulanmıştır. Bu teşkilatın yönetilen tabakasını halk oluşturmakta, yönetim mekanizmasının başında da hükümdar bulunmaktadır. Hükümdara halkı yönetme yetkisi Tanrı tarafından verildiği telakkisi yani kut anlayışı, Türk toplumlarında hâkim olan bir düşüncedir. Kutun ancak kan bağıyla aktarıldığı inancından dolayı devleti yönetecek kişinin Tanrı'nın seçtiği hanedan ailesi içinden gelmesi gerekmektedir. Ancak bu tek başına yeterli görülmemektedir. Tahta geçecek kişinin devletin ve halkın istikbali için liyakatli, cesur, alp gibi karizmatik liderlik (Kafesoğlu, 1998, s. 248) özelliklerini taşıması son derece önemlidir. Bunun yanında herhangi bir ruhsal ya da ileri derecede fiziksel hastalığı olan kişiler, devleti yönetemeyeceği düşünülerek saltanattan uzak tutulmaktadırlar.

Türk töresine göre devleti yöneten hanedan mensuplarının her birinin hükümdar olma hakkı bulunmaktadır. Bunun yanında hükümdar aynı zamanda

devletin temsilcisi ve sahibi olduğu için (Ögel, 2017, s. 136) tahta layık olması gerekmektedir. Türk düşüncesine göre her insanın yaratılış itibarıyla tabiat ve karakteri aynı değildir ki, doğumundan itibaren iyi şekilde yaratılmamışsa hiçbir şey önemli değildir (Ögel, 2017, s. 75). Dolayısıyla kişiliği devlet yönetmeye uygun olmayanlar tahta aday gösterilmemektedir. Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi sultan olmasına rağmen kişilik özellikleri bakımından bu makama uygun olmayan hükümdarlar da bulunmaktadır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu sultanlardan en dikkat çekenii II. Gıyâseddin Keyhusrev'dir. Babası I. Alâeddin Keykubad, Moğol tehdidine karşı Anadolu'da, Türk birliğini sağlamıştır. Olabilecek bir saldırı ihtimaline karşı pek çok alanda tedbirler alan Sultan, el- Kâmil üzerine çıkacağı sefer öncesi bayram dolayısıyla büyük bir toy düzenlemiştir. Bu esnada Sultan I. Alâeddin Keykubad zehirlenerek hayatını kaybetmiştir. Anadolu topraklarının büyük bir tehlike eşiğinde olduğu bu dönemde, saltanattan babası tarafından uzak tutulan II. Gıyâseddin Keyhusrev, tahta çıkmayı başarmıştır. İbn Bîbî, I. Alâeddin Keykubad'ın ölümü sonrasındaki dönemi: " *Uluğ Keykubad'ın ölüm gününden sonra kimse mutluluğu aklına getirmedi; Bütün işler daha kötüye gitti, halkın ve askerinin durumu bozuldu* " (2014, s. 446) şeklinde tasvir etmiştir.

I. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Melikliği ve Tahta Çıkışı

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 618/1221-1222 yılında dünyaya gelmiş olduğu tahmin edilmektedir. Annesinin, Kalonoros (Alâiye) Kalesinin beyi Kyr Fard'ın kızı Huand (Mahperi) Hatun olduğu bilinmektedir. Ermeni tarihçisi Simbat, bu hatunun Kyr Fard'ın kızı olduğunu ama Hıristiyan olmasından dolayı Sultan'ın onunla bir ilişkisinin olmadığını kaydetmiştir (Simbat, t.y., s. 80).

I. Alâeddin Keykubad, 1228 yılında Mengüçük Oğulları'nı ilhak ettikten sonra II. Gıyâseddin Keyhusrev'i, Erzincan ve çevresine melik olarak atamıştır (İbn Bîbî, 2014, s. 363). Atabeg olarak ise Mübarizeddin Ertokuş'u tayin etmiştir. İbn Bîbî, şehzadenin meliklik bölgesinde insanlara adil davrandığını, zulme son vererek herkesin gönlünü kazandığını, bu durumdan Sultan'ın hoşnut olduğunu kaydetmiştir (2014, s. 366). Ancak bu dönemde henüz altı yedi yaşlarında olduğu tahmin edilen Melik'in, Atabegi Mübarizeddin Ertokuş aracılığıyla icraatlarını gerçekleştirdiği aşikârdır. II. Gıyâseddin Keyhusrev, meliklik döneminde, Trabzon Rum İmparatoru Andronikos üzerine düzenlenen sefere Mübarizeddin Ertokuş'un komuta ettiği kara ordusunun başında katılmıştır. Şiddetli yağmur nedeniyle ordunun irtibatının kesilmesi sonucu Melik II. Gıyâseddin Keyhusrev, Trabzon Rum İmparatoru Andronikos'a esir düşmüştür. İmparator, Melik'e gayet iyi davranmış ve fidesiz olarak I. Alâeddin Keykubad'a teslim etmiştir (Sümer, 2002,

s. 358; Turan, 2016, s. 383). Bunun dışında meliklik dönemi ile ilgili bilgi bulunmayan şehzadenin Malatya'da ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Hârizmşahlı beylerin 1233 yılında Selçuklu hizmetine girmelerinden sonra Sultan I. Alâeddin Keykubad, Kayır Han'a Erzincan'ı ıktâ olarak vermiştir. Bu dönemde II. Gıyâseddin Keyhusrev'in nerede olduğuyla ilgili de bir malumat bulunmamaktadır (İbn Bîbî, 2014, s. 423; Kaymaz, 2014, s. 24).

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in meliklik dönemindeki psikolojisini yansıtan en önemli ayrıntı saltanat adaylığı meselesidir. Nitekim 1228 yılında Sultan I. Alâeddin Keykubad, II. Gıyâseddin Keyhusrev'i, Erzincan'a melik olarak atamıştır. Bu sırada Eyyûbî Melikesi Adiliyye Hatun'dan doğan İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht ilan etmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 363). Aynı hanımdan küçük oğlu Rükneddin'i ise Kuzey Suriye melikliğine düşünmüştür (Koca, 2010, s. 350). I. Alâeddin Keykubad'ın bu kararının altında elbette bazı sebepler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi yaklaşan Moğol tehdididir. Askerî ve siyasi anlamda daha güçlü olmak için Eyyûbîlerle ilişkisini kuvvetlendirmek isteyen Sultan, kurduğu akrabalık bağına yeterli görmemiştir. Dış politikaya önem veren I. Alâeddin Keykubad, Eyyûbî melikleriyle yardımlaşma ve dayanışma bağına artırarak, Moğollar karşısında Selçuklu Devleti'ni siyasi yalnızlıktan kurtarmayı amaçlamaktadır (Kaymaz, 2011, s. 94; Koca, 2010, s. 352). Dolayısıyla Eyyûbî melikesinden doğan oğullarının atamalarını da bu niyetle yapmıştır. Bunun yanında II. Gıyâseddin Keyhusrev'in karakteri, Sultan'ın kararında etkili olmuş olmalıdır. Bir şehzadenin sultan olmasında büyük evlat olmasıyla birlikte vücudunda özü olmaması ya da devleti yönetecek sağlam karaktere sahip olması gerekmektedir. S. Koca, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in zayıf karakterinin yanı sıra devlet işlerinde yetersiz, tutarsız olması nedeniyle babasının zekâ ve cesaretine sahip olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca Sultan'ın, Moğollar ve buna yönelik Eyyûbîlere uyguladığı siyaseti büyük oğlunun anlayacak ve uygulayacak dirayette olmadığını da kavramış olduğunu söylemek mümkündür (2010, s. 351). Bu durumda II. Gıyâseddin Keyhusrev'in büyük evlat olmasına rağmen veliaht ilan edilmemesi onda bir kıskançlığa ya da içten içe bir hurs haline dönüşmüş olmalıdır. Farklı bir görüş olarak M. Bayram, Sultan'ın büyük oğlunu sanıldığı gibi kifayetsizliğinden değil, Malatya'da kendisine muhalif ve İrani çevrelerle iş birliği içinde olmasını fark ederek saltanattan uzak tuttuğunu dile getirmiştir (1994, s. 68; Solmaz, 2018, s. 716). Ancak bu durumu, veliahtlıktan uzaklaştırma sebebi değil de sonucu olarak görmek daha isabetli olacaktır. Netice itibarıyla bu melikin zayıf karakterli olması nedeniyle saltanattan uzak tutulduğu ve tahtı elde etmek için çeşitli muhalif çevrelerle iş birliği içine girdiğini söylemek mümkündür (Kütük, 2018, s. 295; Solmaz, 2001, s. 258).

I. Alâeddin Keykubad, 1237 Mayıs ayında Kayseri Meşhed Ovası'nda Melik Kâmil'in üzerine yapacağı sefer öncesi ordusunu toplamıştır. Burada yeniden II. Gıyâseddin Keyhusrev'i, Erzincan'a melik olarak gönderirken, bu defa atabeg olarak Seyfeddin Ayaba'yı atamıştır. Ortanca oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı yine saltanatına veliaht ilan ederek ümerâdan da biat almıştır. Ramazan Bayramı dolayısıyla büyük bir şölen düzenleyen Sultan, 3 Şevval 634 (1 Haziran 1237) günü tertip ettiği ziyafette, Çaşnigir Nasireddin Ali'nin getirdiği kızarmış eti yedikten sonra rahatsızlanmıştır. Keykubâdiye sarayına geçmiş ancak kısa sürede ağrı, kanlı ishal, bulantı, dil tutulması gibi zehirlenme belirtileri gösterip kötüleşerek hayata gözlerini kapatmıştır (Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 536; Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 305; İbn Bîbî, 2014, s. 445-446; Özbek, 2018, s. 171).

I. Alâeddin Keykubad'ın ölümü üzerine belirlenen veliaht İzzeddin Kılıç Arslan'ın tahta çıkarılması gerekirken olaylar aksi bir yönde gelişmiştir. Bu hadiselerin cereyan ediş şekli aslında cinayetinin ardında kimlerin olduğunu da gözler önüne sermektedir. Sultan'ın ölümünün sabahı devlet adamları II. Gıyâseddin Keyhusrev'e babasının ölümünü haber vermişlerdir. İbn Bîbî ve Münecimbaşı, melikin bayram ziyareti nedeniyle Kayseri'de olduğunu, babasının ölüm haberiyle devlet adamlarını yanına çekmek için davette bulunduğunu kaydetmişlerdir (2014, s. 447; 2001, C. 2, s. 80). Çaşnigir Şemseddin Altunaba, Kadı Şerefeddin Oğlu Tâceddin Pervane, Üstâdüddâr Cemaleddin Ferruh, Sâdeddin Köpek, Gürcü oğlu Zahirreddin gibi emirlerin bu davete icabet ederek II. Gıyâseddin Keyhusrev'i tahta oturttukları yine müellifler tarafından belirtilmiştir (Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 537; İbn Bîbî, 2014, s. 447-448). Bu devlet adamları acele ederek Melik'e, Kayseri'de biat ettikten sonra bazı tedbirler almaktan da kaçınmamışlardır. İbn Bîbî, Sultan'ın emriyle meydan kapısı hariç bütün kapıların kapatıldığını ve mahpusların serbest bırakıldığını zikretmektedir (Abû'l-Farac, 2014, C. 2, s. 448-449; Münecimbaşı). I. Alâeddin Keykubad'a bağlılıkları bilinen Emir Kemaleddin Kâmyar, Hüsameddin Kaymeri, Kayır Han gibi emirler ise bu tedbirler sonrasında Sultan'ın ölümünden haberdar olmuşlardır (İbn Bîbî, 2014, s. 448). Hüsameddin Kaymeri bu duruma öfkelenmiş ve resmi veliahtı olarak tahta oturtmayı, karşı çıkanlarla da mücadele etmeyi önermiştir. Ancak Kemaleddin Kâmyar beklemeyi uygun görmüş daha sonra ise harekete geçmek için geç kalındığını fark etmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 449-450). Adı zikredilen emirler de çaresiz II. Gıyâseddin Keyhusrev'e biat etmişlerdir (İbn Bîbî, 2014, s. 450; Münecimbaşı).

I. Alâeddin Keykubad'ın ölümüne karışan isimlerle ilgili günümüze kadar birçok tarihçi değerlendirmede bulunmuştur. Saltanattan uzaklaştırılan şehzade II. Gıyâseddin Keyhusrev bu iddiaların merkezinde bulunmaktadır. Kaynakların

çoğu ölüm hadisesinden sadece 634 tarihini vererek (Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 536; Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 305; el Ömerî, 2019, s. 366; İbnü'l Verdî, 2017, s. 116) söz ederlerken, zehirlenme olayına hiç değinmezler. İbn Bibî, I. Alâeddin Keykubad'ın ölümünü yediği ete bağlarken suikasttan söz etmez. Niğdeli Kadı Ahmed, "Nice konuşulan şey, konuşulan şeyden daha açıktır" (2015, s. 442) ifadesini; Anonim Selçuknâme müellifi ise açık açık oğlu "Gıyâseddin'in kötü niyetli emirlere danışarak babasını zehirlediğini" (2014, s. 42) kaydetmiştir. Modern araştırmacılar buradan hareket ederek şehzadenin babasına kırgın olduğu ve saltanatı ele geçirmek istediği için bu harekete girişebileceğini dile getirmişlerdir (Turan, 2016, s. 410). Onun liyakatsiz ve bu planı yapacak zekâya sahip olmadığı yönünde de tahminde bulunmuşlardır (Kaymaz, 2011, s. 97; Koca, 2010, s. 364; Turan). Burada melikin on altı yaşında olmasına rağmen babasına muhalif çevrelerle iş birliği içine girmiş olduğu muhakkaktır (Kaymaz, 2011, s. 97). Bunlardan en önde geleni ise Malatya ekolüdür ve onun tahta çıkmasında en çok etkisi olan Sâdeddin Köpek (Sümer, 1969, s. 7) bu ekolde yetişmiştir (Bayram, 1994, s. 88; Solmaz, 2001, s. 258-259). Burada II. Gıyâseddin Keyhusrev'in annesinin etkisi üzerinde durmakta fayda bulunmaktadır. O. Turan, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, İstanbul Latin İmparatoru Baudouin'e yazdığı mektupta annesinin Hıristiyan olduğunu ve babasının ölümüne kadar dinini değiştirmedikçe dile getirdiğini ifade etmiştir (2016, s. 423). Dolayısıyla bu hanımın, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanatının ilk dönemlerinde İslam'la şereflendiği anlaşılmaktadır. 635/1238 yılında Kayseri'de inşa ettirdiği külliyesinin kitabesinde "Saffetü'd- dünya ve'd- Din Mahperi Hatun" (Hacıgökmen, 2018, s. 82; Uyumaz, 2001, s. 409) elkabı yer almaktadır. M. A. Hacıgökmen, hükümdar hanımlarının "Saffetü'd- dünya ve'd- Din" elkabını kullandıklarını ancak hiçbirinin bunun ardına kendi isimlerini kaydetmediklerini belirtmektedir (Hacıgökmen). Bu durum onun hem devlet idaresinde hem de oğlunun üzerinde nüfuzu olduğuna işaret etmektedir (Hacıgökmen). Muhtemelen Huand (Mahperi) Hatun, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkmasında politik mücadeleye girerken din değiştirmek suretiyle bir siyaset uygulamış olmalıdır. Bu tespitler ışığında Huand (Mahperi) Hatun'un, oğlu üzerinde oldukça etkili olduğu tespitini yapmak mümkündür. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, annesinin etkisiyle bu cinayete tevessül etmiş olması da olası bir durumdur. Ayrıca saltanata geçtikten sonraki yaşam tarzına bakıldığı zaman Sultan'ın, taassubun aksine hareket eden bir yönü bulunmaktadır. Bu nedenle tahta geçmek adına babasını öldürmeye yönelmesi, kendisinden beklenen bir davranıştır.

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bu komplo düzenlerken kendisine yardım edecek dâhili ve harici iş birlikçilerin olduğu tahmin edilmektedir. Dâhili olarak hareket edeceği kesim, I. Alâeddin Keykubad'ın devlet mekanizmasında

uyguladığı politikalarından rahatsız olan yukarıda adlarını zikrettiğimiz devlet adamlarıdır. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın, Hârizmlî beyleri devletin hizmetine almaları dolayısıyla çıkarlarına zarar geleceğini düşünen ümera, mezkûr sultana kin gütmüş olmalıdırlar. Bu yüzden devlet ahlakına ters düşse de Sultan'ı ortadan kaldırmak için veliahtlıktan uzaklaştırılan II. Gıyâseddin Keyhusrev'le anlaşmaları mümkün görünmektedir (Koca, 2010, s. 362). İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre, Sultan I. Alâeddin Keykubad, Kayseri'de ikinci kez ortanca oğlu İzzeddin'e veliahtlığı için biat alırken bu beylerin, ona ister istemez söz verdikleri bilinmektedir (2014, s. 443). Dolayısıyla suikast düzenleyen grup son biat merasiminden daha önce ittifak kurmuş olmalıdır.

Harici iş birlikçi olarak Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil'in de bu suikastta ismi geçmektedir. I. Alâeddin Keykubad'ın uzunca süredir Mısır Eyyûbî hükümdarı el-Kâmil'le, Doğu Anadolu hâkimiyeti nedeniyle aralarının açık olması araştırmacıları bu yönde şüphe duymaya itmiştir. el-Kâmil'in 1231 yılında uğradığı yenilgi ve Sultan'ın, onun vassallarından olan Şam ve Halep melikleri ile kendisine karşı ittifaka girmesi, Mısır hâkimini, I. Alâeddin Keykubad'ı ortadan kaldırmayı düşünmeye sevk etmiş olmalıdır (Koca, 2010, s. 364). el-Kâmil'in bu icraatını gerçekleştirmek için iki seçeneğinin olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Birincisi Sultan'ın hanımı Eyyûbî melikesinin mahiyetinde Selçuklu sarayında bulunan şahıslar aracılığıyla suikastı gerçekleştirmek teşebbüsüdür. İkincisi ise ekber evlat olan II. Gıyâseddin Keyhusrev'i saltanat vaadiyle yanına çekerek, Sultan'ın hayatına son vermeye ikna etmektir (Koca, 2010, s. 365). Cûlus sonrası yaşanan iki olay el-Kâmil ile Şehzade Gıyâseddin Keyhusrev'in ittifak içinde olduklarını ispatlamaktadır. Saltanat tahtına oturduktan sonra yeni Sultan'ın serbest bıraktığı tutukluların çoğunluğunu el-Kâmil'in 1231 yılında I. Alâeddin Keykubad'a karşı kaybettiği mücadelede aldığı esirler oluşturmaktadır (Koca). Diğer taraftan el-Kâmil'e karşı I. Alâeddin Keykubad ile ittifak içerisine girmek üzere olan Melik Eşref ve müttetikleri² onun ölümü sonrası II. Gıyâseddin Keyhusrev'le bu anlaşmayı yapmak istemişlerdir. Ancak yeni Sultan bu teklifi reddederek sadece el-Kâmil'in saldırılarına karşı onları emniyete alacağını vad ederek, babası zamanında yapılan anlaşmaları kabul etmeyi uygun bulmuştur (Kaymaz, 2014, s. 37-38).

II. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Sâdeddin Köpek İle İlişkisi

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, yaşanan bu olaylar sonucu tahtı elde etmesinden sonra, Türkiye Selçuklu Devleti'ni derinden sarsacak olaylar da yavaş yavaş gerçekleşmeye başlamıştır. O dönem devletin üst düzey yöneticilerine baktığımız

² Halepliler, Hums hâkimi el-Melikü'l Şirkûh ve Hama hükümdarı el-Melikü'l Muzaffer, el-Eşref'le ittifaka giren isimlerdir (Kaymaz, 2014, s. 37).

zaman dört farklı grubun oluştuğu görülmektedir. Bunların her birinin kendi menfaatleri adına gelecek planlarıyla ilgili endişeleri bulunmaktadır. Birincisi henüz on altı yaşlarında olan genç Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev tek başına bir cephe oluşturmaktadır. Saltanatını güvende tutabilmesi için hem resmi veliaht hem de kendisine karşı olabilecek kesimle mücadele etmek zorundadır. Özellikle kendisine karşı olan Hârizmlî Türkmenlere olumsuz bir siyaset izlediği görülmektedir (Solmaz, 2001, s. 259). Aynı zamanda Sultan her ne olursa olsun olay örgüsüne baktığımız zaman kendisini tahta çıkaran isimlere de güven duymamaktadır (Kaymaz, 2011, s. 105). İkinci grubu, yeni Sultan'a muhalif kesim olarak nitelenebilir. Bunlar yabancı beyler ve I. Alâeddin Keykubad'ın vasiyeti gereği Şehzade İzzeddin'i destekleyen devlet adamları olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü grup ise I. Alâeddin Keykubad'ın, Hârizmlî beyleri devlet mekanizmasına dâhil edip onların mevkiilerinden rahatsız olan yerli ümeradır (Turan, 2016, s. 427). Bu devlet adamları II. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkmasında etkili olmalarına rağmen aralarındaki rekabet nedeniyle bu dönemde pasif kalmışlardır (Kaymaz). Bunların dışında II. Gıyâseddin Keyhusrev'in saltanatı elde etmesinde adı ön plana çıkan Sâdeddin Köpek, tek başına ayrı bir kanadı oluşturmaktadır. Bu grupların çıkarlarının ve beklentilerinin farklı olması hasebiyle birbirleriyle çatışması kaçınılmaz olmuştur.

Sâdeddin Köpek, yaşanan olayların merkezinde başrolü oynamaktadır. Kaynaklarda onun yaratılışından soysuz, haset, nefsinin kötü olması, devleti ele geçirmek istemesi gibi kötü özellikleri sıralanmaktadır (İbn Bîbî, 2014, s. 451; Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 81). M. H. Yinanç, bu emirin hırslı bir yapısının olduğunu, devletin üst kademelerine diğer devlet adamları gibi terfi ederek uzun zaman beklemek yerine kısa sürede geçmek istediğini belirtmektedir (2014, s. 147-148). Kaynaklar Sultan'ın genç, tecrübesiz ve bu nedenle ahmak, kibirli, iyiyi kötüden ayıramayan, düzenbazların hilelerini anlamayan yapısından dolayı onun Sâdeddin Köpek'e inandığını kaydetmişlerdir (İbn Bîbî; Müneccimbaşı). Bu kadar kötü özelliklere sahip birinin, zehirlenme hadisesinden dolayı meliklik döneminde ilişkilerinin olduğu Sultan tarafından fark edilmemiş olması imkânsızdır. Kendi saltanatını tehlikede gören ve çevresindekilerden emin olmayan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Sâdeddin Köpek'in icraatlarına göz yumması ya da iddia edilenin aksine bu emirin zaaflarını fark ederek onu maşa olarak kullanması mümkündür.

II. Gıyâseddin Keyhusrev ve Sâdeddin Köpek'in birbirinden bağımsız amaçlarının önündeki en büyük engel, resmi veliahtı destekleyen Hârizmlî Beyler olduğu muhakkaktır. Vakit kaybetmeyen Sâdeddin Köpek, onların saltanatı sahibine teslim etmek için mücadele edecekleri iftirasını atmaktan çekinmemiştir (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 81). Bunun yanında Hârizmlîlerin düşmanlara ilticası

halinde devletin sırlarını ifşa edecekleri ve bu durumun orduyu zora sokacağı yönünde onlara karşı haksız isnatlarda bulunduğu da görülmektedir (İbn Bîbî, 2014, s. 451; Kaymaz, 2011, s. 105). Nitekim bu ithamlar karşısında tahtından endişe duyan Sultan, saltanatının ikinci ayında Hârizmlî beylerin en kuvvetlisi Kayır Han'ın tutuklanması emrini vermiştir (İbn Bîbî; Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 537). Hasta olmasına rağmen Zamantı kalesinde³ hapsedilen Kayır Han kısa zaman içinde hayatını kaybetmiştir (İbn Bîbî; Müneccimbaşı). Sultan'ın bu kararı üzerine diğer Hârizmlîler güvenlik endişesiyle Türkiye Selçuklu topraklarını apar topar terk etmişlerdir. Sultan, bu defa Kemâleddin Kamyar'ı, Hârizmlî Türkmenleri geri dönmelerine ikna etmek için göndermiştir. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Müneccimbaşı, bu olayı "*devletin çanağındaki ilk kırılma*" (2001, C. 2, s. 81) olarak yorumlamaktadır. Devlet yönetmekten ve sorumluluk almaktan kaçan Sultan'ın, geleceği düşünmeden aldığı ilk karar gerçekten devletin sarsılmasında etkili olmuştur (Kütük, 2018, s. 291).

Bu olaylar siyasi cinayetlerin başlangıcını oluşturmuştur. Bundan sonra II. Gıyâseddin Keyhusrev ve Sâdeddin Köpek devletin idari mekanizmasında yer alan devlet adamlarını tek tek ortadan kaldırmışlardır. Bunlardan ilki Sâdeddin Köpek'in güçlenmesinden rahatsızlık duyarak bunu açık açık dile getiren Atabeg Şemseddin Altunaba olmuştur (İbn Bîbî, 2014, s. 454; Kaymaz, 2014, s. 44). Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bu siyasi cinayete ortak olması her ne kadar Sâdeddin Köpek'in etkisi altında olsa da tahtını sağlamlaştırmak için atılmış adımlar olarak görmek mümkündür. Kemâleddin Kâmyar'ın bütün bu gelişmeler karşısında suskun kalması, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in sorumsuz hareketleri, bir hükümdara yakışmayan tavırları ile alakalı olmalıdır. Nitekim Sultan'ın tahtını korumak için kendileri yerine Sâdeddin Köpek'i yanında tutacağını bildiği için konuşmanın bir fayda vermeyeceğini (Kaymaz, 2014, s. 46) düşünmüş olması da başka bir ihtimaldir.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev devlet adamların yanında kendisi için engel olarak gördüğü hanedan üyelerinin de ortadan kaldırılması için bekleme gereği duymamıştır. Nitekim Sultan, 1237 yılında I. Alâeddin Keykubad'ın ikinci hanımı Melike Adiliyye'yi evlatlarından ayırarak Ankara'da boğdurulması için Sâdeddin Köpek'e bizzat emir vermiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 455). M. H. Yinanç bu ölümün ardında Sultan'ın annesi Huand (Mahperi) Hatun olduğunu ifade etmektedir (2014, s. 143). Ona göre bu hanım, Melike Adiliyye'nin ön planda olmasını hazmedememişti. Sultan'ın taassubun aksine kaynakların "*Vaktinin Râbiası*" (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 83) olarak nitelendirdikleri üvey annesini

³ Kayseri- Pınarbaşı ilçesine bağlı Melikgazi köyünde bulunmaktadır (Sümer, 1969, s. 7).

öldürmekten çekinmediği görülmektedir (Kütük, 2018, s. 305). Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev, Burgulu kalesinde hapsedilen kardeşleri İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin Süleyman'ı ise erkek evlatları doğduktan sonra boğdurtmuştur. Ardına Taceddin Pervane ve Kemâleddin Kamyar'ın ölüm emirleri verilmiştir.

Sâdeddin Köpek'in, Sultan'ın sefih hayatı, sorumsuzluğu, liyakatsiz oluşu gibi işini kolaylaştıran sebeplerden dolayı Selçuklu tahtına gözünü diktiği bilinmektedir (Kaymaz, 2011, s. 119). Halkın kendisini kabul etmesi için Selçuklu soyundan gelmesi gerekmektedir (Özbek, 2018, s. 184). Bunun için I. Gıyâseddin Keyhusrev'in annesi ile gayri meşru ilişkisinin olduğu ve kendisinin bu münasebet sonucu dünyaya geldiğini iddia etmeye başlamıştır (İbn Bîbî, 2014, s. 458). Bu durumu öğrenen Sultan, bir pusu ile Sâdeddin Köpek öldürülmüş ve hatta parça parça edilen cenazesini meydana astrararak teşhir ettirmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 465). II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bütün bu yaşananlardan ders çıkarıp devletin yönetimini eline alması beklenirken, aksine o, yeni atamalar yaparak çok sevdiği eğlence hayatına dönmeyi tercih etmiştir (Kaymaz, 2011, s. 124).

III. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Babaîler İsyânındaki Tutumu

Babaîler İsyânı, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kişiliğiyle doğrudan ilişkili bir başkaldırmadır. Bir yaşam biçimi haline getirdiği sorumsuz davranışlarının halk üzerinde elbette olumsuz etkileri vardır. Bilindiği üzere Türk devletlerinde hükümdarın halka karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Orhun Abideleri'nde, Bilge Kağan " *Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup, aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.*" (Ergin, 2011, s. 7) ifadeleri ile hükümdarın halka karşı görevlerini belirtmektedir. Buradan hareketle bir Sultan, iç düzeni sağlama, iktisadî tedbirlerin yanında sosyo- kültürel anlamda halkın beklentilerini karşılamakla mükelleftir (Koca, 2016, s. 106). Bunun yanında Türk devlet anlayışında " *devlet halk içindir*" (Kafesoğlu, 1998, s. 26) anlayışı bulunmakla birlikte hükümdar bütün halkı devletin çatısı altında toplamakla da vazifelidir (Koca, 2016, s. 104-105). Ancak II. Gıyâseddin Keyhusrev, başa geçtiği günden itibaren halktan kopuk, onların sorunları ile ilgilenmek yerine kadınlarla, içkili eğlence meclislerinde vakit geçirmeyi kendine şiar edinmiştir (Kaymaz, 2011, s. 124). Gürcü Hatun'a olan zaafı nedeniyle onun yanında Selçuklu sarayına giren tecrübesiz ayak takımı ve rüşvetle makam elde eden liyakatsiz insanların düşüncelerine daha çok önem vermektedir (Kaymaz, 2011, s. 125). Bu durumda deneyimli devlet adamlarının meydana gelen sıkıntılar ve yaklaşan felaketlere karşı tedbir almaları zorlaşmakta ve devletin otoritesi günden güne zayıflamaktadır (Kaymaz, 2011, s. 124). Halkın cephesinden bakıldığı zaman böyle bir sultandan elbette memnun olunması mümkün değildir.

Bu sorunların yanında II. Gıyâseddin Keyhusrev, kendisine muhalif olduğunu düşündüğü Türkmenlere yaklaşımı tahta çıktığından beri olumsuz yönde seyir izlemiştir. Eğirdir’de bulunan bir kervansarayın kitabesine yazdırdığı “ *Türkmen ve Bağileri dağıtıp yok eden*” (Bayram, 1994, s. 88) ifadesi bu tutumuna örnek teşkil etmektedir. Sultan’ın bu yaklaşımının Sâdeddin Köpek’in ölümünden sonra daha çok sertleştiği görülmektedir. *Şeyh Evhadü’- din Kirmânî Menâkıb-Nâmesi’nde* verilen bilgilere göre Sultan’ın, Sâdeddin Köpek’le iş birliğine gidildiğini düşünmesi nedeniyle özellikle Malatya ve çevresinde geniş çaplı tahkimat yaptırdığı, Türkmenlerin çoğunu tutuklatıp, öldürttüğü anlaşılmaktadır (2005, s. 202; Solmaz, 2001, s. 259). II. Gıyâseddin Keyhusrev’in siyasi baskıları bu isyanın temelini oluşturmaktadır. Devlet yönetiminde gösterilen aciziyet ve Sultan’ın kendinden önce gelen Türkiye Selçuklu sultanlarının politikalarını terk etmesi ile zikredilen ayaklanmanın oluşması kaçınılmaz olmuştur⁴.

Babaîler İsyanını başlatan Baba İlyas’ın, Hârizmlî Türklerinden bir Türkmen babası olduğu ve Hârizmlîlerin yıkılışından sonra I. Alâeddin Keykubad’ın hizmetine girdiği bilinmektedir (Ocak, 2011, s. 94). Kendisinin Hârizmlî olmasından dolayı Kayır Han’ın ölümü ve Hârizmlîlere uygulanan politika nedeniyle Sultan’a karşı kin beslemiş olması mümkündür. Baba İlyas, Selçuklu Devleti’nin, Türkmenlere uyguladığı zulümden kurtarma vaadiyle ilahi bir şahsiyet kimliğiyle insanları kendisine çekmeyi başarmıştır (Ocak, 2011, s. 103). Baskılar ve takipten yorulan Türkmenlerin bu zatı ilahi bir kurtarıcı olarak benimsemesi ve isyanın bu kadar büyük kitleleri etkilemesi o dönem şartları değerlendirildiğinde kaçılmaz görünmektedir (Ocak). Aynı zamanda Türk halkının, tarihin hiçbir safhasında acımasız ve meşru olmayan hakanının yanında olmayı tercih etmemeleri (Ögel, 2017, s. 134) de bu isyanın büyümesinde etkili olmalıdır. İsyanın amacını, Baba İlyas’ın, Sultan’ın sıra dışı yaşantısını propaganda malzemesi yaparak halkı kendisine çekmesi ve II. Gıyâseddin Keyhusrev’in saltanatını sonlandırmayı istemesi şeklinde yorumlamak mümkündür (Solmaz, 2001, s. 260). Sultan’ın kişiliğinin ön plana çıkışı da bu propagandalar sayesinde

⁴ A. Y. Ocak, bu isyanın nedenlerini temel ve kolaylaştırıcı sebepler olarak kategorize etmiştir. Temel nedenlerin en önemlisi iktisadi kaynaklıdır. Toprak rejiminde bozulmalarının görüldüğü bu dönemde Moğolların önünden kaçıp gelen büyük Türkmen kitleleri nedeniyle arazi paylaşımında sıkıntılar yaşanmıştır. Konar- Göçer bu kitle ile yerleşik halk arasında yaşam tarzlarındaki farklılıktan dolayı sıkıntılar baş göstermiştir. Kolaylaştırıcı nedenlerin birincisi olarak dini anlayış farkı gösterilmektedir. Türkmenler tasavvuf çerçevesinde Türkmen babaları aracılığı ile öğrendikleri mistik bir İslâm inancı taşımaktadırlar. Yaşam şartlarına göre yerleşik Sünnî Müslüman ahaliden farklı İslâm anlayışları ise bir başka çatışmaya neden olmaktadır. Bunların yanında Türkmenlerin yoğun olarak bulunduğu Doğu Anadolu bölgesinde Hârizmlîlerin varlığı, Eyyûbilerin ve Moğolların bölgedeki faaliyetleri de bu isyanın kışkırtılmasında ihtimal dâhilinde olan sebeplerdir (Babaîler İsyanının nedenleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Ocak, 2011, s. 37-51).

olmuştur. Nitekim Baba İshâk ve müridleri, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in yaşam tarzını, içkiye düşkünlüğünü, Allah'ın ve Hulefâ-yi Râşidîn'in yolundan ayrıldığını insanlara anlatmaya başlamışlardır (İbn Bîbî, 2014, s. 478; Kütük, 2018, s. 297).

İsyan, kısa sürede Anadolu'da yayılmaya başlamış ve büyük Türkmen kitlelerinin katılımıyla hızla büyümüştür. Kuvvetlerinin üst üste yenilgisi üzerine Sultan, savaşmak yerine Kubadâbâd'a çekilmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 480). İbn Bîbî her ne kadar onun tedbir amaçlı buraya gittiğini kaydetse de Sultan'ın korkarak kaçtığı anlaşılmaktadır (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 86). Neticede Malya Ovası'nda, Babâiler büyük bir hezimete uğratılmış iki üç- yaşındaki çocuklar hariç⁵ hiç kimse sağ bırakılmamıştır (İbn Bîbî). II. Gıyâseddin Keyhusrev, asilerin bertaraf edilmesi sonrası açılan yaraları sarmak yerine yeniden sefih, sorumsuz hayatına dönmüştür.

IV. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Köseadağ Savaşı'ndaki Tutumu

Babaîler İsyanı, Türkiye Selçuklu Devleti'nin askerî ve siyasi acziyetini gözler önüne sermesi bakımından kısa ve uzun vadeli etkileri olan bir ayaklanma olmuştur. Kısa vadede hemen doğu sınırında işgal için fırsat bekleyen Moğollar karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da çıkan bir isyanın bastırılmasında ordunun, siyasi idarenin hatalarını dikkatle takip ettikleri muhakkaktır (Turan, 2016, s. 448). Başkomutan olarak hükümdarın liyakatsizliği, korkaklığı, ordu ve halktan kopuk yaşantısı, elbette Moğolların işlerini kolaylaştıracak amiller arasındadır.

Moğollar önlerindeki bu fırsatı değerlendirerek 1242 yılında ilk kez Erzurum'a saldırmışlardır. Bir ihanet sonucu düşen kalede⁶ Moğollar büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir (Aknerli Grigor, 2012, s. 33; Ebü'l-Ferec, 2011, s. 19; Müverrih Kiragos, 2009, s. 49). *Anonim Selçuknâme* müellifi, Sultan'ın bu haberi aldığı anda sarhoş olduğunu, Moğolları küçük görerek az sayıda bir kuvvet gönderdiğini kaydetmiştir (2014, s. 308; Kütük, 2018, s. 308). Fakat Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in belki de daha sonra üzüntü ve korkuya kapılarak devlet adamları ile bir meclis düzenlediği görülmektedir. Burada Hıristiyan ve Müslüman komşulardan yardım istenmesine karar verilmiştir⁷. Kayseri'den Sivas'a geçen Sultan, gelecek yardımları beklerken her gün orduyu denetlemiş ve oyunlar

⁵ Çocuk ve kadınların serbest bırakıldığı da rivayet edilmektedir (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 87).

⁶ Şehrin sübaşısı Sinâneddîn Yakut'un şehri çok iyi savunmuş hatta kış geldiği için Moğollar kuşatmayı kaldırmak üzere oldukları esnada şehrin şahnesi Şerafeddin Düveynî, Moğollarla anlaşarak şehrin düşmesine neden olmuştur (İbn Bîbî, 2014, s. 491-493; Münecimbaşı, 2001, C. 2, s. 89).

⁷ Melik Gazî'ye bir elçilik heyeti gönderilerek gönlünün alınması ve Melik Eşref'e ait Ahlat'ın ona verilmesi; Şemseddin İsfahani'nin paralı 20.000 asker toplaması için aynı bölgeye gönderilmesi; Ermenilere, Erakliya'nın iktâ olarak verilmesi; gönüllü Frank askerlerinin toplanmasına karar verilmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 494).

oyunarak içkiyle vakit geçirmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 493). Bu bekleyiş sonrası ilginç olan, Halep hükümdarının gönderdiği 2000 kişilik kuvvet dışında yardım sözü veren diğer devletlerin ağırdan alarak kuvvetlerini göndermemiş olmasıdır. Bunun sebebini Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in karakterinde aramak gerekmektedir. Babaîler İsyanı'nda olaylar büyüyünce korkup kaçan bir hükümdara kimsenin güvenmeyeceği aşikârdır. Moğollar gibi o dönemde herkese korku salan bir devleti karşlarına almaktansa beklemeyi ya da savaşın seyrine göre taraflarını belirlemek adına oyalanmayı tercih ettiklerini söylemek mümkündür (Kütük, 2018, s. 295-296).

Baycu Noyan idaresindeki Moğol kuvvetlerinin Erzincan'a kadar ilerleyip etrafı talana başlamaları üzerine Selçuklu devlet adamları arasında ne yapılacağı yönünde fikir ayrılıklarının yaşandığı görülmektedir. Tecrübeli devlet adamları Sivas'ta kalarak savunma savaşı yapılmasının doğru bir karar olacağı yönünde fikir beyan etmişlerdir (İbn Bîbî, 2014, s. 493; Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 89). Gürcü oğlu Fahrüddeve ve Visakbaşı Garip gibi deneyim yoksunu kesim, savunmada kalmak istememişlerdir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'e, diğer hükümdarların yardımıyla Moğolların yenilmesinin, onların gözünde Sultan'ın heybetini azaltacağını ve saldırıya geçilmesini telkin etmişlerdir (Müneccimbaşı).

Sultan'ın harekât kararı ile Selçuklular, Köseadağ mevkiine vardıklarında Baycu Noyan'ın emrindeki ordunun geldiğinin haber alınması üzerine savaş planına dair yeni bir tartışma ortamı oluşmuştur. Sahib Mühezzebüddin Ali ve ordu başkomutanı Gürcü oğlu Zahîrüddevle, boş hayallerle tehlikeye atılmamasını, savunmaya elverişli bu yerde kalınmasını tavsiye etmişlerdir (İbn Bîbî, 2014, s. 497). Ancak sarhoş olduğu bilinen Muzaffereddîn oğlu Nizâmeddin Sührab bu tavsiyeye karşıt görüş beyan etmiştir. II. Gıyâseddin Keyhusrev devlet yönetiminde zaaf gösterdiği gibi savaş stratejisi kadar önemli bir konuda da hataya düşmüştür. İbn Bîbî'nin nitelediği şekilde Sultan, savaş, yenilgi nedir bilmeyen, felaket acısı tatmamış ayak takımının görüşlerine yeniden kıymet vermiştir (2014, s. 496). Sultan'ın savaş öncesindeki geceyi içkili eğlence ile geçirdiği hatta öncü kuvvete harekât emrini sarhoş halde verdiği de rivayet edilmektedir (Qentin, 2006, s. 58; Kütük, 2018, s. 298). Sabah olduğunda devlet adamları, II. Gıyâseddin Keyhusrev'e aldığı kararın yanlış olduğunu söylemişler hatta onu yardımcı kuvvetin gelmesi için birkaç gün daha beklenilmesi yönünde uyarılar da fayda vermemiştir.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bu strateji hatası neticesinde Moğollar, öncü kuvvetleri hezimete uğratmış, pek çoğu ya esir ya da şehit olmuştur (*Anonim Selçuknâme*, 2014, s. 43; Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 89). Canını kurtarmayı başaran Halep kuvvetlerinin komutanı Nâsihüddin Fârisî'nin, Sultan'ın yanına gelerek:

“Böyle bir görüş ve önlemlerle, böyle uğursuz devlet erkânıyla nasıl cihangirlikten dem vurur, düşmanın karşısına çıkarsın? Ülkeyi, milleti ve devleti yok edip, Müslümanları ve bütün insanları acılara boğdun.” (İbn Bîbî, 2014, s. 500) tenkidini etmekten geri durmadığı görülmektedir. Sultan'ın, Nâsihüddin Fârisî'nin sözleri karşısında çok etkilendiği aşikârdır. Zira daha önce hiç pişmanlık yaşamadığı anlaşılan Sultan, mendilini yüzüne kapatarak ağladıktan sonra yanından hiç ayırmadığı haremini Tokat'a göndermiştir (İbn Bîbî).

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev o ana kadar cesur bir duruş sergilemiş, yanındaki ayak tayfasının cesaretlendirmesi ile acı olayların yaşanmasının fitilini ateşlemiştir. Ancak cesaretli ve kararlı bir Sultan'ın yaptığı gibi ordusunu derleyip toplamak, tedbirler almak yerine korkusunun yeniden ağır bastığı görülmektedir. Sultan, Çaşnigir Mübârizüddîn Çavlı'nın düşman elinden kaçıp kurtararak Sultan'ın yanına gelmesinden sonra bu emire ne yapılması gerektiğini sormuştur. Bu soru karşısında Çaşnigir Çavlı oldukça kırgın bir tavırla, Sultan'ın kendilerinin görüşlerine itibar etmediğini, bu durumda kimsenin elinden bir şey gelmeyeceğini ifade etmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 500). Güven ve cesaretini yitiren II. Gıyâseddin Keyhusrev, Çaşnigir Mübârizüddîn Çavlı'ya ülkenin yönetimini bırakınca bu emir: “(Padişah) Rezillerle bir araya gelmekten kaçınmalı, sefil nedimler ve cahil dostlar bulundurmaktan uzak durmalıdır. Düştüğü bu felaketi, onlarla konuşmanın ve düşüp kalkmanın bir ürünü saymalıdır” sözleriyle tavsiyede bulunurken, Sultan'ın hatalarını çekinmeden yüzüne vurmuştur (İbn Bîbî). Sultan, Tokat üzerinden kaçarken savaş meydanında bekleyen askerlerin hiçbiri, onun kaçıp gittiğinden haberdar olmamıştır.

Moğollar iki gün bekledikten sonra Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev ve ordusunun kaçıp gittiğini anlayıp sınırsız hazine ele geçirmişlerdir (Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 542; İbn Bîbî, 2014, s. 501). Sultan korkuyla kaçarken yanına çok az eşya alabilmiştir. Kaynakların, Sultan'ın çadırında bıraktıklarından bahsetmeleri neticesinde kişiliğiyle ilgili farklı tespitler yapma imkânı bulunmaktadır. İçki malzemelerinin (Qentin, 2006, s. 58-59) yanında kapısının önünde leopar, aslan, kaplan, yılan, fare gibi vahşi hayvanların (Aknerli Grigor, 2012, s. 35) sayılması oldukça ilginçtir. Sultan'ın vahşi hayvanlara ilgisi olduğu hatta bunları insanlara saldırtıp zevk aldığı yönünde bilgiler de mevcuttur (Turan, 2016, s. 474). Müverrih Kiragos ise Sultan'ın düşmana güç gösterisinde bulunmak için bu hayvanları savaş meydanına götürdüğünü ifade etmiştir (2009, s. 51).

Sultan'ın kaçışını müteakip halkın çileli günleri başlamıştır. Moğollar, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ardından Anadolu içlerine kadar katliam yaparak ilerlemişlerdir. Müverrih Vardan yaşanan acıları anlatmak için bu seneyi “Feryat

Yılı"⁸ olarak nitelendirmiştir (2017, s. 100). Halkın güvenliğinden sorumlu II. Gıyâseddin Keyhusrev ise bunca acının müsebbibi değilmiş gibi Tokat'tan, Konya'ya kaçmıştır (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 89). Daha sonra Antalya 'ya (*Anonim Selçuknâme*, 2014, s. 43) ve burada da kendini güvende hissetmeyerek Menderes havzasına ilerlemiştir. Burada İznik Rum İmparatoru Vatatzes ile bir anlaşma yaptığı bilinmektedir (Kaymaz, 2011, s. 105; Ostrogorsky, 2019, s. 406). Amasya'ya çekilen Sahib Mühezzebüddin Ali, Sultanın genç olması, sefih kimselerle düşüp kalkıp, onları dinlemesi ve tecrübeli insanların nasihatlerini kulak arkası etmesinden dolayı devletin bu hale düştüğünü yanındakilere anlatmıştır (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 90; İbn Bîbî, 2014, s. 505). Ayrıca Amasya kadısı Fahreddin ile birlikte Mugan'a giderek Baycu Noyan ile görüşme şansı elde etmişlerdir. Onların, Allah'ın yardımıyla zafer kazandıklarını, savaşta askerlerin sayılarının Anadolu'da bulunan askerlerin yanında çok az olduğunu, halkın Selçuklu soyundan başka kimseye boyun eğmeyeceğini, bu yüzden barış yapılmasının gerektiğini ifade etmiştir (İbn Bîbî, 2014, s. 506-507). *Anonim Selçuknâme*'de, Sahip Mühezzebüddin Ali'nin, Baycu Noyan'a teklifte bulunurken, Gıyâseddin'in babasını zehirlemesinden dolayı ordunun ona yüz çevirdiği ve savaşın bu nedenle kaybedildiği belirtilmiştir (2014, s. 43). Ancak bu bilginin doğruluğu tartışılmakla birlikte müellifin Sultan'a kızgınlığı neticesinde böyle bir ifadeye bulunması mümkündür.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev, Sahip Mühezzebüddin Ali'nin, Moğollarla bir anlaşma yaptığını öğrenince Menderes kenarından Konya'ya gelmiştir (Müneccimbaşı, 2001, C. 2, s. 90). Halkın yaralarının sarılması, savaşın yıkımının tamir edilmesi gerekirken Sahib Mühezzebüddin Ali ve Naib Şemseddin'e ülkenin dizginlerini veren Sultan; yeniden içki, eğlence meclislerine geri dönmüştür (İbn Bîbî, 2014, s. 511). Bir yıl sonra Baycu Noyan'ın Malatya'da yaptığı zulüm nedeniyle halkın perişan olması⁹ ve ertesi yıl Baycu Noyan'ın, Anadolu topraklarına saldırılarına devam etmesi üzerine Mühezzebüddin Ali ve Naib Şemseddin İsfahani bu defa Batu Han'a giderek bir nevi vassallığın onaylandığı bir anlaşma yapmışlardır. Devleti, kaderiyle adeta baş başa bırakan Sultan, Şemseddin İsfahani'yi olağanüstü yetkilerle donatarak (İbn Bîbî, 2014, s. 511) vazgeçemediği ya da kendi karakterine uygun olan eğlence meclislerine geri dönmüştür.

⁸Niğdeli Kadı Ahmed, bu yıla "*Baycu Yılı*" denildiğini kaydetmiştir (2015, s. 442).

⁹ Köseadağ yenilgisinden sonra Baycu Noyan, Anadolu'nun zenginliklerinden faydalanmak için saldırılarına devam etmiştir. Önce Erzincan'a saldırmış daha sonra Malatya'ya ilerlemiştir. Malatya halkının başını bahçesini talan etmişlerdir. Zararları öyle büyük olmuştur ki Malatya'da kıtlık ve veba salgını baş göstermiştir (Ebü'l-Ferec, 2011, s. 21).

Şemseddin İsfahanî'nin Ermeniler üzerine çıktığı sefer esnasında Antalya'da bulunan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ölüm haberi gelmiştir. Sultanın yanından ayırmadığı bir av hayvanının ısırması sonucu 654 (1256/ 1257) (el Ömerî, 2019, s. 372) yılında hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir.

V. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Evlilikleri

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in siyasi yaşamı kadar evlilikleri de sıra dışı izler taşımaktadır. Kadınlara zaafı olduğu bilinen Sultan'ın ikisi Müslüman diğerleri Hıristiyan toplam altı tane hanımı olduğu bilinmektedir. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Eyyûbîlerle dostane ilişkilerini geliştirmek adına, en-Nâsır'ın kız kardeşi Gaziye Hatun'la evlilik gerçekleştirdiği bilinmektedir (el Ömerî, 2019, s. 369; İbnü'l- Verdî, 2017, s. 116). Ancak bu evliliğin seyri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in adından en çok söz ettiren evliliği Gürcü Hatun Tamara ile yaptığı izdivaçtır II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Gürcü Hatun'a düşkünlüğünün zaaf noktasında olduğu bilinmektedir. Hatun'un Selçuklu sarayına getirdiği maiyeti ve liyakatsiz yerli ümera kısa sürede onun aracılığıyla devletin üst mevkilerine ulaşmayı başarmışlardır (İbn Bîbî, 2014, s. 467; Kaymaz, 2014, s. 75). Münecimbaşı, Gürcü Hatun'un, Sultan'ı etkisi altına alarak dinine ve devletine zarar verdiğini kaydetmiştir (2001, C. 2, s. 92). Devletin geldiği nokta itibarıyla kaynakların Sultan'ı etkisi altına alan bir hatuna olumlu yaklaşımları elbette beklenemez. Ancak II. Gıyâseddin Keyhusrev'in devlet yönetmeye muktedir olmadığı da göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Bunların yanında Gürcü Hatun'un, Anadolu'ya geldikten kısa süre sonra Müslüman olduğu ve Mevlânâ hazretlerinin muhibbesi olduğu bilinmektedir. Ahmed Eflâkî, Mevlânâ ve Gürcü Hatun'un aralarında geçenleri anlatırken bu hatundan zamanın kraliçesi, dünyanın hanımı olarak bahsetmektedir (Eflâkî, 2012, s. 348). Ayrıca Gürcü Hatun'un seçkin ve verdiği karardan dönmeyen bir yapısının olduğu da vurgulanmıştır (Eflâkî). Bu bilgilerden Gürcü Hatun'un baskın bir karaktere sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Gürcü Hatun'a düşkünlüğü yine kaynaklara yansıyan başka bir olayla karşımıza çıkmaktadır. Gürcü Kraliçesi, kızını Selçuklu sarayına gelin gönderirken krallığın resmi varisi IV. Giorgi Laşa'nın oğlu David'din, Anadolu'da ortadan kaldırılmasını sağlamaktır. Böylece Rosudan, kendisinin beş yaşındaki oğlu Narin David'i tahta çıkarmayı planlamaktadır (Müverrih Kiragos, 2009, s. 55). Yaşanan hadise Sultan'ın zaafının boyutu ve bunun aşılması durumunda neler yapabileceğinin anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Gürcü Kraliçesi, II. Gıyâseddin Keyhusrev'e, kızı ile yeğeni David'in sevgili olduklarını bu yüzden onu ortadan kaldırmak istediğini bildiren bir

mektup yazmıştır (Kartlis Tskhovreba, trans. 2014, s. 336). Gürcü kaynağına göre bunu okuyan Sultan'ın hemen Gürcü Hatun'un odasına gidip onu tekmelediği, öyle ki hatunun vücudunun morluk içinde kaldığı kaydedilmiştir¹⁰ Hatta Sultan'ın kıskançlıktan David'i öldürmek isteyerek denize attırdığı, ölmediğini öğrenince tekrar yakalatarak zindana kapattırdığı kaydedilmektedir (Kartlis Tskhovreba, trans. 2014, s. 336-337; Abû'l-Farac, 1987, C. 2, s. 537)¹¹.

II. Gıyâseddin Keyhusrev, basılan paralar üzerine Gürcü Hatun'un resminin basılmasını isteyecek kadar ona tutku duymaktadır. Devlet adamlarının bu düşüncenin taassuba aykırı olması nedeniyle karşı çıkmaları üzerine Sultan, semboller kullanarak bu kararını uygulamıştır (Subaşı, 2016, s. 392). Bu sembollerin anlamları üzerinden II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kişilik analizini hem Türk hem de İran mitolojisi üzerinden yapmak mümkündür. Türk mitolojisine göre Güneş, hem güneyi ve sıcaklığı hem de dişiyi sembol etmektedir (Ögel, 2014, s. 237; Çaycı, 2019, s. 38). Aslanın ise tahti simgelemekle birlikte güç, zafer ve kuvveti temsil ettiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2000, s. 137). İran mitolojisi açısından ele aldığımız zaman bu motifler Şîr ü Hûrşîd¹² olarak tasvir edilmektedir (Konyalı, 2007, s. 150-151). İran sikkelerinde de görülen bu betimlemede aslanın Hüsrev'i, güneşin Şirin'i temsil ettiği bilinmektedir (Çaycı, 2001, s. 209). İran kültür çevresinin etkisinde kalan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in böylece aslanı kendiyile temsil ederek gücünü ve kuvvetini betimlediğini; güneşi ise dünyasını aydınlatan Gürcü Hatun'a benzettiği düşünülmektedir (Parlar, 2001, s. 195-196). Aslan ve güneş figürü gezegen-burç ilişkisi içinde de ele alınmaktadır. Astrolojide Güneş gezegeni, Aslan burcunun evi olduğu için bu iki figür genellikle bir arada kullanılmaktadır (Çaycı, 2019, s. 244). Nitekim T. T. Rice, bu ilişkiye dikkat çekerek Sultan'ın bu figürü karısının enerjik yapısı ya da burcu olduğu için seçtiğini, aslanın da kendi karakterini yansıttığı için tercih ettiğini ifade etmiştir (2015, s. 92). Sultan'ın son derece önem atfettiği Gürcü Hatun'dan melik Alâeddin adlı oğlu dünyaya gelmiştir.

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Konya ahalisinden zengin bir aileye mensup olan Berduliye adındaki hanımından Melik İzzeddin Keykavus dünyaya gelmiştir

¹⁰ Kaynağa göre Sultan bununla da yetinmeyerek Gürcü Hatun'un, Hristiyanlığa ait ikonlarını kırarak din değiştirmesi için baskı kurmuştur (Kartlis Tskhovreba, trans. 2014, s. 336). Ancak Gürcü Hatun'un bu sırada Müslüman olduğu bilinmektedir. Ö. Subaşı, Gürcü kaynağının bu bilgiyi tamamen dinsel taassup dolayısıyla verdiğini söylemektedir (Subaşı, 2016, s. 394).

¹¹ Gürcülerin kraliyet soyundan kimse kalmayınca yöneticileri David'i hatırlayıp Baycu Noyan'a başvurmuşlardır. Onun girişimleri sonucu David tutuklu olduğu Kayseri'deki zindandan çıkarılarak ülkesine gönderilmiş ve tahta oturtulmuştur (Aknerli Grigor, 2012, s. 38, 40).

¹² Sâsânî Hükümdarı Pervîz'in büyük aşkı Şîrin'le mesnevilere konu olan hikâyesidir (Erkan, 1999, s. 53).

(Uyumaz, 2001, s. 413). Ayrıca Melik Rükneddin Kılıç Arslan'ın annesi olduğu bilinen ve Konya'da ikamet eden ismini bilmediğimiz Rum asıllı bir papazın kızıyla da evlenmiştir (Uyumaz). Bunların dışında Kögonya hâkimi Melik Muzaffer'in kızı ile evlenmiştir. Bu münasebetle İbn Bîbî'nin verdiği bilgilerden, o dönemde yaşayan insanların Sultan için ne düşündüğü hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Adı geçen melik, I. Alâeddin Keykubad döneminde Selçuklu tâbiyetine girmiş ve kendisine Kırşehir iktâ olarak verilmiştir (Uyumaz). Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev, Melik Muhammed'in kızlarından birini beğenmiş ve kendisine verilmesi için melikle görüşmüştür. Ancak Melik Muhammed'in karşısında bir Sultan olmasına rağmen " *Sultan günlerini sokak serserileri gibi sefahat ve işret içinde geçiriyor. Onun için ailemizin damatlığına yakışmaz* " (İbn Bîbî, 2014, s. 466) ifadelerini kullanarak sözlerini sakınmadığı görülmektedir. Hatta kaynağımız, Sultan'ın, ona kızmadığı bilakis özür dilediğini ifade ettikten sonra bu kızın Sultan'ın haremine girdiğini söylemekle yetinmiştir (İbn Bîbî). Dolayısıyla bu evliliğin nasıl ve hangi şartlarda gerçekleştiği bilinmemektedir. İstanbul Latin İmparatoru Baudovin, İznik Rum İmparatorluğu'nun saldırıları neticesinde ittifak arayışlarına girişerek II. Gıyâseddin Keyhusrev'e bir anlaşma teklifinde bulunmuştur (Turan, 2016, s. 468). Sultan bu teklifi kabul etmekle birlikte İmparator Baudovin'in, Fransa'da bulunan akrabalarından bir prensesle evlenmeyi şart koşmuştur (Turan). Ancak Köseadağ Savaşı sonrası II. Gıyâseddin Keyhusrev'in İznik Rum İmparatorluğu ile anlaşması neticesinde bu evlilik gerçekleşmemiştir (Turan; Uyumaz, 2001, s. 414).

VI. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in Kişilik Özellikleri ve Karakter Analizi

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in sıra dışı alışkanlıkları ve bir hükümdara yakışmayan yönetim şekli Türk tarihinde istenmeyen olayların yaşanmasına neden olmuştur. Sultan'ın meliklik dönemi, saltanatı elde etmesi ve sonrasında gelişen olayların kaynaklar ışığında incelenmesi sonucunda onun psikolojik profili oluşturulmuştur. Tüm yönleri ile tespit edilen bu bilgiler Psikolojik Danışman Alihuseyn Hüseyinov ile birlikte ele alınmıştır.¹³ Yapılan değerlendirmeler sonucu II. Gıyâseddin Keyhusrev'in karakteri, korkuları, devlet yönetimindeki eksiklikleri ve zaafı tenkit süzgecinden geçirildikten sonra günümüz tanı kriterlerine göre Antisosyal Kişilik Bozukluğu belirtilerine sahip olabileceği belirlenmiştir. Bunun yanında Sınırda Kişilik Bozukluğu (Borderline) emarelerini de gösterdiği tespit edilmiştir. *DSM-5 El Kitabı'na* göre her iki rahatsızlık da B Kümesi Kişilik bozukluklarında bulunmaktadır. Bu nedenle her ikisi keskin sınırlarla birbirinden ayrılamamaktadır. Tahlil kısmında bu rahatsızlığın belirtileri ve II. Gıyâseddin

¹³ 1. 10. 2020- 20. 01. 2021 tarihleri arasında Psikolojik Danışman Alihuseyn Hüseyinov ile mülakatlar gerçekleştirilmiştir.

Keyhusrev’de belirlenen emareler bir arada verilerek konunun daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Antisosyal Kişilik Bozukluğu’nun tanımını şu şekilde yapmak mümkündür: Birtakım davranım bozukluklarına eşlik eden başkalarının haklarını hiçe sayma ya da yaşına göre toplumsal normların aksine edimler gösteren yineleyici ve sürekli davranış bozukluğudur. Bu davranışlar insanlara, hayvanlara ya da mala zarar verme ve sosyal yasaları çiğneme şeklinde görülmektedir. *DSM- 5* tanı kriterlerine göre birey aşağıda verilen belirtilerden en az üçünü gösteriyor olmalıdır.

“1-Tutuklanmasına yol açan yineleyici eylemlerde bulunmakla belirli olmak üzere yasal yükümlülüklere uymama.

2-Sık sık yalan söyleme, takma adlar kullanma ya da kişisel çıkarı ya da zevki için başkalarını dolandırma ile belirli düzmecilik (sahtekârlık)

3-Dürtüsellik ya da geleceği tasarlamama

4-Sık sık kavgâ dövüşlere katılma ya da başkalarının hakkına el uzatma ile belirli olmak üzere sinirlilik ve saldırganlık.

5-Kendisinin ve başkalarının güvenliğini umursamama.

6-Sürekli bir işinin olmaması ya da parasal yükümlülüklerini yerine getirmeme ile belirli sürekli bir sorumsuzluk.

7- Başkasını incitmesi, başkasına kötü davranması ya da başkasından çalması durumunda aldırmaçlık gösterme ya da yaptıklarına kendince bir kılıf uydurma ile belirli olmak üzere vicdan azabı çekmeme (pişmanlık duymama)” (Amerikan Psikiyatri Birliği, Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Elkitabı, [DSM-5], 2014, s. 331).

Sınırdâ Kişilik Bozukluğu (Borderline) ise dengesiz ruh halleri, kötü benlik imajı, kaotik ilişkiler ve dürtüsel davranış (cinsel ilişki, madde kullanımı, aşırı harcama, dikkatsiz davranışlar) ile seyir gösteren bir rahatsızlıktır.

Antisosyal Kişilik Bozukluğu belirtileri çocukluk ve ergenlik döneminden itibaren görülmeye başlamaktadır. En az on beş yaşında davranış bozukluğuna dair bulgular bulunmalıdır (DSM-5, 2014, s. 331). Kadınlara göre erkeklerde daha sık görülen bu rahatsızlıkta genetik faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir. Ayrıca doğum esnasında oluşan beyin hasarı, herhangi bir kafa travması veya çocuklukta geçirilen beyin iltihabı bu bozukluğa neden olmaktadır (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 44). Bunlar dışında yaşanan büyük travmatik olayların ya da çocuğun düşünsel olarak istismara uğraması, belirtilerin ortaya çıkmasında etki göstermektedir. Kaynaklarda II. Gıyâseddin Keyhusrev’in kafa travmasına bağlı bir rahatsızlık geçirip geçirmediğine dair bilgi olmadığı için bu bahis araştırmaya muhtaç görülmektedir. Bir diğer neden ise aile faktörüdür. Anne babanın birbirinden tutarsız davranışları ya da sevgi ve şefkatin az gösterildiği çocuklarda

genetik faktörün de yer almasıyla belirtilerin görüldüğü bilinmektedir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in en erken ne zaman bu belirtileri gösterdiğine dair elimizde bilgi yok denecek kadar azdır. Bunlar dışında melikliği döneminde esir düşmesinin onun duygu durumunda bazı baskılara neden olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak veliahtlık meselesi üzerinden bir tahmin yürütmek gerekirse, on dört on beş yaşlarında bu belirtileri gösterdiğini söylemek mümkündür. Her ne kadar I. Alâeddin Keykubad siyasi amaçlarla ortanca oğlunu veliaht ilan etmişse de, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in yaklaşan Moğol tehlikesine karşı sorumluluk alamayacak yapısını da fark etmiş olmalıdır. Nitekim on beş yaşında tahta çıkışının arka planını değerlendirdiğimizde bu yaşlarda belirtilerin görüldüğünü söylemek mümkündür. Sultan'ın anne baba ilişkileri elbette kaynaklara yansımamıştır. I. Alâeddin Keykubad'ın onu tahttan uzaklaştırmış olmasına karşılık Huand (Mahperi) Hatun'un evladını desteklemesi nedeniyle anne baba tutumunda bir tutarsızlık olduğunu söylemek mümkündür. Üstelik annesinin asalet yönünden ikinci plana düşmesi ve kendisinin de veliahtlıktan uzak tutulmasını bu nedene bağlamış olan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Antisosyal Kişilik Bozukluğu'na dair davranışlar göstermiş olması da muhtemeldir.

Veliahtlık sorununun II. Gıyâseddin Keyhusrev'in duygu durumunun belirginleşmesinde etkili olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Antisosyal Kişilik Bozukluğu'na sahip bireylerin yerleşik düşüncelerinden biri olan "*Bana adaletsiz davranıldı, artık hangi yolla olursa olsun payıma düşeni almak istiyorum*" (Koroğlu & Bayraktar, 2010, s. 51) kanısı ile hareket ettiğini söylemek mümkündür. Dönemin kaynaklarının suskunluğu, cinayeti işleyenlerin cezalandırmayı bırakın araştırılmaması ve resmi veliaht yerine II. Gıyâseddin Keyhusrev'in tahta çıkarılması onun bu cinayet tasarısının içinde yer aldığına işaret etmektedir. N. Kaymaz, büyük şehzade olan Gıyâseddin'in henüz on üç on dört yaşlarında bir çocuk ve saltanatı esnasındaki korkak, beceriksiz hallerini nazarı dikkate alarak bu cinayeti tek başına işleyemeyeceği görüşünü dile getirmiştir (2011, s. 95). II. Gıyâseddin Keyhusrev'in yaşı bu kişilik bozukluğunun belirtilerini vermeye uygundur. Ayrıca tahttan uzaklaştırılması sonucu bu cinayeti işleyen şahıslar arasında yer alması ya da azmettirmesi kaçınılmazdır. Antisosyal bireyler yetersiz kaldıkları, aldatıldıkları ya da küçük duruma düştükleri zaman saldırgan tutumlar sergilemeye meyilli hale gelmektedirler (Koroğlu & Bayraktar, 2010, s. 47). Böyle bir durum yaşadıkları zaman benmerkezci yapıları devreye girebilir. Burada bir diğer yerleşik duyguları olan, "*Ben insanları ele geçiremezsem, insanlar beni ele geçirir.*" (Koroğlu & Bayraktar, 2010, s. 51) savunma mekanizmasının etkin hale geldiği bilinmektedir. Antisosyal Kişilik Bozukluğu'nu ileri seviyelerde yaşayanların acımasız ve tehlikeli oldukları da tespit edilmiştir. Saldırganlıklarının

bir diğer nedeni ise alkol ve madde kullanımıyla ilişkili olarak görülmektedir. Zararlı alışkanlıkları olan Melikin böylesi saldırgan tutum sergilemesi mümkündür. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in ileri dönemlerindeki davranışlarına baktığımız zaman tahtını kaybetme ya da alıştığı hayatın tehlikeye girmesi durumlarında korkusunun ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tespitler ışığında melikliğinde elinden alındığını düşündüğü saltanat için korkusuzca mücadele etmesi, onun mizacında biri için olanaksız değil gibi görünmektedir. Bu bireylerin atalarına saygı duymaları ya da vicdan azabı çekmeleri gibi duyguları göstermeleri de pek beklenen bir durum değildir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bu saydığımız özellikleri taşımasından dolayı I. Alâeddin Keykubad'ın ölümü ile doğrudan bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Buradan hareketle daha çocuk yaşta bir melikin babasının zehirlenmesi olayına karışan insanlarla nasıl bir araya geldiği konusu aydınlığa kavuşmamıştır. Bugüne kadar melik Gıyâseddin'i, gayrimemnun kitlenin etkisi altına alarak ikna ettikleri ve bu planı gerçekleştirdikleri üzerinde durulmuştur. Ancak Antisosyal Kişilik Bozukluğu belirtilerine sahip bazı bireylerin kendi çıkarları için manipülatif davrandıkları bilinmektedir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 56) Toplumsal olayları, başkalarını çok iyi değerlendirerek zayıf noktalarını tespit etme eğilimleri bulunmaktadır. Dolayısıyla II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kendinde hak olarak gördüğü saltanata garanti altına almak için toplumun ve devlet erkânının rahatsız olduğu durumlardan istifade edebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Antisosyal Kişilik Bozukluğu olan insanların kendi çıkarları için başkalarını kullandıkları (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 53) göz önüne alındığı zaman Sultan'ın, sanıldığı gibi Sâdeddin Köpek tarafından kandırılmadığı hatta işlenen siyasi cinayetlerde bu emirin zaafını kullandığı ihtimali kuvvetlenmektedir. Antisosyal bireyler alaycı, eleştirici tutumdan ve baskı altında olmaktan korktukları için karşısındaki insanlara bu duyguları başka türlü yansıtırlar. Bir nevi karşısındaki insanları baskı altında tutarak, kendilerine saygı duymalarını ve boyun eğmelerini sağlamayı amaçlamaktadırlar (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 50). II. Gıyâseddin Keyhusrev'in devlet adamlarına tam olarak güvenemediği ortadadır. Antisosyal Kişilik Bozukluğu olan bireylerin dürtüsel olarak, verdikleri kararların neticelerini düşünmeden hareket ettikleri görülmektedir. Nitekim Kayır Han'ın suçsuz yere tutuklanması ve ölümü sonrası harekete geçen Hârizmlî Türkmenlerin oluşturacağı kargaşayı Sultan'ın hesaba katmadığı görülmektedir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in hatasından ders almadan bu cinayetlere izin verdiği bilinmektedir ki bu da Antisosyal Kişilik Bozukluğu'nun bir diğer belirtisidir. Ayrıca yenileyici bir şekilde yanlış hareketlerine devam ederek kendi çıkarına ters olduğunu düşündüğü ümeranın ortadan kaldırılmasına göz yummuştur. Melike

Adiliyye'nin bizzat Sultan'ın emriyle ortadan kaldırılmasının, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in duygu dünyasında farklı bir anlamı bulunduğu anlaşılmaktadır. Annesinin daha geri planda olması, veliahtlığın bu kadının çocuklarına layık görülmesi nedeniyle Sultan'ın, Melike'ye karşı büyük bir öfke duymasına neden olduğu tahmin edilmektedir. Büyük bir haset hissini gelişmesi suça ve cinayet işlemeye meyilli olan birinin ancak kendisine bu duyguları yaşatan kişiyi ortadan kaldırması ile son bulabilir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Melike Adiliyye'yi öldürerek geçmişte yaşadığı küçük düşürülmenin öcünü aldığını psikolojik açıdan söylemek mümkündür. Böylece çocuklukta annesinin aşağı toplumsal tabakada olmasının etkisini ortadan kaldırdığını düşünmüş olmalıdır. Sâdeddin Köpek'in, Sultan tarafından ortadan kaldırılmasında yine kendisinin değersizleştirilmesine karşı duyduğu büyük öfke yatmaktadır. Eğer bir birey Antisosyal kişiler üzerinde egemenlik kurmaya çalışırsa onlardan daha akıllı olduklarını göstermek için onları yenmeleri gerektiğini düşündükleri tespit edilmiştir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 47). İşlenen bütün cinayetlerin temelinde Sultan'ın acıma duygusundan yoksun olması bulunmaktadır. Bu rahatsızlığı olan bireylerin empati kuramamaları nedeniyle böylesine davranışlar sergilemeleri aslında biyolojik bir nedendir.

Antisosyal bireylerin iş yaşamlarında sorumluluk almaktan kaçtıkları bilinmektedir. Toplumsal kurallara karşı ilgisiz bir yaşam tarzını benimsedikleri görülmektedir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 50). Alkol, madde kullanımı, çok eşlilik, eğlence gibi dünya zevklerine karşı eğilim içerisindedirler. Bunu yine dürtüsel bir şekilde gerçekleştirirler¹⁴. II. Gıyâseddin Keyhusrev bu yönüyle ele alındığı zaman kaynakların onu en çok eleştirdiği noktaların aynı istikamette olduğu görülmektedir. Burada verilen bilgilere göre Sultan'ın, içkiye, sefahate, şehvete çok düşkün olduğu vurgulanmıştır (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 308; Akropolites, 2008, s. 75; Müneccimbaşı, 2001, s. 92; Kütük, 2018, s. 307). Ayrıca yırtıcı hayvanları beslediği, bunları insanlara saldırttığı yönünde sıra dışı kişilik özellikleri de kaynaklarda zikredilmiştir (İbn Kesir, 1995, C. 13, s. 308). Antisosyal bireylerin hayvanlara ve insanlara karşı saldırgan tutumlar sergilemeleri de rahatsızlıkları ile ilgili bir davranış bozukluğudur (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 56). Bu belirtiler aynı zamanda Sınırdaki Kişilik Bozukluğu olanlarda da karşımıza çıkmaktadır.

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Babaîler İsyanı'nda ordunun başına geçmesi ya da başkentte durumları izlemesi beklenirken o kaçmayı tercih etmiştir. Onun bu davranışı sorumsuzluk güdüsüyle alakalı olmalıdır. Antisosyallerin empati yetisinden yoksun olmaları nedeniyle halkın duygularını anlamaktan uzak olması

¹⁴ Sınırdaki Kişilik Bozukluğu olanların bu davranışları dürtüleri ile gerçekleştirdiği bilinmektedir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 59).

da onu bu davranışa itmeye yeter bir sebeptir. Aynı zamanda engellenme, sıkılma ya da çökkünlük duyma gibi durumların Antisosyalleri kötü etkilediği bilinmektedir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 53). Genellikle korku duygusundan yoksun olduğu bilinmesine rağmen yoğun baskı altında riskleri görerek güvenliğini ön plana almış olması da ihtimal dâhilindedir. Sultan'ın bu olay sonrası verdiği tepkileri tamamen Antisosyal özelliklerle açıklamak mümkündür. Babaîler İsyanı'nın bastırılmasından sonra asilerden sadece üç dört yaşındaki erkek çocuklarının sağ bırakılması, özerkliğine karşı çıkanları cezalandırma yöntemidir. Bu insanlara duyduğu öfke nedeniyle Türkmenlere uygulanan baskı politikası, engellenme ya da çökkünlük duyma karşısında ölç alma duygusuyla yapılmış olmalıdır.

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Köseadağ Savaşı'ndaki tutumunu birkaç yönden değerlendirmek mümkündür. Antisosyal Kişilik Bozukluğu olan insanların kendilerini kışkırtan anlık durumlarda, kendi ya da başkalarına gelecek zararları düşünmeden karar verdikleri bilinmektedir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 56). II. Gıyâseddin Keyhusrev'in de aynı şekilde davranışlar sergilediği bilinmektedir. Sivas'ta yanında bulunan Gürcü oğlu Fahrüddeve ve Visakbaşı Garip gibi sarhoş gezen şahısların Sultan'ın üzerinde kışkırtıcı güç oldukları muhakkaktır. Yeterince tedbir almadan hareket edilmesi ve Köseadağ mevkiinde beklemek yerine saldırıya geçilmesi tamamen Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in öngöründe bulunamaması ile alakalıdır. Aynı zamanda iyi ve kötüyü ayırt edememesi nedeniyle doğru olan hareketleri algılaması imkânsızdır. Yenilgi üzerine Sultan'ın kaçmayı tercih etmesi yine sorumluluk alamaması nedeniyle gerçekleşmiş olmalıdır. Antisosyal bireylerin geleceği tasarlama yetisinden yoksun olmaları nedeniyle Sahip Mühezzibüddin Ali'nin, Baycu Noyan'la yaptığı anlaşmayı Sultan'ın sevinçle karşılaması da oldukça normal bir durumdur.

Antisosyal Kişilik Bozukluğu olan bireylerin evlilik hayatlarında da sorumluluk alamadıkları bilinmektedir. Çok eşlilik ya da gayrimeşru ilişkiler yaşamaları belirgin özellikleridir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in kadınlara ve şehvete düşkün olduğu kaynaklar tarafından kaydedilmiştir (Ahmed Bin Mahmud, 2011, s. 308; Müneccimbaşı, 2001, s. 92). Antisosyal Kişilik Bozukluğuna sahip bireylerin de şehvete düşkün oldukları bildirilmiştir (Köroğlu & Bayraktar, 2010, s. 57). Aynı zamanda Sınırdaki Kişilik Bozukluğu olanların bu tür davranışları bulunmaktadır.

Sultan'ın altı kez evlilik yaptığı bilinmektedir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, Gürcü Hatun'a tutkuyla bağlı olduğunu vurgulamıştık. Ancak burada tezat oluşturan konu Antisosyal bireylerin evliliklerinde eşlerine bağlanamadıkları vurgusudur ki bu nedenle çok eşli bir hayat yaşamayı tercih etmektedirler. Ancak

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in çocukluğunda yaşadığı travmanın Gürcü Hatun'a duyduğu bu sevgi ile alakası olması muhtemeldir. Huand (Mahperi) Hatun'un oldukça otoriter ve oğlu üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Gürcü Hatun'u tıpkı Huand (Mahperi) Hatun gibi muktedir bir kadın ve Hıristiyan olması yönüyle değerlendirdiğimiz zaman "psikolojik aktarım" denilen bir kavram karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramı açacak olursak; II. Gıyâseddin Keyhusrev'in geçmişte yaşadığı duyguları bu hatuna yansıttığı, asaleti nedeniyle annesinde arzuladığı güçlü kadın imajını Gürcü Hatun'da bulmaya çalıştığı şeklinde değerlendirme yapmak mümkündür. Sultan'ın bu hanımın her istediğini yerine getirmesi, kıskançlığı, ona attığı bu anlamla alakalı olmalıdır. Paralar üzerindeki güneş motifinin dünyasını aydınlatan güneş anlamına gelmesi de bu fikri desteklemektedir.

SONUÇ

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in şehzadeliği döneminden itibaren sıra dışı özellikleri olduğu görülmektedir. I. Alâeddin Keykubad'ın yürüttüğü politikaları sürdürecektir karakterden yoksun büyük şehzadenin saltanattan uzaklaştırılmayı oldukça içselleştirdiği aşikârdır. I. Alâeddin Keykubad'ın zehirlenme hadisesinde en büyük problem henüz on üç on dört yaşındaki bir çocuğun böylesine büyük bir işe girişip girişemeyeceği tartışmasıdır. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in bu menfur cinayette baş aktör olmasa bile annesinin de etkisiyle olaylara dâhil olduğu düşünülmektedir. Ancak babasının ölüm şeklinin onda var olan kişilik bozukluklarının daha belirgin olmasına neden olduğunu söylemek de mümkündür.

Sâdeddin Köpek'in devlet kademesinde hızla yükselmek için işlediği cinayetlere Sultan'ın sessiz kalmasının yine onun ruhsal yapısıyla yakından alakası olduğu tespit edilmiştir. II. Gıyâseddin Keyhusrev'in, elde ettiği makam ve yaşamı yitirmek istememesi, onu önünde engel olabilecek kişileri ortadan kaldırma düşüncesine itmiştir. Sultan'ın aldığı hatalı kararlar müreffeh bir hayat yaşayan halkı çatışmaların, isyanların, yoklukların yaşandığı bir ortama sürüklemiştir.

İçki, eğlence ve kadınlara düşkünlüğünün normal sınırların çok ötesinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaafı nedeniyle sağlıklı kararlar almaktan uzak bir yapısının olduğu belirlenmiştir. Özellikle Gürcü Hatun'a olan tutkusu devletin üst kademelerini liyakatsiz kişilerin ele geçirmesine neden olmuştur. Devlet kadrolarının yapısının bu şekilde bozulması ve yönetimde güçlü bir sultanın olmaması devleti zirvedeyken çöküşe götüren olayların gelişimini hızlandırmıştır. Gerek iç ve gerekse vassallar dâhil dış devletlerde, II. Gıyâseddin Keyhusrev'in şahsına hâsıl olan güvensizlik, devletin kaderinin çizilmesinde oldukça etkili olmuştur.

Çocukluk döneminden itibaren sıra dışı bir yapıya sahip olan Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'in karakter özellikleri incelendiği zaman günümüz tanrı ölçekleri karşılığında Antisosyal Kişilik Bozukluğu belirtileri ile örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca kadınlara düşkün olması, av hayvanlarına ilgi duyması ve alkol kullanımı ise bu rahatsızlığa eşlik eden Sınırdaki Kişilik Bozukluğu (Borderline) ile ilişkili emareler taşıdığına işaret etmektedir.

EXTENDED SUMMARY

Turkey Seljuk State is a state which had a great part in the settlement of Turkish-Islamic population and influence in Anatolia. Sultans, who came to power in their history which had lasted for nearly a century, gave a great struggle to stabilize the state. However, despite this, there were many periods of ups and downs with turbulence. Although Turkey Seljuk Sultans gave importance to consultation with statesmen in important decisions, it is well known that they were the last decision makers according to Turkish tradition. Although these decisions were correct, it is seen that they sometimes appeared themselves in a way which puts the state in a difficult situation. Although Sultans received a good education at the point of state government, they also had the feelings of every people such as their fondnesses, fears, excitement and angers. As well as a being a political leader Giyath al-Din Kay Khusraw II appears as a Sultan who differed from others in the way of human characteristics.

As well as different features of Giyath al-Din Kay Khusraw II his contribution to the events which occurred at his period is still discussed today. His role at the assassination of Ala ad-Din Kayqubad I is the most important of these. At the same time, his place in the political murders just after his reign has not been emerged. The influence of Sultan's personality on Babaîler Revolt is one of the most talked about issues. It is discoursed that among other reasons, the personality of Sultan was incisive influential at the loss of Battle of Kosedag Giyath al-Din Kay Khusraw II's private life and extraordinary habits are very important in the way of analysing his character.

In this study, it is aimed to find out the personality traits of Giyath al-Din Kay Khusraw II who differs from other Turkish Seljuk Sultans in many ways by considering his performances in the historical process. The character analysis of Sultan mentioned was appreciated by using the psychobiography method. All information about the life of Sultan has been set at first and second hand sources. Here, information which is in the dark or open-ended has been appreciated in the light of modern studies by today's historians. These data and identified problems were discussed in the related titles of the study. All information filtered through the criticism in the character analysis part of the study was appreciated together

with Psychological Counsellor Alihuseyn Huseynov. These meetings which were administered in the form of interview were also supported with necessary sources. The results achieved were compared with the personality of Sultan. The comparisons made and the results achieved were appreciated together with the frame of Giyath al-Din Kay Khusraw II's character features in this part.

It has been determined that Giyath al-Din Kay Khusraw II had extraordinary features since he was prince. When the character features of Sultan Giyath al-Din Kay Khusraw II were examined, it was seen that they coincided with the symptoms of Antisocial Personality Disorder in return for today's diagnostic scales. In the comparative evaluation, it is thought that this prince, who lacked of the character in order to continue the policies of Ala ad-Din Kayqubad I in accordance with the symptoms of this personality disorder, internalized the removal from the reign. Although Giyath al-Din Kay Khusraw II was only thirteen and fourteen it was understood that he was involved in the events of the poisoning incident of Ala ad-Din Kayqubad I with the thought that the crown was his right. It was estimated that the way his father died caused his personality disorders he had beforehand to be more pronounced. It was understood that the antisocial personality of Sultan was effective in the murders in which Sâdeddin Kopek was in the forefront. In these murders, it was understood that Sultan Giyath al-Din Kay Khusraw II got people killed who were against him by remaining in the background. It indicated that Giyath al-Din Kay Khusraw II's fondness of feeding game animals like pets, alcohol, entertainment and women had symptoms which were associated with both Borderline Personality Disorder and Antisocial Personality Disorder. It was clear that these features of Giyath al-Din Kay Khusraw II which coincided with antisociality, accelerated the development of the events which caused the collapse of the state when the state was at its peak. The existence of a genetic factor or a physical being which caused personality disorder is an issue which needs research.

KAYNAKÇA

- Ahmed Bin Mahmud. (2011). *Selçuknâme* (Merçil, E. Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Ahmed Eflâkî. (2012). *Ariflerin menkıbeleri* (Yazıcı, T. Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Aknerli Grigor (2012). *Okçu milletin tarihi* (Andreasyan, H. D. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yay.
- Amerikan Psikiyatri Birliği, ruhsal bozuklukların tanısal ve sayımsal elkitabı, (DSM-5)* (2014). (Köroğlu, E, Çev.) Ankara: HYB Yay.
- Başkumandan Simbat (t. y.), *Başkumandan Simbat vekâyinâmesi*, (Andreasyan, H. D Çev.). TTK Kütüphanesi'nde basılmamış nüsha.
- Bayram, M. (1994). Selçuklular zamanında Anadolu'da bazı yöreler arasındaki farklı kültürel yapılanma ve siyasî boyutları. *SÛTAD*, 1, 79-92. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26301/277180>.
- Çaycı, A. (2019). *Anadolu Selçuklu sanatında gezegen ve burç tasvirleri*. Konya: Palet Yay.
- Çaycı, A. (2001). Selçuklu ve Artuklu sikkelerinde zodiak tasvirleri, O. Eravşar (Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildirileri*,(s. 207-218). Konya: Selçuk Araştırmaları Merkezi Yay.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Ebü'l-Ferec İ. İ. (2011). *Târîhu Muhtasari'd- Düvel* (Yaltkaya Ş. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Elban, M. (2018). Tarih yazımından tarih eğitimine psikotarih. *TOD*, XXXV/(11), 226-248. Erişim Adresi: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1349>.
- Ergin, M. (2011). *Orhun abideleri*. Konya: Boğaziçi Yay.
- Erkan, M. (1999). Hüsrev ve Şirin. *İslâm ansiklopedisi* (C. 19, s. 53-55). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Abû'l-Farac, G. (1987). *Abû'l-Farac Tarihi* (Doğrul, Ö. R. Çev.). (C. 2.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Akropolites, G. (2014). *Vekayinâme* (Umar, B. Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Hacıgökmen, M. A. (2018). *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*. Konya: Çizgi Yay.
- İbn Bîbî (2014). *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umuri'l-Alâ'îye (Selçuknâme)* (Öztürk, M. Çev.).(C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İbn Kesir (1995). *el Bidaye ve'n Nihaye (Büyük İslam tarihi)* (Keskin. M. Çev.). (C. 13) İstanbul: Çağrı Yay.
- İbnü'l- Verdî (2017). *Bir ortaçağ şairinin kaleminden Selçuklular* (Alican, M. Çev.). İstanbul: Kronik Yay.
- Tskhovreba, K. (2014). *A History of Georgia* (Gamq' relidze, D. Trans.). Metrevelli R. & Jones S.(Ed.). Tiflis: Artanuji Publishing.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Kaymaz, N. (2011). *Anadolu Selçuklularının inhitatında idare mekanizmasının rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kaymaz, N. (2014). *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Din Keyhüsrev ve devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Koca, S. (2016). *Türk kültürünün temelleri*. Ankara: Berikan Yay.
- Koca, S. (2010). Türkiye Selçuklu tarihine damgasını vuran menfur bir cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın zehirlenmesi. *SÛTAD*, 27, 347-369. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26306/277271>.

- Konyalı, İ. H. (2007). *Konya tarihi*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Köroğlu, E. & Bayraktar, S. (2010) *Kişilik Bozuklukları*. Ankara: HYB Yay.
- Küttük, A. (2018). Köseadağ Savaşı'nın kaybedilmesinde II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kişiliği ve uygulamalarının rolü. Kaya (Ed.), *1243 Köseadağ Savaşı Ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali Uluslararası Sempozyum Bildirileri* içinde (s. 289-314). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.
- Müneccimbaşı, A. b. L. (2001). *Câmiu'd- Düvel (Selçuklular tarihi)* (Öngül, A. Çev.). (C. 2), İzmir: Akademi Kitabevi.
- Müverrih Kiragos. (2009). *Ermeni müverrihlere göre moğollar* (Solmaz, G. Çev.). Ankara: Elips Yay.
- Müverrih Vardan. (2017). *Türk fütuhâtı tarihi (889- 1269)* (Andreasyan, H. D. Çev.). Fuat Hacısalihoğlu, F (Ed.). İstanbul: Post Yay.
- Niğdeli Kadı Ahmed. (2015). *el- Veledü's – Şefik ve'l- Hâfidü'l- Halik (Anadolu Selçuklularına dair bir kaynak)*. (Ertuğrul, A. Çev.). (C. 1) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ocak, A. Y.(2011). *Babaîler isyanı(Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı)*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Ostrogorsky, G. (2019). *Bizans devleti tarihi (Işıltan, F. Çev.)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ögel, B. (2017). *Türklerde devlet anlayışı (13.Yüzyıl Sonuna Kadar)*.İstanbul: Ötüken Yay.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi*. (C.2) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özbek, S. (2018). *Selçuklu – Eyyubi ilişkileri*. Ankara: Berikan Yay.
- Parlar, G. (2001). Sanat tarihi yönleriyle figürlü Anadolu Selçuklu sikkeleri. O. Eravşar (Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildirileri* içinde (s. 189-201). Konya: Selçuk Araştırmaları Merkezi Yay.
- RicE, T. T. (2015). *Anadolu Selçuklu tarihi*. (Taştan, T.K. Çev.). Ankara: Nobel Yay.
- Qentin, S .D. S. (2006). *Bir Keşiş'in anılarında Tatarlar ve Anadolu* (Özbayoğlu, E. Çev.).Antalya: DAKTAV Yay.
- Solmaz, S. (2001). *Danışmendliler Devleti ve kültürel mirasları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Solmaz, S. (2018). Köseadağ Savaşı'nda bir Selçuklu Emîri: Nizâmeddin Suhrab. A. Demir, T. Tombuloğlu, E. Erdoğan, Ö. Düzbakar (Ed.).*Selçuklu tarihçiliğinin zamansız kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a armağan türk tarihine dair yazılar III* (s. 705-721). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Subaşı, Ö. (2016). Türkiye Selçuklu devleti'nde güçlü bir kadın: Gürcü Hatun Tamara. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. XIII/(33), 384-401.
- Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/mkusbed/issue/19579/209096>.
- Sümer, F. (1969). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-47.
- Erişim Adresi: http://isamveri.org/pdfs/bv/D00113/1969/1969_SUMERF.pdf
- Sümer, F. (2002). Keykubad I. *İslâm ansiklopedisi* (C. 25, s. 358-359). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeyh Evhadü'd- din Hâmid el- Kirmânî ve menâkıb-nâmesi (2005). (Bayram, M. Çev.). İstanbul: Kardelen Yay.
- el- Ömerî, Ş. b. F.(2019) *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)* (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.

- Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme) (2014).* (Gök, H. İ. & Coşguner, F. Çev.) Ankara: Atıf Yay.
- Turan, O. (2016). *Selçuklular zamanında Türkiye.* İstanbul: Ötüken Yay.
- Uyumaz, E. (2001). Türkiye Selçuklu sultanları, melikleri ve melikelerinin evlilikleri. (Eravşar, O. Haz.), *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyet Kongresi Bildirileri* içinde (s. 397-421). Konya: Selçuk Araştırmaları Merkezi Yay.
- Yavaş, A. (2010). Anadolu Selçuklu banilerinin politik yaşamlarıyla mimari faaliyetleri arasındaki ilişkiler. *TÜBAR*, 28, 409- 417. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16969/177287>.
- Yinanç, M. H. (2014). *Türkiye tarihi Selçuklular devri (C. 2).* (Yinanç, R. Haz.).Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

TÜRKİYE SELÇUKLULARININ YIKILIŞI SÜRECİNDE SOSYAL HAYATTA BAZI İNSANİ DEĞERLER ÜZERİNE

ON SOME HUMAN VALUES IN SOCIAL LIFE DURING THE COLLAPSE OF THE TURKEY SELJUKS

Nazlı ALTUNSOY *

Öz

Bu çalışmada Köseadağ Savaşı ve sonrasında Anadolu'da yaşanan sosyal buhran ile Anadolu'daki insani değerlerin bu buhranın atlattılmasıdaki etkisi incelenecektir. Köseadağ bozgunu (641/1243) ile birlikte iktisadi, siyasi ve en önemlisi sosyal buhran yaşanmıştır. Reaya, ekonominin ve güvenliğinin bozulması ile otorite boşluğunun sonuçlarını yaşayarak deneyimlemiş ve dertlerini anlatacakları bir merci bulmakta zorlanmıştır. Şehirli ve göçer tabakaları arasındaki sosyal farkın yanı sıra Anadolu'ya yoğun bir göçün de gelmesi var olan keşmekeşin artmasına sebep olmuş, müslim-gayrimüslim tüm reaya var olma mücadelelerini bu karmaşa ortamında vermek zorunda kalmışlardır.

İnsanlık tarihine birer hediye olan değerlerin oluşması genellikle böyle buhran zamanlarından sonra vuku' bulmuştur. Bu dönemde Anadolu'da İslâm algısı kendine has bir anlayış geliştirmiştir. Bu anlayışa göre en yüce değer insan sevgisidir. İnsan, müslim-gayrimüslim ayırt edilmeksizin değerlidir, sevgi ve saygıyı hak etmektedir. Bunların yanında din, dil, ırk ayrımı yapılmaksızın dinî liderlerin ve özellikle Türkmen dervişlerinin tüm halka eşit davrandığı ve herkesin sığınağı olduğu, dinî önderlerin dinler üstü bir pozisyonda bulunduğu izlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Anadolu, insan sevgisi, tasavvuf, dervişler, Yûnus Emre, Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Velî

* Arş. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli/Türkiye, nazli.altunsoy@klu.edu.tr, <https://0000-0002-7438-4401>.

•
Abstract

In this study, the social crisis experienced in Anatolia after the Köseadağ War and its aftermath and the impact of human values in Anatolia on overcoming this crisis will be examined. After the Köseadağ defeat (641/1243) an economic, political and most importantly social crisis was experienced. The people experienced the consequences of the deterioration of the economy and security, and the lack of authority, and had a hard time finding an authority to tell about their troubles. In addition to the social difference between urban and nomadic strata, the intense immigration to Anatolia caused the existing chaos to increase, and all Muslim and non-muslim citizens had to struggle to exist in this chaos.

Sentimental values which were presented to the history of human, are formed usually after such times of depression. In this period, the perception of Islam in Anatolia developed a unique understanding. According to this understanding, the highest value is humanity. Human beings are valuable, regardless of whether they are Muslim or non-muslim, and deserve love and respect. In addition to these, it is observed that religious leaders and especially Turkmen dervishes treat all people equally, regardless of religion, language or race, and are a shelter for everyone, and especially religious leaders have a supra-religious position.

•
Keywords

Anatolia, humanity, mysticism, dervishes, Yūnus Emre, Mawlānā, Hādjdjī Bektāsh Walī

GİRİŞ

Toplumsal kültürün en değerli ve yüce unsurları bir araya gelerek dünya medeniyetini oluştururlar. Toplumların ve onu oluşturan bireylerin dünya medeniyetine yaptıkları katkılar ise o toplumları yüceltir. Bazı dönemlerde ortaya çıkan şahsiyetler dünya mirası sayılabilecek değerleri insanlığa hediye etmiş, içinden çıktığı toplum için birer iftihar tablosu olmuşlardır. Dünya tarihine bakıldığında böyle şahsiyetlerin sayısının az olması ortaya koydukları değerleri daha da artırmaktadır. Anadolu Türklüğü, Anadolu Türk-İslâm medeniyeti de en zor zamanlarında bağrından böyle değerleri çıkarıp insanlığa sunmuştur. Bugün dünyanın her yerinden insanlar Mevlânâ'yı (ö. 672/1273), Yûnus Emre'yi (ö. 720/1320?), Hacı Bektâş-ı Velî'yi (ö. 669/1271?) okumakta, anlamaya çalışmakta ve onların söyledikleri ile sorunlara çözüm üretmeye çabalamaktadırlar. İnsanın sadece insan olarak saygın ve değerli sayılması ve hoşgörü toplumu inşa etmeye yüzlerce yıl sonra bile katkı sağlıyor olması, bu değerlerin önemini bugün daha da artırmaktadır.

Büyük felsefeleri büyük insanlar, büyük insanları da yaşadıkları şartlar doğurmuştur denilebilir (Taşpınar, 1992, s. 113). İnsanların hayatlarında bazı dönüm noktaları olduğu gibi toplumların da böyle kırılma noktaları vardır. Yukarıda bahsedilen kişiler ve değerler XIII. yüzyıl ve sonrasında Anadolu'da yaşanan zor ve sancılı bir sürecin neticesinde meydana çıkabilmiştir. Bu dönemden kısaca bahsetmek gerekirse; vatan tutmaya çalışan Türkmenlerin Anadolu'yu yurt edinmeye başlamasının üzerinden çok uzun bir zaman geçmemiştir. Bu nedenle yurt ve yurtsuzluk kavramlarının insanların benliklerinde oluşturduğu yara henüz kabuk bağlama aşamasındadır. *Anadolu'dan Türkiye'ye* evirilme sürecinde Malazgirt Zaferi'nden itibaren çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu göç dalgasında birçok etnik ve dinî yapıda insan da bölgeye gelmişti. Bu gelenler, kuşkusuz Anadolu coğrafyasında var olan farklı unsurlardan oluşan toplumsal yapıda başlarda bir karmaşa yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Öncelikle Selçuklu sultanları ve diğer ilk Türk beylerinin izledikleri siyaset, bu kargaşa devresinin nispeten daha sancısız atlatılmasında etkili olmuştur.

Türkmenlerin Anadolu'yu yurt edindiği, başka bir çıkar yollarının kalmadığı devrede Haçlı Seferleri'nin başlaması, onların ilk vatan savunması yapmalarını zorunlu kılmıştır. Bu sırada, Rum ve Ermenilerle devam eden savaşlar ve diğer beylikler/devletler ile var olan mücadelenin yanı sıra, bir de Katolik Avrupa'nın ilk hedefinin Anadolu toprakları olması Türkmenlerin Anadolu için verdikleri mücadeleyi daha da çetin bir hale getirmiştir.

Bu çetin mücadele atlatılıp Selçukluların Anadolu'da siyasî istikrarı sağlamasıyla Türkmenlerle birlikte tüm reaya rahat bir nefes alabilmiştir. Anadolu, sosyo-ekonomik açıdan kalkınarak bugün hala ayakta olan ve o döneme şahitlik eden eşsiz eserlerle donatılmıştır. Ancak kalkınmayla beraber yönetimin reaya anlayışı değişmeye başlamıştır. Şehirliyle daha çok değer verilirken özellikle göçer Türkmenlerin ikinci plana atılması (tıpkı Büyük Selçukluların yıkılışındaki gibi) onları küstürmüştür (Halman, 1968, s. 231; Taşpınar, 1992, s. 13; Kara, 2020, s. 20-21). Türkmenler, Sultan II. Kılıç Arslan'ın saltanatının son yıllarından itibaren ikinci plana atılmaya başlanmıştır. Türkmen komutanlarının oluşturduğu tehdidi gören Sultan I. Alâeddin Keykubad, bu tehdidi ortadan kaldırmaya yönelik izlediği politika doğrultusunda Türk komutanlar yerine farklı etnik ve dinî kökenli kişileri göreve getirmiştir (Kayhan, 2018, s. 100-106).

Türkiye Selçukluları kuruluş aşamasında doğal olarak Türkmen unsurlara dayanmaktaydı; ancak Sultan I. Alâeddin Keykubad'dan itibaren büyük gelir ve nüfuza sahip emirlerin/beylerin görevlerine son verilip öldürülmesi ve daha sonra gayrimüslim kökenli bürokratlara özellikle Frenk askerlere¹ ağırlık verilmesi ile Türkmenler hem siyasî hem de askerî olarak bir soyutlanma yaşamıştır (İbn Bibi, 2014, s. 286-295).² Ardından Moğol tahakkümü ile beraber İran kökenli devlet adamlarının yönetimde ağırlık kazanması Türkmenlerin küskünlüğünü daha da artırmıştır. Büyük Selçuklu Devleti bilindiği üzere İran coğrafyası üzerinde kurulmuş, buna bağlı olarak da özellikle kültürel anlamda yoğun bir Fars etkisinde kalmıştır. Bu durum Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kurdukları devlet ile de devam etmiştir. Kültürel ve dil olarak etkilenmenin yanı sıra Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması ve Moğol istilası önünden pek çok İranî unsurun bu coğrafyaya akın etmesi ile etkileşim daha da artmış, devlet kademelerinde Farsların yoğun bir şekilde istihdam edilmelerine neden olmuştur. Bu durum doğal olarak Türkmenlerde bir küskünlük ve tepkiye de sebebiyet vermiştir.³

¹ Frenk ücretli askerler hakkında detaylı bilgi için bk. (Göksu, 2015, s. 216-222).

² Vezir Sadeddin Köpek'in ileri gelen devlet adamlarını ve Türkmenlerin desteklediği Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Melike Adiliye'den olan oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı annesiyle beraber ortadan kaldırması da Türkmenlerin dışlanmasına yönelik bir örnek olarak verilebilir (İbn Bibi, 2014, s. 451-458, 560-462).

³ İran/Fars asıllı Selçuklu Devleti bürokratlarından bazıları bu kişilerdir; Vezir Şemseddin İsfahânî (ö. 646/1249) İran asıllı olup zamanında İranlıları devlet kademelerine doldurduğu söylenmektedir. Ayrıca o, Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev öldükten sonra eşi Berduliye ile de evlenmiştir (Turan, 2018, s. 480-485; Bal, 2006, s. 267, 279-280, 291); Önemli devlet adamlarından Muînüddin Süleyman Pervâne (ö. 676/1277) de İran asıllı bir bürokrattı (Aksarayî, 2000, s. 31, 33-35); Selçuklu kaynak yazarı el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbn Bibi (ö. 684/1285'ten sonra) de babası Mecdüddin Muhammed gibi Selçuklu sarayında *divan-ı tuğra* reisliği yapmış İran kökenli bir saray görevlisiydi (İbn Bibi, 2014, s. 1-3); Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin (ö. 687/1288) Arapça yazılan

Komutanlık ve diğer üst kademelerde başlayan bu uygulamalara benzer yaklaşımlar muhtemelen halk tabakasında da yaşanmış veya en hafif haliyle yansıma bulmuş olmalıdır. Türkmenlerin aleyhine izlenen bu politikalar, onlarda bir öfke birikimine ve dinî sebeplerden çok daha önemli, sosyo-ekonomik gerekçelerle Babaî isyanına (637/1240) kalkışmaları ile ifade bulmuştur. Yalnızca gayrimüslim unsurlar tarafından değil Müslüman ve hatta bazen Türk grupların dahi onları aşağıladığı bir ortamda devletin de onları değersiz görüp İranî unsurlara ağırlık vermesi Türkmenler üzerindeki baskıyı artırmıştır. Bu nedendir ki Babaî isyanı beklenenden çok daha büyük bir etki ile neticelenmiştir (Köprülü, 2013, s. 203; Şahin, 2020, s. 65).⁴

Harezmşah Devleti'nin yıkılması ile Moğollardan kaçan devlet adamları, halk, esnaf, sanatkar, âlim hemen herkesin Anadolu'ya göç etmesi sosyal bir kargaşanın yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle Selçuklulara sığınan Harezm beylerinin Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen gruplar ile etkileşime girmeleri bölgedeki huzursuzluğu ve hareketi artırmıştır (İbn Bibi, 2014, s. 467-472). Nitekim zaten var olan sıkıntılar bundan sonra Baba İlyas Horasanî (Baba Resûl) (ö. 637/1240) önderliğinde Selçukluları derinden sarsacak bir isyan hareketine dönüşme fırsatı bulmuştur. Birçok farklı değişimi yoğun olarak geçirmek zorunda kalan Türkmenler, Selçuklu yönetiminin de dışlaması nedeniyle çok büyük oranda bu isyan hareketine dâhil oldular ve Selçuklu kuvvetlerine ağır mağlubiyetler yaşattılar. Selçuklu kuvvetleri, karşılardaki Türkmen babanın manevî kuvvetinden çekinip neredeyse tamamen yenilecekleri sırada Frenk ücretli askerler sayesinde isyan bastırılabilirdi ve isyana katılan herkes öldürüldü. Böylece üzerlerindeki baskıdan kurtulmak isteyen Türkmenler bu hareketin sonucunu canları ile ödediler ve diğer Türkmenlerin korkularının ve üzerlerindeki baskılarının da artmasına sebep oldular. Kısacası bu isyan ile birlikte Türkmenlerin

divan defterlerini Farsçaya çevirtmesi onun da İranlı olduğunu göstermektedir (Aksarayî, 2000, s. 47-48; Merçil, 2008, s. 515-516); Ayrıca Farsça şiir yazar şairlerin Türkiye Selçuklu Devleti sultanları tarafından korunduğu, teşvik edildiği bilinmektedir ki bu durum da dönemin anlayışını göstermesi açısından önemlidir (Kayhan, 2011, s. 1480-1481).

⁴ Polat'ın, doktora tezinde Türkiye Selçuklularında halkın müslim-gayrimüslim değil, yerleşik ve göçebe olarak ayrıldığı, şehirli olan farklı dinlerden kesimin göçerlere bakışlarının aynı olduğu yönündeki tespiti tarafımızca da yukarıda izah edildiği üzere desteklenmektedir. Ayrıca Babaî isyanına Hristiyan köylülerin de katılması bu durumu pekiştirmektedir (Turan, 2018, s. 441; Ocak, 2014, s. 76, 97, 153; Polat, 1997, s. 69, 203); Belirtmekte yarar var ki Babaî isyanına giden süreçte Ocak'ın üzerinde durduğu gibi ekonomik ve siyasî nedenler önemlidir. Ancak Türkmenlerin küskünlüklerini, şehirli gayrimüslimlere verilen ayrıcalıkların da etkilediği kanaatindeyiz (Ocak, 2014, s. 239; Şahin, 2015, s. 169).

hayat şartları çok daha vahim bir hal aldı denilebilir (İbn Bibi, 2014, s. 478-482; Ocak, 2014, s. 239; Göksu, 2015, s. 219-221).

Türklerin Anadolu'da var olma adına verdikleri askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik mücadele bilinen bir gerçektir. Ancak Anadolu halkı üzerinde esas buhran denilebilir ki Babaî isyanı akabinde Moğol istilası ile meydana gelmiş, son ve vurucu darbe Köseadağ yenilgisi (İbn Bibi, 2014, s. 493-504) ile beraber yaşanmaya başlanmıştır. Köseadağ yenilgisinden Eretna Beyliği'nin (735-783/1335-1381) kurummasına kadar geçen yaklaşık bir asırlık süre acıların en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. Bu duruma dair en net tespitler sıkıntılıların da bizzat şahidi olan Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî (ö. 733/1332-1333) tarafından kayda alınmıştır. Bu kayıtlar üzerinden halkın yaşadığı zorluklar izlenebilmektedir.⁵ Moğol tahakkümü neticesinde iktisadî düzenin bozulması, vergilerin yüksek olması sebebiyle *halkta yakacak bir mum bile kalmadığı* (Aksarayî, 2000, s. 115), *halkın canına da vergi koyulması için çaba sarf edildiği* (Aksarayî, 2000, s. 117), *insanlara ölmeyecek kadar mal bırakıldığı* (Aksarayî, 2000, s. 174), *ilave vergiler nedeniyle servet sahiplerinin sağ elinden sol ellerine verecek bir şeylerinin kalmadığı* (Aksarayî, 2000, s. 180) onun eserinde yer alan ifadelerdir. Bu süreçte sürekli değişen sultanlar ve siyasî istikrarsızlık neticesinde Hatiroğlu Şerefeddin'in isyanı (675/1276) (İbn Bibi, 2014, s. 608-614), Karamanoğullarının isyanı (İbn Bibi, 2014, s. 628-640) ve Alâeddin Siyâvüş (Cimri) hadisesi (675-676/1277-1278) (İbn Bibi, 2014, s. 636-640), daha sonra yine Türkmen ayaklanmaları (689-691/1291-1292) yaşanmış ve durum giderek daha vahim bir hal almıştır (Aksarayî, 2000, s. 48, 77-87, 96-104). Aksarayî tüm bu Türkmen hareketlerinin bastırıldığını anlatsa da "*Türklerin fitne ateşi tamamen sönmedi.*" (Aksarayî, 2000, s. 104) diyerek sıkıntılıların, isyanların, mücadelenin devam ettiğini belirtmiştir.

Anadolu halkı sadece Moğol yöneticilerinden değil Selçuklu hükümdarı ve idarecilerinden de baskı görmüşlerdi, zira Aksarayî'nin belirttiği üzere bazen Müslüman yöneticiler Moğollardan yüz kat daha zulüm yapabilmişlerdir (Aksarayî, 2000, s. 33). İşte yukarıda sayılan tüm bu buhran üzerine Türkmenler başvuracakları bir merci olmadığı için ya isyana kalkışmış veya Tanrıya yönelmişlerdir. Bu ortamda devreye giren Türk büyükleri halkın maneviyatını yükseltip ayakta tutabilmiştir (Çağatay, 1989, s. 81-83). Bu dünyada nasip olmayan mutluluğu arayan insanlar tekkelere ve şeyhlere koşmuşlar, manevî rahatlamayı

⁵ Yûnus Emre'nin Hacı Bektâş-ı Velî'den buğday istemeye gitmesi ve orada yaşananlar Anadolu Türklüğünün hayatını devam ettirebilmesi konusunda yaşanan sıkıntının bir tezahürüdür (Konunun detayları için bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 47-48; Köprülü, 2013, s. 247; Soileau, 2009, s. 150-165; Soileau, 2018, s. 212-213 (Bu esere basılı şekilde ulaşılamamış olup ebscohost veri tabanı üzerinden ulaşılmıştır. Bu nedenle basılı eser ile burada verilen sayfa numaralarında farklılıklar olabileceği için okuyucudan özür dileriz.)).

böylece sağlayabilmişlerdir (Köprülü, 2013, s. 197-198, 203; Güngör, 1996, s. 137, 162; Soileau, 2009, s. 38-39). Türkmenlerin, kendilerini Allah'a daha yakınlaştıracak olan otoritelere sığınmaları ile tasavvuf Anadolu'da bir sistem veya yöntem olmanın dışında bir *halk imamı* şeklini almıştır (Taşpınar, 1992, s. 13, 108; Şahin, 2020, s. 69).

Aşağıda bahsedilecek olan Anadolu Türk-İslâm medeniyetinin ürettiği değerlere geçmeden önce onları doğuran ortamı bilmek, değerler açısından bu denli bereketli olan yılları anlamak ve anlamlandırmak için yukarıda kısaca bahsedilen ortamı anlamakta fayda vardır. XIII. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanan siyasî, iktisadî ve ikisinden belki de daha yoğun olarak sosyal bir keşmekeşin bulunması, ortamı her türlü müspet veya menfi oluşumlara gebe durumda bırakmaktaydı. İç ve dış karışıklıkların arttığı bu durumda toplumun ileri gelenlerinin ve mutasavvıfların halk üzerindeki etkileri artmıştır. İşte tam da bu durumda, devletlerin çöküş ve yeniden kuruluş dönemlerinde yaşayan sanatkâr, âlim, derviş ve diğer ileri gelen kişilerin yönlendirmelerinin toplum için oldukça mühim olduğu bir kez daha görülmüş (Kara, 2020, s. 30), bu ortamda filizlenen bir tasavvuf anlayışı da etkisi yüzyılları aşan bir gönül hareketine dönüşmüştür (Taşpınar, 1992, s. 1-2). Anadolu ancak bu iç ve dış buhranı yaşadıkdan sonra mayalanabilmiştir (Ürkmez, 2020, s. 398).⁶

Anadolu, yaşadığı buhran dönemini *insan sevgisi* ve *hoşgörü* bakışıyla aşmıştır. Bu dönemde dervişler, mutasavvıflar ve babalar olmasaydı muhtemelen tarihte çok daha büyük sosyal patlamalar olabilirdi. Anadolu'ya mutasavvıfların, Türkmen babalarının ve dervişlerin de yoğun şekilde göç etmesi, onların aldıkları tavırlar neticesinde saygı ve hoşgörü ortamının oluşması sağlanmıştır (Günay, 1996, s. 211-212). Zira şahit olduklarından sonra Mevlânâ için dünya barışının sağlanması yüce bir idealdi (Halman, 1983, s. 429). Bu nedenle o, sosyal kargaşanın yüksek olduğu bir zaman diliminde Selçuklu-Moğol güçleri arasında bir denge-barış dönemi oluşturmaya, sosyal hayatı da dizayn etmeye çalışmıştır (Şahin, 2020, s. 73) ki bu dönemdeki diğer ileri gelen halk önderlerinin de aynı şekilde sosyal barışa katkı sundukları bilinen bir gerçektir.

⁶ Yukarıda "*mayalanma*" olarak ifade edilen hususu Sezai Karakoç "*rönesans*" olarak nitelemiştir (Karakoç, 2018, s. 7-10-11); Nurettin Topçu da Anadolu'da yeşeren bu anlayışı İslâm'ın ruh ve ahlâk konularındaki *rönesansı* olarak belirtmiştir (Topçu, 2019, s. 112); Ö. Lütfi Barkan ise Türkmen dervişleri için: "*Halk kütleleri arasında çok faal bir maya*" ifadesiyle dervişlerin önemli faaliyetlerde bulunup sosyal ve siyasî hayatta oldukça etkin olduklarını, buldukları yerlerin İslâmlaşmasında önemli rol oynadıklarını yazmıştır ve bu durumu "*maya*" olarak isimlendirmiştir (Barkan, 1993, s. 12-13).

Anadolu Tasavvufu- Etkisi Asırlara Uzanan Tohumun Hikâyesi

Dinler insanların ahlâkını yüceltmek içindir. Ahlâk, İslâm dininin ise *özü, esası ve kendisidir* (Topçu, 2019, s. 50, 97). Buna göre tüm dinler esasında ahlâkî değerler üzerine bina edilmiş, ideal/ahlâkî bir toplum kurma emelini gütmüştür. Kitâbî son din olan İslâmiyetin ise bilhassa Kur'an-ı Kerim'in değışmeden günümüze ulaşabilmesi nedeniyle bu değere en yüksek derecede önem veren ve bunu ilke edinen din olduğu görülmektedir. Ahlâkî değerlerin oturabilmesi için ise merkeze "insan" alınmıştır. Başta Kur'an-ı Kerim'de olmak üzere insanın sadece insan olarak değerli olduğuna dair pek çok örnek mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de düşünen, akli ve iradesi olan insan evrenin en kıymetli varlığıdır. Bu nedenledir ki pek çok ayet "insanlara... tüm insanlara..." ifadelerini içermekte ve ayrıca Kur'an-ı Kerim'in 23 yerinde "Ey insanlar..." hitabı bulunmaktadır. Allah insanı yeryüzünde bir halife olarak yaratmış (Kur'an-ı Kerim 2: 30), bu denli değer vermiştir. Yine "Allah ona (insana) ruhundan üflemiştir." (Kur'an-ı Kerim 15: 28). Başka bir ayette de "And olsun ki biz, insanoğlunu üstün kıldık" (Kur'an-ı Kerim 17: 7) yazmaktadır ki sıralanan bu birkaç ayet dahi İslâm'ın insana verdiği değeri göstermektedir. Tasavvuf da her şeyden önce İslâm'ın bir ürünüdür ve bu kaynaktan beslenmektedir. Tasavvuftaki "insan" algısının (veya sevgisinin) kaynağı da bu nedenle İslâm'dır.

Hz. Peygamber'in uygulamalarında ve hadislerinde güzel ahlâkın ve insan sevgisinin pek çok örneğinin bulunması, dinin temelinde insana saygı ve sevginin bulunduğu en bariz kanıttır. Hz. Peygamber'in Müslüman olmayanlara da saygı ile davranıp onlara görevler vermesi bu durumun örneklerindedir. Özellikle *Medine Vesikası* örneğindeki uygulamalara bakılarak da Hz. Peygamber'in tüm insanlara başta *adalet* ve daha sonra *sevgi* ile yaklaştığı görülmektedir.

İslâm ahlâk ilkelerine dayanan tasavvuf için mütefekkir Erol Güngör: "İslâm mistisizminin, tasavvufun belirgin özelliği bir felsefi düşünce sisteminin savunmasını yapmak değil, dünyaya karşı belli bir tavır takınmak ve bu tavra uygun bir hayat yaşamak olmuştur." (Güngör, 1996, s. 17) ifadesiyle bu ahlâkî duruşa dikkat çekmiştir. Diğer yandan doktora tezinde Yûnus Emre ile Meister Eckhart'taki insan sevgisini araştıran Taşpınar da: "Tasavvuf İslâm dünyasında sosyal hayatla geniş ölçüde birleşerek inanmış halk kitleleri arasında büyük ilgi ve heyecan uyandıran bir iman, bir fikir ve irfan cereyanı ve aşk hadisesidir. Diğer bir deyişle tasavvuf, bir İslâm mistisizmidir. Sırrî bir duyuş, düşünüş ve inanış sistemidir." (Taşpınar, 1992, s. 25) diyerek durumun derin bir analizini gerçekleştirmiştir.

Türklerin İslâm'ı idrak ettiği Bağdat, Basra ve Kûfe'de hem eski Yunan ilim ve felsefesi biliniyor, hem de "varlık birliği" fikrini savunan Hint menşeli fikirler

bulunuyordu. Tüm bu düşünceler İslâm inancı ile birleştirilmiş ve sonuçta İslâm tasavvufu oluşmuştur ki Türkler de tam bu esnada bölgeye gelmişlerdir. Türklerin İslâm algısı tasavvuf ile iç içe geçmiş bir şekilde gelişme göstermiştir. Bu nedenle Türklerin İslâm'a girişleri sûfiler ile başlatılmaktadır (Taşpınar, 1992, s. 10; Küçük, 2019, s. 321).

Türklerin İslâmlaşması ve tasavvuftan etkilenmelerinde onların genetik kodları ve geçmişleri etkili olmuştur. Zira Türklerin eski dinlerinde de Tanrı tek ve evrenseldi ve herkesin Tanrısıydı. O, her şeyi ve herkesi yarattığı için yaratılan her şey saygıyı hak ederdi (Günay, 1996, s. 193-194; Sarıkaya, 2010, s. 146, 153). Türkler göçer yaşantıları ve buldukları coğrafya gereği Müslüman olmadan önce de pek çok dini, halkı ve kültürü tanımışlar ve bu bahsedilen sebeplerden dolayı da hoşgörüyü sahip olmuşlardır (Günay, 1996, s. 194). Bu nedenle Türkler tarih boyunca bütün dinlere karşı müsamahalı olup pek çok farklı dine girmişlerdir. Türklerin İslâm anlayışında, inanışında etkisi çok büyük olan İmam Mâtürîdî de merhametin ve sevginin fiiliyattaki karşılığının adalet olduğunu, rahmet ve adaletin bir sonucu olarak sadece insan olduğu için tüm insanlara saygı gösterilmesini söylemiştir (Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2015; s. 507-509; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2016a, s. 261-263; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2016b, s. 238-239; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2018, s. 265-266; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 2019; s. 87-94; Sarıkaya, 2010, s. 155-156).⁷ Nitekim Türklerin hem Mâtürîdî kelamına sahip çıkmalarında hem de tasavvufa bu denli yatkın olmalarında eski kültür, inanış ve yaşayış biçimlerine bu ilkelerin daha uygun olmasının etkisi büyüktür.

Türkmenlerin İslâm algısında derin etkileri olan diğer bir kişi ise Hoca Ahmed Yesevî'dir (ö. 562/1166). Onun kurmuş olduğu Yesevîlik, ilk Türk tarikatıdır. Yesevîliğin dili Türkçe olup Türk örf ve adetleriyle bezeli bir İslâm anlayışını Türkler arasında yayma amacı gütmüştür. Bu hareket doğrudan doğruya halka hitap etmiştir. Yesevî eseri *Dîvân-ı Hikmet*'te İslâm dinini Türkmenlerin anlayabileceği bir sadelikte ve onların ruhsal durumlarını göz önüne alarak öğüt verici bir şekilde ahlâkî unsurlara ağırlık vererek anlatmaya çalışmıştır. O, doğrudan güzel ahlâkı, ruh temizliğini, sadeliği gaye edinmiş, eski Türk alplık ve fütuhat coşkusu da eserinde işlemiştir (Köprülü, 2013, s. 163-164; Taşpınar, 1992, s. 11; Şahin, 2020, s. 46). *Dîvân-ı Hikmet*'in hemen her dizesinde doğruluk, ahlâklı olmak, iyilik, zulme karşı durma, garip, yoksul ve mazlumlara yardım etme ve daha pek çok öğretisi yer almaktadır. Nefse uymama, dünya hayatının geçiciliği, ayrıca İslâm ibadetlerini teşvik edici cümleler ve Allah, Hz. Peygamber ile sahabe sevgisi de Hikmet'ler arasında yer almaktadır (bunlardan bazıları için bk. (Hoca

⁷ Mâtürîdîlik hakkında detaylı bilgi için bk. (Ak, 2008).

Ahmed Yesevî, 2018, s. 59-61, 66-67, 76-79, 94-99, 101, 114-115, 127-130, 132-143, 165-166, 169-171, 194-199, 214, 254, 261-262, 284, 360-362, 418-419, 499-502)).

*Hoş görmemekte âlimler sizin dediğiniz Türkçe'yi
Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini.*

*Âyet-hadis anlamı Türkçe olsa uygundur,
Anlamına yetenler yere koyar börtünü.*

...

*Miskîn, zayıf kul Hoca Ahmed yedi ceddine rahmet,
Farsça dilini bilse de, Türkçe'yi söylemekte. (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 182).*

Dizeleri onun Türklüğe ve Türkçeye verdiği değeri gözler önüne sermektedir. *Dîvân-ı Hikmet'*in aslından okunduğunda bugün dahi anlaşılabilen bir ârî Türkçe ile yazılması onun Türklerin benlikleri ve dilleri üzerindeki tesirini bin yıl sonra dahi göstermektedir.

Tasavvuf, başlangıçta bireysel bir hareket olarak başlamışsa da Anadolu tasavvuf hareketi, Ahmed Yesevî'nin yetiştirdiği (veya etkilediği) Horasan erenleri ile bu durum değişmiş ve daha çok toplumsal bir karaktere dönüşmüştür. Tasavvufun gayesi *insan-ı kâmil* olmaktır. İnsan-ı kâmil ise Allah'a, insana ve tüm yaratıklara karşı bir şüura ve sorumluluğa sahip olmak demektir (Kara, 2019, s. 26). Diğer yandan *insan-ı kâmil* aracılığıyla esas olarak *toplum-u kâmil* de amaçlanmıştır. Zira vahdet-i vücud telakkisi ile desteklenen görüş toplumsal olarak da olgunlaşmayı bir bütün içerisinde görmektedir (Temren, 1995, s. 17-18). Horasan'da başlayan Türk tasavvufu Anadolu'da gelişip esas şeklini almıştır. Tanrıyı, insanı ve evreni bir bütün olarak addeden tasavvuf, Anadolu'da toplumsal düzen ve güvenin sağlanmasına büyük katkı sunmuştur (Bayram, 2016, s. 71).⁸ Bu nedenle "*Anadolu'da İslâm demek tasavvuf demek*"ti (Ocak, 2010, s. 145-147; Ocak, 2012, s. 457).

Selçuklu sultanlarının sûfilere saygı duyması ve yakınlığı onları Anadolu topraklarına çekmesinin yanı sıra, Moğolların önünden kaçanların da Anadolu'ya gelmesi ile XIII. yüzyılda Anadolu'da tasavvuf gelişme göstermiştir. Bundan dolayı Türk tasavvuf edebiyatının en önemli şairleri bu yüzyılda yetişmiştir (Taşpınar, 1992, s. 12).

Selçuklu siyaseti neticesinde üst mertebedeki şehirli gayrimüslim reaya çağına göre olağanüstü bir hoşgörü ile muamele görmüştür. Aynı uygulama, toplumsal

⁸ Selçuklu sultanlarının şeyh ve dervişlere verdikleri destek hakkında bk. (Ocak, 2016, s. 43).

alt tabakada ve kırsalda dervişler ve sûfiler eliyle gerçekleşmiştir. Onlar Anadolu'da var olmayı ve İslâmlaştırmayı barış yoluyla gerçekleştirmeyi amaç edinmişlerdir. Dervişler ve sûfiler yardım ellerini insanları ayırmaksızın herkese uzatmışlar, insan temelli bir dünya görüşü ile sosyal barışı temin etmede en etkili faktör olmuşlardır. Sadece insan sevgisi, müsamaha ve saygı değil aynı zamanda inanç öğelerinin değişimi⁹ ve hatta bazen birleşimi de Anadolu'da oluşan bu atmosferin tesisinde önemli rol oynamıştır.

Tasavvuf, Anadolu'da sosyal barışın temininde önemli bir yere sahip olmasının yanı sıra Anadolu'ya gelen Türkmenlerin şehirliyle karşı millî benliklerini birlik ve bütünlüklerini koruyup uçlarda dinamik bir şekilde bulunmalarını da sağlamıştır (Güngör, 1996, s. 153-154). "Baba"ların liderliğindeki göçer Türkmenler hem Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında hem de tasavvufun bir sosyal hayat tarzı olarak şehir merkezlerinin dışındaki kırsal alanda yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır (Ürkmez, 2020, s. 399). Özellikle Yûnus Emre ile Hacı Bektâş-ı Velî ve diğer Türk dervişler Anadolu'nun Türkleşmesinde, Türklüğün ve Türkçenin kaybolmamasında çok büyük bir önem taşımışlardır (Soileau, 2009, s. 94). Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî'nin (ö. 634/1237) kurmuş olduğu "Evhadiyye" tarikatı da Yesevîlikte olduğu gibi kurucusunun Türk olup Türkçe konuşması nedeniyle Türkmenler arasında büyük ilgi bulmuştur. Taptuk Emre ve dolayısıyla Yûnus Emre'nin de bu tarikata mensup olması saf Türkçe ile söylenen ve dolayısıyla Türkmenlerce anlaşılan bir tasavvuf yolunun göçerler tarafından benimsenmesine katkı sağlamıştır. Bu tarikat da Türkmenlere ahlâkî öğretiler aşılamıştır (Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî, 2000, s. 51- 53).

Anadolu'da oluşan bu dönemin ruhuna önemli katkı sağlayan diğer bir sistem de tasavvuf ile ilkeleri itibariyle paralellik arz eden ahiliktir. İlkelerine ve değerlerine bakıldığında Anadolu'da tasavvuf ve ahilik kurumlarının aynı membadan beslendikleri, oldukça benzer düşünce yapılarına sahip oldukları bilinmekte, farklılık bilhassa fiiliyatta ve işlevlerde görülmektedir.¹⁰ Her iki sistem de burada incelenemeyecek kadar detaylı ve değerlidir. Ancak ahiliğe dair birkaç cümle kurmak dönemin atmosferine ahiliğin katkısını anlamak için faydalı olacaktır.

⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için Hasluck (2012 ve 2013) ve A. Yaşar Ocak'ın eserlerine bakılmalıdır. Ayrıca Baba İlyas-Hıdır İlyas'ın Hristiyan inancındaki Aziz Georgios ve asker olan Aziz Theodoros'un isimleri ve inançlarıyla birleşmesi hakkında bk. (Eyice, 1968, s. 233).

¹⁰ Bu benzerlik dolayısıyla Nihad Sâmi Banarlı "derviş sanatkârlar" tabirini kullanmıştır: "Derviş sanatkârlar, yaptıkları her şeyi, kullardan önce Allah'ın beğeneceği güzellikte ve sağlamlıkta yapıyor, böyle bir inançla çalışıyorlardı." (1983, s. 290).

Ahiliğin temelini oluşturan fütüvvet teşkilatı Arap, Acem ve Türklerin ortaklaşa kurdukları bir müessesedir.¹¹ Bu müessese her ne kadar Anadolu'da ortaya çıkmadıysa da en mükemmel ve esas halini, yani *ahiliği* bu topraklarda almıştır. Kurucusu Ahi Evran'ın (ö. 660/1262), Hoca Ahmed Yesevî'nin talebelerinden olması ahilikteki Türk damgasını göstermektedir (Çağatay, 1989, s. 49). Anadolu'da Ahilik Teşkilatı'nın oluşmasında önemli yere sahip olan Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid el-Kirmânî, Ahi Evran ve diğer Türkmen şeyhleri bu teşkilatı esnaf ve sanatkârlar için lonca teşkilatı haline getirip Anadolu'nun her yanına yaymışlardır ki bu yapı bugünkü odalar birliğinin çekirdeğini oluşturmuştur (Hacıgökmen, 2011, s. 19-20).

Ahilerin görevleri arasında yabancılara yardım edip konaklama, yeme-içme ihtiyaçlarını giderme, zorba ve zalimlerin karşısında durma ve merkezi idarenin ulaşamadığı yerlerde adaleti sağlama bulunuyordu ki bu amaçlar, dönemin Anadolu'sundaki sosyal barışa ahilerin de katkısını göstermesi açısından önemlidir. Ahilerin ilkeleri arasında din ve mezhep farkı gözetmeksizin tüm insanlara sevgi beslemek de bulunuyordu (Çağatay, 1989, s. 94, 158, 162, 181, 244).¹² İlkel olarak Anadolu tasavvuf hareketinin ve Anadolu ahiliğinin bu bağlamda ortak özellikte olduğunu ve Anadolu'da kendilerine has bir yapı oluşturduklarını göstermektedir. Muhtemelen dönemin ruhu bunu gerektirmiştir.

Sünnî Türkmenler üzerindeki tasavvuf ve ahilik etkisi bu şekildeyken daha kırsal alanda da benzer bir anlayış bulunmaktaydı. Ortodoks/Sünnî İslâm'ın dışında kalan Heterodoks şeyh ve dervişler ile aynı şekilde Ortodoks Hristiyan mezhebinin baskısından bunalan Heterodoks Hristiyanlar muhtemelen daha iyi anlaşıyor, iki zümre arasında daha fazla yakınlaşma vuku' buluyor ve dolayısıyla ihtida hareketleri de daha yoğun oluyordu (Ocak, 1981, s. 37, 41-42). Zira bu Heterodoks grupların İslâm'ı anlayış ve yaşayış tarzları şeriat hükümlerine çok bağlı olmadığı için onların şehirli Müslümanlara göre gayrimüslimlere karşı daha müsamahakâr oldukları, kültürel ve dinî yönden yoğun bir etkileşim içinde buldukları görülmektedir (Turan, 1947, s. 211-213; Turan, 2003, s. 357; Cahen, 2012, s. 118; Ocak, 2010, s. 147-148; Şükürov, 2016, s. 95).¹³ Bu nedenledir ki Babaî isyanında önemli yere sahip bir mühtedi olan Baba İshak, Hristiyanlıkla harmanlanmış bir İslâm anlayışını Türkmenler arasında kolayca kabul ettirebilmiştir (Ocak, 2014, s. 134-137). Ayrıca Babaî isyanından sonra öldürülenler

¹¹ Fütüvvet-ahilik ve ikisi arasındaki ilişki hakkında detaylı bilgi için Alireza Moghaddam'ın doktora tezine bakınız (Moghaddam, 2017).

¹² Sivas'taki Ahilik Teşkilatı'na Ermenilerin de girebilmiş olması gayrimüslimlerin Türk-İslâm medeniyeti dairesine dilediklerinde herhangi bir ayrımcılık uygulanmaksızın dahil olabildiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bk. (Vryonis, 2020, s. 401).

¹³ Bu etkileşimler için bk. (Hasluck, 2012 ve 2013).

için Hristiyanların da gözyaşı dökmesi bu olayın dinî tarafından ziyade toplumsal bir uzlaşımın ürünü olduğunu ve bahsedilen yakınlığı gözler önüne sermektedir (Elvan Çelebi, 2014, s. 243; Ürkmez, 2020, s. 381).

Göçer Türkmenlerin İslâm anlayışlarının şekillenmesinde etkin olan diğer bir grup ise Vefâilerdi. Onlar, Hristiyan mabetlerini sahiplenmekle kalmamışlar, kapılarını da onlara açmışlardı. İyi bir Vefâi Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ayırım yapmaz ve gayrimüslimleri tarikatlarına kabul ederdi. Hatta Vefâilerin Hristiyanlarla ilişkileri Müslümanlarla olandan daha iyiydi denilebilir (Vryonis, 1975, s. 65; Hasluck, 2012, s. 127, 138, 231; Hasluck, 2013, s. 175).¹⁴ Vefâi dervişlerinden Anadolu İslâm'ında büyük etkiler bırakan Hacı Bektâş-ı Velî de Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında oldukça önemli bir isim olarak tarihe geçmiştir. O, sadece tekkesindeki kişilere değil, yöresindeki Hristiyan ve Moğollara da İslâm'ı öğretmeye çalışmış (Şahin, 2020, s. 79),¹⁵ birçok papaz ve Hristiyan ile ilişkilerde bulunmuştur. Bu konuya dair *Vilâyetnâme*'sinde pek çok örnek yer almaktadır. Zira Hacı Bektâş-ı Velî, ihtida ettirme siyasetinin yanında dinlerini koruyan, İslâmlaşmayan kişilere de aynı yumuşak tavır ile davranıp ilişkilerde bulunmuştur. Bu nedenle onun, Hristiyanlara ve hatta papaz ve keşişlere buğday yardımı yaptığına, onların da Hacı Bektâş-ı Velî'ye duydukları saygıya dair örnekler bulunmaktadır (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 23-24, 55, 65). Hacı Bektâş-ı Velî'nin Kayseri'den Ürgüp'e giderken Sineson adlı Hristiyan köyünde kerametler göstermesi üzerine halkın din değiştirmeden Hristiyan kaldığı ve her yıl Hacı Bektâş-ı Velî'nin makamını ziyaret ettikleri, şenlikler yaptıkları bilinen örneklerdendir (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 23-24) ve bu örnekler bahsedilen sosyal barışın önemli delillerindedir.

Tasavvuf hareketi, ahilik teşkilatı, Türkmen şeyh, derviş ve babalarının duruşları/ilkelere ve etkileri neticesinde Selçuklunun yıkılışı sürecinde yeni bir diriliş meydana gelmiştir. Türkmen babalarının keşiş kültürünü devam ettirmesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında sosyal barışın sağlanmasına katkıda bulunmuştur (Şahin, 2020, s. 254). Balkanlara açılan Osmanlı Devleti mutasavvıfların özellikle de Bektâşîlerin bu insancıl ve hoşgörülü karakterlerinden faydalanmak için yeni bölgelere bu grupları yönlendirme politikası izlemiş,

¹⁴ Korobeinikov, göçebe Türkmenlerin Ortodoks nüfusu azaltmadığını, aksine yerleşiklerin daha büyük bir tehlike olduğunu belirtmektedir bk. (Korobeinikov, 2005, s. 5-6).

¹⁵ Hacı Bektâş-ı Velî'nin üç bin kafiri hidayete erdirmesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 12); Hacı Bektâş-ı Velî'nin erenleri (Saru Saltuk'u) insanları hidayete erdirmeleri için illere göndermesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 45, 80, 86); Hacı Bektâş-ı Velî'nin öldükten sonra bile türbesinin yapımında çalışan bir gayrimüslimi hidayete erdirmesi hakkında bk. (Hacı Bektâş-ı Veli, 2009, s. 89-90; Soileau, 2010, s. 506).

sonuçta neticeleri herkesçe görülen Balkanlarda nispeten sancısız bir geçiş dönemi sağlanmış ve yüzyıllarca insanlar bir arada yaşamışlardır.

Anadolu Tasavvufunda İnsan Anlayışı-Hümanizm İlişkisi

Tasavvuf ve tasavvuftaki insan sevgisine verilen değer modern dönemde hümanizm tartışmalarına neden olmuştur. Bugün, özellikle Anadolu’da incelenen zaman diliminde hümanizmin Batı’dan daha önce ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Konu bahsedildiği üzere modern zamanların bir tartışmasıdır ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak yine de ileri sürülen görüşlere ve ulaşılan sonuçlara yer vermek uygun olacaktır.

Hümanizm Avrupa’da Orta Çağ’ın din baskısından kurtulmak isteyen kişilerin akla, insana ve düşünmeye yönelmesi ile kelime olarak 1539’da kullanılmaya başlanmıştır (Uzun, 2019, s. 6). Batıdaki hümanizm anlayışı insanı evrenin merkezine alıp ilahlaştırmakta, Tanrı ve din dışarıda bırakılmaktadır (Uzun, 2019, s. 4). Bu nedenle kavram, dinsizlik ile beraber öze dönme olarak algılanmıştır. Batı hümanizminde bireysellik ve bencillik hâkimdir. *Her şeyin ölçüsü insandır* ilkesi benimsenmiştir, her şey insana hizmet etmek için vardır. Ancak bahsedilen *insan* yalnızca kendileridir. Her türlü iyilik ve güzellik Batılı hümanistler için varken diğer insanların acı çekmesi veya zulüm görmesi önemli değildir (Aytaş, 2010, s. 139, 141-142). Ayrıca aynı tutum hem Hristiyanlık dışı diğer dinlere ve hem de Hristiyanlığın diğer mezheplerine karşı da değişmemektedir (Aytaş, 2010, s. 140).

Bazı araştırmacılar Selçukluların yıkılışı dönemindeki Anadolu’da var olan anlayışı hümanizm, mutasavvıfları da hümanist olarak görerek yukarıda bahsedilen Batı tarzı anlayışı Orta Çağ Anadolu’suna uygulamaktadırlar. Bu kişilere göre Ahilik, Bektâşilik ve Mevlevîlik “*Türk hümanizmi*”ni geliştiren öğelerdir (Günay, 1996, s. 213).¹⁶ Sûfilik ise Türklerin İslâmlaşmadan önceki hümanistik alışkanlıklarına oldukça uymaktadır ve altın çağını XIII. yüzyıl sonlarında yaşamıştır. Bu yüzyıllarda Anadolu hümanizmi barış, kardeşlik ve benzeri değerler ile ilgilidir (Halman, 1968, s. 231-232; Halman, 1983, s. 16).

Hümanist tartışmalarının en fazla üzerinde yoğunlaştığı kişi Mevlânâ’dır. Bu fikre göre Mevlânâ hümanist ve evrenselci olarak tanımlanmıştır (Halman, 1983, s. 17, 45). Zira Mevlânâ, Türklük ve Müslümanlık kimliğinden öte tüm insanlığa konuşmaktadır. Hatta hümanizmin Avrupa’da, Mevlânâ’nın ölümünden sonra ortaya çıktığı için hümanizmi ilk kez ortaya çıkaran kişi olarak Mevlânâ görülmektedir (Halman, 1983, s. 16, 21). Yûnus Emre de Türk hümanizmasının önemli temsilcileri arasında görülmektedir ve şiirleri “*Anadolu Türk-İslâm*

¹⁶ Mevlânâ, Hacı Bektâş-ı Veli ve Yûnus Emre’nin birer hümanist olup olmamasına ilişkin geçmişten bugüne dek yapılan yorumları detaylı görmek için bk. (Soileau, 2009).

hümanizminin özü” olarak nitelendirilmiştir (Halman, 1968, s. 232). Fakat Yûnus Emre’ye göre kâinattaki canlı cansız her şey Allah’ın kudretinin bir tecellisidir. Her nesneye sevgi, merhamet ve hoşgörü ile davranmak gerekir. Bu nedenle Yûnus Emre’nin hümanist olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Zira onda da sadece insan sevgisinden ziyade bir bütün olarak tüm yaratılmışları sevmek esastır. Burada insana ayrıca değer vermesi ve onu üstün tutması da bu gerçeği değiştirmemektedir (Soileau, 2009, s. 90-92; Sevgi, 2012, s. 100-101). Ancak Orta Çağ Anadolu’suna dair önemli eserler veren Fransız tarihçi Michel Balivet’nin dediği gibi Yûnus Emre Anadolu sûfliliğinin evrenselcilik anlayışıyla uyum içerisinde (Balivet, 2016, s. 29).

Selçuklu devrinde yaşamasa da Selçuklu Anadolu’sunda oluşan ortam nedeniyle bu topraklarda filizlenen, gönül dünyasının büyük kahramanı, *insan sevgisi* tohumunu bu topraklara eken mana eri, Anadolu’dan Türkiye’ye evrilme sürecinde toplumu, kültürü mayalayan kişidir Yûnus Emre. O, Orta Çağ Anadolu’sunun sosyo-kültürel ortamına ışık tutan tarihçi A. Yaşar Ocak’ın ifadesiyle “*Bu topraklarda yaşamış bütün insanların sözcüsüdür.*” (1996, s. 102). Balivet ise: “*Önemli olan erken Orta Çağ’dan itibaren Anadolu insanına damgasını vuran bir ruh halini, hayat karşısında alınan tavır, mistik bir boyutu ve manevi bir açılımı şahsında temsil etmesidir.*” (2016, s. 29) demiştir. Onun dizelerinde üzerinde önemle durulan konu, herkesin *insan* olarak eşit ve değerli olduğu, sevginin yüceliği, kimliklerin önemli olmadığıdır (Banarlı, 1983, s. 332). Yûnus Emre’nin söylemleri hem zamanı hem de mekânı aşmaktadır. Hatta Yûnus Emre Türk şiirinde ilk ve en önemli “*ahlâk estetiği*”ni oluşturan kişidir (Halman, 1968, s. 236). Tüm bu ifadelerden yola çıkılarak rahatlıkla denilebilir ki Yûnus Emre’nin zihin dünyasındaki anlayış hümanizmin çok daha ötesinde ileri bir fikrî ve ahlâkî duruştur.

O dönemde Anadolu’da var olan görüş, bugün insanı merkeze alan hümanizmin ötesinde, ben merkezli insanlık anlayışının ilerisinde çok daha kapsamlı bir anlayıştır. Hümanizmdeki insanı üstün ve değerli tutma anlayışı ile Anadolu’daki bu anlayışın aynı olduğu söylenebilir ancak hümanizmdeki insanı merkeze alma, her şeyi insana göre düzenleme anlayışı ile Anadolu tasavvufu tamamen zıttır. Birinde insan merkeze alınıp her şey insan için var olurken diğesinde dairesel bir bütünlük ve tüm nesnelere birbirleri ile birlikteliği, uyumu söz konusudur.

Selçuklu Sonrası Anadolu’da İnsani Değerler

Bu dönemde bahsettiğimiz insânî değerlerin ilki, üzerinde çokça durulan *sevgi*dir. Tasavvufta ve bilhassa Anadolu tasavvuf hareketinde *aşk*, *sevgi*, *sevi* ve *gönül* kelimeleri belki de tarihin hiçbir döneminde bu kadar anlamlı

kullanılmamıştır. Anadolu mutasavvıflarının söylemlerinde bu kelimelere çok büyük değerler yüklenmiştir. Tasavvufta hedeflenen insan-ı kâmile ancak sevgi ile ulaşılabilir. Değerli mütefekkir Nurettin Topçu'nun dediği gibi "*İslâm ideali, insan idealidir. İnsan ideali, kalp tekniğine muhtaçtır.*" (2019, s. 29). Bu nedenle Yûnus Emre şiirlerindeki sevgi ve Mevlânâ'nın eserlerindeki aşk esas olarak bu amaca hizmet etmektedir.

Allah sevgisi yaratılan her şeye sevgi ile bakmayı gerektirir. Her şey Allah'ın bir tecellisi olduğuna göre her şeyi sevmek gerekir. Yaratıcının en mükemmel eseri ise insandır, yaratanı seven yarattığı her şeyi ve yaratılanların en yücesini de sevmelidir (Taşpınar, 1992, s. 83). İslâm'a göre insan yaratılmışların en üstünüdür, sevgi ise yaratılıştaki en üstün hislerden biridir. Allah'ın yarattığı her şeye sevgi ile bakılmalıdır. Ancak yaratılanların en üstünü olan insana sevgiden de en büyük pay ayrılmalıdır (Taşpınar, 1992, s. 84). İnsanda ise gönül en değerli yerdir ve kırmamak gerekir. Zira insan gönlü tüm güzelliklerin toplandığı ilahi bir yerdir. Bu nedenle "*Bir kez gönül yıktım ise bu kıldığım namaz değil...*" (Gölpınarlı, 2021, s. 389) gibi ağır cümleler bu dönemde kurulabilmiştir.

Öncelikle Anadolu tasavvuf hareketinin kaynağı Hoca Ahmed Yesevî'nin konuya bakışını görmek faydalı olacaktır. Zira *Dîvân-ı Hikmet*'teki cümlelere benzer birçok anlayışı Yûnus Emre'nin şiirlerinde rahatlıkla bulabilmekteyiz.¹⁷ Yesevî'ye göre insan sevgisinin temelinde Allah sevgisi olduğu için insanın incinmesi, kırılması asla istenmeyen bir durumdur. Hoca Ahmed Yesevî, gurbete çıkmış, garipliği yaşamış bir kişi olarak bu kavramların ne ifade ettiğini hisseden bir şahıstır. Bu nedenle sevgiye muhtaç olmuştur ve sevginin değerini bilip *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde işlemiştir. Yesevîlik tarikatında ön şart, herkesi sevmektir (Küçükkaya, 2016, s. 116-117) ve en kötü şey de bir kalbi kırmaktır (Küçükkaya, 2016, s. 123). Bu nedenle *Dîvân-ı Hikmet*'te aşk ve sevgi kelimeleri oldukça fazla geçmektedir ve hatta "*Aşksız insan hayvan cinsi, bunu dinleyin...*" (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 157), "*...Aşksız kişi insan değildir...*" (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 163, 484) anlamında çok ağır hükümler bulunmaktadır.

Aşk yolunda yok olayım Hakk Bir ve Var,

Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım,

Elimi açıp dua kılayım, Rabbim Cebbâr,

Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah'ım.

Aşk yolunda yok olayım Hakk Bir ve Var (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 123).

¹⁷ Hoca Ahmed Yesevî'nin Hikmet'leri Yûnus Emre'nin şiirlerinin beslendiği memba olarak hissettirmektedir. Ancak ikisinin ortak ve farklı yönleri hakkında detaylı bilgi için bk. (Köprülü, 2013, s. 309).

Diğer yandan gönlü güzel olmayan sert mizaçlı ve insanların kalbini kırmaktan çekinmeyen insanları Allah'ın dahi sevmeyeceği ve hatta şikâyetçi olacağı onun dizelerinde yer almıştır:

*Sünnet imiş, kâfir olsa verme zarar,
Gönlü katı, gönül incitiden Allah şikâyetçi,
Allah şâhid, öyle kula "Siccîn" hazır,
Âriflerden işitip bu sözü, söyledim işte (Hoca Ahmed Yesevî, 2018, s. 61).*

Aynı anlayış Türkmenlerle beraber Anadolu'ya da gelmiş ve gelişerek devam etmiştir. Anadolu'daki duruma bakacak olursak Mevlânâ'nın evrensel dinî anlayışı tüm insanlara ulaşmayı hedeflediği için *hoşgörü* ve *sevgi* de uygulamalarının bir parçası olmuştur (Yazoğlu, 2017, s. 9). Yûnus Emre'nin şiirlerinde ise müslim-gayrimüslim kim olursa olsun kalp kırmanın en büyük günah sayıldığı üzerinde önemle durulan konulardandır. Ayrıca Yûnus Emre'nin anlayışına göre Müslüman bir kişi, haksızlık yapması, kalp kırması veya kibirlenmesi durumunda bir gayrimüslimden aşağı seviyede olacaktır.

*Kimseyi düşman tutmayız ağıyâr dahı yârdır bize
Kanda ıssızlık varısa mahalle ve şârdır bize
Adımız miskindir bizim düşmanımız kindir bizim
Biz kimseye kin tutmayız kamu âlem birdir bize (Yûnus Emre, 2014, s. 61).*

Yûnus Emre'nin düşünce dünyasında şekilden ziyade mananın değeri vardır. Bu sebeple ibadetlerden çok daha önemlisi bir gönül kazanmak veya bir gönlü kırmamaktır:

*Yûnus Emre der hoca, gerekse var bin hacca
Hepsinden iyice, bir gönüle girmektir (Yûnus Emre, 2014, s. 233).*

...

*Gönül Çalap'ın tahtı, gönüle Çalap bahtı
İki cihan bedbahtı, kim gönül yıkar ise (Yûnus Emre, 2014, s. 58).*

Yûnus Emre, esas imanın da gizli olduğunu ve bunu sadece Hakk'ın bileceğini, "Hak'tan artık kimse bilmez kâfir müselman kimdurur..." (2014, s. 68) dizeleriyle dile getirmiş, bu nedenle gayrimüslimlere karşı davranışlarda dikkatli olunması

gerektiğini, belki de böyle birinin Allah katında değerli bir insan olabileceğini vurgulamıştır. Türkmenler üzerinde etkisi büyük olan Evhadiye tarikatı kurucusu Kirmânî de, “Her belini bağlayan kâfir değildir. Her tesbih çeken zâhid muradına ermiş değildir. Gönül Allah neşesiyle aydınlanmamışsa şeyhin belindeki taylesan zünnardır.” (2000, s. 144) diyerek Yûnus Emre’de de var olan iyi kalpli bir gayrimüslimin kötü kalpli ve gönül kıran bir Müslümandan evlâ olduğu, ibadetlerinin o Müslümanı kurtarmayacağını belirtmiştir. Dede Ömer Rûşenî’nin (ö. 892/1487), “*Tasavvuf Hak yolundan çıkmamaktır, Tasavvuf kimse gönlün yıkmamaktır.*” (Kara, 2019, s. 13) ifadesi de aynı anlayışın sonraki dönemdeki farklı bir seslenişidir. Temelleri Selçuklu Anadolu’sunda atılan Bektâşî-Alevî kültüründe var olan insan sevgisi de şu cümle ile özetlenmektedir: “*Ey dost Âdem’e gel, Âdem’i bil, Âdem isen Âdem ol*” (Dedebaba, Bütün Yönleriyle Bektaşılık ve Alevîlik II’den naklen; Ekinci, 2007, s. 169) ki bu da yine dönemin bakış açısının yüzyıllar sonrasına etkisini gösteren bir tezahürüdür.

Bu dönemde tespit edilen önemli bir diğer unsur ise din adamlarının dervişlerin, mutasavvıfların, babaların dinler üstü bir durumda bulunmalarıdır. Bu durum için ise bilhassa “aşk mezhebi” kavramı dinler üstü bir anlayışın ürünü olarak kullanılmıştır. Dönem için en dikkat çeken isim şüphesiz Mevlânâ’dır. O, insanlar arasında din, soy, mezhep farkı gözetmemiş, sadece insanlık penceresinden bakmıştır (Soileau, 2009, s. 131). Bu nedenle “*Her peygamberi ümmeti sever ama Mevlâna’yı bütün din ve devlet sahipleri sever.*” şeklinde bir söz III. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde söylenmiştir (Taşpınar, 1992, s. 15). Cenazesinde her inanç, dil ve etnisiteden insanın bulunması da bu durumun fiiliyattaki tezahürüdür (Halman, 1983, s. 44). Mevlânâ, “*Yetmiş iki millet bizden kendi sırlarını işiteceklerdir; biz iki yüz dinle akord edilen bir tek flüt gibiyiz.*” cümlesi ile dinler üstü bir bakışa sahip olduğunu göstermektedir. O, tüm insanlara olan daveti ile insanın “öz”e ulaşmasını engelleyen tüm bağları silip insanları en iyiye, en doğruya ve tek gerçeğe davet etmektedir (Yazoğlu, 2017, s. 9). Ayrıca Mevlânâ’nın düşünce dünyasının esasını müzesinin panosunda yer alan dörtlük izah etmektedir:

*Gel, gel ne olursan ol yine gel,
İster kâfir ister Mecusî ister puta tapan ol yine gel
Bizim dergahımız ümitsizlik dergâhı değildir
Yüz kere tövbeni bozmuş olsan yine gel* (Balivet, 2012, s. 54).

Dinler üstü bakış açısının en yoğun şekilde hissedildiği düşünce ise “*vahdet-i vücüt*” felsefesidir. Yeni Eflatunculuğun akıl, vecd, aşk ve hal yoluyla Allah ile bütünleşmesinin sağlanacağı inancı İslâm tasavvufuna girmiş (Taşpınar, 1992, s.

26) ve vahdet-i vücud ismini almıştır. Felsefî derinliği ve zenginliği olan vahdet-i vücud anlayışı insan, eşya ve Allah ilişkisi üzerine kurulmuştur (Kara, 2019, s. 76-77).¹⁸ Bu anlayışa göre varlık özde birdir, yalnız Allah'ın varlığı inancı vardır. İnsan Allah'tan kopan bir nurdur. Bir süreliğine ayrılmış, cisimleşmiştir. Bu nedenle insana ve insanlığa sevgi ve saygı bu öğretinin temelini oluşturmuştur (Taşpınar, 1992, s. 25). Nitekim bu anlayışın dinler üstü bir düşüncesinin ürünü olduğu söylenebilir. Vahdet-i vücud anlayışını, hayatının önemli bir kısmını Anadolu'da geçiren Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) en ileri seviyeye getirmiştir (Güngör, 1996, s. 73). Bu nedenle o, vahdet-i vücud'un mimarı olarak görülür (Kara, 2019, s. 75). Onun söylediği:

*“Bütün suretleri kabul edecek bir hâle geldi kalbim benim
Ceylanların otlağına döndü, rahiplerin manastırına
Putların tapınağına, hacıların Ka'be'sine döndü kalbim
Tevrat'ın kutsal levhalarına, mukaddes Kur'an sayfalarına.
Hangi Yöne Yönelirlerse yönelsinler aşk kervanları
Ben Aşk dinini uyguluyorum dinimdir, imanımdır, inanıyorum aşka (İbn Arabî,
2017, s. 43).¹⁹*

Dizeleri dinler üstü tavrının en net şekilde ifade bulmasıdır.

Yûnus Emre de dinler üstü bir bakışa sahipti ve dizelerinde bunu sıkça işlemiştir. O, âşıkların milletinin ve dinlerinin önemli olmadığını, içlerindeki sevgi ve imanın yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini şöyle ifade etmiştir: “*Âşıkları sorarsan bî-mezheb ü bî-millet...*” (Yûnus Emre, 2014, s. 167). Zira o, hiçbir dinin adamı değil, bütün dinlerin ötesinde bir inancın adamıdır. Bu inancın esasını da sadece çok geniş anlamda sevgi oluşturmaktadır (Köprülü, 2013, s. 282; Ocak, 1996, s. 102; Ay, 2008, s. 132). Diğer yandan o, şiirlerinde sıklıkla dört kitap vurgusu yapmakta, tüm dinlerin değerli olduğunu, saygın olduğunu belirtmektedir.

*Sen sana ne sanırsan, ayrışa da onu san
Dört kitabın manasın, budur eğer var ise (Yûnus Emre, 2014, s. 58, 65, 96, 134, 304).*

¹⁸ Vahdet-i vücud inancının geçirdiği merhaleler hakkında detaylı bilgi için bk. (Küçük, 2019, s. 278-310); Banarlı ise hiç kimsenin vahdet-i vücud inancını Yûnus Emre kadar kolayca söyleyemediğini belirterek Yûnus Emre'yi de vahdet-i vücudçu olarak göstermiştir (Banarlı, 1983, s. 335).

¹⁹ İbnü'l-Arabî'nin Sultan I. İzzeddin Keykâvus'a gayrimüslimlere karşı yapılmasını tavsiye ettiği baskının sebebi o sırada Endülüs'te Müslümanlara yapılanlar, yani içinde bulunduğu siyasî durum nedeniyle. Zira daha sonra bir mutasavvıf olarak yukarıdaki dizeleri yazmıştır (Balivet, 2016, s. 5); Tavsiyenin geçtiği mektup için bk. (İbn Arabî, 2012, s. 401-405).

Ayrıca o; gönlü anlattığı başka bir şiirinde:

*Bir dem varır mecitlere yüzün sürer anda yere
Bir dem varır deyre girer İncil okur ruhban olur* (Yûnus Emre, 2014, s. 236).

Dizeleriyle kendi şahsında âşıkların aslında dinlerin üstünde bir mevkide olduğunu vurgulamıştır. Aynı düşünce Babaî isyanında önemli yere sahip olan Baba İlyas-ı Horasânî'nin (ö.637/1240) torunu Elvan Çelebi'de (ö. 760/1358-59'dan sonra) de mevcuttur. Onun *Menâkıbu'l-Kudsiyye* isimli eserinde yer alan,

*Mü'min ü kâfir ganî vü fakîr
Âlim ü cahil 'azîz ü hakîr...
Cümle varlık senindür iy Sübhan
Şey'li'llâh emân u hem îmân... (Eman verilen zimmîler)
Şâh-ı 'adil 'Alâdîn-i sultân
Şem'-i Selçûk cem'-i âlemiyân...
Kanı ol cümle millet içre kabûl
Kanı ol 'örf söz dîn ü usûl... (2014, s. 100, 104, 130, 233).*

Beyitleri ile gayrimüslimlerin de dünyanın bir parçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu, her şeyin zıddıyla kaim olacağı ilkesine dayandırılarak evrene bir bütün olarak bakıldığını ve dinler üstü bir anlayışın burada da olduğunu göstermektedir.

Tasavvufun temel ilkelerinden biri ve Anadolu tasavvufunda karşımıza çıkan diğer bir anlayış ise insanlar arasında herhangi bir sıfatlandırmaya gitmemek, ayırım yapmamak ve herkese yardım etmektir. Bu düşünce dönemin ileri gelenlerinin çoğunun eserlerinde mevcuttur (Bolat, 2014, s. 48, 50). Buna göre gerçek derviş veya mutasavvıf her şeyi iyi ve hoş görür, bundan dolayı insanlar arasında herhangi bir sebeple ayırım yapmaz (Köprülü, 2013, s. 282). Kervansaraylar gibi sosyal kurumlarda da kimseye ayırımcı bir uygulama olmaksızın hizmet verilmesi bu anlayışın dönemin ruhuna sirayet ettiğini göstermektedir (Şahin, 2020, s. 276).

İlk olarak Anadolu tasavvufunu besleyen kaynak Hoca Ahmed Yesevî'nin konuya bakışı ile başlayacak olursak onun temel felsefesi müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin herkese iyilikte, şefkate bulunmak, sevgiyle yaklaşmaktır. Hoca Ahmed Yesevî'de engin bir hoşgörü ve sevgi temelinde tüm insanları din, dil, ırk, cinsiyet fark etmeksizin bir kucaklama söz konusudur (Küçükçaya, 2016, s. 115,

123). Yesevî, büyük bir Hz. Peygamber sevgisi taşımaktaydı. Bu nedenle Yesevî, onun ahlâkını kendisine örnek alarak “İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır.” hadisinden yola çıkmış ve insanlara faydalı olmayı, garip ve yetimlere yardımcı kendisine düstur edinmiştir (Eraslan, 1996, s. 781). Yesevî, insanlara ayırım yapmaksızın yardımcı öğütleyen pek çok tavsiyeye *Dîvân-ı Hikmet*’inde yer vermiştir.

*Nerde görsen gönü kırık, merhem ol sen,
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaşı ol sen,
Mahşer günü dergâhına yakın ol sen,
Ben-benlik güden kişilerden kaçtım işte* (2018, s. 59).

*Sûfi olmayıp neylesin evde yapacak işi yok,
Sûfilik iddiası eder halka vermeğe aşş yok,
Âh-vâh derler yine gözünde damla yaşş yok,
Sûfi-nakş oldun veli, asla Müslüman olmadın* (2018, s. 261)

Yûnus Emre’de de zengin fakir, müslim-gayrimüslim ayırım yapmadan herkese sadece insan olduğu için sevgi ile yaklaşma söz konusudur. Esasında insan da Allah’tan gelmiş, ondan bir parçadır ve engin bir sevgiyi hak eder (Banarlı, 1983, s. 331; Taşpınar, 1992, s. 63). Zira cansız varlıklar bile Allah’ı anar ve hatırlatırken daha yüce olan insan çok daha büyük bir sevgiyi hak etmektedir. Bu nedenle onun şiirlerinde gülde, bülbülde, nehirde Allah’ı bulan bir insan tasavvuru vardır (Taşpınar, 1992, s. 64). Aynı anlayış İbnü’l-Arabî’de de mevcuttur. Ona göre kendi inancından olmayan bir kişiyi dışlamak cahillik ve insafsızlıktandır (Bolat, 2014, s. 59). Yine Alevî-Bektâşî kültüründe “*insan-ı kâmil*”in hedeflendiği görülmektedir ki bugün de kâmil/olgun insanın din ve mezhebinin önemi olmadığı, bu kişilerin hedeflerinin insanların yaralarına merhem olarak insanlık seviyesinin yükselmesi olduğu bilinmektedir (Ekinci, 2007, s. 167). Tüm bu örneklerden yola çıkılarak dönemin ruhundan herhangi bir sınıflandırmaya gidilmeden insanlar arasında ayırım yapmamanın önemli olduğu, insanların yaralarına merhem olmanın, onlara yardım etmenin üzerinde çokça durulduğu sonucu çıkmaktadır.

SONUÇ

Toplumların da insanlar gibi ömürlerinde buhran dönemleri vardır. Bu buhran dönemlerinde alınan kararlar, gelecek için önemli dönüm noktalarını teşkil eder. Burada ufak bir karşılaştırma yapacak olursak Orta Çağ dünyasında Doğu ve Batı toplumlarından Haçlıları ve Anadolu Türklüğünün yaşadıkları zorluklar

kiyaslanabilir. Artık günümüzde Haçlı Seferleri'nin sebeplerinin sosyo-ekonomik temelli olduğu bilinen bir gerçektir. Halkın, yöneticilerin baskısı, fakirlik, açlık vb. hayat zorluklarına karşı biriktirdikleri öfke, Haçlı Seferleri'nin beklenenden daha fazla toplumsal karşılık bulmasına yol açtı denilebilir. Ancak ortaya çıkan bu reaksiyon, cevap veya katılım, adına ne denilirse denilsin, toplum için bir felaketle sonuçlandı. Nitekim sadece küçük bir elit ve zengin kesim hedeflerine ulaşabildiyse de halkın çoğu, daha yolculuğun başında, Doğu Avrupa'dan itibaren büyük bir mücadele ile savaşın ortasına düştü ve sonuçta da kazanmasına rağmen kaybeden taraf oldu.

Anadolu Türklüğü ise bin bir mücadele sonucunda tam da yeni yurt edinmişken Anadolu'da süregelen savaşların çok daha büyüğünü Haçlılar ile tecrübe etmek zorunda kaldı. Tekrar toparlanıp devletler, emirlikler kurulup düzen sağlandı derken Moğol istilası ve sonrasında yöneticilerin zorbalığı ile karşılaşan halk, siyasî ve sosyo-ekonomik bir buhran dönemine şahit olmuştur. Ancak bu tarihi dönemde verilen tepki iki toplum için farklılaşmaktadır. Zira Anadolu Türklüğü bu buhran dönemini, yakıp yıkarak değil, içinden çıkardığı Yûnus Emre'ler, Mevlânâ'lar, Hacı Bektâş-ı Velî'ler ve daha niceleri ile başka bir yöne evirilerek atlatabilmiştir. Zor dönemlerde alınan kararların değerindedir ki bugün Haçlı Seferleri'ne katılanların torunları dahi yukarıda zikredilen isimleri bilmekte, anlamaya çalışmaktadır. Modern zamanın sorunlarından pek çoğunun çözümü de yine yukarıda bahsedilen anlayışta mevcuttur.

Bazı insanlar kendi toplumlarını aşıp tüm insanları aydınlattığı gibi fikirleri de asırları ve hatta çağları aşıp güncelliğini korur. Kısacası mekânını ve zamanını aşabilen bu kişiler dünya miraslarının insandaki vücut bulmuş birer halidirler. Bu nedenle içlerinden çıktıkları toplum için birer medar-ı iftihar tablosudurlar. Selçuklu yıkılış döneminden itibaren oluşan ortamda yukarıda bahsedilen kişilerden hareketle, Türklerin dünya medeniyetine hediyesinin bereketli olduğu bir dönem yaşanmıştır. Başta Mevlânâ, Yûnus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî olmak üzere bugün sadece Müslüman ve Türkler tarafından değil tüm insanlar tarafından sahiplenilen, görüşleri benimsenen birer dünya mirası bırakılmıştır.²⁰

Zaman ve mekânı aşan sanat eserlerini, şiirleri ve en önemlisi değerleri insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasından sonra üretebildikleri yönünde genel bir kanaat hâkimdir. Ancak yukarıda bahsedilen dönemde olduğu gibi bazen de temel ihtiyaçların bile görülemediği, insanın değersizleştiği durumlarda göz kamaştırıcı bir üretkenlik olabilmektedir. Acı ve sancının bol olduğu süreçlerde

²⁰ Toplumsal hafızada yer edebilmenin önemi ve bu hafızada yer etmenin etmenleri hakkında detaylı bir açıklama için bk. (Soileau, 2009, s. 22-26).

üretilenler, belki de refah ve bolluk dönemindekilerden çok daha yüce, çok daha kristalize olmaktadır.

“Ben-sen”, “doğu-batı”, “güç-zayıflık” zıtlıklarından veya “ben” merkezli bir dünya dizayn etmeye yönelik ayrıştırıcı tutumlardan vazgeçerek, bir daire içinde, birbirlerine bağlı olarak tüm yaratılanların değerli olduğu bir anlayış, günümüz insanlığının temel ihtiyacıdır. Bunun çözümü ise yedi asır öncesi Anadolu’unda mevcuttur.

EXTENDED SUMMARY

The aim of this study is to find out which values and teachings were followed in order to overcome this crisis, and which principles brought the spirit of the period to the fore in a period when the people of Anatolia lived together in many political, military, social and economic crises during the collapse of the Seljuk State.

Turks had to shoulder great disasters in the process of evolving from Anatolia to Turkey. After experiencing a great immigration adventure, Anatolia became a homeland for Turks as a result of long efforts. However, much greater of these struggles/wars took place with the Crusades, and the Turks succeeded in defending their homeland for the first time. After the Crusades, the wars of the political actors in the region continued for a long time and the troubles continued to this extent. In addition to wars, the continuation of the waves of immigration and the coexistence of people from different cultures and ethnicities brought a social confusion. After the Seljuks established dominance in Anatolia, a period of prosperity was experienced, and therefore, even today, the works that witnessed that period decorated Anatolia. However, during this period of prosperity, the rulers' policy change, their emphasis on bureaucrats of Iranian or non-Muslim origin, and the reflection of this in the public eye made Turkmens offended. The Babai uprising that followed all these struggles for existence, wars and alienation led to an increase in the pressure on the Turks. After that, the Mongol domination and a new series of rebellions started, and the people were overwhelmed under great social and economic pressure. How the public reacted to this multifaceted depression constitutes the problem of the research.

The importance of the leaders who guided the society in the times of the depression is very important in history. In this process, important figures who had great effects on the people in Anatolia and whose reflections extend to today lived. Some of those were Yünus Emre, Mawlānā, Hādjdjī Bektāsh Walī, Sheikh Awhaduddīn Kirmānī, Ahi Evran and Ibn ‘Arabī. Khoja Ahmad Yasawī did not live in this geography or in these dates, but her work was also one of the references, as the Anatolian Turkishness had a great influence on the perception of Islam and

the people mentioned above. By examining the works and poems written by these people, common human values were tried to be determined. For this reason, in the study, instead of giving the findings from each person's works one after another, common values were determined and a text pattern was established over the values by writing what each leader said about these values.

When the works are examined, the first value that was frequently emphasized is love/humanity. Looking at God and his creations with love, not breaking any heart with an encompassing love has been an important issue, breaking a heart was criticized with the heaviest expressions. Another principle we encounter is that clergymen and dervishes occupied a supra-religious position; they were equidistant from all segments of society called the sect of love, and that they were a shelter for people. As a result of this understanding, not discriminating between people, helping all people, being an ointment for wounds were also among the values.

In the mentioned crisis period, the people were able to overcome this process only by protecting these values and adopting them, and in the process of the collapse of a state, they were able to establish the foundations of an empire in a social sense. Thanks to these values, a rare example of coexistence was formed in history, and all the people were able to exist in social peace and continue their lives without losing their identity. In addition, thanks to these values, the process of evolving from Anatolia to Turkey was relatively painless.

KAYNAKÇA

- Ak, A. (2008). *Büyük Türk âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Ay, R. (2008). *Anadolu'da derviş ve toplum 13-15. yüzyıllar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Aytaş, G. (2010). Hacı Bektaş Velî ve Thomas More'da hümanizm. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Dergisi*, 55, 139-148.
- Bal, M. S. (2006). Türkiye Selçuklu devletine hükümdarlık yapan vezir; Şemseddin İsfahânî. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 265-294.
- Balivet, M. (2012). *Konya dönen dervişler şehri* (Aydın, M. Çev.). Konya: Nüve Kültür Merkezi Yay.
- Balivet, M. (2016). *Şeyh Bedreddin tasavvuf ve isyan* (Güntekin, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk edebiyâtı târihi I destanlar devrinden zamânımıza kadar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barkan, Ö. L. (1993). *Kolonizatör Türk dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayın Dağıtım.
- Bayram, M. (2016). Anadolu Selçukluları'nda devlet yapısının şekillenmesi. *Cogito*, 29, 61-73.
- Bolat, A. (2014). Tasavvuf geleneğinde "öteki" algısı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 43-73.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan önce Anadolu* (Üyepazarcı, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Çağatay, N. (1989). *Bir Türk kurumu olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2015). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Topaloğlu, B. & Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 2. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2016a). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 4. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2016b). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 5. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2018). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Tüfekçi, İ. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 9. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Mansûr el-Mâtürîdî. (2019). *Te'vîlâtü'l Kur'ân tercümesi* (Sandıkçı, K. Çev.-Yavuz, Y. Ş. Ed.). C. 14. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ekinci, M. (2007). Bektaşî ve Alevî kültüründe insan sevgisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/(17), 163-171.
- el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbni Bibi. (2014). *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Elvan Çelebi. (2014). *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsıbu'l-Ünsiyye Baba İlyas-ı Horasânî ve sülâlesinin menkabevî tarihi* (Erünsal, İ. E. & Ocak, A. Y. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Eraslan, K. (1996). Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinde hoşgörü. *Erdem Dergisi*, VIII/(24), 777-782.
- Eyice, S. (1968). Çorum'un Mecitözü'nde Âşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi zaviyesi. *Türkiyat Mecmuası*, XV, 211-246.

- Göksu, E. (2015). Türkiye Selçuklu ordusundaki Frenk ücretli askerler ve Babaîler isyanı'nın bastırılmasındaki rolleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 74, 211-233.
- Gölpınarlı, A. (2021). *Yunus Emre hayatı ve bütün şiirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Günay, Ü. (1996). Anadolu'nun dinî tarihinde çoğulculuk ve hoşgörü. *Erdem*, VIII/(22), 189-220.
- Güngör, E. (1996). *İslâm tasavvufunun meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hacıgökmen, M. A. (2011). *Ahiler şehri Ankara XIII-XIV-XV. yüzyıllarda Ankara'da Ahilik ve Ahiler*. Konya: Kömen Yay.
- Hacı Bektâş-i Veli. (2009). *Manâkıb-ı Hüknâr Hacı Bektâş-i Veli vilâyet-nâme* (Gölpınarlı, A. Haz.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Halman, T. S. (1968). Turkish humanism and the poetry of Yunus Emre. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, 231-240.
- Halman, T. S. (1983). Love is all: Mevlana's poetry and philosophy, *Mevlana Celaleddin Rumi and The whirling dervishes sufi philosophy-whirling rituals-poems of ecstasy-miniature painting* (Halman T. S. & And M.) İstanbul: Dost Yay.
- Hasluck, F. W. (2012). *Sultanlar zamanında Hristiyanlık ve İslâm I* (Binder, T. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Hasluck, F. W. (2013). *Sultanlar zamanında Hristiyanlık ve İslâm II* (Binder, T. Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Hoca Ahmed Yesevî. (2018). *Dîvân-ı Hikmet* (Bice, H. Haz.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İbn Arabî. (2017). *Arzuların tercümanı Tercümânü'l- Eşvâk* (Kınık, M. Çev.). İstanbul: İz Yay.
- İbn Arabî. M. (2012). *Fütuhât-ı Mekkiyye 18* (Demirli, E. Çev.). İstanbul: Litera Yay.
- Kara, M. (2019). *Tasavvuf kültürü*. Ankara: Anadolu Ay Yay.
- Kara, M. (2020). *Anadolu'nun üç ermişi Yûnus Emre Eşrefoğlu Râmî Niyâzî-i Mısrî*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Karakoç, S. (2018). *Yunus Emre*. İstanbul: Diriliş Yay.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklular devrinde Türk saraylarında Fars şâirleri. *Turkish Studies*, VI/1, 1477-1485.
- Kayhan, H. (2018). Köseadağ Savaşı'na kadar Türkiye Selçuklu devletinde Türkmenler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, IV/(1), 99-112.
- Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbar* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Korobeinikov, D.A. (2005). Orthodox communities in eastern Anatolia in the thirteenth to fourteenth centuries. Part 2: the Time of Troubles. *Al-Masaq*, XVII/(1), 1-29.
- Köprülü, M. F. (2013). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (Köprülü, O. Haz.). Ankara: Akçağ Yay.
- Köse Uzun, N. (2019). Doğu ve Batı'da hümanizm/insan sevgisi: Örtüşüp Ayırıştığı Kısımlar (Doktora Tezi). Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=vjszP7PzV0HebcjFEvDfwBFVWUecxEoelliPU7oQmHZwyFTzg57lpddKEwXtfEj>.
- Küçük, H. (2019). *Ana hatlarıyla tasavvuf tarihine giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

- Küçükkaya, M. A. (2016). Hoca Ahmed Yesevî' de insan sevgisi. *Diyanet İlmî Dergi*, LII/ (4), 113-128.
- Merçil, E. (2008). Sâhib Ata (ö. 687/1288) Anadolu Selçuklu veziri. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 35, s. 515-516). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Moghaddam, A. (2017). 13-15. yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: kurumsallaşma, toplumsal yapı ve ideoloji. (Doktora Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=q3-d9QtLoVA2OMExHSKJpcQ8rqazom5wY2WCxf7vWvo4s_JMA7DNe0HjqAFtsKIT.
- Ocak, A. Y. (1981). Bâzı menâkıbnâmeler göre 13.-15. yüzyıllardaki ihtidâlarda heterodoks şeyh ve dervişlerin rolü. *Osmanlı Araştırmaları*, II/(2), 31-42.
- Ocak, A. Y. (1996). *Türk sūfiliğine bakışlar*. İstanbul: İletişim Yay.
- Ocak, A. Y. (2010). Türkiye Selçukluları ve İslâm (genel bir bakış). *Türkiye sosyal tarihinde İslâm'ın macerası makaleler-incelemeler* (s. 123-158). İstanbul: Timaş Yay.
- Ocak, A. Y. (2012). Toplum, kültür ve entelektüel hayat (1071-1453). *Türkiye tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye* (s. 421-500). İstanbul: Kitap Yay.
- Ocak, A. Y. (2014). *Babailer isyanı Alevîliğin tarihsel altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk heterodoksisinin teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Ocak, A. Y. (2016). *Kültür tarihi kaynağı olarak evliya menâkıbnâmeleri –XV-XVII. yüzyıllar*. İstanbul: Timaş Yay.
- Polat, A. S. (1997). Moğol istilasına kadar Türkiye Selçukluları'nda içtimaî ve iktisadî hayat (Doktora Tezi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=4J_FzTwlrMCH4qBROpXP H22kJ57Hy_gylHnQ6aYnG1k-tfzPI9a7ledK9bVdBRJw.
- Sarıkaya, M. S. (2010). Maturîdî'nin din anlayışında hoşgörü. *Malâkât Mezhep Araştırmaları*, III/(2), 145-164.
- Sevgi, A. (2012). Yunus Emre'de insan sevgisinin evrensel niteliği üzerine. *Turkish Studies*, 7/(1), 99-103.
- Soileau, M. (2009). Yûnus Emre seeks his share traditional and modern accounts. *Tales of God's friends Islamic hagiography in translation* (s. 150-165). (Renard, J. Ed.). California: University of California Press.
- Soileau, M. (2010). Vilâyet-nâme'nin Dünyası, Hacı Bektaş'ın mirası. I. *Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildiriler*, I, 501-509.
- Soileau, M. (2018). *Humanist mystics nationalism and the commemoration of saint in Turkey*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
- Şahin, H. (2015). *Orta zamanın Türkleri orta çağ İslâm ve Türk tarihine dair yazılar*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Şahin, H. (2020). *Dervişler, fakihler, gaziler erken Osmanlı döneminde dinî zümreler (1300-1400)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî. (2000). *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi* (Bayram, M. Haz.). İstanbul: Kardelen Yay.
- Şükürov, R. (2016). *Türk Bizans ilişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme süreci* (Pavli, İ. & Can Emir, B. Haz.). İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yay.

- Taşpınar, M. (1992). Yunus Emre ve Meister Eckhart'ta insan sevgisi (Doktora Tezi). Erişim Adresi:
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=wBmNpkQC9Nhi90NLW7E7-ReiGuqQqc7pB-LsEDfIKuSXjSP8PCbPTTJ9QzBUIPnG>.
- Temren, B. (1995). *Tasavvuf düşüncesinde demokrasi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Demokrasi Klasikleri.
- Topçu, N. (2019). *İslâm ve insan Mevlana ve tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Turan, O. (1947). Selçuklu devri vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, vakfiyesi ve hayatı. *Belleten*, XI/(42), 197-235.
- Turan, O. (2003). *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi Türk dünya nizamının millî, İslâmî ve insânî esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2018). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ürkmez, R. K. (2020). *Selçuklular zamanında Anadolu'da tasavvufi zümreler (XIII. yüzyıl)*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Vryonis S. Jr. (2020). *Küçük Asya'da orta çağ helenizminin çöküşü ve 11. yüzyıldan başlayarak 15.yüzyula kadar İslamlaşma* (Erman, İ. Çev.). İstanbul: Kalkedon Yay.
- Vryonis, S. (1975). Nomadization and İslâmization in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX, 41-71.
- Yazoğlu, R. (2017). Mevlânâ ve batı düşüncesindeki insanlık sevgisinin karşılaştırılması. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 1-13.
- Yûnus E. (2014). *Yûnus divanı* (Karataş, T. Haz.). İstanbul: Kaynak Yay.

COĞRAFYANIN KARAMANOĞULLARI'NIN SİYASİ HAYATINA ETKİSİ

INFLUENCE OF GEOGRAPHY ON THE POLITICAL LIFE OF KARAMANIDS

Mutlu ADAK*

Öz

Araştırma sahamızı Karamanoğulları'nın uzun yıllar başkentliğini yapmış Larendede (Karaman) ve Ermenek ile Mut, Alanya ilçelerinin yer aldığı çevre ilçeler oluşturmaktadır. Karamanoğulları kömür ticareti ile uğraşan bir Türkmen olan Nureddin Sofi'nin liderliğinde Larendede ve Ermenek çevresinde beyliğin temellerini atmıştır.

Karamanoğulları, Anadolu'da Karaman (Larendede) ve Ermenek çevresinde 1262'de beylik olarak kurulmuş ve 1483'e kadar varlığını sürdürmüştür. Kendilerini Anadolu Selçuklularının mirasçısı olarak gören Karamanlılar, Moğollarla ve diğer Anadolu Beylikleri ile önemli mücadelelere girişmiştir. Özellikle Anadolu'da hâkimiyet kurmak için Osmanlı Beyliği ile giriştiği mücadele en önemlisi olmuştur. Osmanlı devletinin güçlenip Anadolu'da hâkimiyet kurmaya başlamasıyla, Karamanoğulları ile Osmanlılar arasında başta dostane şekilde başlayan diplomatik ilişkiler daha sonra düşmanlığa dönüşmüştür. Çünkü iki devlet de Anadolu'daki beylikler üzerinde hâkimiyet kurma siyaseti izlemiştir. Bu durum da kaçınılmaz olarak iki devleti karşı karşıya getirmiştir.

* Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Aydın/Türkiye, mutlu.adak@adu.edu.tr, <https://0000-0003-3641-1840>

Çalışmadaki amaç, kurulduğu ve hâkim olduğu fiziki çevrenin bir beyliğin siyasî hayatına olan olumlu etkileri ortaya koymaktır. Bu amaca ulaşmak için tarih öncesinden itibaren bölge üzerine seyyahların yazıları, kazı raporları, kronik tarihçilerin, coğrafyacıların eserleri incelenerek tasnif edilmiş ve geçmiş zaman dilimindeki fiziki çevrenin ve doğal koşulların Karamanoğulları'nın tarihine etkileri üzerinde çıkarımlar yapılmıştır.

•
Anahtar Kelimeler

Karamanoğulları, Tarihî Coğrafya, Larende, Karaman, Ermenek

•
Abstract

Our research area consists of Larende (Karaman), which has been the capital of Karamanids for many years, and the surrounding districts of Ermenek and Mut, Alanya. Karamanids laid the foundations of the principality around Larende and Ermenek under the leadership of Nureddin Sofi, a Turkmen who was engaged in coal trade.

Karamanids was founded as a principality in Anatolia in 1262 around Karaman (Larende) and Ermenek and continued its existence until 1483. Seeing themselves as the heirs of the Anatolian Seljuks, the Karamanids engaged in important struggles with the Mongols and other Anatolian Principalities. Especially the struggle with the Ottoman Principality to establish dominance in Anatolia was the most important. Diplomatic relations between the Karamanids and the Ottomans, which started as friendly at first, turned into hostility after the Ottoman state got stronger and started to dominate Anatolia. This was because of the fact that both states had a policy of domination over the principalities in Anatolia. This situation inevitably brought the two states face to face.

The aim of the study is to reveal the positive effects of the physical environment on the political life of a principality in which it was established and had domination. In order to achieve this aim, the writings of travellers, excavation reports, the works of chronic historians and geographers on the region from prehistory were examined and classified, and inferences were made on the effects of the physical environment and natural conditions on the history of the Karamanids.

•
Keywords

Karamanids, Historical Geography, Larende, Karaman, Ermenek

GİRİŞ

Coğrafya, “insan ve mekânın karşılıklı etkileşimini araştıran ve bunu yaparken de özellikle dağılışı ilkesini uygulayan bir bilimdir” (Gümüştü, Şenkul, & Yılmaz, 2012, s. 43). Tarihî coğrafya ise insan ile çevre (mekân/yer) arasındaki karşılıklı etkileşimin geçmiş zaman merkezli, neden-sonuç ilişkisi içerisinde incelenmesidir (Adak, 2020, s. 333). Aslında Tarihî coğrafya, tarih ve coğrafya ilimleri arasında her ikisinden de etkilenerek, değer ve bilgilerinden yararlanarak ortaya çıkıp gelişen bir disiplindir (Ağarı, 2002, s. XXXVII). Milletlerin ve devletlerin hatta kültürlerin meydana gelmesine etki eden coğrafi faktörleri açıklayan ve inceleyen metotlu coğrafya bilgisidir (Eskikurt, 2020, s. 580). Bu alanda yapılan ilk çalışma olarak Heredot'un (M.Ö. V. yy.) eseri kabul edilebilir; eserinde Nil deltasının nasıl oluştuğundan bahseder (Güney & Güney, 2011, s. 5). Ayrıca bir toplumun inkişaf ve tekâmülünü iyice anlayabilmek için, öncelikle üzerinde yaşadığı coğrafi mekânın, yani memleketin özelliklerini iyi bilmek gerekir (Eğilmez, 2004, s. 12). Bir coğrafi mekânın ve çevresinin geçmişteki durumunu tespit etmek, bu çevrenin insan ve toplum hayatına etkilerini ve yayılımını nedenleriyle ortaya çıkarmak tarihî coğrafyanın başlıca amacını oluşturmaktadır. Bu disiplin geçmişin insan ve çevreyle ilişkisinin problemlerine odaklanan bir coğrafya çalışmasıdır (Baker, 2003, s. 209). Bunu yaparken de mutlaka tarih bilimi ile ilişki halindedir. Doğal ortam, iklim, toprak ve su özellikleri insan hayatını ve toplulukların ekonomik, sosyal ve siyasi hayatını olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Tarihteki toplulukların, devletlerin daha iyi anlaşılabilmesi için mekânın tasviri tek başına yeterli değildir. Bu mekânlar üzerinde coğrafi şartların nasıl bir etki bıraktığının da ortaya çıkarılması gerekir, bunu da bize coğrafya ile insan ilişkilerinin geçmişini araştıran tarihî coğrafya disiplini sağlamaktadır (Gümüştü, Şenkul, & Yılmaz, 2012, s. 80). Tarihî coğrafya disiplini hakkında ülkemizde yeterli uzman ve araştırmacı bulunmamaktadır. Bu nedenle ülkemizde gelişmekte olan bir disiplinler arası çalışma sahasıdır¹. Özellikle Anadolu'nun ortaçağına dair tarihî coğrafya alanında çalışan uzman yok denecek kadar azdır. Ayrıca ortaçağıdaki Anadolu'nun durumu hakkında coğrafya kaynağı da aynı şekilde sınırlıdır. Bu alanda seyahatnameler, arkeolojik malzemeler, mimari eserler, kronikler, destanlar gibi kalıntı, eser ya da yapılardan yararlanılarak devrin coğrafyası hakkında tetkikler yapılmaya çalışılmaktadır.

Araştırma sahamızı Karamanoğulları'nın uzun yıllar başkentliğini yapmış Larende (Karaman) ve Ermenek ile Mut, Alanya ilçelerinin yer aldığı çevre ilçeler

¹ Bu alanda ülkemizdeki durumu, gelişmeleri içeren Osman Gümüştü'nün eseri incelenebilir (Gümüştü, Tarihi Coğrafya, 2016).

oluşturmaktadır. Çalışmamızın odak noktası ise bu fiziki çevrenin XIII. asrın ortasından başlayıp XV. asrın son çeyreğine kadar siyasi varlığını sürdüren Karamanoğulları beyliğine sağladığı ekonomik ve siyasî avantajların ortaya konulmasıdır. Çalışmamızda özellikle iki asırdan fazla varlığını sürdüren Karamanoğulları'nın çevresindeki Anadolu Selçukluları, Moğollar ve Osmanlılar gibi güçlü devletlere rağmen uzun süren hâkimiyet sürecine değinilerek devlet hayatının devam etmesini sağlayan coğrafi faktörler üzerinde durulacaktır.

İnsanlar ister devamlı, ister geçici yerleşmiş olsunlar içecek, yiyecek ve diğer beşeri ihtiyaçlar için daima yerleştikleri yere ve onun çevresine az çok bağlıdırlar; bu yerleşmelerin gelişmesinde de onun çevresinin coğrafi şartlarının tesiri altındadırlar (Tanoğlu, 1954, s. 2). Karamanoğulları'nın hâkimiyet sürdüğü Larende (Karaman), Mut, Ermenek ve Alanya merkezlerini içine alan bölgenin yoğun bir iskâna sahip olduğu arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilmiştir. Bölgenin yoğun bir yerleşime sahne olmasının başlıca nedeni antik çağlardan itibaren insanların ihtiyaçlarını karşılayacak imkânlarla sahip olmasıyla ilgilidir. Barınma, su, güvenlik, yiyecek, yakacak gibi temel ihtiyaçların giderildiği ve insanlara rahatça korunabilme imkânı veren mağaraların çokluğu, sarp, ormanlık ve engebeli arazilerin varlığı bölgenin cazibesini arttırmıştır. Karamanoğulları beyliği de bu bölgeye hâkim olması ile birçok bakımdan avantajlı olan coğrafi özelliklerden siyasî hayatında faydalanacaktır. Ayrıca bu dönemde (XIII. Yy.) Moğolların, kurdukları baskıların neticesinde Doğu'daki Türkmenler batıdaki uç bölgelerine doğru göçe başlamışlardı. Bu göçün bir neticesi olarak Ermenek, Mut ve Silifke yöresindeki Türkmen nüfus da belirgin bir biçimde artmıştır (Sümer, 1970, s. 10 vd).

Karamanoğulları'nın Tarihî Coğrafyası

Karamanoğulları Beyliği'nin hâkimiyet kurduğu bölgenin stratejik ve jeopolitik konumu, su kaynaklarına, tarım ve hayvancılığa elverişli araziye sahip olmasıyla en eski çağlardan beri yoğun bir yerleşime sahip olduğu görülmektedir (Kurt, 2007, s. 33). Yapılan arkeolojik çalışmalarda Lykaonia² (Karaman) ve Dağlık Kilikia (Ermenek Havzası)'nda birçok yerleşimin ve kentin varlığı tespit edilmiştir. Yazılı kaynaklarda bölgenin eskiçağı ile ilgili ilk bilgiler M.Ö. IV. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmektedir (Kurt, 2019, s. 12). Ayrıca İç Anadolu'yu, Akdeniz'e bağlayan bir kavşak noktası olan bu bölge; Sertavul ve Gülek Boğazlarına hâkim olanlar için önemli politik ve ekonomik fırsatlar ve faydalar sunmuştur.

² Eskiçağ'da bu isimle anılan bölgede yoğun bir yerleşme ve şehirleşme yaşanmıştır. (Kurt, 2010)

Tarihî coğrafya açısından eskiçağlardan itibaren yoğun bir yerleşmeye sahne olan Karaman ve çevresinin ortaçağdaki durumu, coğrafya şartları ve özellikleri hakkında belge ve kayıtlar yok denecek kadar azdır. Bu kaynaklardan Karamanoğulları ve Anadolu hakkında seyyahların ve coğrafyacıların verdikleri bilgiler çok kıymetlidir. Ayrıca Karaman ve Ermenek çevresinin günümüzdeki coğrafi özelliklerine bakarak geçmişin coğrafyasının ve Karamanoğulları üzerindeki etkisi açıklanacak ve Ortaçağ sonrası dönemlerde yazılan bilgilerden hareket ederek *retrodiction* (geçmişteki bilgi boşluklarının, sonraki bilgi ve sonuçlardan hareket edilerek geriye doğru analiz edilmesi) yöntemiyle (Baskıcı, 2009, s. 213) Karamanoğulları'nın tarihî coğrafyası aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Karaman ili, 37.11 kuzey enlemleri, 33.15 doğu boylamları arasında, İç Anadolu Bölgesi'nin güneyinde yer alır. Karaman(Larende), Konya'nın 57 km. güneyinde Toros eteklerinde Silifke limanından Anadolu içlerine giden önemli ticaret yollarının üstündedir. Denizden 1260 m. yüksektedir (Kramers, 1977). Toros Dağları güneyden Akdeniz üzerinden gelen nemli hava kütlelerine bariyer görevi oluşturduğundan Karaman yağmur gölgesinde kalır ve çok az yağış alır, buna karşılık buharlaşma fazladır, yarı kurak karasal iklim tipi hâkimdir (Altın, T. & Altın, B. 2018, s. 18). Karaman'ın yıllık ortalama sıcaklığı 11,9°C'dir. Yıllık toplam yağış ortalaması 332 mm'dir. Egemen olan iklim yapısı, genelde yazları sıcak ve kurak; kışları soğuk ve kar yağışlı olan karasal iklim yapısıdır. Yani, İç Anadolu Bölgesi'nin temel iklim yapısı burada da görülmektedir. Ancak ilin batı ve güneyinde, Orta Toros Dağları'nın Göksu ve kolları tarafından derin bir şekilde yarıldığı vadi tabanlarında, yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçen Akdeniz iklim özellikleri de görülür. Yağış genellikle kış ve ilkbahar aylarında, yağmur ve kar şeklindedir. Göksu Çayı'nın açtığı Mut Oluğu, Orta Torosların ve Akdeniz Bölgesi'nin en sıcak ve kurak alanını oluşturur. Yazın sıcaklık bazen 45 °C'ye yükselir (Hüseyinklioğlu, 2008, s. 33).

Ermenek, Göksu Nehri'nin ana kollarından olan Ermenek Çayı Vadisi'nin kuzey yamacında kurulmuştur. Tarımsal kasaba özelliği gösterir ve halkın geçimi, hayvancılık ve özellikle elma ile üzüm tarımına dayanır. Doğudan ve batıdan merkeze doğru alçalan platonun en çukur kısmına Göksu Nehri'nin Vadisi yerleşerek Akdeniz'e doğru 11 km. kadar sokularak bir delta oluşturmuştur. Bu doğal oluk, Karaman-Mut-Silifke üzerinden Mersin ve Çukurova'ya kadar uzanan karayolunun geçtiği tarihi bir yoldur (Hüseyinklioğlu, 2008, s. 35). Ermenek'in deniz seviyesinden yüksekliği ise 1250 m'dir. Ermenek'in yıllık ortalama sıcaklığı 12,9°C'dir (Altın, T. & Altın, B., 2018, s. 16). Denizden uzaklığa bağlı olarak Akdeniz ile karasal iklim arasında geçiş tipi bir iklim yaşanan Ermenek'te yazları sıcak ve kurak, kışları serin ve yağışlı bir iklim hâkimdir (Arıncı, 2019, s. 21). Mut

ise Göksu Irmağı'nın batısında 250 m. kadar yüksekteki vadi tabanında kurulmuş bir yerleşimdir. Göksu Vadisi'nin Akdeniz'e açıldığı vadinin eteğinde kurulan Silifke de Göksu deltasındaki tarımsal faaliyetlerden dolayı büyük gelişme göstermiştir. Büyük İskender döneminde İçel bölgesinin başşehri olan Silifke, tarihi yol üzerinde bulunması sebebiyle önemini hep korumuştur (Hüseyinliklioğlu, 2008, s. 36).

Karaman arazisinin üçte ikisi dağlıktır. İlin en yüksek dağı, Orta Toroslardaki Yunt Dağı'dır ve yüksekliği 3227 m.'dir. Karaman'ın kuzeyinde bulunan Karadağ ise sönmüş bir volkanik dağdır. Karadağ'ın en yüksek noktası Mahlaç Tepesi (2288 m.)'dir (Ermin, 2005, s. 8-9). Güneyde ise önemli dağlar Toroslar üzerinde bulunan Çömlek Tepe (1617 m), Karaobruk Tepe (1694 m), Çataltaş Tepe (1702 m), Musa Dağı (1596 m); Bolkar Dağları batı uzantılarından, Saraycık Dağı (en yüksek zirvesi Ömerli Tepe 1903 m), Bozdağ (1614 m), Kozlu Dağı ve Kiraz Dağı (1600 m) bulunmaktadır (Gümüüşçü, XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus, 1997, s. 20).

Karaman ovası ile Çumra ve Ereğli ovaları birbirine bitişiktir ve aralarında hiçbir doğal engel yoktur (Kurt, 2007, s. 38-39). Bu nedenle, Karamanoğulları'nın kısa sürede Niğde'ye ordu sevk ettiklerini ve hâkim oldukları görülmektedir. Ayrıca bu coğrafi uygunluk ve konum sayesinde çok kısa sürede Karaman orduları Konya ve Aksaray'a asker sevk edebilmiştir. Larende (Karaman) uzun yıllar Karamanoğulları'nın başkentliğini yapmıştır. Bu coğrafi özellikleri Karamanoğulları'na yukarıda belirtildiği gibi avantajlar sağlarken olumsuz sonuçlara da neden olmuştur. Güneyi dağlık olan Larende daha çok doğu ve kuzeyden düzlük bir bölgede olduğu için Moğol, Selçuklu ve Osmanlı tehditlerine belirtilen yönlerden kolayca saldırıya uğramış, düz bir ova üzerinde olduğu için de kalesi fazla direnmeden düşmanlarına teslim olmak zorunda kalmıştır.

Akarsu bakımından oldukça fakir olan Karaman(Larende) ve çevresinde İbrala Deresi, Gödet Çayı, Divle Suyu, Kocadere ve Deliçay gibi kısa boylu, küçük akarsular bulunmaktadır. Karaman(Larende) güneyden dağlarla çevrili olduğu için Akdeniz iklimi bu bölgeye etki edememiştir. Bu nedenle Larende ve çevresi az yağış alan karasal iklime sahiptir (Kurt, 2007, s. 40-42). Ancak Karamanoğullarının hâkim olduğu güney toprakları ise dağlık, ormanlık, büyük ve bol akarsuların olduğu, Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Mut, Silifke, Alanya ve Ermenek çevresidir. Ermenek yöresi nispeten Akdeniz iklimi özelliklerini gösteren geçiş kuşağı iklimine sahip olup, mikroklima özelliği göstermektedir. Akarsu bakımından daha zengin olan Ermenek ve çevresinde Göksu nehri ve Ermenek çayı bulunmaktadır ("Karaman Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü", 2020, s. 29, 35). Bu yönüyle kuzey ve güney toprakları Karamanoğulları için iklim, tarım, barınma,

güvenlik vb. konularda önemli değişikliklere, farklılıklara sahiptir. Göksu gibi geniş ve derin vadilerle Akdeniz iklimi iç kısımlara sokulmaktadır. Akdeniz Bölgesi'nde dağlar ve yüksek platolar üzerinde yüksekliğin etkileri ve yağışların fazlalığının etkisiyle ormanlar yer alır.

Beyliğin siyasî hayatındaki zor zamanlarında çoğunlukla Ermenek, beyliğin merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır, bunun en önemli nedeni Ermenek'in güvenli bir sığınak görevi görmesidir. Bu olanağı sunan neden de araştırma sahamızın güney kesimlerinin oldukça dağlık ve engebeli olmasıdır. Hacıbaba Dağı bu bölgeyi coğrafi, sosyal ve ekonomik açıdan ikiye ayırmıştır. Güneyi ve kuzeyi coğrafi nedenlerle sosyal, ekonomik yönlerden önemli farklılıklar göstermektedir (Kurt, 2011, s. 123). Akdeniz'i İç Anadolu'ya bağlayan Toroslar'da yollar ve geçitler azdır. Arazinin dağlık, engebeli olması nedeniyle tarihte Büyük İskender'den sonra bölgeye hâkim olmaya çalışan Seleukos kralları Akdeniz sahilleri ile İç Anadolu arasındaki dağları ve vadileri ele geçirememişlerdir. Bu zor vadi ve arazileri yerlilere ve eşkıyalara terk etmek zorunda kalmışlardır. Bölgenin fizikî özellikleri burada hâkimiyeti zorlaştırmıştır. Engebeli ve dağlık olan bölge, Diodoklar ve Roma İmparatorluğu dönemlerinde bu nedenle "korsan yatağı" olarak ün salmıştır (Kurt, 2011, s. 31).

Bu bilgiler ışığında Karaman(Larende) ve çevresinde, yerleşmeyi etkileyen faktörlerden; yükselti ve yer şekillerine bağlı olarak tarım alanlarının, iklime bağlı olarak su kaynaklarının, diğer faktörlerden ise, ulaşım ve korunmanın ön plana çıktığı anlaşılmaktadır (Gümüşçü, 1997, s. 26). Bütün bu avantajlara sahip Karaman ve çevresi için yükselti, yer şekilleri, iklim, doğal bitki örtüsü ve toprak özelliklerinin çağlar boyunca pek değişmediğini kabul edersek, Gümüşçü'nün ifadesiyle; "insanlar - su ile yeterli tarım alanının bulunduğu, ulaşımın kolay ve korunabilecek sahalarda olduğu - uygun noktaların hemen hepsine yerleşme merkezleri kurmuşlardır" (Gümüşçü, 1997, s. 34). Karaman (Larende) ve Ermenek çevresi de ortaçağda özellikle Türk bozkır kültürünün özelliklerine uygun bir doğaya sahip olduğu için biraz sonra örnekleri verileceği gibi yoğun bir yerleşmeye sahne olmuştur (Togan, 1981, s. 317)³.

Ortaçağın önemli coğrafyacılardan Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî (1300-1348) Mesâlikü'l Ebsar fî Memâlik'il Emsâr (2014) isimli eserinde Karamanoğlu beyliği ve bölgenin tarihî coğrafyası ve siyasî durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

"İkinci şeritte yer alan on ikinci beyliktir. Buranın beyi Karamanoğlu'dur. İdare merkezi Ermenek'tir. On dört şehri ve yüz elli kalesi vardır. Yaklaşık yirmi beş bin

³ Togan burada Karamanoğulları'nın 25.000 atlı ve yaya olmak üzere 50.000 askerinin bulunduğunu belirtmektedir.

süvariden oluşan bir ordusu mevcuttur. Meşhur şehirlerden birisi Arende (Larende)dir. Bu şehir oldukça büyük bir şehirdir. Bir diğer büyük şehrin adı Alaiyye'dir ki, halk arasında Alaya adıyla bilinir. Bu şehir, kuzeyinde yer alan Ermenilerin doğusundadır. Bu memleketin beyi ve halkının Mısır sultanımıza karşı olan dostluğundan daha önce bahsetmiştim. Bunlar, Ermeniler ve diğer gayr-ı Müslimlerle savaş halindedirler. Buraya en yakın Ermeni şehri Tarsus ve Adana'dır. Bu şehirlerin tamamı deniz sahiline oldukça yakındır" (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 170).

Ermenek hakkında ise şu bilgileri vermektedir: *"Karamanoğulları'nın başkenti Ermenek şehridir. Bir dağ tepesinde yer alan bu şehrin toprakları mümbit ve bereketlidir" (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 152). Verdiği bilgilerden hareketle Karamanoğulları'nın önemli bir askerî güce sahip olduğu, Memlûklüler ile önemli diplomatik ilişkiler kurdukları ve Ermenilerle sürekli mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 148-149). Yörenin coğrafi şartları göçebe bozkır kültürüne sahip Türkmen toplulukları için bir cazibe oluşturmuştur. Yaylak ve kışlak hayatı, Türk kültüründe hayvancılığın ön planda olmasıyla ilgilidir ve hayvan sürülerinin otlatılması gereğiyle bağlantılıdır (Göka, 2019, s. 32). Hayvancılık ve özgür yaşam koşulları sunan dağlık, engebeli ve yaylalara sahip bu bölge yoğun bir yerleşime sahne olmuştur. Hayvancılık ve göçebe yaşam Bizans'ın son dönemlerinde Anadolu'da yaygın durumdaydı (Tanoğlu, 1954, s. 27).*

Karaman ve çevresinin en önemli geçim kaynağı yakınçağda da (Tapur, 2009, s. 15) Ortaçağ'da da tarım ve hayvancılık olmuştur. El-Ömerî, Anadolu'nun hayvancılığı, tarımı, ekonomisi hakkında eserinde;

"... Sadece sahil şeridinde az miktarda narenciye yetişir. Küçük ve büyük baş hayvanlara gelince, buradaki at, koyun ve sığırlar hesaba kitaba sığmaz. Sayıca en fazla ve en doğurgan olanı koyundur. Bu yüzden dağ taş koyun doludur. Keçilerinin neredeyse en yumuşak ipekle yarışacak kadar ince kulları vardır.

... Bu ülkedeki koyunlar, eti ve yağları en lezzetli olan koyunlardır. Balları kar gibi beyazdır; şeker lezzeti ne çok ağır, ne de hafiftir. Diyar-ı Rum'da gıda maddelerinin fiyatları ucuzdur. Bunun çeşitli sebepleri vardır: Düşük vergi, bol mera, aktif ticaret ve deniz limanları.

Hububat fiyatları da Mısır ve Şam'daki fiyatlardan daha düşüktür veya çoğunlukla onlara denktir. Her türlü et ve süt, neredeyse bedava sayılabilecek kadar ucuzdur. En besili koyunun fiyatı on iki dirhemden fazla değildir ki, bizim paramızla yaklaşık dokuz dirhem veya biraz daha azdır. Süt ve süt ürünleri o kadar boldur ki, kimse azı veya çoğu için para istemeye tenezzül etmez. İlkbaharda ise kimse sütün peynirin yüzüne bakmaz. Çünkü Rum'da hemen hemen herkesin sütünü sağdığı koyunları vardır ve bu yüzden ne kendisi süt satın alır, ne de satacak birini bulabilir.

... Nasıl süt ilkbaharda çok bolsa, meyveler de sezonunda çok boldur. Diyar-ı Rum'daki fiyatlar gerek bolluk ve gerekse kıtlık yıllarında, Suriye'deki en bereketli ve en kurak yıllardaki fiyatlar seviyesindedir" (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 144-145).

El-Ömerî'nin verdiği bu bilgiler özellikle Toroslar bölgesindeki yoğun nüfus potansiyelini açıklamaktadır. Anadolu için ifade ettiği koyun miktarı ve sebze ve meyve varlığı Karamanoğulları coğrafyası için de geçerli olmalıdır⁴. Çünkü Anadolu'da tahıl, zeytin gibi tarım ürünlerinin üretilip pazarlandığı kesimler daha çok kıyı kesimleri olmuştur (Baskıcı, 2009, s. 207). Böylece Karamanoğulları egemenlik sahasındaki Akdeniz-Anadolu ticaretinin önemli limanları ve geçitleriyle gümrük gelirleri elde etmiştir. Bölgenin yaylakları ile beylik önemli koyun sürülerine ve yine verimli arazileri ile bol miktarda sebze ve meyve⁵ varlığına sahip olmuştur. Ayrıca Karamanoğulları döneminde Larende ve Ermenek'te yapılan camiler, medreseler, hamamlar, çeşmeler vb. vakfiyeler dikkate alındığında böyle bir vakıf sisteminin kurulup, işletilebilmesi için siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel hayatın ileri bir seviyede olması gerekmektedir (Gümüşçü, 1997, s. 47)⁶. Bu vakıf eserlerini inşa eden ve yaşatan beyliğin de ekonomik açıdan iyi bir durumda olduğu anlaşılmaktadır. Ki El-Ömerî beyliğin bunlardan başka önemli bir gelir kaynağına da sahip olduğunu belirtir: "Karamanoğullarının ülkesinde kendilerine büyük avantaj ve önemli gelirler sağlayan bir demir madeni vardır. Bu maden Allah'ın onlara olan sevgisinin bir nişanıdır" (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 148). Bu demir madeni muhtemelen eskiçağlardan itibaren bölgenin önemli maden ocağı olan Taşeli⁷ bölgesindeki demir madeniydi

⁴ Bunu gösteren örneklerden birinde III. Haçlı Seferi sırasında sayı bakımından 150 bine ulaşan Haçlı ordusu Anadolu'dan geçerken büyük sıkıntılar çekmiş ve açlıkla mücadele etmiştir. Altan'ın aktardığına göre; "kıtlık öylesine dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı ki küçük bir dilim ekmeğe bile bir marka satılıyordu; kimileri ölen atların ve eşeklerin etlerini yiyerek hayatta kalmaya çalışıyordu." Daha sonra Haçlılar, Karaman'a yakın Kazımkarabekir (Pergos)'e geldiklerinde iyi bir pazar bularak ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bu örnek bölgenin hayvan sürülerinin ve sebze varlığının zenginliğini gösteren örneklerden biridir (Altan, 2018, s. 23-24).

⁵ Bölgede bununla ilgili önemli bir Pazar yeri vardır; Zeyve Pazarı. Hem sebze, meyve hem de çeşitli ihtiyaç mallarının satıldığı Zeyve Pazarının yaklaşık 600 yıllık bilinen bir geçmişi vardır (Uca, 2018).

⁶ Ancak maalesef bugüne bu vakıf eserlerinden birçoğu gelememiştir. Birçok eser Osmanlı-Karamanoğulları savaşları sırasında özellikle Gedik Ahmet Paşa tarafından yıkılmış harabeye çevrilmiştir. Şikârî eserinde olayı (abartmış olabilir) şu şekilde nakleder: "Gelüb Lârende'yi âteşe verüb yıkub yakub harâb eyledi. Yüz on yedi mahalle dört câmi'-i selâtin, üç yüz yedi vakit mescidi, yigirmi tokuz hammâm, dört medrese, otuz üç tekye, yedi hânkah cümle harâb edüb âteşe urub İstanbul'a gönderdi." (Şikârî, 2005, s. 238). Karamanoğulları'nın dönemindeki Karaman'daki vakıflar ve şehrin ekonomisi hakkında bk. (Küçükdağ, 2008, s. 27 vd)

⁷ Taşeli; günümüzde Antalya ve Mersin illeri arasında uzanan Taşeli Platosudur. Taşeli doğuda Göksu Nehri ile kuzeyde Ermenek Çayı tarafından yarılmış karstik bir platodur. Anamur ve Ermenek arasını kapsayan bu bölge yüzey şekli ve toprak yapısı çok kayalık olduğundan bölgeye "Taşeli"

(Kapar, 2019, s. 98). Tüm bu özellikleri ile Türkmenlerin hayatına uygun olan bu coğrafya yoğun göç olarak hızla nüfusu artmış, el-Ömerî'nin yukarıda belirttiği⁸ gibi yirmi beş bin süvarilik ordusuyla devrin önemli devletlerinden biri olmuştur.

Devrin diğer coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ (1273-1331) eseri Takvimü'l-büldan'da bölgenin nüfusu hakkında önemli bilgiler vermiştir (Ebü'l-Fidâ, 2017). Coğrafyacı eserinde Toros dağlarında 200 bin çadıra sahip uc Türkmenlerinden bahseder (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 302). Bu, Karamanoğulları topraklarının güney kesimindeki bölgenin yoğun bir Türkmen nüfusa sahip olduğunu gösteren diğer bir belgedir. Bu durum el-Ömerî'nin verdiği bilgiyi doğrulamakta ve bölgeden asker sağlayan Karamanoğulları'na siyâsî ve askerî yönden avantaj sağlayan nüfus faktörünü açıklamaktadır.

Tarihî coğrafya çalışmalarında önemli kaynaklardan biri de seyahatnamelerdir⁹. Ortaçağda bölgeyi gezen seyyahlardan olan Bertrandon De La Broquière (Ed. Ch. Schefer, 2000), Karamanoğulları'nın 1432'deki coğrafyası ve durumu hakkında bilgiler vermiş ve Toroslar'ın hava şartları ve fizikî durumu hakkında şunlara değinmiştir:

“Vadilerin bir diğeri de güneşin battığı yönde, benim Karaman beyliğine ulaştığım taraftaydı. Bu vadilerin her birinden, o ülkeye doğru akıp giden ırmaklar geçmekteydi. Geceleyin dağlara çok kar yağdı; palto gibi kullandığım kendi keçe kaputumu atımın üstüne örttüm. O gece hava da soğuduğu için üşüdüm ve hastalandım; hiç iyi durumda değildim ve bu benim için büyük bir tehlike teşkil ediyordu; eğer arkadaşım Memlük olmasaydı bu tehlike daha da büyüydü; o benim yardımına koştı ve beni vakit geçirmeden oradan alıp götürdü” (Ed. Ch. Schefer, 2000, s. 178).

Seyyah bölgedeki en önemli geçit olan, bölgenin ticaret ve askerî yönden de kavşak noktası Gülek Boğazı ve Gülek Kalesi hakkında da şu çarpıcı ve önemli bilgileri vermiştir:

*“Ertesi sabah, bu vadiden yola çıkarak, üstünde **Cublech** (Gülek) adı verilen bir kalenin bulunduğu yüksek dağlara doğru yürüyüşe geçtik; bu kale, şimdiye kadar görmüş olduğum en yüksek yere kurulmuş bir yapıydı ve iki günlük uzaklıktan görülebiliyordu. Yol alırken hiçbir zaman kaleyi arkaya alarak gitmemek gerekiyor; çünkü dağı göz önünde tutarak yürümek lâzım, aksi takdirde insan bu yüksek dağlar içinde yönünü şaşırabilir. Ne var ki Karaman ülkesine gitmek için o sözü edilen kalenin bulunduğu dağın eteklerinden*

denmiştir. Antik dönemde bu bölgenin yer aldığı kısma Dağlık Kilikia denmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk. (Bardakçı, 2018)

⁸ Yazar yirmi beş bin süvariye sahip olan Karamanoğulları'nın, yine eserinin başka bir kısmında 40 bin kişilik ordu çıkarma gücünde olduğunu belirtir. (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 148).

⁹ Farklı amaçlarla yapılan gezilerde tarafsızlığını yitiren seyyahlar da olsa özellikle coğrafi unsurları aktarıırken konum, çevre tasviri, nüfus, hayvan varlığı, madenler, ticaret gibi bilgileri tarafsız bir şekilde verdikleri görülmektedir.

geçmek icap ediyor. Dağın geçilecek yeri son derece dar, sanki kayalar içinde taşçı kalemiyle açılmış gibi. Kalenin geçidi çok tehlikeli; burasını son olarak Ermeniler ellerinden kaptırmışlardı; Ramazanoğullarının elinden de Karaman beyi aldı" (Ed. Ch. Schefer, 2000, s. 179).

Seyyahın ziyareti sırasında Akdeniz ve Kilikya bölgesinin Anadolu'ya açılan bu önemli geçidinin Karamanoğulları'nın hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu geçit kervanların, elçilerin ve orduların geçtiği önemli bir bağlantı noktasıdır. Çukurova, Suriye ile İç Anadolu ve Batı'yı Ortadoğu'ya bağlayan bir stratejik geçidin, beyliğin kontrolünde olması onların siyasî ve ekonomik açıdan gücünü arttırmıştır. Seyyah, Karamanoğulları'nın başkenti Larende'nin 1432 tarihindeki durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

"Araclie'den (Ereğli) iki günlük mesafede bulunan ve **Larende** adı verilen güzel bir şehre geldik. Şehir uygun bir yere kurulmuş, oldukça büyük ve insanları ticareti iyi biliyor; etrafı surlarla çevrili değil, ortasında büyük bir kale var, buranın bir zamanlar çok güçlü bir biçimde tahkim edilmiş olduğu belli; nitekim bugün bazı yerleri yıkılmış olduğu halde çok güzel bir yapısı olan demir kapıları yerli yerinde. Bu iki şehir arasındaki bölge, daha önce de söylediğim gibi çok güzel ve düz bir ova" (Ed. Ch. Schefer, 2000, s. 181).

Karaman ovasının konumundan ve düz bir araziye sahip olduğundan bahseden seyyah, Larende ve çevresinde su sıkıntısını belirtir ve ağaçlık, ormanlık alanın olmamasından bahseder. Buradan Konya'ya geçen seyyah bunları şu şekilde yazar: "... **Konya** şehrine geldim. İki gün boyunca at sürdüm; birçok kasabadan geçtim; ama buralarda su kıtlığı vardı, çünkü Konya şehrine kadar hiç akarsu yoktu. Hiç ağaç görülüyordu. Yalnız şehrin çevresinde meyveleri için dikilmiş ağaçlar vardı. Burası Karaman ülkesinin en güzel ve büyük şehriydi" (Ed. Ch. Schefer, 2000, s. 184-185). Bu durum Toroslar bölgesindeki güney topraklarının aksine Larende ve Konya arasındaki düz ve çorak bir arazinin varlığını göstermektedir. Güney ise sarp, ormanlık, dere ve ırmakları çok olan verimli bir arazidir. Karamanoğulları bölgedeki ormanlardan silah yapımında (ok ve yay gibi), yakacak olarak (odun kömürü) kullanmada ve bunları satıp ticarete faydalanmıştır (Werner, 1986, s. 107-108).

Ortaçağın önemli seyyahlarından bir diğeri İbn Battuta (1304-1368) Anadolu'yu ve Karamanoğulları'nın topraklarını ziyaret etmiştir. Karamanoğulları'nın hâkimiyetindeki Alanya ve Konya'da ziyaretleri olan seyyah devrin beyleri ve bu şehirler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Kalesinin sarp bir yerde ve sağlam olduğunu belirttiği Alanya hakkında: "**Alanya** deniz kıyısında bir şehirdir, ahalişi tümüyle Türkmenlerden oluşmaktadır. Kahire, İskenderiye ve Suriye tüccarları bu şehre gelip alışveriş ederler. Kerestesi bol olduğu için buradan yüklenen balyalar İskenderiye, Dimyat ve öteki Mısır limanlarına gönderilir" (Tanci, 2015, s. 274)

diyerek bölgenin uluslararası ticari önemini ve bölgenin ağaç zenginliğini vurgulamıştır. Alanya (Cahen, 2012, s. 301), Silifke gibi limanlara hâkim olan beylik Akdeniz ve Batı dünyası ile hem ticaret hem de diplomatik ilişkiler açısından önemli bir potansiyele de sahip olmuştur. İbn Battuta, daha sonra bölgenin hâkimi Karamanoğlu Yusuf Bey ile görüşerek bölgeden ayrılmış ve Konya'yı ziyaret etmiştir. Burada Karamanoğlu Bedreddin Bey ile görüşmüş ve Konya hakkında: *"Kûnya (Konya) büyük ve güzel bir şehir. Meyvesi boldur. Sayısız nehir ve çayları, eşsiz bahçeleri var. ... Şehrin caddeleri geniş, çarşıları da muntazam ve şirin"* (Tanci, 2015, s. 282) bilgilerini vermiştir.

Karamanoğulları'nın Sahip Olduğu Coğrafyanın Beyliğe Etkileri

Bu kısımda, beyliğin siyasî tarihinin ayrıntılarına girilmeyecektir. Karamanoğulları'nın siyasî tarihindeki önemli kesitlerden örnekler verilerek tarihî coğrafya açısından bu devletin siyasî ömrüne, devletin bekasına etki eden coğrafi faktörler üzerinde durulacaktır.

Karamanoğulları Beyliği'nin en önemli merkezi Karaman(Larende)'dir. Larende'nin bulunduğu coğrafi konum bu beyliğin uzun yıllar devlet merkezi olarak kabul görmesini açıklamaktadır. Orta Torosların olduğu bu bölge, Akdeniz kıyısına ulaşan önemli yolların dağları aşmasına, sadece Larende'ye yakın Sertavul Geçidi'nde izin verir¹⁰. 1190 tarihinde III. Haçlı ordusu bu geçitten Mu'a ve Silifke'ye geçmiştir (Altan, 2018, s. 24-25). Sertavul Geçidi vasıtasıyla Göksu Vadisi, kıyından İç Anadolu'ya ulaşımın en kolay yoludur. Bu yönüyle söz konusu geçit, Çukurova (Kilikya-Gülek) geçitlerine tek alternatif yoldur. Larende, Sertavul Geçidi'ni kontrol eden konumuyla, her zaman stratejik açıdan önemli bir merkez olmuştur (Kurt, 2009, s. 166). Batı ve Orta Toroslardaki önemli üç geçitten (batıda Çubuk, ortada Sertavul ve doğuda Gülek) biri olan Sertavul geçidi Orta Anadolu'dan, Silifke¹¹ sahillerine geçen yolların zorunlu geçiş güzergâhındadır (Gümüşçü, 1997, s. 34). Bu nedenle tarih boyunca önemli bir geçiş ve kavşak noktası olan bölgenin Karamanoğulları'nın siyasî tarihinde önemli bir rol oynayacağı aşikârdır. Beyliğin ikinci önemli merkezi Ermenek'tir. Ermenek, sarp bir arazide ve derin vadilerin içinde ulaşımı zor bir mevkide kurulmuş korunaklı bir kale özelliğiyle beyliğin zor zamanlarında başkentlik yapmıştır.

Devrin önemli kaynaklarından birinde beyliğin, ilk önemli şahsiyeti olarak Nûre Sofi'den bahsedilir ve kömür ticareti ile geçimini sağladığını belirtilir (İbn

¹⁰ III. Haçlı Seferi sırasında büyük haçlı ordusu Alman Friederich I. Barbarossa (1155-1190) komutasında bu geçitten geçerek Silifke'ye ulaşmıştır. Friederich burada Göksu Nehri'nde hayatını kaybetmiştir (Runciman, 2008, s. 13).

¹¹ Özellikle Silifke Karamanoğulları'nın Akdeniz'e açılan kapısı ve limanı olması bakımından önemli bir yerdir. (Silifke hakkında bk. (Aslan, 1988).

Bibî, 1941, s. 290). Nûre Sofi¹² önderliğinde Karamanoğulları hiçbir devlet tecrübesi olmayan konargöçer bir topluluktan çok kısa sürede Toroslar gibi dağlık ve sarp bir arazide, bu arazinin sağladığı avantajlarla kısa sürede devletleşme yoluna gitmiştir (Yavuz, 2010, s. 15). Kerimüddin Karaman (1255-1263) (Ünal, 2007, s. 77-96), babasının nüfuzundan yararlanarak durumunu zamanla güçlendirmiştir. Moğollar karşısında 1243'te Köseadağ'da yenilen Anadolu Selçukluları Devleti yıkılış sürecine girerken, Karaman Bey izlediği siyasetle nüfuz alanını genişletmiştir. Karamanoğulları'nın ilk nüfuz sahası Larende, Ermenek ve Mut yöresidir. Beyliğin ilk zamanlarında Ermenek yaylak, Mut civarı kışlak olarak kullanılmıştır.

Karamanoğullarının yerleştikleri bölgelerin dağlık ve sınır bölgesi olması, onlar için bir sığınak vazifesi görmüştür. Bu sayede kendilerini koruyabilmiş (Bayram, 2016, s. 50) Anadolu Selçuklu Devleti'nin otoritesini kaybetmesi sebebiyle, Anadolu'da Moğol hâkimiyetine karşı mücadele veren beyliklerden biri olmuşlardır. Coğrafyanın sağladığı bu güçle Moğollar'a karşı mücadeleye girerek, Selçuklu taht mücadelelerine müdahale etmiş ve Ermeniler'e karşı sürekli fetih harekâtları düzenleyen bir beylik olmuştur. Bunun ilk örneğini Bedreddin Hutenuî olayında görmekteyiz. Karaman Bey (1262/1263) öldüğünde yerine 1264'te oğlu Şemseddin Mehmed Bey (Sümer, Karamanoğlu Mehmed Bey, 2000) geçmiştir. IV. Kılıç Arslan Karamanoğulları'nın nüfuzunu kırmak için Larende ve Ermenek bölgesinin idaresini Bedreddin Hutenuî'ye vermiştir. Bedreddin Hutenuî de Larende'ye gelerek barış teklifini reddetmiş ve Karamanoğulları'na savaş açmıştır. Mehmed Bey de dağlık bölgeye çekilmiş, Göksun derbendinde yapılan saldırıyla Bedreddin Hutenuî'yi bozguna uğratmıştır (Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, 2000, s. 85-86). Selçuklu valisi Eminateddin Mikail bir ordu ile gelip Bedreddin Hutenuî'yi Karamanoğulları'nın kuşatmasından kurtarsa da Karamanoğulları'nı itaat altına alamamıştır. Bölgenin coğrafi özelliklerini avantaja çeviren Karamanoğulları güçlerini giderek arttırmışlardır. Aksarayî eserinde Moğol ve Selçuklu emirlerinin Karamanoğulları'nı itaat altına almada çaresiz kaldığını net bir şekilde ifade eder: *"Emirler Türkleri itaat altına alma konusunda insanın alabileceği her tedbiri aldılar, insan gücüne sığınan her türlü gayret ve çabayı gösterdilerse de faydası olmadı. Onları yenme yolundaki her türlü çabaları sonuç vermedi"* (Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, 2000, s. 86). İbn Bibî de aynı şekilde çevrenin fiziki koşullarının Karamanoğulları'na sağladığı faydayı belirterek şöyle demiştir: *"O havalideki geçitlerin ve yolların çetinliği dolayısıyla gönderilen kuvvetler bunların şiddetli müdafaası karşısında mağlûp oldu.*

¹² Karamanlıların başında bulunan Nure Sofi, o zamanlar yayılmakta olan Babî tarikatına girerek Türkmenler arasında etkili bir kişi olmuştur. (Ocak, 2009, s. 166)

Askerin birçoğu tutsak edildi. Karamanlıların kuvvet ve şevketleri bu suretle daha ziyade arttı" (İbn Bibî, 1941, s. 291). Bu tarihi tanıklardan ve olaylardan beyliğin yöneticilerinin cesaretlerinin ve özgüvenlerinin artmasında coğrafyanın etkisi anlaşılmaktadır.

Moğollar'ın, Memlüklüler'e yenildiği Aynicâlût Savaşı'ndan (3 Eylül 1260) sonra otorite boşluğundan faydalanan Karaman Bey, üç yıl boyunca Ermeniler üzerine akınlarda bulunmuş, Manya Kalesi'ni kuşatarak, İçel ve Silifke gibi pek çok Ermeni şehirlerini yağmalamıştır (Kapar & Koçak, 2019, s. 250). Bu süreçte Moğollar, Ermeni kralları ile işbirliği yaparak Anadolu'yu denetimleri altında tutmaya çalışmıştır (Zachariadou, 1999, s. 262). Çünkü Ermenilerin bulunduğu Çukurova, Memlük Devleti'ne karşı Moğollarla arasında bir tampon bölgeyi oluşturmaktaydı. Anadolu'da bulunan Türkmenler de Moğol tahakkümünden kurtulmak için mücadeleye başlamıştı. Anadolu'daki bu Türkmen beyliklerinden Karamanoğulları, Moğollara karşı verdikleri mücadele ile ayrı bir yere ve öneme sahiptir (Çelik, 2014, s. 139-140). Onlar, Moğol baskısı ve zulmü karşısında yılmadan mücadele etmişlerdir. Moğollar'a karşı Mısır Memlüklüler'i ile de ittifak kurmuşlardır. Zamanla Konya'ya hâkim olarak, yıkılan Anadolu Selçuklu Devleti'nin varisi olarak kendilerini görmüşlerdir.

Konya'yı kuşatıp ele geçiren Mehmed Bey, II. İzzedin'in oğlu Siyavüş'ü (Cimri Olayı - 1277) tahta çıkarmıştır (İbn Bibî, 1941, s. 292-293; Şikarî, 2005, s. 129). Ancak Konya hâkimiyeti uzun ömürlü olmamıştır ve kısa süre sonra bölgeye gelen Moğol kuvvetleri karşısında geri çekilerek, Moğollar'a bölgeyi bırakmak zorunda kalmıştır (Uzunçarşılı, 2003, s. 5-6). Moğol takibine uğrayan Mehmed Bey, Ermenek taraflarında dağlık araziye çekilmiş, sarp arazinin ve sık ormanların sağladığı avantajla izini kaybettirmiştir. Ancak Moğollar Larend'e büyük bir katliam yapmıştır. Moğol ordusu gizlenenleri yok etmek veya ortaya çıkarmak için ormanları yakmıştır (Sümer, Anadolu'da Moğollar, 1970, s. 54). Karamanoğlu Mehmed Bey, Moğol takibinden biraz önce belirtildiği gibi sarp ve ormanlık araziye çekilerek ve gizlenerek kurtulmuştur. Ancak tekrar harekete geçen III. Keyhüsrev (Sümer, 1970, s. 54), Karamanoğlu Mehmet beyi mağlup ederek idam ettirmiştir (Uzunçarşılı, 2003, s. 7).

Karamanoğlu Mehmed Bey'in ölümünden sonra yerine kardeşi Güneri Bey (1280-1300) geçmiştir. Güneri Bey, Karamanoğullarını tekrar eski gücüne getirmiştir. Karamanoğulları'nın Kilikya Ermenileri topraklarına sefer düzenlemesi üzerine, bu durum Moğolları yine harekete geçirmiş, 1288 yılında İlhanlı Hükümdarı Argun Karamanoğulları'na sefer düzenlemiştir. Bu seferde dağlık bölgeye saklanan Karaman Beyleri yakalanamamıştır; fakat Larend bölgesi yağma edilmiştir (Cahen, 2012, s. 293). Daha sonra Karamanoğulları'nı itaat altına

almak, bölgede verdikleri kayıpların intikamını almak için 1291 yılında Moğol İlhanlı Hükümdarı Geyhatu Han (Yuvalı, 1996, s. 44-45) sefere çıkmıştır. Bu sefer Anadolu'da yıkıcı etki yaratmış ve korkunç bir iz bırakmıştır (Cahen, 2012, s. 300-301). Selçuklu ve Moğol müşterek ordusu Ermenek ve Mut bölgesinde katliam yapmıştır. Ancak Güneri Bey sarp arazide izini kaybettirdiği için bulunamamıştır. Moğollar, Denizli bölgesine kadar ilerleyip yakıp yıkarak bölgeyi tahrip etmişlerdir. Ermenek ve çevresi de kıyımdan etkilenmesine rağmen Denizli ve çevresindeki Türkmenleri daha ağır kayıplar vermişlerdir. Sefer sırasında Güneri Bey'in yakalanamaması ise şüphesiz Ermenek ve çevresinin zor coğrafi şartlara sahip olmasıyla ilgilidir (Günler, 2018, s. 216). Karamanoğulları'nın bu yılmaz mücadelesi, asi ruhları Selçuklu ve Moğolları oldukça uğraştırmıştır. Karamanoğulları coğrafyanın verdiği özgüvenle her fırsatta çevrelerine saldırarak tehdit oluşturmuştur. Moğollar, Karamanoğulları'nın topraklarında ne kadar katliam, yağma, tahribat yapsa da Karamanoğulları'na son verememiştir. El-Ömerî'nin bildirdiğine göre hem Selçuklu Sultanları, Karamanoğulları'na karşı Moğol desteği olmadan tavır alamamış hem de İlhanlı Hükümdarı Gazan Mahmud Han(1295-1304) Karamanoğulları'ndan çekinmiştir. El-Ömerî bu konuda Gazan Mahmud Han'ın şu çarpıcı ifadelerini nakletmiştir: *"Ben düşmanı doğuda ve batıda arıyordum, oysa düşman benim elbisemin içindeki Karamanoğullarıymış. Eğer şu Karamanoğulları ve Rum Türkmenleri olmasa Güneş'in battığı yere kadar atımla çiğnerdim"* (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 151).

Karamanoğulları'nın Moğol baskısı altında olduğu süreçte dahi fetih hareketlerine devam ettiğini görmekteyiz. Ermenek havalisinde bulunan Güneri Bey'in kardeşi Mahmud Bey, bölgenin jeopolitiğinden istifade ederek elden çıkmış olan Alanya Kalesi'ne başarılı bir sefer düzenlemiştir. Bu kaleyi tekrar Kıbrıs Kralı'nın elinden almış ve Tarsus'a da sefer düzenlemiştir. Ermenek ve çevresinin jeopolitik konumundan yararlanılarak yapılan bu seferler, Karamanoğullarının Akdeniz'in doğusu ve batısı üzerinde hâkimiyet kurmalarına imkân sağlamıştır (Günler, 2018, s. 216). Akdeniz'e açılan Silifke ve Alanya gibi limanlara sahip olmaları, beyliğin ticaretini geliştirmiş ve ekonomik yönden gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca Kıbrıs, Venedik, Ceneviz gibi deniz gücü olan devletlerle diplomatik temaslarda bulunmalarına imkân vermiştir.

Bir süre sonra Güneri Bey'in vefatı üzerine yerine kardeşi Mahmud Bey (1303-1310) Karamanoğulları'nın başına geçmiştir (Bayram, 2016, s. 134).

XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başlarında Kilikya Ermeni Krallığı'nda sık sık kralların değişmesi ve meydana gelen iç karışıklıklar bölgede otorite boşluğu yaratmıştır. Bu durum gerek Karamanoğulları gerekse Memlükler tarafından bölgenin ele geçirilmesini ve Türkleştirilmesini kolaylaştırmıştır.

Karamanoğulları Mut ve Silifke yollarını kullanarak sürekli güneye inmiş ve birçok Ermeni kalesini zapt etmiştir. Bu şekilde özellikle Karamanoğulları tarafından kontrol altına alınmaya başlanan bölge Türkmenlerle dolmuştur (Ersan, 2007, s. 198). Sürekli ve ani baskınlardan korkan Ermeniler'in durumunu el-Ömerî şu şekilde aktarmıştır: *“Ermeni prensliği sürekli onlar (Karamanoğulları) hakkında şikâyetle bulunuyor, ülke ve insanların onların saldırı ve tasallutunu durduramadığını arz ediyordu. Onlar (Ermeniler) sürekli diken üzerindeydiler ve ülkelerinin işgal edilmesinden, her an ortadan kaldırılmalarına yol açacak bir saldırının gelmesinden korkuyorlardı”* (Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014, s. 152). Görüldüğü gibi XIII. yüzyılın son çeyreğinde ve XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Karamanoğulları takip ettikleri stratejileriyle, akınlarıyla bölgede güçlü bir Türkmen varlığını ortaya koymuşlardır. Fethi gerçekleştirilen bölge konar-göçer Türkmenler için yurt olmaya başlamıştır. Konar-göçer Türkmenlerin yaylak-kışlak hayatını şekillendiren en önemli faktör, coğrafyadır. Yaylak ve kışlak hayatının şartlarını sağlayan¹³ Taşeli Platosu ve Toroslar yoğun bir Türk göçüne sahne olmuştur. Nüfus ve yerleşme coğrafyası açısından değerlendirildiğinde Karamanoğulları, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Orta Toroslardan Çukurova'ya kadar olan kesimin Türkleşmesinde ve yoğun bir göç almasında önemli rol oynamışlardır. Aynı zamanda bir uç noktası olan bu bölgeler, başta Ermeniler ve Kıbrıs Krallığı'na karşı fetihlerin yapıldığı, sonrasında da Moğol baskısı ve zulmünden kaçanlar için saklanabilecekleri bir sığınak görevi görmüştür. Bu siyasî gelişmeler ve bölgenin coğrafi unsurları nüfusun sürekli artmasını sağlamıştır.

Osmanlı devletinin güçlenip Anadolu'da hâkimiyet kurmaya başlamasıyla, kendilerini Selçukluların varisi olarak gören Karamanoğulları ile Osmanlılar arasında başta dostane şekilde başlayan diplomatik ilişkiler daha sonra düşmanlığa dönüşmüştür¹⁴. Çünkü iki devlet de Anadolu'daki beylikler üzerinde hâkimiyet kurma siyaseti izlemiştir. Bu durum da kaçınılmaz olarak iki devleti

¹³ Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bu yöre; *“genellikle, kışın bitki örtüsü ve buna dayanan hayvancılık ve ayrıca tahıl ziraatı en canlı devresini yaşar. Yağışların kesildiği, kuraklıkla beraber sıcakların hüküm sürdüğü yaz devresinde ise 1500 m.'ye kadar olan sahada step karakterindeki bitki örtüsü kurur ve tahıl ürünleri de olgunlaşmaya başlar. Bu andan itibaren Akdeniz iklim bölgesinin bu bölümünde şartlar oldukça kötüleşir. Buna karşılık, 1000–1500 m.'nin üzerinde kalan dağlık sahalar kışın karlar altında bulunduğu ve ısı şartları da bazı türlere ait zirai faaliyetleri kısıtlamış olduğundan bu bölümde kış ölü devre özelliği gösterir. Bahar başında karların erimesi step karakterli ot örtüsünün her yeri kaplamasıyla bu bölüm, alt bölümün aksine faal devreye girer. Dolayısıyla bu iki saha arasındaki iklim farklılıkları yıl içerisinde birbirini tamamlayan bir bütünlük arz eder. Bu da yaylak ve kışlak hayatının şekillenmesinde önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.”* (Hüseyniklioğlu, 2008, s. 321-322)

¹⁴ Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey, Osmanlı Hükümdarı I. Murad'ın kızı ile evlenerek, akrabalık tesis etmiştir. Kaynaklarda farklı isimlerde ve farklı tarihlerde geçen evlilik olayının ayrıntıları için bk (Başkan, 2007, s. 8-10).

karşı karşıya getirmiştir. Bunun ilk örneğini I. Murad zamanında görmekteyiz. Bu sırada Karamanoğulları'nın başında 1361 yılında tahta geçen Alâeddin Ali Bey (Sümer, 1989) (1361-1398) bulunmaktaydı. Ankara'nın Murat Bey tarafından kesin olarak alınmasıyla (1361-1362) Karamanoğulları ile Osmanlılar sınır komşusu olmuştur (Başkan, 2007, s. 12). Sonrasında Hamîdoğulları beyliğine hâkim olma mücadelesi bu iki hükümdarı karşı karşıya getirmiştir. I. Murad'ın Rumeli'deki seferlerini fırsat bilen Karamanoğulları Hamîdoğulları'nın Osmanlılar'a parayla sattığı Karaağaç ve Eğirdir'i(1386) ele geçirmiştir (Sümer, 1989, s. 322). Bunun üzerine I. Murad Karamanoğulları üzerine sefere çıkmış ve Konya önlerinde Frenk Yazısı denilen yerde yapılan savaşta Karamanoğulları'nı yenmiştir. Yenilen Karamanoğlu Alâeddin Bey de Konya'ya çekilmiştir. Sonra da eşi olan I. Murad'ın kızı aracılığıyla af dileyerek Osmanlı hâkimiyetini tanımıştır¹⁵.

Yıldırım Bayezid zamanında Alaeddin Ali Bey, Osmanlı tahtındaki karışıklıkları fırsat bilip Osmanlıların Hamitoğlu'ndan almış olduğu Beyşehir'i muhasara etmiştir. Bunun üzerine de Yıldırım Bayezid, Konya'ya doğru harekete geçmiştir(1391-92). Yıldırım Bayezid'e, Alaeddin Ali Bey karşı durmak istemeyerek, yine "*sarp dağlara*" (Hoca Sadettin Efendi, 1992, s. 198-199) çekilmiştir. Sonra af dilemiş ve anlaşma yapılarak Çarşamba Suyu iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir (Oruç Beğ, 2008, s. 35-36). 1398 yılında gerçekleşen "Akçay Muharebesi" (Başkan, 1999, s. 38-39) ile Yıldırım Bayezid Karamanoğulları'nı yenerek beyliğin topraklarını ele geçirmiştir. Bu savaşta Alaeddin Ali Bey esir düşerek idam edilmiş ve Konya ile birlikte Larende merkeze bağlanmıştır. Yıldırım Bayezid'in de kız kardeşi olan Alaeddin Ali Bey'in eşi, çocuklarıyla Bursa'ya götürülmüştür (Schiltberger, 1997, s. 40 vd).

Osmanlılar, Karamanoğulları ile rekabetlerinde, bir taraftan doğuda Timurluları, Akkoyunluları ve Memlüklüleri dikkate almak, batıda da Karamanoğulları'nın zaman zaman ittifak yaptığı Bizans, Sırp, Venedik ve Macarları hesaba katmak zorunda kalmıştır (Karadeniz, 2011, s. 29). Timur'un Ankara Çubuk Savaşında (Nizamüddin Şâmî, 1987, s. 304 vd) Yıldırım Bayezid'i yenmesi sonrasında Karamanoğulları tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

II. Murad zamanında Karamanoğulları'nın başında olan II. İbrahim Bey (1423-1464) Macarlar ve Sırlar ile Osmanlılara karşı bir ittifak yapmıştır. 1433'te Beyşehir'i ele geçirmiş¹⁶ Akşehir taraflarını yağmalamıştır. II. Murad komutasında Osmanlı orduları, önce Macarları mağlup etmiş, daha sonra da

¹⁵ Osmanlı Kaynağı Mehmed Neşri bu seferi ayrıntılarıyla aktarmaktadır (Mevlana Mehmed Neşri, 2013, s. 91-99).

¹⁶ Sultan II. Murad'a ait bir Gazâvâtname'de Karamanoğulları'nın ittifakları ve bölgedeki tahribatları ayrıntısı ile yazmaktadır (Sarı, 1994, s. 208 vd).

Karamanoğulları'nın üzerine yürümüş ve onları da yenmiştir (Oruç Beğ, 2008, s. 60). Belli bir süre sonra Oruç Beğ'in naklettiğine göre İbrahim Bey tekrar Osmanlı topraklarını yağmalamış ve bunun üzerine II. Murad tekrar sefere çıkmış Karamanoğlu İbrahim Bey ise; "*karşı gelmeyüp kaçup Taş-il'e gidüp*" (Oruç Beğ, 2008, s. 63) yine saklanmış ve barış teklifinde bulunmuştur. Yine barış yapılmış ve Karamanoğlu affedilmiştir. Burada dikkati çeken husus Karamanoğullarının batıda Macarlarla uğraşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti karşısında bu durumdan istifade ederek sürekli saldırmasıdır. Bu saldırılardan sonra da dağlık bölgelere çekilerek ordusunu ve kendini gizlemiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nde hem zaman hem de emek kaybına neden olmuştur. Daha sonra yine İbrahim Bey'in Osmanlı topraklarına karşı hareket ettiği haberi gelmiştir (Oruç Beğ, 2008, s. 64). II. Murad yine sefer düzenlemiş, İbrahim bey yine gizlenmiştir. Akabinde Karamanoğulları büyük âlimlerden Mevlana Hamza vasıtası ile sulh talep etmiş, II. Murad ise Rumeli ile meşgul olduğu için bunu kabul ederek Macarlar'a yönelmiştir (Karadeniz, 2011, s. 30). Karamanoğullarının Osmanlı devletine karşı Macar ve Sırlardan başka Akdeniz'e açılan limanları sayesinde Venedik ve Kıbrıs devletleri ile de ittifak içinde olduğu kayıtlara geçmiştir (Başkan, 2007, s. 51)¹⁷.

İbrahim Bey, bu barıştan sonra belirli bir süre Osmanlılar'a karşı hiçbir harekette bulunmamıştır. II. Murad zamanında Osmanlı-Karamanoğulları'nın son mücadelesi 1444'te olmuştur. İbrahim Bey, Bizans gibi batılı devletlerin kışkırtması¹⁸ ile Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Bir Tarihî Takvime göre Karamanoğulları bu seferlerinde Beypazarı, Sivrihisar, Ankara, Karahisar, Bolvadin ve Kütahya taraflarını yağmalamıştır (Turan, 2007, s. 41). Neşrî bunların yanında Akşehir ve Beyşehir'in de yakılıp yıkıldığını belirtmiştir (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 267-268). Bu durum karşısında 1444'te Macarlarla antlaşma yapan II. Murad bu kadar şehrin yakılıp yıkıldığını haber alınca hırsıyla harekete geçmiştir. II. Murad bu sefere çıkmadan, daha önce örneğine rastlanmayan bir şekilde fetvalar almıştır (Başkan, 2007, s. 67 vd). Bu sefer sırasında Neşrî'nin kaydettiğine göre; "*Karamanoğlu kaçıp Taş'a girip*" (Taşeli-Ermenek) gizlenmiş, Osmanlı ordusu ise her yeri yakıp yıkarak ilerlemiş ve öyle büyük bir kıyım yapmıştır ki II. Murad'a kadar hiçbir Osmanlı sultanı böyle bir zulüm yapmamıştır (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 268). Bizans kaynağı Dukas'ın verdiği bilgi de Neşrî'yi teyit etmektedir. Osmanlı ordusu Karaman memleketinin bütün şehir ve

¹⁷ Ayrıca 1432'de Karamanoğulları'na elçi olarak gelen Broquiere de Larend'e de Kıbrıslı elçilere tesadüf ettiğini bildirmektedir. Bu elçilerin de ittifak için geldikleri kuvvetle muhtemeldir (Ed. Ch. SCHEFER, 2000, s. 181-182).

¹⁸ Bu konuda kaynaklarda Bizans'tan gelen mektuplar ve tekliflerden bahsedilmektedir (Başkan, 2007, s. 64-65).

kasabalarını tahrip ederek yağmalamıştır; ancak Karamanoğlu İbrahim Bey “*muhkem dağlara çekilerek*” (Dukas, 1956, s. 133) kendisini korumuştur. Beyliğinin topraklarının bu şekilde yıkılıp yıkılması karşısında çaresiz kalan İbrahim Bey, zevcesini ve devlet erkânından kişileri barış için II. Murad’a göndermiş ve barış yapılmış (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 269) bu affın karşılığında İbrahim bey, ‘Sevgend-nâme’ (ahitnâme) vermeye mecbur kalmış, Sultan II. Murad’ın ağır şartlarını kabul etmiştir (Aköz, 2005, s. 163-164). Karamanoğlu II. İbrahim Bey Sultan Murad’ın ölümüne kadar, bu ahitnameye sadık kalmış ve Haçlılarla Osmanlı Devleti arasında cereyan eden Varna ve II. Kosova savaşlarında Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetler göndermiştir (Aköz, 2005, s. 169). Bu barış döneminde II. İbrahim Bey’in en önemli faaliyeti Kıbrıslılara ait Gorigos’u¹⁹ fethetmesidir (1448) (Taşkıran, Şubat 2016, s. 799). Alaeddin Ali Bey zamanında ele geçirilemeyen (Tekindağ, 1954) Gorigos, Akdeniz ticareti için önemli bir limandı. Bu ve buna benzer seferlerle Akdeniz ticaretinde yer almak ve gelirlerini arttırmak için bölgedeki önemli stratejik yerlerin Karamanoğulları’nın kontrolüne geçtiğini görmekteyiz.

Murad’ın ölümü ve genç yaştaki II. Mehmed’in tahta çıktığını haber alan Karaman beyi, Osmanlı topraklarına girerek, üç kale ve kâfi miktarda araziye zapt etmiştir (Dukas, 1956, s. 142). Bunun üzerine II. Mehmed sefer düzenlemiştir. Karaman sınırına II. Mehmed’in ulaştığını duyan Karamanoğlu sulh teklifinde bulunmuştur. II. Mehmed de Bizans Devleti’nin elindeki Osmanlı Şehzadesi Orhan’ın serbest bırakılma tehdidini alınca teklifi kabul ederek geri dönmüştür (Dukas, 1956, s. 143-144). Devrin kaynakları Karamanoğulları üzerine II. Mehmed’in bahsi geçen bu ilk seferinde Karamanoğlu İbrahim Bey’in yine Taşili’ne saklandığını belirtmiştir (Kıvâmî, 2006, s. 197; Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 282). İbrahim Bey kızını Sultan’a vermeyi ve II. Mehmed’in seferlerine asker göndermeyi teklif etmiş ve bunu kabul eden II. Mehmed de Karamanlıları affederek geriye dönmüştür (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 189-190; Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 282-283). Osmanlı-Karamanlı ilişkileri için II. Mehmed dönemi bir dönüm noktası olmuş ve II. Mehmed ısrarlı, kararlı politika ve seferleri ile Karamanoğulları’na kesin olarak son vererek bu beyliğin topraklarını Osmanlı topraklarına katmıştır.

İbrahim Bey yaşlanıp topraklarını oğulları arasında taksim ederek en büyük oğlu İshak Beyi veliaht tayin etmiştir. Beylikte, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan’ın da müdahil olduğu taht kavgaları yaşanmıştır (Ebu Bekr-i Tihrani, 2014, s. 241-242; Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 311-312). Tahta hâkim olan Pir Ahmed

¹⁹ Gorigos, Kız Kalesi’nin olduğu yerin adıdır.

durumunu güçlendirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bitirerek evvelki ahdini bozmaya başlamıştır (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 313-314; Âşıkpaşazâde, 2013, s. 240-241). Bu sebeplerden ve Akkoyunlu Uzun Hasan üzerine yürüme niyetinde olan II. Mehmed, Karamanoğulları üzerine sefere karar vermiştir (Başkan, Orta Anadolu'da Hâkimiyet Mücadelesi(1400-1500), 2007, s. 108).

Konya ve çevresini ele geçiren II. Mehmed'in karşısına Pir Ahmed çıkmamıştır ve rahatça Larende, Gevele tarafları Osmanlı tarafından ele geçirilmiştir (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 240-241). Pir Ahmed bey, Toros Dağlarının derin vadilerine saklanarak yakalanamamıştır (Koca, 2013, s. 58). II. Mehmed kendisi geri dönerek Veziriazam Mahmud Paşa'ya Karamanoğulları'nın bölgeden sürülüp çıkarılmasını emretmiştir (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 316). Osmanlı Ordusu bölgede büyük bir yıkım ve tahribat yaparak Karamanoğullarından birçok kişiyi öldürmüştür. Birçok boy bölgeden İstanbul'a sürülmüştür (Oruç Beğ, 2008, s. 120; Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 316; Âşıkpaşazâde, 2013, s. 242). Daha sonra bölgeye Gedik Ahmed Paşa gönderilmiştir. Gedik Ahmed Paşa Alanya(1472), Silifke, Gevele ve Mut(1473) kalelerini fethetmiştir (Mevlana Mehmed Neşrî, 2013, s. 317-319). Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen ısrarlı seferler sonucunda, bölge katliam ve tahribatlarla oldukça yıpratılmış, halk ve yöneticileri çaresiz bırakılmıştır. Bu sürekli akınlar sonucu bölgede Karamanoğulları'nın direnişi kırılmış ve toparlanmasına imkân ve zaman verilmemiştir. Bölgenin dağlık, sarp yapısıyla varlığını uzun süre koruyan Karamanoğlu Beyliği II. Mehmed zamanında Mahmud Paşa'dan başlamak üzere Rum Mehmed, İshak Paşa ve Gedik Ahmed Paşa tarafından düzenlenen seferlerde tahribat, yıkım, sürgün, katliamlar sonucu nüfusunu ve gücünü kaybetmiştir. Konya merkez olmak üzere beyliğin toprakları Osmanlı Devleti'ne bağlanarak sancak haline getirilmiştir. Karamanoğulları'nın bundan sonraki hareketleri tehdit olmaktan çıkmıştır.

Pir Ahmed'in Mennan kalesinde yakalanarak surlardan aşağı atılmasıyla (1474) yalnız kalan Kasım Bey, II. Mehmed'in vefatından sonra Konya'da Şehzade Cem'in kardeşi II. Bayezid'e karşı giriştiği taht mücadelesinde onu destekleyerek var olma mücadelesini devam ettirmek istemiş; ancak Cem Sultan'ın Rodos'a ilticasından sonra Bayezid ile anlaşarak, Osmanlıların himayesinde, ölümüne kadar İçel taraflarında hüküm sürmüştür. 1483 yılında Kasım Bey'in vefat etmesiyle Karamanoğlu bakiyeleri son bulmuştur (Yörük, 2006, s. 180).

SONUÇ

Karamanoğulları kömür ticareti ile uğraşan bir Türkmen olan Nureddin Sofî'nin liderliğinde Larende ve Ermenek çevresinde beyliğin temellerini atmıştır. Öngörülü, cesur karakterli liderleri, yerleştikleri coğrafyanın avantajlarını

kullanarak bu bölgede tutunmuş ve XIII. asrın son çeyreğinden itibaren XVI. asra kadar yaklaşık 200 yıl hüküm sürmüşlerdir.

Karamanoğulları'nın sahip olduğu toprakların coğrafi konumu, beyliğe önemli avantajlar sağlamış, siyasî hayatlarını önemli ölçüde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Karamanoğulları Silifke ve Alanya gibi Akdeniz kıyısındaki limanları uzun süre kontrollerinde tutarak Kıbrıs Rumları, Venedik, Papalık gibi Avrupa güçleri ile rahatça ticaret ve siyasi işbirliği yapmış, diplomatik faaliyetler yürütmüşlerdir. Ezeli düşmanları olarak gördükleri Osmanlılar'a karşı bu şekilde hem diplomatik hem silah, cephane gibi yardımları rahatça almışlardır.

Jeopolitik konumları nedeniyle Mısır Memlûklüleri, Timur, Akkoyunlu devletleri gibi devletlerle de sınırdaş olmuş diplomatik, siyasî ilişkiler geliştirdikleri bu devletlerle Osmanlılar'a karşı önemli askerî ve siyasî ortaklıklar kurmuşlardır. Ayrıca Venedik, Papalık elçileri Karaman toprakları üzerinden Akkoyunlu Devleti ile diplomatik temaslarda bulunmuşlardır.

Araştırma sahamızın coğrafi özelliklerine baktığımızda Türklerin atlı-göçebe bozkır kültürüne uygun bir bölge olduğu görülmektedir. Bu nedenle hem sağladığı imkânlarla, yaylalarıyla hayvancılık için hem de devlet mekanizmasının kontrolünün dışında olduğu için özgürlük sağlayan bu bölge yoğun bir Türkmen göçüne de sahne olmuştur. Devrin kaynaklarında verilen bilgiler de bunu teyit etmektedir. Beyliğin hâkim olduğu dönemde yoğun bir şekilde Türkleşen bu coğrafya aynı zamanda Karamanoğullarının asker ve nüfus kaynağı olmuştur.

Karamanoğulları Mut, Sertavul Geçidi, Gülek Boğazı, Silifke ve Alanya gibi Akdeniz- Anadolu, Mısır-Suriye-Anadolu ticaretini ve ulaşımını sağlayan kavşak noktalara, limanlara, geçitlere sahip olmaları sayesinde hem ekonomik hem siyasî bakımdan Anadolu'da önemli konumda yer almışlardır. Gümrük vergileri, demir madenleri, verimli arazileri ile sahip oldukları geniş otlak ve yaylaları iktisadî anlamda güçlü olmalarını sağlamış bunu vakıf eserlerine de yansıtarak bölgelerini mamur hale getirmişlerdir. Beyliğin hâkimiyeti altında yaylak-kışlak hayatını rahatça yaşayan Türkmen kitleleri de onların siyasî yönden güçlü olmalarına imkân vermiş, Anadolu Selçuklularının varisi olma iddialarını güçlendirmiştir.

Larende(Karaman), Ermenek gibi stratejik merkezlere sahip Karamanoğulları, coğrafi konumlarının avantajıyla, Anadolu Selçuklularını ve Moğollar'a karşı Konya, Aksaray, Kayseri gibi merkezlere önemli siyasî ve askerî operasyonlar yapabilmişlerdir. Bu operasyonlar sırasında Anadolu Selçuklu taht mücadelelerine müdahale ederek (Cimri olayı gibi) Konya'ya hâkim olmuşlar ve Moğollara, Anadolu Selçuklularına sıkıntılı anlar yaşatmışlardır. Ayrıca Konya'ya Anadolu Selçuklularından sonra sahip olan Karamanoğulları, Selçukluların varisi

olduklarını iddia ederek Anadolu siyasetinde Osmanlılar'a karşı hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir.

Moğollar ve Osmanlılar, Anadolu ve Dünya tarihi incelendiğinde şüphesiz en güçlü devletlerarasında sayılmaktadırlar. Bu iki büyük güç, Karamanoğulları üzerine sayısız seferler düzenlemesine ve birçok kez yenilgiye uğratmasına rağmen, beyliğe uzun yıllar son verememiş ve topraklarını ele geçirememiştir. Bunun en önemli nedeni çalışmamızda ortaya koyduğumuz gibi Torosların coğrafi yapısıdır.

Karamanoğulları, coğrafi olarak Ermenek, Göksu Nehri, Bulgar Dağları, Mennan Kalesi gibi sarp, engebeli, ormanlık alanlarla ve vadilerle kaplı bir araziye sahiptiler. Bu sarp, geçmesi zor engebeli ve saklanması kolay olan bölge, eski çağlardan itibaren korsanlara ve eşkıyalara barınaklık yapmıştır. Bu özellikleri nedeniyle eski kaynaklarda bölge; Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia) olarak isimlendirilmiş ve kontrol edilmesi güç bir coğrafya olmuştur. Coğrafi unsurların getirdiği avantajlarla ve cesur liderleriyle Karamanoğulları, tarihleri boyunca en büyük düşmanları olan Moğollara ve Osmanlılara beklenmedik anlarda bile kafa tutarak, bu devletlere başkaldırması, boyun eğmemiş ve savaşmıştır. Karamanoğulları'na son veren Osmanlı Devleti bunun için uzun yıllar seferler düzenlemiş, birçok padişah döneminde Karamanoğulları, Osmanlıları uğraştırmış en sonunda II. Mehmet'in kararlı seferleri sonucunda bu beylik yıkılabilmiştir. Dolayısıyla, Karamanoğulları'nın hâkim olduğu sahanın coğrafi potansiyeli, beyliğin beşerî, siyâsî ve ekonomik başarılarında önemli bir katkı sağlamıştır.

EXTENDED SUMMARY

Karamanids Principality was founded as a principality in Anatolia in 1262 around Karaman (Larende) and Ermenek and continued its existence until 1483. Seeing themselves as the heirs of the Anatolian Seljuks, the Karamanids engaged in important struggles with the Mongols and other Anatolian Principalities. Especially the struggle with the Ottoman Principality to establish dominance in Anatolia was the most important. Diplomatic relations between the Karamanids and the Ottomans, which started as friendly at first, turned into hostility after the Ottoman state got stronger and started to dominate Anatolia. This was because of the fact that both states had a policy of domination over the principalities in Anatolia. This situation inevitably brought the two states face to face.

The aim of the study is to reveal the positive effects of the physical environment on the political life of a principality in which it was established and had domination. In order to achieve this aim, the writings of travellers, excavation reports, the works of chronic historians and geographers on the region from prehistory were examined and classified, and inferences were made on the effects

of the physical environment and natural conditions on the history of the Karamanids.

There are not enough experts and researchers about the discipline of historical geography in our country. Therefore, it is a developing interdisciplinary field of study in our country. There are hardly any experts working in the field of historical geography, especially in the Middle Ages of Anatolia. In addition, the geographical source about the situation of Anatolia in the Middle Ages is also limited. In this area, researches are tried to be conducted about the geography of the period by making use of remains, artefacts or structures such as travel books, archaeological materials, architectural works, chronicles, epics.

In terms of historical geography, the information given by travellers and geographers about the situation of Karaman and its surroundings in the Middle Ages, which has been the scene of intense settlement since ancient times, is very valuable. In addition, in our study, the geography of the past and its effect on Karamanids will be explained by looking at the current geographical features of Karaman and Ermenek. The historical geography of the Karamanids will be tried to be illuminated with the method of retrodiction (analyzing the information gaps in the past, starting from the later information and results) based on the information written in the post-medieval periods.

Our research area consists of Larende (Karaman), which had been the capital of Karamanids for many years, and the surrounding districts of Ermenek and Mut, Alanya. Karamanids laid the foundations of the principality around Larende and Ermenek under the leadership of Nureddin Sofi, a Turkmen who was engaged in coal trade. Their foresighted and courageous leaders took advantage of the geography they settled in and held on to this region for about 200 years, from the last quarter of the 13th century to the 16th century.

When we look at the geographical features of our research area, it is seen that it is a region suitable for the horse-nomadic steppe culture of the Turks. For this reason, this region, which provides freedom both for animal husbandry with its opportunities and highlands and because it is beyond the control of the state mechanism, had also witnessed an intense Turkmen migration. The information given in the sources of the period also confirms that. This geography, which became intensely Turkic during the period when the principality was dominant, also became the source of soldiers and population of the Karamanids.

Karamanids had taken an important place in Anatolia both economically and politically, as they had crossroads, ports and passages that provide Mediterranean-Anatolia, Egypt-Syria-Anatolia trade and transportation such as Mut, Sertavul Pass, Gülek Defile, Silifke and Alanya. Customs taxes, iron mines, fertile lands and

large pastures and plateaus they owned made them economically strong, and by reflecting this on their foundation works, they made their regions prosperous. The Turkmen masses, who lived comfortably in the highland and winter quarters under the domination of the principality, also allowed them to be politically strong and strengthened their claim to be the heirs of the Anatolian Seljuks.

Karamanids, with the advantage of their geographical location, were able to carry out important political and military operations against the Anatolian Seljuks and Mongols in centers such as Konya, Aksaray and Kayseri. During these operations, the Anatolian Seljuks intervened in the throne struggles (like the 'Cimri' incident) and dominated Konya and caused the Mongols and the Anatolian Seljuks to experience troubled times.

The Karamanids had a geographically steep, rugged land covered with forests and valleys such as Ermenek, Göksu River, Bulgar Mountains, and Mennan Castle. This steep, difficult to pass, rugged and easy to hide region has been a shelter for pirates and bandits since ancient times. Because of these features, the region in the old sources; Kilikia was named as Trakheia (Mountain Cilicia) and became a difficult geography to control. With the advantages brought by the geographical elements, the Karamanids stood up to the Mongols and the Ottomans, who were their greatest enemies throughout their history, even in unexpected moments. They even rebelled against these states, did not bow down and fought. The Ottoman Empire, which put an end to the Karamanids, organized expeditions for many years, and during the reign of many sultans, this principality was destroyed as a result of the determined campaigns of Fatih Sultan Mehmet. Therefore, the geographical potential of the area dominated by the Karamanids made a significant contribution to the human, political and economic achievements of the principality.

KAYNAKÇA

- Adak, M. (2020). Güçlü işbirliğinden yeni bir disipline: tarihî coğrafya. M. Adak (Ed.), *Geçmişten günümüze tarih araştırmaları* (s. 329-350). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ağarı, M. (2002). *İslam coğrafyacılığı ve Müslüman coğrafyacılar*. İstanbul: Kitabevi.
- Aköz, A. (2005). Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı sultanı II. Murad'a vermiş olduğu ahidnâme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 159-178.
- Altan, E. (2018). Haçlı ordularının Anadolu'da Selçuklu topraklarına son girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın haçlı seferi (1189-1190). *Tarih Dergisi*, 68/(2018/2), 15-30.
- Altın, T., & Altın, B. (2018). 1966-2017 periyodunda Karaman ve Ermenek'te sıcaklık ve yağışta gözlenen değişiklikler ve eğilimler. H. Muşmal, E. Yüksel, M. Kapar, & Ö. Çeçen (Ed.), *Ermenek araştırmaları II* (s. 15-35). Konya: Palet Yay.
- Arınç, K. (2019). *Doğal, beşerî, iktisadi ve siyasal yönleriyle Akdeniz ve Karadeniz bölgeleri*. Erzurum: Zafer Medya.
- Aslan, İ. (1988). *Silifke tarihi*. Adana: Kemal Matbaası.
- Âşıkpaşazâde. (2013). *Âşıkpaşazâde tarihi (Osmanlı tarihi 1285-1502)* (Öztürk N. Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Baker, A. (2003). *Geography and history bridging the divide*. Cambridge: Cambridge University Pb.
- Bardakçı, K. (2018). Antikçağ'da Konya Ovasını Taşeli Platosuna bağlayan yollar. *Asya'dan Avrupa'ya Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/(3), 39-45.
- Baskıcı, M. (2009). *Bizans döneminde Anadolu iktisadi ve sosyal yapı (900-1261)*. Ankara: Phoenix Yay.
- Başkan, Y. (1999). Karamanoğulları beyliği (Alâ'ed-din Ali bey dönemi 1357-1398) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Başkan, Y. (2007). Orta Anadolu'da hâkimiyet mücadelesi(1400-1500) (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayram, C. (2016). *Karamanoğulları tarihi*. Ankara: Gece Kitaplığı Yay.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan önce Anadolu* (Üyepazarıcı, E. Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Çelik, Z. (2014). Moğol istilâsı ve Türkiye Selçuklu devleti (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Dukas. (1956). *Bizans tarihi* (Mirmiroğlu, VI. Çev.). İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ebü'l-Fidâ. (2017). *Ebü'l-Fidâ coğrafyası Takvimü'l Büldan* (Şeşen, R. Çev.). İstanbul: Yeditepe Yay.
- Schefer, Ch. (Ed.). (2000). *Bertrandon De La Broquière'in denizşırı seyahati* (Arda, İ. Çev.). İstanbul: Eren Yay.
- Eğilmez, S. (2004). Erzurum ve çevresinin Ortaçağ boyunca tarihi coğrafyası (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Ermin, A. (2005). Karadağ volkanının (Karaman) jeomorfolojik özellikleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ersan, M. (2007). *Selçuklular zamanında Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Eskikurt, A. (2020). Tarihi coğrafya'nın Selçuklu tarihi araştırmalarındaki yeri ve önemi. M. Hacıgökmen, M. Kesik, S. Solmaz, Z. Odabaşı, & Ş. Dursun (Ed.), *Selçuklu tarihi ve tarihçiliğinin temel meseleleri* (s. 577-596). Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yay.
- Göka, E. (2019). *Türk'ün göçebe ruhu*. İstanbul: Kapı Yay.
- Gümüşçü, O. (1997). XVI. yüzyıl Larende (Karaman) kazasında yerleşme ve nüfus (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gümüşçü, O. (2016). *Tarihi coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Gümüşçü, O., Şenkul, Ç., & Yılmaz, H. H. (2012). *Temelleri gelişimi ve yapısıyla tarihi coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Güney, E., & Güney, U. (2011). *Türkiye coğrafyasının uygarlıkları*. Ankara: Nobel Yay.
- Günler, M. (2018). Ermenek ve çevresinin Karamanoğulları beyliği tarihi üzerindeki etkileri . H. Muşmal, E. Yüksel, & M. Kapar (Ed.), *Ermenek Araştırmaları I* (s. 211-221). Konya : Palet Yay.
- Hoca Sadettin Efendi. (1992). *Tacü't-Tevarih I* (Parmaksızoğlu, İ. Haz.). Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hüseyiniklioğlu, A. (2008). Karaman beylerbeyliği'nde konar-göçer nüfus (1500-1522) (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- İbn Bibî. (1941). *Anadolu Selçukî devleti tarihi (farsça Selçuknâmesinden)* (Gençosman, M. N. Çev.). Ankara: Uzluk Basımevi.
- Kapar, M. (2019). Ortaçağ seyahatnameleri ile tarihi coğrafya eserlerine göre Karaman ve Karamanoğulları. M. Kapar (Ed.), *Seyahatnamelerde ve tarihi coğrafya eserlerinde Karaman* (s. 81-118). Konya: Karaman Belediyesi.
- Kapar, M., & Koçak, F. (2019). Anadolu'da bir istiklal ateşi: Karamanoğulları beyliği-Moğol mücadeleleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 65, 245-264.
- Karadeniz, H. (2011). *Osmanlılar ile Anadolu beylikleri arasında psikolojik mücadele*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Karaman çevre ve şehircilik il müdürlüğü. (2020). *Karaman ili 2019 yılı çevre durum raporu*. Karaman: Yazar.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Türken (Duman), R. (2006). Fetihnâme-i Sultân Mehmed (inceleme-metin) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Koca, S. (2013). *Anadolu Türk beylikleri tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- Kramers, J. (1977). Karaman. *İslam ansiklopedisi* (C. 6, s. 309-310). Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Kurt, M. (2011). *Antik çağda Karaman (Larende) ve yakın çevresi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kurt, M. (2007). *Eskiçağda Karaman*. Ankara: Murat Kitabevi.
- Kurt, M. (2009). Karaman'da eski çağlara ait kültürel unsurlar ve turizm açısından önemi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21,165-196.
- Kurt, M. (2010). Antik Lykaonia'da yönetim ve şehirleşme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 118-132.
- Kurt, M. (2019). 19. YY. Batı seyahatnameleri ile tarihi coğrafya eserlerine göre antik çağda Karaman. M. Kapar (Ed.), *Seyahatnamelerde ve tarihi coğrafya eserlerinde Karaman* (s. 11-58). Karaman: Karaman Belediyesi.

- Küçükdağ, Y. (2008). XVIII. yüzyılda Lârende (Karaman) şehrinin fiziki ve sosyo-ekonomik yapısı (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Mevlana Mehmed Neşri. (2013). *Cihânnümâ* (Öztürk, N. Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Nizamüddin Şâmî. (1987). *Zafernâme* (Lugal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ocak, A. (2009). *Babaîler isyanı*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Oruç Beğ. (2008). *Oruç Beğ tarihi* (Öztürk, N. Haz.). İstanbul: Çamlıca Yay.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı seferleri tarihi* (C. 3). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sarı, M. (1994). Gelibolulu Zaifi Muhammed, Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân inceleme-metin-sözlük (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Schiltberger, J. (1997). *Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)* (Akpınar, T. Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1-147.
- Sümer, F. (1989). Alâeddin Bey. *İslam ansiklopedisi* (C. 2, s. 321-323). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sümer, F. (2000). Karamanoğlu Mehmed Bey. *İslam ansiklopedisi* (C.28, s. 445-446). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şihabedin b. Fazlullah El-Ömerî. (2014). *Mesâlikü'l Ebsâr, Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım* (Batur, D. A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Şikarî. (2005). *Karamannâme* (Sözen, M. & Sakaoğlu, N. Haz.). İstanbul: Karaman Belediyesi.
- Tanci, E. A. (2015). *İbn Battutâ seyahatnâmesi* (Aykut, A. S. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Tanoğlu, A. (1954). İskân coğrafyası: esas fikirler, problemler ve metod. *Türkiyat Mecmuası*, 11, 2.1-32.
- Tapur, T. (2009). *Karaman şehir coğrafyası*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Taşkıran, H. (Şubat 2016). Tâceddin II. İbrahim Bey döneminde (1423-1464) Karamanoğullarının Hristiyan devletlerle ilişkilerinin genel seyri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/(42), 797-808.
- Tekindağ, M. (1954). Karamanlıların Gorigos seferi. *Tarih Dergisi*, 6/(9), 161-174.
- Togan, Z. (1981). *Umumi Türk Tarihine giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Turan, O. (2007). *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Uca, A. (2018). Zeyve pazarı. H. Muşmal, E. Yüksel, & M. Kapar (Ed.). *Ermenek Araştırmaları I* (s. 647-673). Konya: Palet Yay.
- Uzunçarşılı, İ. (2003). *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ünal, T. (2007). *Karamanoğulları tarihi*. Ankara: Berikan Yay.
- Werner, E. (1986). *Büyük bir devletin doğuşu Osmanlı feodalizminin oluşma süreci* (Esen, O. & Öner, Y. Çev.). İstanbul: Alan Yay.
- Yavuz, N. (2010). *Anadolu beylikler dönemi*. Ankara: Nobel Yay.
- Yörük, D. (2006). Karaman eyaletinde Osmanlı tımar düzeninin tesisi (1483). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/(40), 177-202.
- Yuvalı, A. (1996). Geyhatu han. *İslam ansiklopedisi* (C. XIV, s. 44-45). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Zachariadou, E. (1999). Karamanoğlu I. İbrahim'in saltanatının ilk yılları (Erdoğru, M. A. Çev.). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, 261-270.

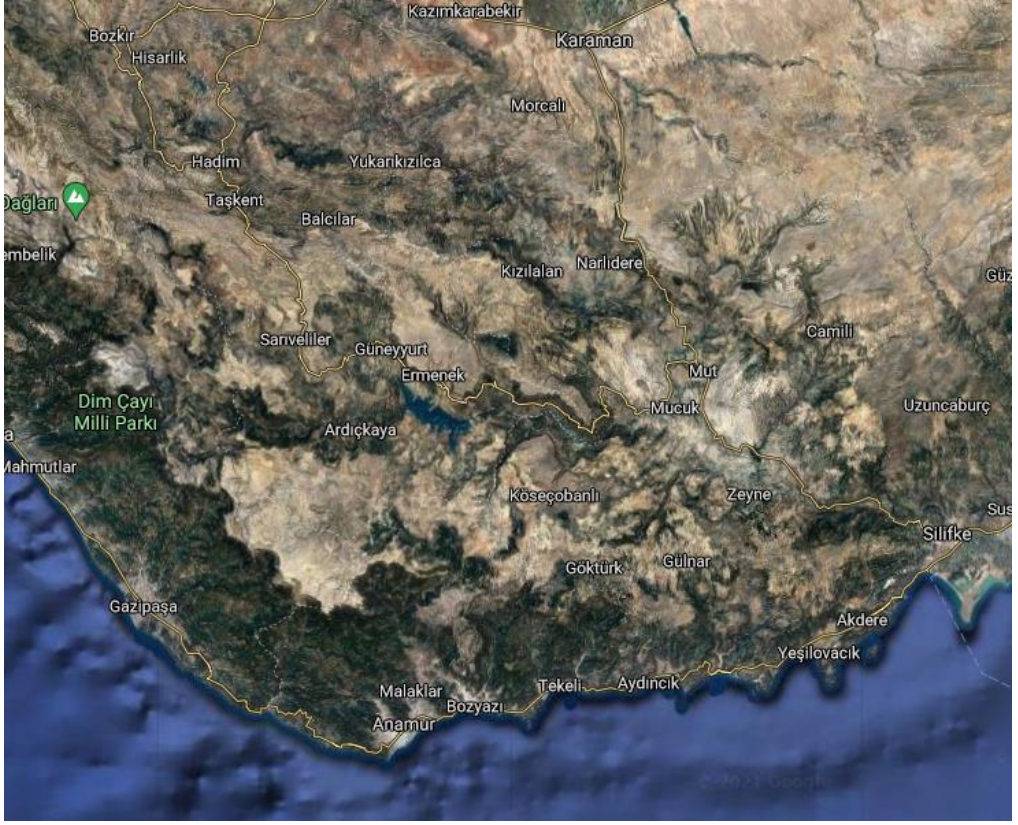
EKLER:

Harita 1: Türkiye (Uydu Görüntüsü)

Harita 2: Karaman, Ermenek, Mut, Silifke (Çalışma Sahasının Fiziki Haritası)

Harita 3: Çalışma Sahasının Uydu Görüntüsü

Foto 1: Göksu Havzası (Ermenek)

Foto 2: Mut- Ermenek arasındaki engebeli geçitler ve arazinin durumu.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜSLÜMAN HALKIN AİLE YAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME: TANZİMAT DÖNEMİ DİYARBEKİR ÖRNEĞİ*

AN INVESTIGATION ON THE FAMILY STRUCTURE OF MUSLIM PEOPLE IN THE OTTOMAN STATE: THE CASE STUDY OF DIYARBEKIR IN THE TANZIMAT PERIOD

İbrahim SOLAK**
Ahmet GÜLENÇ***

Öz

Osmanlı Devleti'nin idari, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmalarının önemli kaynaklarından biri olan Tereke defterleri, kişilerin ölümleri halinde varislerine intikal eden her türlü mal ve eşyalarının cins, adet ve değerleri bakımından kaydedildiği defterlerdir. Terekelerde, vefat eden şahısların yerleşim birimleri, aile bilgileri, menkul, gayrimenkul mal ve eşyaları, borç ve alacakları ve toplam servet miktarları yer almaktadır. Defterlerde yer alan verilerden yola çıkılarak hazırlanan bu çalışmada; Tanzimat döneminde Diyarbekir'deki Müslüman halkın yerleşim birimleri, tek veya çok eşlilik durumları, çocuk sayıları ve bunların sahip oldukları servet miktarları ile ilişkileri, vasi tayinleri ve Müslüman halk tarafından kullanılan elkap ve unvanlar incelenmiştir.

*Bu makale, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Prof. Dr. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kahramanmaraş/Türkiye, isolak@ksu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3738-4952>

*** Dr. ahmetglnc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1626-7271>

Çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen ve Diyarbekir'in Tanzimat Dönemine ait olan 280, 281, 293, 296, 297, 308, 352, 353, 354, 377 ve 576 numaralı tereke defterlerindeki 990 Müslüman şahsın tereke kayıtlarından yararlanılmıştır.

•
Anahtar Kelimeler

Tereke Defterleri, Aile, Evlilik, Eş Sayısı, Çocuk Sayısı

•
Abstract

Probate registers, which are one of the important sources of administrative, social, economic and cultural history researches of the Ottoman Empire, are the documents in which all kinds of goods and belongings transferred to the inheritors in case of their death and recorded in terms of their type, quantity and worth. The probate registers include location, family information, property, debit and credit and total wealth of deceased peoples. In this study, which is prepared based on the data in the registers during the Tanzimat Period; the location of the Muslim people in Diyarbekir, their monogamy or polygamy status, the number of children and their relationship with the amount of wealth they had, guardianship appointments and the titles which were used by Muslim people were examined.

In this study, the probate records of 990 Muslim in the probate registers which were numbered 280, 281, 293, 296, 297, 308, 353, 377 and 576 belonging to the Tanzimat Period of Diyarbekir and obtained from the Presidential Ottoman Archives were utilized.

•
Keywords

Probate Registers, Family, Marriage, Number of Spouses, Number of Children

GİRİŞ

Aile veya diğer bir ifade ile hane halkı, akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya geldiği topluluktan oluşmaktadır. Aile yapısını meydana getiren bireyler devirlere, bölgelere ve sosyo-ekonomik durumlarına göre değişiklik arz etmektedir (Aydın, 1989, s. 196; Mehmed Salahi Bey, 1313, s. 127). Toplumsal yapının temel üretim birimi olan aile, bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da geniş aile tipine sahiptir. Osmanlı ailelerinde gerek Müslüman gerekse Gayrimüslim olsun, üç kuşağın bir arada yaşadığı ayrıca yakın akraba ve kardeşlerin de aynı avluyu paylaştığı daha geniş bir aile yapısı mevcuttur (Ortaylı, 1991, s. 74). Birkaç haneden meydana gelen geniş Osmanlı ailesinde her hane, bir çekirdek aile olarak ifade edilebilir (Göyünç, 1997, C. 15, s. 552-553).

Diyarbakir'deki ailenin yapısı izah edilirken, Diyarbakir şerhiye sicilleri içerisinde yer alan veya bazen de müstakil bir şekilde kaydedilen tereke defterlerinden yararlanılmıştır. Tereke defterlerinden yararlanılmasının başlıca nedeni ise Osmanlı aile araştırmalarında kadı sicilleri ve tereke defterlerinin dışında ailenin yapısı ile ilgili kapsamlı bir kaynağın olmamasından doğan zorunluluktur. Ayrıca Müslümanların yanı sıra Gayrimüslimlerin de tereke taksimi noktasında Osmanlı mahkemesine başvurmaları, farklı inançlara sahip ailelerin aynı hukuktan yararlandıklarını göstermesi bakımından tereke kayıtlarının önemini daha da artırmaktadır (Faroqhi, 2004, C. 2, s. 721-725).

Tereke, İslam hukukuna göre bir şahsın ölümünden sonra geride bıraktığı mal veya eşya yerine kullanılan tabirdir (Aydın, 2007, s. 328; Hoca Emin Efendizade Ali Haydar Efendi, 1322, s. 2-3; Karaman, 2008, s. 381; Mahmud Esad b. Emin Seydişehrî, 1323, s. 2; Şeyhzade Ahmed Ziya, 1327, s. 9). Şahsın ölümünden sonra geride bıraktığı ve varislerine intikal eden her türlü mal varlığının cins, adet ve değer olarak kaydedildiği yere ise tereke (kassam/muhallefat/metrukât) defterleri denilmektedir (Pakalın, 1983, C. 3, s. 461). İnalçık'ın ifadesi ile Osmanlı sosyo-ekonomik tarih araştırmalarının en zengin ve güvenilir kaynakları arasında yer alan tereke defterlerinde; vefat eden şahsın ikamet ettiği idari birimi, hüviyeti, medeni hali ve aile yapısı hakkında bilgi verildikten sonra hayatta iken tasarrufunda bulunan her türlü giyim-kuşam, ev eşyası, menkul ve gayrimenkul mal ve eşyasının cinsi, miktarı ile bunların fiyatları, borç ve alacakları ayrı ayrı tespit edilip, kaydedilirdi (1993, s. 23; Barkan, 1993, s. 1). Bütün kayıt işlemleri yapıldıktan sonra varsa borç ve vasiyeti, karısına vermekle mükellef olduğu mehri, teçhiz ve tekfin masrafları, vergiler ve diğer kesintiler toplam servetinden

çıkarılırdı. Geriye kalan servet miktarı da varisleri arasında İslam hukukuna göre taksim edilirdi (Öztürk, 1995, s. 12). Varislerin hisselerini taksim, tayin ve tescil eden kadı, bütün bu işlemler karşılığında vefat eden kimsenin terekesinden *resm-i kismet* adında bir ücret alırdı (İnalçık, 2009, s. 188). Tereke defterlerinin incelenmesi sonucunda belirli bir tarih ve bölgede yaşamış olan şahısların geçim kaynakları, giyim-kuşamları, servet dağılımları, kültürleri ve hayat standartları hakkında teferruatlı bilgi sahibi olunmaktadır (Özdeğer, 1988, s. 9).

Tanzimat dönemi Diyarbakir'e ait 293, 280, 281, 296, 297, 308, 353, 377 ve 276 numaralı şeri'yye/tereke defterlerinde yer alan 990 Müslüman terekesindeki verilerin incelenmesi ile yapılan bu çalışmada; Diyarbakir'deki Müslüman halkın aile yapısı incelenmeye ve ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Aile Yapısı

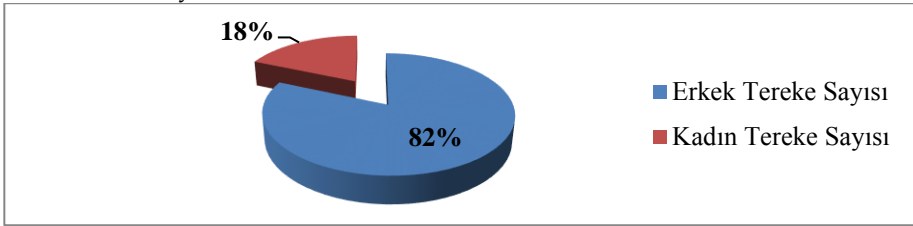
Ailenin meydana gelebilmesi için ilk olarak kız ve erkeğin kendi iradeleri ve büyüklerinin de onayı ile evlenme olayını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Bu aşamada yörenin geleneklerine uygun bir şekilde kız, ailesinden istenir. Erkek ve kız tarafı karşılıklı bir şekilde razı olduktan sonra sırasıyla yüzük takma, nişan ve nikâh işlemleri yapılmaktadır (Saydam, 2015, s. 261). İslam hukukuna göre evlilik sırasında erkek, evlenilecek kıza mehr adı altında nakit veya mal vermekle yükümlüdür. Mehr, mehr-i muaccel ve mehr-i muahhar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Mehr-i muaccel, evlenme sırasında, mehr-i muahhar ise erkeğin vefatı veya boşanma durumunda kadına verilmektedir (Kütükoğlu, 2018, s. 7). Mehr miktarının erkeğin ekonomik durumuna göre artmakta veya azalmakta olduğu sicillerdeki kayıtlardan tespit edilmektedir. Söz gelimi, Diyarbakir'de eşinin öldürülmesi üzerine mahkemeye başvuran Emine binti Mehmed, evlenme akdine göre eşinin vermekle yükümlü olduğu 50 kuruş mehr-i muaccel ve 50 kuruş mehr-i muahharın kendisine verilmesini talep etmekteydi (D.Ş.S., 354: 8a). Ekonomik anlamda varlıklı bir kimse olduğu anlaşılan Üzeyr Ağa ibni Mehmed ise eşi Bizar Hatun binti Bektaş Ağa'ya mehr-i muaccel olarak 65.000 kuruş ve toplamı 5.000 kuruş değerinde olan 20 adet hilat, mehr-i muahhar olarak da 500 kuruş vermeyi kabul ederek evlenme akdini şahitler huzurunda gerçekleştirmişlerdir (D.Ş.S., 354: 8b).

Tanzimat devri ile beraber, gerek yaşanan sosyal ve ekonomik gelişmeler gerekse batı ile yakınlaşmanın yarattığı ortam içerisinde Müslüman ailesinin içinde bulunduğu kabuğu kırarak gelişmelere ve yeniliklere ayak uydurduğu görülmektedir (Uğurcan, 1992, s. 498). Tanzimat öncesinde kadını bütünüyle ev hizmeti işleviyle sınırlayan aile, Tanzimat'ın yol açtığı sosyo-kültürel ortamla birlikte kadına da dış dünyayı algılayacak bir pencere açmıştır (Doğan, 1992, s. 180). Osmanlı klasik döneminde gayrimenkul mülkiyetiyle toplumsal hayatta yer

alan kadın, Tanzimat döneminde yaşanan gelişmelerle beraber kamusal alanlarda görev almaya başlamıştır (Doğan, 1999, C. 6 s. 395; Fındıkoğlu, 1999, C. 2, s. 648-655). Diyarbekir'de Müslüman ve bekâr bir kadın olan Huri binti İsmail'in icra ettiği tellal (Devellioğlu, 2012, s. 195) mesleği kadının kamusal alanda görev aldığını göstermesi bakımından önemli bir gelişmedir (D.Ş.S., 308: 166b)

Diyarbekir'deki Müslüman ailelerin yapısını incelemek için ele alınan 990 tereke kaydını cinsiyete göre ayırdığımızda, 807'sinin erkeklere, 183'tanesinin ise kadınlara ait olduğu tespit edilmiştir.

Grafik: 1. Cinsiyete Göre Müslümanların Tereke Oranları

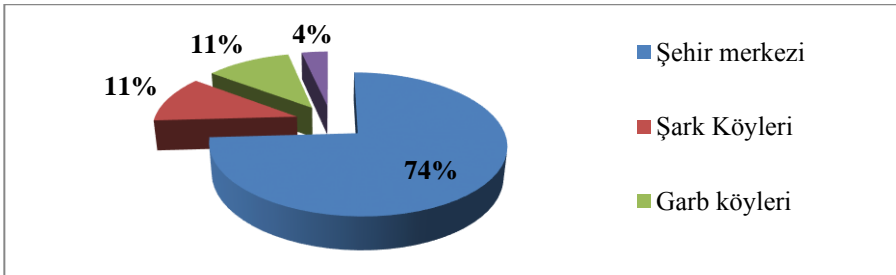

Erkeklere ait tereke kayıtlarının kadınlara oranla daha fazla yer tutmalarının sebepleri arasında; Diyarbekir'de pederşahi bir toplumun mevcut olması, kadınların mahkemeye veya diğer resmi kurumlara daha az başvurmaları, yine kadınlara ait miras miktarının ya az olması ya da hiç olmaması olarak düşünülebilir.

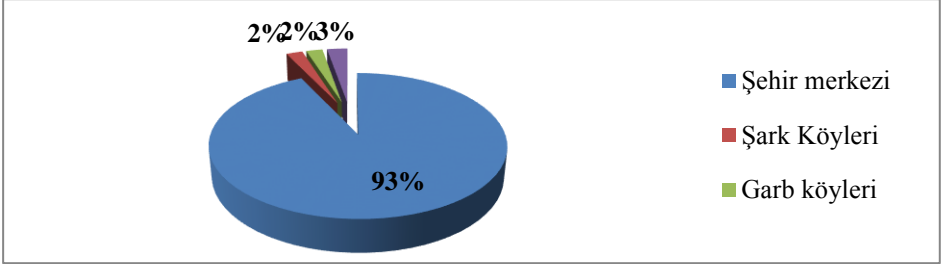
2.Yerleşim Birimleri

Erkeklere ait 807 tereke kaydı incelendiğinde bunlardan 598 kişinin şehir merkezinde, 90 kişinin şark köylerinde, 91 kişinin garb köylerinde, 28 kişinin ise Diyarbekir'e bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde ikamet ettikleri görülmektedir. Kadınlara ait 183 tereke kaydından 170'i şehir merkezinde, 4'ü şark köylerinde, 4'ü garb köylerinde, 5'i ise Diyarbekir'e bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde ikamet etmektedir.

Grafik: 2. Müslüman Erkeklerin İkamet ettikleri Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımları

Grafik: 3. Müslüman Kadınların İkamet ettikleri Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımları

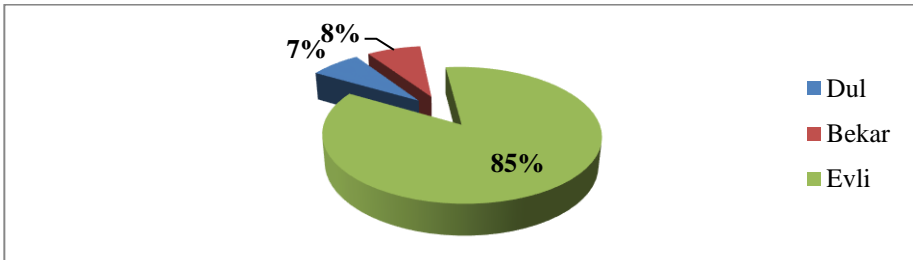

Grafiklerde görüldüğü üzere gerek erkek gerekse kadınların büyük çoğunluğu şehir merkezinde oturmaktadır. Bu durum köylerde yaşayan Müslüman ailelerin tereke taksimi noktasında mahkemeye fazla bir başvuruda bulunmadıklarını ve taksimi kendi aralarında çözüme kavuşturduklarını göstermektedir.

3. Eş Sayıları

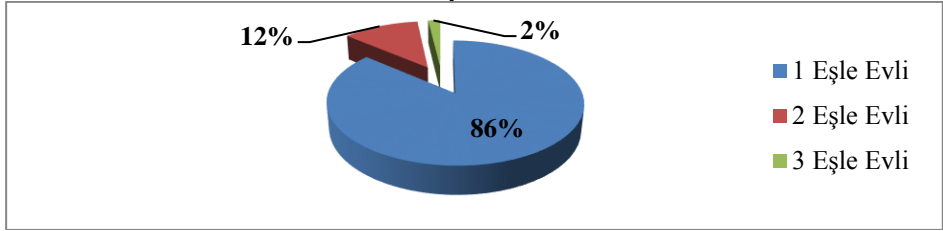
İslam hukukuna göre erkekler belli şartlar çerçevesinde birden fazla kadınla evlenebilirlerdi. Bu şartlar; erkeğin kişisel ve toplumsal açıdan buna ihtiyacı olması, birden fazla kadınla evlenmenin getireceği ek yükümlülükleri yerine getirme gücüne sahip olması ve eşler arasında adaletli davranmaya riayet etmesi şeklinde özetlenebilir (Karaman, 2008, s. 301). Fakat birden fazla kadınla evlenmenin önceki kadın, çocuklar ve diğer yakınlar üzerindeki olumsuz ve zarar verici etkileri olduğundan iki veya daha fazla kadınla evlenmek, gerek toplumsal açıdan gerekse dini açıdan hoş karşılanmamıştır. Bu anlamda Diyarbakir'deki Müslüman erkeklerin büyük bir çoğunluğunun tek eşle evliliği (monogami) tercih ettiği görülmektedir. 807 Müslüman erkekte 58'i (% 7,1) dul, 62'si (%7,6) ise bekâr olduğundan, değerlendirme 687 (% 85,1) evli erkek üzerinden yapılacaktır.

Grafik: 4. Müslüman Erkeklerin Medeni Halleri

687 evli erkeğin 593'ü (% 86,3) tek eşle evli, 81'i (% 11,7) 2 eşle, 13'ü ise (% 1,8) 3 eşle evlilik yapmıştır. 3'ten fazla kadınla evlenmelere incelenen dönem ve tereke kayıtlarında rastlanılmamıştır. XVIII. yüzyılda Diyarbakir'de tek eşle evlilik oranı % 86,7, iki eşle olan evlilik oranı % 11,2, üç eşle evlilik oranı % 2,1'dir (Cevger, 2016, s. 100). XIX. yüzyılın ilk yarısında ise bu durum tek eşle evliliklerde % 78,58, birden fazla eşle evliliklerde % 21,25 olmaktadır (Yılmazçelik, 1995, s. 405). Aynı dönemde Urfa'da tek eşle evlilik oranı % 84 birden fazla eşle evlilik oranı % 15 (H. Bayraktar, 2007, s. 105), Bolu'da tek eşle evlilik oranı % 79, birden fazla eşle evlilik oranı ise % 20,9'dur (D. Bayraktar, 2009, s. 75). XVI. yüzyılın ilk yarısından başlayarak XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfında Anadolu'nun 10 şehrini kapsayan bir çalışmada; tek eşle evlilik oranı % 80,43, iki eşle evlilik oranı % 8,57 ve 3 eşle evlilik oranı % 1,02 olarak tespit edilmiştir (Demirel vd., 1992, C.1, s. 93-94)¹.

Grafik: 5. Müslüman Erkeklerin Eş Sayılarına Göre Oranları

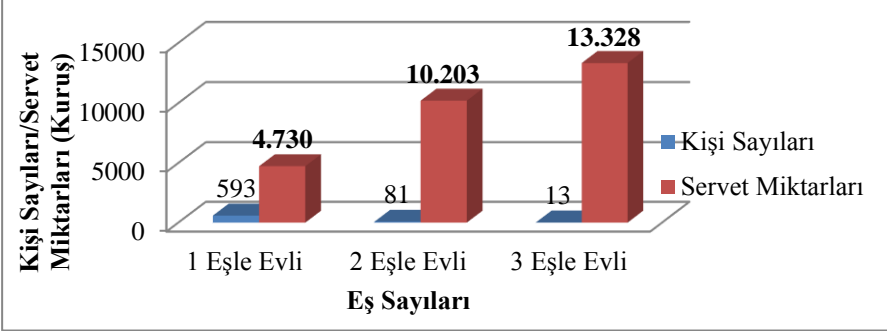
Diyarbakir'de birden fazla eşle yapılan evliliklerin, kişilerin maddi durumlarıyla yakın bir ilişkisi olduğu incelenen tereke kayıtlarından anlaşılmıştır. 687 erkeğin ortalama servet miktarları 5.538 kuruştur. 1859 yılında Fatih Mehmed Paşa Camii mahallesinde iki katlı, umumi yol kenarında, ahır, su kuyusu, avlusu ve sokağa açılan kapısı bulunan bir evin fiyatının 3.500 kuruş olduğu düşünüldüğünde Müslümanların ortalama servet miktarlarının değeri anlaşılabilir.

Tek eşle evli olan 593 erkeğin ortalama servet miktarı 4.730 kuruş iken bu durum 2 eşle evlilik yapan 81 erkekte 10.203 kuruş, 3 eşle evli olan 13 erkekte ise 13.328 kuruştur. Verilen rakamlardan anlaşılacağı üzere tek eşle evlilik yapan erkeklerin servetleri ortalamanın altında iken birden fazla eşle evlilik yapanların servet miktarları ortalamanın 2 veya 3 katı civarındadır. Bu durumda

¹ Çalışma, XVI. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu'nun önemli şehirlerinden olan Ankara, Kayseri, Konya, Sivas, Amasya, Adana, Ayntab, Diyarbakir, Edirne ve Trabzon şehirlerine ait 1350 tereke kaydının incelenmesi ile meydana gelmiştir.

Diyarbakir'deki erkeklerin çok eşle evlenmede, İslam'ın şart koştuğu maddi bakımdan yeterli olma şartını sağladıkları ifade edilebilir.

Grafik: 6. Müslüman erkeklerin eş sayıları ve servet miktarları ilişkisi (Ort. 5.538 Kuruş)

4. Çocuk Sayıları

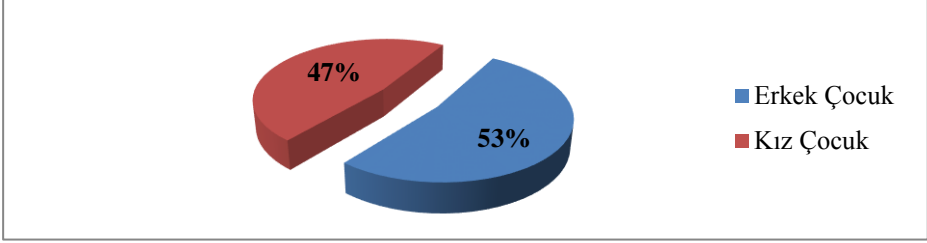
Evlilik hayatının en önemli gayesi çocuk sahibi olup, neslin devamını sağlamaktır. Evlilik sonucunda doğan çocukla beraber karı ve koca aynı zamanda anne ve baba olmaktadır. Çocuğun doğmasıyla beraber anne ve babaya bir takım hukuki ve ahlaki sorumluluklar yüklenmektedir (Karaman, 2008, s. 353). Her toplumda görüldüğü üzere Diyarbakir'in toplumsal hayatında da evlilikler olmuş ve bunun sonucunda kız ve erkek çocukları dünyaya gelmiştir. Osmanlı aile tarihi araştırmalarında üzerinde durulan konulardan biri de Osmanlı ailesinin kaç kişiden meydana geldiğidir. Bu anlamda tereke kayıtlarında kişinin vefatından sonra geride bıraktığı eş, erkek ve kız çocuklarının isimlerinin kaydedilmesi, tereke kayıtlarının ailedeki kişilerin nüfusunu tespit etmede en güvenilir kaynaklar olmasını sağlamıştır. Bazı kayıtlarda daha doğmamış (haml-i mevkuף) çocukların bile kayıt edilmesi tereke kayıtlarının çocuk sayılarının belirlenmesi noktasındaki ehemmiyetini ve güvenini artırmıştır. Kayıtlarda erkekler için genellikle "bin" veya "ibn", kız çocukları için de "binti" ifadesi kullanılmıştır.

Diyarbakir'deki çocuk sayılarını belirlemek için Müslüman kadın ve erkeklere ait 990 tereke kaydından çocukları olan 733 aile belirlenmiştir. Buna göre Diyarbakir'de 958'i (% 52,6) erkek, 863'ü (% 47,3) kız olmak üzere toplamda 1.821 çocuk tespit edilmiştir. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı ise 2,48'dir. Bu rakam XVIII. yüzyılda 1,98 (Cevger, 2016, s. 95), XIX. yüzyılın ilk yarısında ise 3 veya 5'tir (Yılmazçelik, 1995, s. 403). Aynı dönemde Urfa'da aile başına ortalama 3,5 (H. Bayraktar, 2007, s. 108), Bursa'da 2,28 (Kurt, 2013, s. 122), Bolu'da 2,4 (D. Bayraktar, 2009, s. 65) ve Antalya'da 3,34 (Dinç, 2005, s. 10)² çocuk düşmektedir.

² Aile başına düşen ortalama çocuk sayıları tespit edilemediğinden, hesaplama tarafımızca yapılmıştır.

XVI. yüzyılın ilk yarısından başlayarak XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfında Anadolu'nun 10 şehrini kapsayan çalışmada ise şehirde yaşayan ailelerin ortalama çocuk sayıları 2,30 olarak tespit edilmiştir (Demirel vd., 1992, C.1, s. 100).

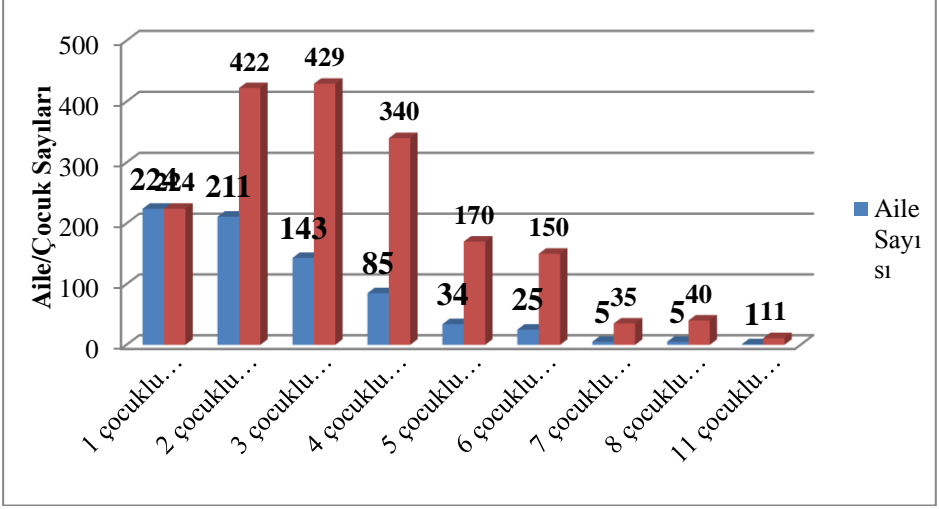
Grafik: 7. Kız ve Erkek Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

Ailelerin ikamet ettiği idari birimin çocuk sayıları üzerinde etkisi göz ardı edilemez bir gerçektir. Osmanlı toplumunda genellikle çok çocuklu ailelere kırsal kesimlerde daha fazla rastlanılmaktadır. Bu durum Diyarbekir'de incelenen aileler için de geçerliğini korumuştur. İncelenen 733 ailenin 557'si şehir merkezinde, 151'i şark ve garb köylerinde, 25'i ise yine Diyarbekir'e bağlı sancak, kaza ve nahiyelerde ikamet etmektedir. Şehir merkezinde 1337, köylerde ise 406 çocuk bulunmaktadır. Ailelerin sahip oldukları çocuklar ikamet yerlerine göre değerlendirildiğinde; şehirde yaşayan ailelerin ortalama 2,4 çocuğa sahip olduğu, köylerde yaşayan ailelerin ise ortalama 2,68 çocuğa sahip olduğu görülmektedir.

Aileler sahip oldukları çocuk sayıları bakımından değerlendirildiğinde, toplamda 733 aile arasında en az bir çocuğu olan 224 (% 30.5), iki çocuğu olan 211 (% 28.7), üç çocuğu olan 143 (% 19.5), dört çocuğu olan 85 (% 11.5), beş çocuğu olan 34 (% 4.6), altı çocuğu olan 25 (% 3.4), yedi çocuğu olan 5 (% 0.6), sekiz çocuğu olan 5 (% 0.6) ve on bir çocuğu olan 1 (% 0.1) aile tespit edilmiştir. Dokuz ve on çocuğa sahip ailelere ise rastlanılmamıştır.

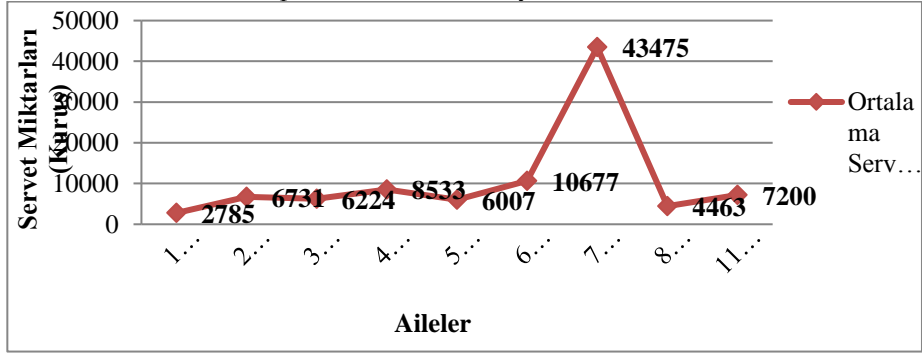
Grafik: 8. Aileler ve Sahip Oldukları Çocuk Sayıları

7 ve daha fazla çocuğa sahip olan ailelerin 13 aileden 11'inin (% 84,6) merkeze bağlı köylerde oturdukları, sadece 2 ailenin (%15,3) merkezde oturdukları anlaşılmaktadır. Bu durum Diyarbakir'de şehir merkezinden köylere gidildikçe çocuk sayısının da arttığını göstermesi bakımından önemlidir. En fazla çocuğa sahip olan ve Diyarbakir'e bağlı Kiki nahiyesi köylerinden olan Yuvacık'ta ikamet eden Derviş ibni Hüseyin'in; Hacı binti Halide, Nuriye binti Yunus ve Zülfiye binti Davud olmak üzere 3 eşle evli olduğu ve bu evliliklerinden 6 erkek, 5 kız olmak üzere toplam 11 çocuğa sahip olduğu görülmektedir (D.Ş.S., 280: 112a).

Kayıtlar, ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarının servetleri ile ilişkileri bakımından değerlendirildiğinde bir çocuğa sahip ailelerin servet miktarları ortalamasının (10.677 kuruş) altında iken çocuk sayısının artması ile servet miktarlarının kısmen de olsa arttığı görülmektedir. Aynı dönemde Bursa şehrinde ise çocuk sayısı arttıkça servet miktarı azalmaktadır (Kurt, 2013, s. 122).

Grafik: 9. Ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarının servetleri ile ilişkileri³

5. Vasi Tayinleri

Vasi, bir şahsı, mali işlerde hukuken temsil etme yetkisine sahip olan kişiye verilen isimdir. İslam hukukuna göre anne veya baba veyahut ebeveynlerinden ikisinin vefatı halinde küçük çocuklara vasi tayin edilmektedir. Vasi tayin edilecek kişinin hür, akıllı, buluğa ermiş ve kişi ile aynı dine mensup olması vasiliğin başlıca şartlarından biridir. Vasilik hakkı ilk önce babaya, ikinci olarak babanın tayin ettiği kişiye (vasi-i muhtar), üçüncü olarak vasi-i muhtarın vasi ettiği kişiye, dördüncü olarak dedeye, beşinci olarak dedenin babasına, altıncı olarak dedenin babasının tayin edeceği kişi ve son olarak da hâkimin tayin edeceği kişiye (vasi-i mansub) verilmektedir (Bardakoglu, 2013, C. 43, s. 66; Cin & Akgündüz, 2011, s. 460-461).

Çeşitli sosyo-ekonomik ve siyasi sebepler dolayısıyla Diyarbekir'de yetim veya öksüz kalmış çocuklara da vasiler tayin edildiği, incelenen tereke kayıtlarında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. İncelenen 990 Müslüman terekesinden 539'una vasi tayin edildiği tespit edilmiştir. Vasiler çoğunlukla anne ve babalarından oluşmakla beraber, ağabey, abla, dede, nine ve amcaların da vasi tayin edildiği görülmektedir. Erkek ve kız çocuklarına bazen iki farklı vasi tayin edilmekteydi. Söz gelimi; Yiğid Ahmed mahallesinde vefat eden Abdulgafur bin Abdullah Ağa'nın Mehmet isimli oğluna amcası Hacı Abdulcebbar Ağa, Muhsine isimli kızına ise ninesi Ayşe hatun vasi olarak tayin edilmiştir (D.Ş.S., 353: 35).

Vasiler, vasilik görevlerini çocuk buluğa erinceye kadar devam ettirmekle mükelleftir. Buluğa erişen kişi mahkemeye başvurarak vasisine bırakılan mirasını alabilmektedir. Harput ahalisinden olup Diyarbekir'de ikamet eden İbrahim bin Demirkol Hacı Mehmed Ağa'nın babasından kendisine intikal eden 31.590 kuruş

³ 7 çocuklu ailelerde ortalama servet miktarının fazla olmasının nedeni Hacı Mustafa Efendizâde Hacı Ömer Efendi'nin sahip olduğu servetin 200.980 kuruş olmasıdır. (Bkz. D.Ş.S., 377: 98).

mirasın, vasisi Tabanzade Hacı Hüseyin Ağa'da olduğunu fakat artık kendisinin buluş çağına erdiğini mahkemeye bildirmesi üzerine, malı vâsisinden alınarak şahitler huzurunda kendisine verilmiştir (D.Ş.S., 352: 68b).

Vasilik görevini yerine getirmeyenlerin yerine başka biri tayin edilmekteydi. Diyarbekir'e bağlı Tez Harab Karyesi'nde vefat eden İbrahim bin Mustafa'nın Ali ve Peri isimlerindeki çocuklarına ilk önce emmileri vasi olmakta fakat görevini yerine getiremeyince azledilip yerine anaları Hatice vasi tayin edilmiştir (D.Ş.S., 377: 126a).

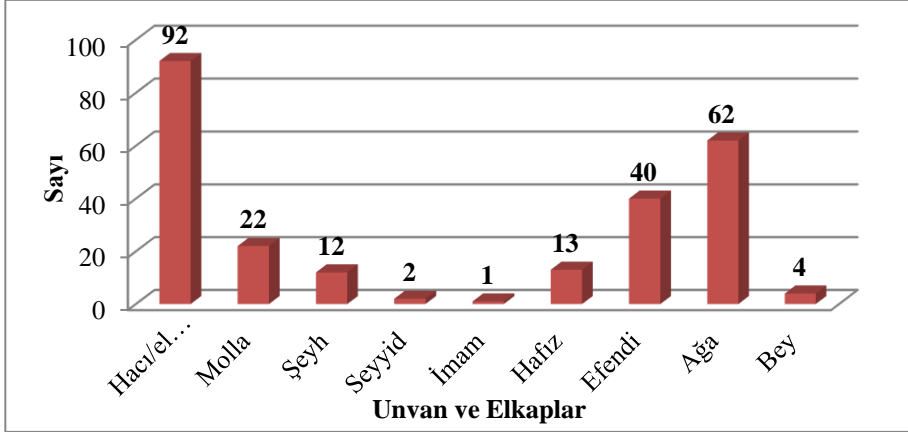
Yine vasilerin görevlerini yerine getirip getirmediğini kontrol etmek için nazırların da tayin edildiği görülmektedir. Diyarbekir'in Arab Şeyh mahallesinde vefat eden gömlekçi Hacı Osman Ağa bin Mehmed'in Abdulkadir ve haml-i mevkuf⁴ oğlu ile Zülfiye ismindeki kızına vasi olarak anneleri, nazır olarak da amcaoğulları Hacı Ömer Ağa tayin edilmiştir (D.Ş.S., 308: 165).

6. Sosyal Statü (Elkaplar ve Unvanlar)

Tereke defterlerine kaydedilen ve sosyal yapı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan diğer önemli bir veri de vefat eden kimselerin isimlerinden önce veya sonra kullandıkları lakap ve unvanlardır. Lakap ve unvanlardan yola çıkılarak halkın sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Diyarbekir'deki Müslüman ahalinin de birçok lakap ve unvan kullandıkları tespit edilmiştir. Bunların başlıcaları ise Hacı veya el-Hac (% 37), Molla (% 9), Şeyh (% 5), Seyyid (% 1), İmam (% 1), Efendi (% 16), Ağa (% 25) ve Bey (% 2)'dir.

⁴ Daha doğmamış çocuk. İslam mirasına göre hamile olan kadınların çocukları da mirastan pay alabilmekteydiler. Cinsiyeti belli olmadığı için anne karındaki çocuklar erkek olarak kabul edilmekteydi. Bkz. (Dirik, 2012, s. 221-222).

Grafik: 10. Diyarbekir'de Müslümanlar tarafından kullanılan unvan ve elkaplar⁵

Grafikte de görüldüğü üzere en fazla unvanı İslam'ın beş şartından bir olan hac vazifesini yerine getirenler için kullanılan hacı veya el-hac (Harman, 1996, C. 14, s. 382) almaktadır. Ağa unvanı ise daha çok sosyo-ekonomik açıdan belirli bir seviyenin üstünde malı veya mülkü olan nüfuz sahibi kimseler için kullanılmaktadır (Sümer, 1988, C. 1, s. 452). Efendi unvanı tahsil görmüş, saygıdeğer ve itibarlı kimseler için kullanılmaktaydı (Köprülü, 1994, C. 10, s. 456). Seyyid, Hz. Peygamberin soyundan gelenlere (Küçükaşçı, 2009, C. 37, s. 40), Şeyh, bir kabile veya grubun liderine (Avcı, 2010, C. 39, s. 49), İmam, cemaate namaz kıldırان kişilere (Küçükaşçı, 2000, C. 22, s. 178), hafız, Kur'an-ı Kerimi ezberleyen kişilere (Bozkurt, 1997, C. 15, s. 74), molla, yörede tanınmış veya belirli seviyede dini öğrenim görmüş kimselere (Algar, 2005, C. 30, s. 238) verilen unvan veya elkaplardır.

Diyarbekir'de hacı unvanı alan 92 kişiden 3'ü kadındır. Bunlardan birincisi Hasırlı mahallesinde ikamet eden Hacı Ümmü'llâh Hatun binti Hacı Ömer (D.Ş.S., 377: 52), İkincisi Camiünnebi mahallesinde ikamet eden Hacı Hatun binti Osman (D.Ş.S., 377: 81a) üçüncüsü ise Tabanoğlu mahallesinde ikamet eden el-hac Ümmü Gülsüm hatun binti el-hac Yusuf Ağa ibni Abdullah'tır (D.Ş.S., 281: 78a).

⁵ Unvan ve elkaplar tespit edilirken aynı anda birden fazla elkap veya ünvana sahip olanlar da dikkate alınmıştır. Örneğin, Diyarbekir'in Kavvas-ı Sagır mahallesinde ikamet eden Hacı İbrahim ağa İbni Şeyh Süleyman, hem hacı hem de Ağa kategorisinde değerlendirmeye alınmıştır. Bkz. (D.Ş.S., 280: 159).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu aile yapısı üzerine değişik kaynaklardan elde edilen verilerle çeşitli araştırmalar yapılmış ve yayımlanmıştır. Bu çalışmaların üzerinde durdukları temel iki noktadan birisi Osmanlı toplumunda görülen evlilik tipleri (tek eşle evlilik/monogami ve çok eşle evlilik/polijini) diğeri ise ailelerin sahip oldukları çocuk sayılarıdır. Bu bağlamda Osmanlı toplum ve aile yapısının anlaşılmasında temel kaynaklar olarak kullanılan tereke defterleri göz ardı edilemez kaynaklardandır. Çünkü tereke kayıtlarında tereke sahibinin aile veya soy bilgileri, çocuk sayıları, eş sayıları gibi önemli veriler bulunmaktadır.

Tereke kayıtlarında yer alan ve yukarıda ifade edilen verilerle incelenen Diyarbakir ailesinde, Müslüman halkın büyük çoğunluğu (% 80'den fazlası) şehir merkezinde oturmaktadır. Ayrıca yaygın kanunun aksine Diyarbakir ailelerinde çok eşli (polijini) evliliklerin çok az görüldüğü de tespit edilmiştir. 687 evli Müslüman erkek terekesi üzerinden yapılan tespitlerde; erkeklerin 593'ü (% 86,3) tek eşle evli, 81'i (% 11,7) 2 eşle, 13'ü ise (% 1,8) 3 eşle evlilik yapmıştır. 3'ten fazla kadınla olan evliliklere ise rastlanılmamıştır.

Ailelerin sahip oldukları çocuk sayıları da araştırmamızın bir diğer önemli noktasını oluşturmaktadır. İncelenen 990 Müslüman terekesinin 733'ü en az bir çocuğa sahip ailelerden meydana gelmektedir. Erkek çocuk sayısının (% 52,6) kız çocuk sayısından (% 47,3) daha fazla olduğu Diyarbakir Müslüman ailesinde aile başına 2,48 çocuk düştüğü tespit edilmiştir. Diyarbakirli Müslüman ailelerde görülen çok eşli evlilikler ve birden çok çocuğa sahip olmanın, ailelerin sahip oldukları servet miktarlarıyla da yakın bir ilişkisi olduğu gözlemlenmiştir. Tek eşle evli olan 593 Müslüman erkeğin ortalama servet miktarı 4.730 kuruş iken bu durum 2 eşle evlilik yapan 81 erkekte 10.203 kuruş, 3 eşle evli olan 13 erkekte ise 13.328 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Diyarbakir aile yapısında kişinin vefatından sonra yetim veya öksüz kalan çocuklarına başta anne veya babaları olmak üzere ağabey, abla, dede, nine ve amcaları vasi olarak tayin edilmişlerdir. Böylece çocuklar buluş çağına varıncaya kadar vasilerinin gözetim ve denetimi altında büyürlerdi. Çoğunlukla Hacı unvanı kullanılan Diyarbakir toplumunda Molla, Şeyh, Seyyid, İmam, Efendi, Ağa ve Bey gibi unvan ve elkaplar da kullanılmıştır.

EXTENDED SUMMARY

Probate registers, which are one of the important sources of administrative, social, economic and cultural history researches of the Ottoman Empire, are the documents in which all kinds of goods and belongings transferred to the inheritors in case of their death and recorded in terms of their type, quantity and worth. The probate registers include location, family information, property, debit and credit

and total wealth of deceased peoples. In this study, which is prepared based on the data in the registers during the Tanzimat Period; the location of the Muslim people in Diyarbekir, their monogamy or polygamy status, the number of children and their relationship with the amount of wealth they had, guardianship appointments and the titles which were used by Muslim people were examined.

In Diyarbekir family, which is included in the probate registers and examined with the data mentioned above, the majority of the Muslim population (more than 80%) live in the city center. In addition, contrary to common belief, it has been found that polygamous marriages were rare in Diyarbekir families. According to the determinations made on the probate of 687 married Muslim men, 593 of the males (%86,3) were married to a single wife, 81 of them (%11,7) were married to 2 wives, 13 of them (%1,8) were married to 3 wives. Marriages with more than three women were not found.

The number of children the families had is another important point of our research. 733 of the 990 Muslim probates investigated consist of families with at least one child. It was determined that there were 2,48 children per family in Diyarbekir Muslim family, in which the number of boys (%52,6,) was higher than the number of girls (%47,3). It was observed that, in Diyarbekir Muslim families, polygamy and having more than one child were closely related to the wealth that families had. While the average wealth of 593 Muslim men married to a single spouse was 4,730 kuruş (piastre), it was 10,203 kuruş for 81 men married to two wives and 13,328 kuruş for 13 men married to 3 wives.

In the Diyarbekir family structure, brothers, sisters, grandparents, uncles, especially their parents, were appointed as guardians to their children who were orphans after the death of the persons. Thus, children would grow up under the supervision and observance of their guardians until they reach puberty. In the Diyarbekir society, which mostly used the title of Hacı, titles and nicknames such as Molla, Şeyh, Seyyid, Imam, Efendi, Ağa, Bey had also used.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (BOA)

Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri/Tereke Defterleri (DŞS.)

DŞS., Defter No: 353, Tarih: h.1256-1257/m.1840-1841.

DŞS., Defter No: 377, Tarih: h.1260-1261/m.1844-1845.

DŞS., Defter No: 308, Tarih: h.1264-1266/m.1847-1849.

DŞS., Defter No: 280, Tarih: h.1266-1268/m.1849-1851.

DŞS., Defter No: 293, Tarih: h.1279-1280/m.1862-1863.

DŞS., Defter No: 281, Tarih: h.1281-1282/m.1864-1865.

DŞS., Defter No: 296, Tarih: h.1288-1293/m.1871-1876.

DŞS., Defter No: 297, Tarih: h.1282-1284/m.1865-1867.

DŞS., Defter No: 576, Tarih: h.1170-1296/m.1757-1879.

DŞS., Defter No: 352, Tarih: h.1136-1264/m.1724-1848.

DŞS., Defter No: 354, Tarih: h.1275-1277/m.1858-1860.

Araştırma-İnceleme Eserler

Algar, H. (2005). Molla. *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 238-239). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Avcı, C. (2010). Şeyh. *İslâm ansiklopedisi* (C. 39, s. 49). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Aydın, M. A. (1989). Aile. *İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 196-200). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Aydın, M. A. (2007). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Hars Yay.

Bardakoğlu, A. (2013). Vesayet. *İslâm ansiklopedisi* (C. 43, s. 66-70). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Barkan, Ö. L. (1993). Edirne askerî kassâmına ait tereke defterleri (1545-1659). *Belgeler*, III/(5-6), 1-479.

Bayraktar, D. (2009). *Tanzimat'ın ilk yıllarında Bolu*. Bolu: BAMER Yay.

Bayraktar, H. (2007). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa sancağı (idarî, sosyal ve ekonomik yapı)*. Elazığ: TC. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay.

Bozkurt, N. (1997). Hafız. *İslâm ansiklopedisi* (C. 15, s. 74-78). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Cevger, G. (2016). XVIII. yüzyılda Diyarbakır şehrinde ailenin oluşumu, dağılması ve demografik yapısı. *Tarih ve Gelecek*, II/(1), 82-108.

Cin, H. & Akgündüz, A. (2011). *Türk hukuk tarihi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay.

Demirel, Ö., Gürbüz, A. & Tuş, M. (1992). Osmanlılarda ailenin demografik yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (C. 1), 97-161.

Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Dinç, G. (2005). Şer'iyeye sicillerine göre XIX. yüzyıl ortalarında Antalya'da ailenin sosyo-ekonomik durumu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 17, 103-129.

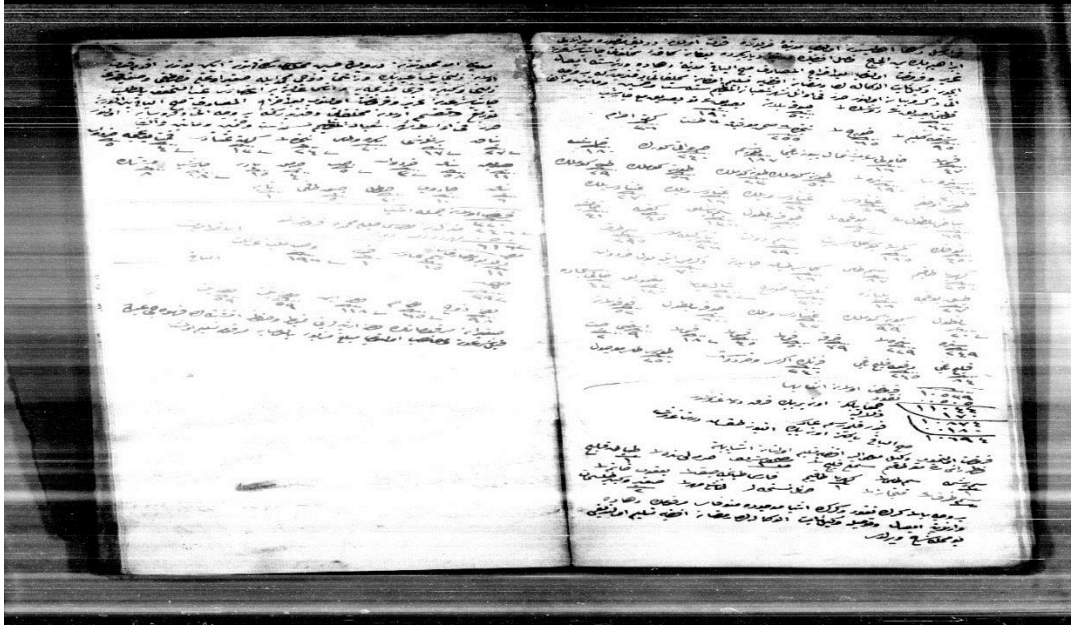
Dirik, M. (2012). İslam Hukuku'nda ceninin mal varlığı hakları. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 20, 211-235.

Doğan, İ. (1999). Osmanlı ailesinin sosyolojik evreleri: kuruluş, klasik ve yenileşme dönemleri. G. Eren (Ed.), *Osmanlı 6 (Toplum)* (s. 371-396). Ankara: Yeni Türkiye Yay.

- Doğan, İ. (1992). Tanzimat sonrası sosyo-kültürel değişimler ve Türk ailesi. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, (s. 162-176). Ankara: TC. Aile Araştırma Kurumu Yay.
- Faroqhi, S. (2004). Kadın ve aile. H. İnalçık & D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, (C. 2, s. 721-725). İstanbul: Eren Yay.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1999). Tanzimatta ictimai hayat. Komisyon (Ed.), *Tanzimat 2*, (s. 648-655). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Göyünç, N. (1997). Hane. *İslâm ansiklopedisi* (C. 15, s. 552-553). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (1996). Hac. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, s. 382-386). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hoca Emin Efendizade Ali Haydar Efendi. (1322). *Teshilü'l-feraiz (miras hukuku)*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- İnalçık, H. (1993). Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadı sicillerinden seçmeler: III. köy sicil ve terekeleri. *Belgeler*, XV/(19), 23-167.
- İnalçık, H. (2009). 15. Asır Türkiye iktisadi ve ictimai tarihi kaynakları. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul: Eren Yay.
- Karaman, H. (2008). *Anahatlarıyla İslâm hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Köprülü, O. F. (1994). Efendi. *İslâm ansiklopedisi*, (C. 10, s. 455-456). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kurt, A. (2013). *Bursa sicillerine göre Osmanlı ailesi (1839-1876)*. Ankara: Sentez Yay.
- Küçükbaşçı, M. S. (2000). İmam. *İslâm ansiklopedisi*, (C. 22, s. 178-181). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Küçükbaşçı, M. S. (2009). Seyyid. *Diyanet İslâm ansiklopedisi*, (C. 37, s. 40-43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kütükoğlu, M. (2018). *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisâdî yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mahmud Esad B. Emin Seydişehrî. (1323). *Ferâidü'l-ferâiz*. Der-Saadet: Selanik Matbaası.
- Mehmed Salahi Bey. (1313). Aile. *Kamus-ı Osmani* (C. 3-4, s. 127). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- Ortaylı, İ. (1991). Osmanlı toplumunda ailenin yeri. *Türk Aile Ansiklopedisi* (C. 1, s. 74-81). Ankara: TC. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay.
- Özdeğer, H. (1988). *1463-1640 yılları Bursa şehri tereke defterleri*. İstanbul: Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay.
- Öztürk, S. (1995). *Askeri kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri*. İstanbul: OSAV Yay.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 3). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Saydam, A. (2015). *Osmanlı medeniyeti tarihi*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Sümer, F. (1988). Ağa. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 451-452). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeyhzade Ahmed Ziya (1327). *Emaliy'ül-feraiz*, Konya: Meşruk Ara'n Matbaası.
- Uğurcan, S. (1992). Tanzimat devrinde kadının statüsü. H. D. Yıldız (Ed.), *150. Yılında Tanzimat*, (s. 497-510). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

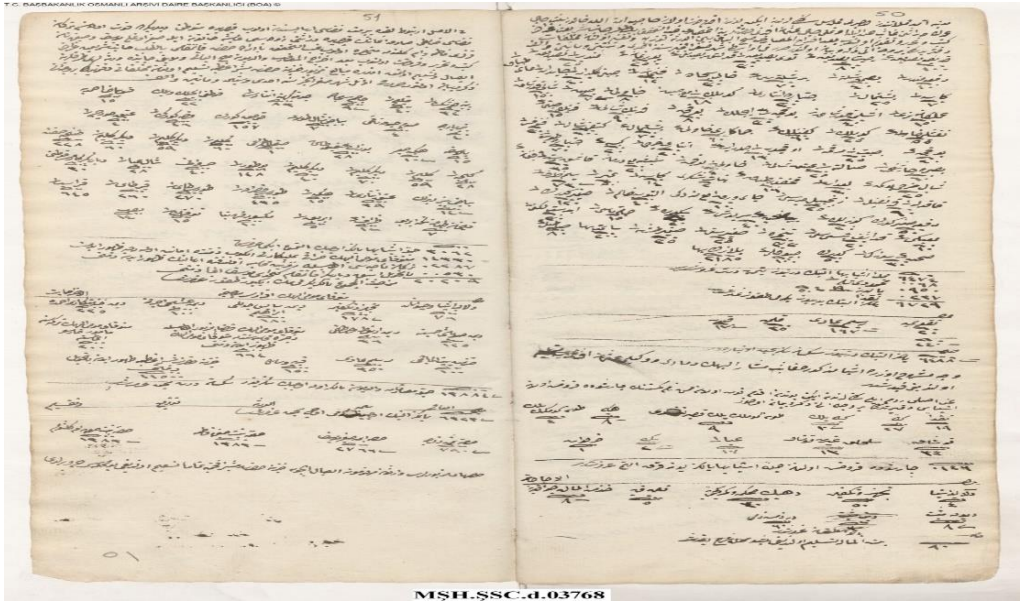
Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

EKLER:

Ek 1: 353 Numaralı Diyarbekir Şerhiye Sicilinden (h.1256-1257/m.1840-41)

Tereke Örnekleri

MSH.SSC.d.03768

Ek 2: 377 Numaralı Diyarbekir Şeriyye Sicilinden (h.1260-1261/m.1844-45)

Tereke Örnekler

SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN DÜŞÜŞÜ

Mevlevi Fadıl Senaullah (2020), çev. İlhan Aslan, İstanbul: Post Yayınları, 126 s.,
ISBN- 978-605-768-22-77

Zafer SARAÇ*

Selçuklular tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren hızlı bir yükselişle Türk tarihinin en büyük imparatorluklarından birisi haline gelmişlerdir. Yerleştikleri stratejik bölge itibarıyla geniş bir coğrafyaya intişar eden Selçuklu devleti; tarihin seyrine kalıcı etkiler bırakacak derecede ehemmiyet arz eden yapıya sahiptir. Selçuklu'nun yükselişindeki dinamikler kadar düşüşünün tarihi etkileri de bu açıdan fazlasıyla önemlidir. Selçukluların çöküş ve düşüş dönemlerini inceleyen pek fazla eser olmasa da bilim dünyasında Türk tarihi için bu meşum olayı inceleyen tarihçiler yok değildir. Mevlevi Fadıl Senaullah'ın "Selçuklu İmparatorluğu'nun Düşüşü"

* Tarihçi, Yazar, zafer.sarac@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8698-6549>

isimli eseri bu açıdan bilim dünyası için müstesna bir kazanç olmuştur.

Selçuklu tarihi şüphesiz ki Türk tarihinin altın halkalarından birisidir. Fakat Selçukluların İslam'ı benimsemesi, yayıldıkları coğrafyada birden fazla etnik unsurun tarihine dolaylı ya da doğrudan etki etmesi, onların sadece Türk tarihinin değil, dünya tarihinin de kadim unsurlarından birisi haline gelmelerini sağlamıştır. Bundan dolayı Selçuklu tarihi ile ilgili hadiseler Batılı ve Doğulu birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir. Araştırmacılar ürettikleri eserler vasıtasıyla kendi dini ve milli tarihlerine ışık tutarlarken, dolaylı olarak Türk tarihini de aydınlatmışlardır. Bu nedenle yabancı bilim adamlarının Selçuklu tarihi hakkında yazdıkları tarihi malumatımızın zenginleşmesi açısından fazlasıyla mühimdir. Fakat dünyada Selçuklularla ilgili yayımlanan literatürün ülkemize tam manasıyla aktarıldığını söylemek güçtür. İlmi kendisine yegâne meşgale eden bazı bilim adamlarının çabaları ise Selçuklu tarihine ait eserlerin kaynak dilden Türkçeye aktarılmasının önünü açmıştır. Türk akademik camiasının velud kalemlerinden İlhan Aslan örnek bir çabayla Senaullah'ın bahsimize konu olan eserini açık, yalın ve güzel bir Türkçeyle dilimize kazandırmıştır.

Öncelikle yazar Senaullah'ın eserinin bir akademik tez hüviyetini taşıdığını belirtmek gerekir. Bu tez meşhur Oryantalist H.A.R. Gibb'in nezaretinde Londra Üniversitesinde sunulmuştur. Senaullah Müslüman bir bilim adamı olmasına karşın eserini -Batılı bir üniversiteye mensubiyetinden dolayı- bilimsel manada Batılı bir metodolojiyle kaleme almıştır. Eserin ilk aşamada dikkat çeken özelliği ise özgün bir yöneliminin olduğu gerçeğidir. Selçuklular hakkında çok şey yazılmış olmasına karşın özele indirgenmiş mevzularda- tarihi zenginlikleri dikkate alındığında- pek fazla eser verildiği söylenemez. Misal Selçuklu yönetim erki üzerinde etkili olan mekanizmaların-ki her birinin ayrı bir önemi haizdir- pek fazla incelemeye tabi tutulduğunu söylemek güçtür. Oysaki bir devletin devamiyetini sağlayan iç teamüllerine her açıdan ışık tutulması gerekir. Bu açıdan Senaullah'ın tarihi olayların üzerindeki politik mekanizmaların işleyişini yansıtmayı amaç edindiği savunulabilir. Siyasi erkin almış olduğu kararın peşinden gelecek birçok olayı doğrudan etkilediği düşünülecek olursa; Senaullah'ın Selçuklu tarihi hakkında önemli çıkarımlarda bulunmasını beklemek şaşırtıcı olmaz.

Eser kabaca iki ana bölümden oluşmasına rağmen giriş kısmının çok iyi bir şekilde rehber görevi gördüğünü söylemek gerekir. Kitabın girişindeki Denison Ross'un kaleme aldığı sunuş yazısının birçok açıdan kitabın içeriğine ışık tuttuğu malumdur. Bununla birlikte tarihin iki önemli bileşeni zaman ve kaynak

Senaullah'ın ayrı bölümlerinde kendisine yer bulmuştur. Kronolojiyi bin yıl öncesinin eserlerindeki gibi kullanmayı uygun gören Senaullah, tarih ve olay bağlamında vakaları okurlarına aktarmıştır. Örneğin, 1092 yılından 1117 yılına kadar önemli olaylar, yıl yıl tasnif edilerek sunulmuştur. Bunun dışında kullanılan kaynaklar, tenkitli bir şekilde, eserin başında kısa açıklamalarla tanıtılmıştır. Yazarın bu yardımcı tutumunun ilerleyen sayfalarda çok işe yarayacağını tahmin etmek güç değildir.

İlk bölümün birinci kısmında fazlasıyla özel bir konuya değinen Senaullah hanedandaki kadınların yönetim erki üzerindeki etkilerini politik yaklaşımla dillendirmektedir. Malum Ortaçağ'da siyasi bir tutumla hanedanlar arasında evlilikler yaparak denge politikası yürüten devletler düşünüldüğünde kadının misyonunun bundan fazlası olmadığı zannı okuyucunun zihninde oluşabilir. Fakat Senaullah konuya getirdiği yorumuyla kadının siyasi mekanizmadaki yerinin hiç de o kadar basit olmadığını kanıtlar. Zira Selçuklu kadınları yönetimin üzerinde güçlü bir etkiyle muzaffer kararlar alır. Yazarın Selçuklu'nun çöküşünde bu faktörün etkisini belirtmesi ise; dönemi itibarıyla belki Selçuklu tarihi açısından pek söylenegelen bir şey değildir. Özellikle Sultan Melikşah'ın ölümü sonrası iç savaşın en önemli figürünün kadın olduğunu belirtmesi (s. 32) konuya özgün bir bakış açısının olduğunu kanıtlamaktadır.

Senaullah'ın özgün yaklaşımları hanedandaki kadın hususuna getirdiği yaklaşımla son bulmamaktadır. Ayrıca yazar yönetim mekanizmasının güçlü ayaklarını ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir. Özellikle Senaullah Selçuklu yönetim erkinin emirlerle, hilafetle ve bölgesel güç odaklarıyla ilişkilerini anlatırken, klasik yaklaşımla temaslara basitçe tabi- metbu ilişkisi açısından baktığını söylemek güçtür. Bazen tarih anlatılarında olaylar dile getirilirken, tabi-metbu hadisesi detaya inilmeksizin fazlasıyla sathi ele alınabilmesine karşın; Senaullah'ın çöküşün iç dinamiklerine vurgu yaptığı anlatısında değindiği ilişkiler ağı fazlasıyla özgün yorumlar içermektedir. Özellikle Selçuklu iç bürokrasisi ve askeri makamları arasındaki güç mücadelesinin örneklerle çok evla şekilde dile getirildiği görülmektedir. Misal Selçuklu- Hilafet ilişkilerinde köklü Bağdat bürokratik yönetimine Nizam'ül-mülk gibi vezirlerle uyum sağlama çabası içinde oldukları belirtilen Selçuklular, fazlasıyla bozkırlı bir kavim olarak nitelendirilir. Böylelikle Nizam'ül-mülk'ün kaybının devletin çöküşüne sebep olduğu, mütalaasına ulaşılır. Senaullah'ın bu tutumu her ne kadar indirgemeci bir yaklaşım olarak görülse de belki çöküşün bir merhalesi olarak tartışılabilir. Yine yazarın çöküşün belirli bir ayağı olarak eserinde yer verdiği, Bâtıniler mevzuu birçok esere göre yerinde tespitlerle ve

zengin örneklerle iyi bir şekilde yorumlanmıştır. Etkisi yadsınamayacak ekonomik etmenler ise; yazarın Ortaçağ ekonomisine hâkimiyetini ispatlar tarzda iyi bir şekilde kaleme alınmıştır.

Eserin ikinci bölümü ise; tamamen siyasi tarih incelemesi şeklinde sunulmuştur. Melikşah'ın oğulları Berkyaruk ve Muhammed'in dönemleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Esasında yazarın bu tasnifi eserin anlaşılması açısından çok yararlıdır. Yazar ilk bölümle tezini sunarken, ikinci bölümle adeta söylediklerini tescil etmek yoluna gitmiştir. Bu yaklaşım eserde savunulan tezlerin tarihi perspektif açısından geniş bir şekilde bağlamına oturmasına neden olmuştur. Yapılan analizlerin yer yer siyasi bir dönüm noktası şeklinde sunulması; küçük tarihi olay anlatılarının büyük olayların tetikleyicisi olduğu gerçeğinin, okurun dimağında zuhur etmesine neden olmuştur. Bu anlamda yazarın yoğun bir siyasi anlatı yerine önemli vakalara odaklandığı savunulabilir. Kendi tezlerini destekleyici olayların ön plana çıkarılması; az da olsa yazılanlardan fark edilir. Yani kısacası eserin ilk kısmının teorik, ikinci kısmının pratik bir bakış açısını yansıttığı tespiti kolaylıkla yapılabilir.

Eserde zengin bir kaynakçanın kullanıldığı yazarın kaynakça sunumuyla fark edilmektedir. Dönemin önemli eserlerini yazan Gazali, Ravendi, Beyhaki, İbn'ül-esir, Sıbt ibn'ül Cevzi, Kalanisi, İbn-i Haldun gibi isimler kaynakçada kendisine yer bulmasına karşın; kıyıda köşede kalmış, çok fazla kullanılmayan, önemi keşfedilmemiş eserler de anlatıda kendisine yer bulmuştur. Yazarın eseri meydana getirirken yoğun ve titiz çalışmasını kanıtlayan bu tip eserler ise Selçuklu tarihinin kaynakçasının zannedildiğinden daha zengin olduğunu göstermektedir.

Sonuçta, eserin Selçuklu tarihi için önemi tartışılmazdır. Özellikle devletlerin çöküş dinamiklerinde benzer reaksiyonlar arayanlar için sunulan tespitlerin geçerliliği merak konusudur. Bir devleti yıkıma götüren faktörlerin çokluğu genel tespitler yapmanın önünü tıkamasına rağmen; Senaullah'ın ikna gücünün yüksek olduğunu kabul etmek pek yanlış olmasa gerek... Ayrıca Senaullah sadece bir tezi savunmaz; o tezi savunurken bilgiyi de azami derecede verir. Bu açıdan bakıldığında eserin doygun olduğu gözden kaçmaz. Satır aralarına sıkışmış bilgiler eserin yazıldığı 1934 yılı için fazlasıyla çarpıcıdır (ki halen öyle olduğunu savunmak pek yanlış olmaz). Ek olarak yazar da eseri konusunda fazlasıyla iddialı olup, Selçuklu'nun çöküş tarihinin yazılmadığını savunur. Lafın özü Türk tarihine yapılan bu eşsiz katkıları gözden kaçırmamak adına bu tip eserlerin daha çok tercüme edilmesinin tarih ve kültürümüze müstesna katkılar yapacağı açıktır.